

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉNKHÖNYVE XXIV**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1985

Sam Curtis

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXIV.

MISKOLC, 1986

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

VIGA GYULA
közreműködésével
szerkesztette
SZABADFALVI JÓZSEF

Technikai munkatárs:
FEKETÉNE BÍRÓ EDIT

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Szabadfalvi József
Borsodi Nyomda, Miskolc – 1986
Felelős vezető: Wirth Lajos

TARTALOM

EMLÉKÜLÉS HERMAN OTTÓ SZÜLETÉSE 150. ÉVFORDULÓJÁN

UJVÁRY ZOLTÁN: Elnöki megnyitó	11
BÖKÖNYI SÁNDOR: Herman Ottó, a természettudós	13
BALASSA IVÁN: Herman Ottó, a néprajztudós	17
FÜLEP FERENC: A régész Herman Ottó	31
SZABADFALVI JÓZSEF: Herman Ottó közéleti tevékenysége	37
KOZÁK IMRE: Avató beszéd Herman Ottó emléktáblájánál	43

TÖRTÉNETI, IRODALOM- ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

UDVARI ISTVÁN: Kvesztára vonatkozó XVIII. századi zempléni adatok	45
KAMODY MIKLÓS: Adatok Bártfa és Bártfa-fürdő postájának történetéhez	55
VERES LÁSZLÓ: A miskolci nyomdászat története 2. Csöglei Tóth Lajos nyomdájára (1842–1850)	65
DOBROSSY ISTVÁN–IGLÓI GYULA: Koronauradalmi épületek Miskolcon a XIX. század elején. II. közlemény	77
B. KOVÁCS ISTVÁN: Erkölc és fegyelmezés a felsővályi egyházban a jobbágy-felszabadítás előtt	99
HUGYECZ JÁNOS: Adalékok Szemere Bertalan kormánybiztosi tevékenységéhez ..	113
FALUSSY JÓZSEF: Kísérlet az orosz főerő előnyomulásának feltartóztatására 1849. júliusában	123
BAKONYI BÉLA: Adatok az abaujszántói csizmadiaipar múltjához	139
ifj. TÚRY JÓZSEF: A miskolci Gőztéglagyár RT. Kőedény- és Kályhagyára története	153
SZULOVSZKY JÁNOS: A gömöri agyagipar állapota 1891-ben	161
FARKAS PÉTER: Kazinczy Ferenc episztolái	167
GYÁRFÁS ÁGNES: Bárány Péter, egy elfelejtett literátor a felvilágosodás korából ..	187
TAGAI IMRE: A vizualitás cézanne-i forradalma és az avantgarde	199
GODA GERTRÚD: Mándoki bácsi – Dési Huber István ismeretlen rajza	213

NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

MIZSER LAJOS: Cserépfalu XVI–XVII. századi vezetéknevei	223
PÁLL ISTVÁN: Történeti adatok a Taktaköz népi építkezéséhez	237
KAVECSÁNSZKI GYULA: Rátka, Hercegekút és Károlyfalva népi építészet	245
BALÁZS GÉZA: Égetett szeszes italok készítése és fogyasztása a Közép-Tisza vidéken	273

VIGA GYULA: Nagy Pál Miklós faragott botja a Béres Béla gyűjteményben	289
SZABADFALVI JÓZSEF: A sertésenyésztés néprajzi kutatása Magyarországon	293
SZIKORA ANDRÁS: Legeltetési rend Monokon a századelőn	303
D. VARGA LÁSZLÓ: Adatok az Ung–Laborc–Latorca mellék pásztorkodásához ...	317

RÉGÉSZET

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: Bronz tárgyak Ócsanáros–Várdombról	343
L. WOLF MÁRIA–SIMÁN KATALIN: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentése 1984-ben.....	347

INHALT

GEDENKSITZUNG AN DER 150-STEN JAHRESWENDE VON OTTO HERMAN'S GEBURT

ZOLTÁN UJVÁRY: Eröffnungsrede des Vorsitzenden	11
SÁNDOR BÖKÖNYI: Otto Herman als Naturwissenschaftler	13
IVÁN BALASSA: Otto Herman als Wissenschaftler der Volkskunde	17
<u>FERENC FÜLEP</u> : Otto Herman als Archäolog	31
JÓZSEF SZABADFALVI: Die Tätigkeit von Otto Herman in dem öffentlichen Leben	37
IMRE KOZÁK: Die Einweihungsrede bei der Gedenktafel von Otto Herman	43

HISTORISCHE, LITERARISCHE UND KUNSTHISTORISCHE AUFSÄTZE

ISTVÁN UDVARI: Die auf „Kvesta“ beziehenden Daten aus dem XVIII. Jahrhundert	45
MIKLÓS KAMODY: Daten zur Historie von Stadt Bártfa und Bad Bártfa	55
LÁSZLÓ VERES: Die Geschichte der Typographie in Miskolc. 2. Mitteilung. Die Druckerei von Lajos Csöglei Tóth	65
ISTVÁN DOBROSSY–GYULA IGLÓI: Die Gebäude der Krongutwirtschaft in Miskolc am Anfang des 19-ten Jahrhunderts. Zweite Mitteilung	77
ISTVÁN B. KOVÁCS: Moral und Disziplinieren in der Felsővályer Kirche vor der Befreiung der Leibeigenen	99
JÁNOS HUGYECZ: Beiträge zur Tätigkeit von Bertalan Szemere als Regierungskommissar	113
JÓZSEF FALUSSY: Ein Versuch über das Verhindern des Vordränges von der russischen Hauptkraft im Juli 1849.	123
BÉLA BAKONYI: Daten zur Vergangenheit der Stiefelindustrie in Abaujszántó.....	139
Jüng. JÓZSEF TÚRY: Die Geschichte der Steingefäß- und Ofenwerke von Miskolci Góztéglagyár RT. (Miskolcer Dampfziegelwerk A. G.)	153
JÁNOS SZULOVSKY: Der Zustand der Tonindustrie in Komitat Gömör im Jahre 1891	161
PÉTER FARKAS: Die Epistolen von Ferenc Kazinczy	167
ÁGNES GYÁRFÁS: Péter Bárány, ein vergessener Literator aus dem Kreis der Aufklärungsepoche	187
IMRE TAGAI: Die visuelle Revolution nach Cezanne und das Avantgarde	199
GERTRÚD GODA: Onkel Mándoki – Eine unbekannte Zeichnung von István Dési Huber	213

VOLKSKÜNDLICHE STUDIEN

LAJOS MIZSER: Das Dorf Cserépfalu: Die Familiennamen in den XVI–XVII. Jahrhunderten	223
ISTVÁN PÁLL: Historische Daten zur volkstümlichen Bauweise in der Takta-Strecke	237
GYULA KAVECSÁNSZKI: Volkstümliche Bauweise von Dörfern Rátka, Hercegkút und Károlyfalva	245
GÉZA BALÁZS: Die Herstellung von gebrannten Alkoholgetränken in dem Gebiet der mittleren Theiss	273
GYULA VIGA: Der beschnitzte Stab von Miklós Nagy Pál in der „Béres Béla“-Sammlung	283
JÓZSEF SZABADFALVI: Die volkskundliche Forschungen über die Schweinezucht in Ungarn	293
ANDRÁS SZIKORA: Weideordnung in Dorf Monok am Anfang dieses Jahrhunderts	303
LÁSZLÓ D. VARGA: Daten zum Hirtenleben der Ung–Laborc–Latorca-Strecke ...	317

ARCHÄOLOGIE

MAGDOLNA B. HELLEBRANDT: Bronzeartikel von Ócsanáros–Várdomb	343
MÁRIA L. WOLF–KATALIN SIMÁN: Die Ausgrabungen und Rettungsgrabungen des „Herman Ottó Múzeum“-s im Jahre 1984	347

CONTENTS

MEMORIAL SESSION ON THE 150th ANNIVERSARY OF OTTO HERMAN'S BIRTH

ZOLTÁN UJVÁRY: Presidential opening speech	11
SÁNDOR BÖKÖNYI: Otto Herman, as a scientist of natural science	13
IVÁN BALASSA: Otto Herman, as a scientist of ethnography	17
FERENC FÜLEP: Otto Herman, as an archeologist	31
JÓZSEF SZABADFALVI: Otto Herman's public activity	37
IMRE KOZÁK: Inauguration speech at Otto Herman's memorial tablet	43

HISTORICAL, LITERARY AND ARTHISTORICAL STUDIES:

ISTVÁN UDVARI: Data from County Zemplén relating to the „kveszta” from the 18th century	45
MIKLÓS KAMODY: Data relating to the history of the post-station in Bartfa and Bath of Bartfa (Hungary)	55
LÁSZLÓ VERES: History of typography in Miskolc. Part 2. Printing shop of Lajos Csöglei Tóth	65
ISTVÁN DOBROSSY–GYULA IGLÓI: Buildings of the crown-domain in Miskolc at the beginning of the 19th century. Part 2.	77
ISTVÁN B. KOVÁCS: Morality and maintaining of discipline in the Church of Felsővály before the deliberation of bondmen	99
JÁNOS HUGYECZ: Contribution to Bertalan Szemere's missionary activity	113
JÓZSEF FALUSSY: An attempt to hinder the advance of the Russian head-forces in July 1849.	123
BÉLA BAKONYI: Data to the past of the boot-maker industry in Abaújszántó.....	139
JÓZSEF TURY: History of the Miskolci Gőztéglagyár RT (Stone-pot and Stove Works)	153
JÁNOS SZULOVSZKY: The state of the ceramic industry in County Gömör in the year 1891	161
PÉTER FARKAS: The epistles of Ferenc Kazinczy	167
ÁGNES GYÁRFÁS: Péter Bárány, a forgotten literator from circle of enlightenment (illumination)	187
IMRE TAGAI: The revolution of visuality by Cézanne and the avantgarde.....	199
GERTRÚD GODA: Uncle Mándoki – an unknown drawing of István Dési Huber ...	213

STUDIES CONCERNING ETHNOGRAPHY

LAJOS MIZSER: Family-names of the village Cserépfalu in the 16–17th century	223
ISTVÁN PÁLL: Historical data relating to the popular building in Taktaköz (Taktaregion)	237
GYULA KAVECSÁNSZKI: Popular building of the villages Rátka, Hercegkút and Károlyfalva	245
GÉZA BALÁZS: Production and consumption of spirits in the region of Middle-Tisza	273
GYULA VIGA: Nicholas Nagy Pál's carved stock in the Béla Béres collection	289
JÓZSEF SZABADFALVI: Ethnographical research about the pig-breeding in Hungary	293
ANDRÁS SZIKORA: Order of grazing in village Monok at the beginning of this century	303
LÁSZLÓ D. VARGA: Data relating to the grazing on the Ung–Laborc–Latorca region	317

ARCHEOLOGY

MAGDOLNA, B. HELLEBRANDT: Bronze articles from Ócsanáros–Várdomb	343
MÁRIA L. WOLF–KATALIN SIMÁN: Diggings and find-savings by the museum „Herman Ottó” in the year 1984.	347

EMLÉKÜLÉS HERMAN OTTÓ SZÜLETÉSE
150. ÉVFORDULÓJÁN
MISKOLC 1985. JÚNIUS 27.

ELNÖKI MEGNYITÓ

UJVÁRY ZOLTÁN

A magyar tudomány történetének kiemelkedő alakjára, Herman Ottóra emlékezünk ma, születésének 150. évfordulóján abban a városban, ahol részint iskoláit végezte és ahová tudományos munkásságának jelentős eredményei kapcsolódnak.

Herman Ottó egész élete folyamán nagy ragaszkodással vonzódott a városhoz és környékéhez. Bár Breznóbányán született, ő maga születése helyül Alsóhámort tekintette, a korai lexikonokban is ez, illetőleg Diósgyőr szerepel. Késői házasságát az Avasi templomban kötötte és ide tért meg örök nyugalomra.

Miskolc méltán lehet büszke a nagy tudósra, aki a múlt század végén az avasi leletek révén a városra és a környékére irányította a geológusok, régészek, paleontológusok figyelmét. Olyan tudományos kutatások elindítója lett itt, aminek az eredményei teljesen megváltoztatták a magyarországi ősemberi telephelyekre vonatkozó addigi ismereteinket. Tudományos szenzációként hatott nem csak nálunk, hanem szerte Európában az, hogy Magyarországon is élt ősember, s éppen itt a Bükk-hegység területén. Herman Ottó kezdeményezésére megásták a bükki barlangokat, amelyekből tizezerszámra kerültek elő paleolit kőszerszámok és csonteszközök.

Itt a háromi völgyben, a Bükk erdőségeiben került szoros kapcsolatba a természet világával, s innen indulva járta meg nagyívű pályáját. Szinte rejtélyesnek tűnik a kezdet, hogyan vált a miskolci lakatosinasból, a kőszegi fényképészből, a kolozsvári Erdélyi Múzeum konzervátorából a pókok, madarak, a halászat, a pásztorkodás és a népiélet tudós kutatója; a magyarul nem tudó ifjúból a magyar nyelv és szókincs gondos művelője, és a magyar nemzeti függetlenség kimagasló képviselője, harcos szónoka.

Herman Ottó életét és tudományos pályáját az állandó munka, a szenvedélyes kutatás és alkotás jellemzi. Több mint ezer (1140) tanulmánya, cikke, nagyszámú könyve az ősrégészettől a nyelvészetig egy széles érdeklődésű, enciklopédikus műveltségű embert állít elénk.

Joggal megillette őt a polihisztor megjelölés. A természettudomány és a társadalomtudomány területén egyaránt kimagaslót alkotott. Olyan jelentős és eredeti műveket írt, amelyek több tudományágnak vetették meg az alapját.

A magyar néprajz a nagy elődöt tiszteli benne, azt aki az etnográfia, a tárgyi néprajz kutatását magas szinten megkezdte, és őt, akinek nem volt mestere, tanítványok sokasága követte, „tanszék nélkül is iskolát nevelt”.

Jelentős a tudományszervező munkássága is. Az ő kezdeményezésére – Európában elsőként Magyarországon – létrejött a madártani intézet, az Ornitológiai Központ. Nagy

érdeme van a Néprajzi Társaság újjászervezésében, tudományos kongresszusok szervezésében. Megindítja a Természetrajzi Füzeteket és az Aquila című folyóiratot.

Népszerűsítő, ismeretterjesztő írásaival a népművelés, a közművelődés terén is jelentős munkát végzett. Mai szóhasználattal „környezetvédő” tudósként is az első, aki felismerte az ökológiai egyensúly fenntartásának fontosságát.

S így sorolhatnánk tovább.

A mai előadások mindezeket, Herman Ottó pályájának egy-egy területét mélységében tárják elénk.

HERMAN OTTÓ, A TERMÉSZETTUDÓS

BÖKÖNYI SÁNDOR

Manapság sokat beszélnek a tudománytörténészek a múlt század, különösen a századvég nagy polihisztorairól, egyikben vagy másikban megtalálni vélik az utolsó polihisztor, s jónéhányuk számára Herman Ottó volt egy ilyen. Magam nem tartom őt polihisztornak, hanem egy olyan, a maga kora tudományos elmaradottsági állapotából kiemelkedő darwinista, evolucionista tudósnak, aki hatalmas mennyiségű anyaggal és adattal dolgozott és aki világosan látta, hogy a tudomány egyes kérdéseivel nem szabad öncélúan, önmagukban foglalkozni, hanem összefüggéseikben kell vizsgálni azokat.

Éppen az előbbieket miatt, azaz mert Herman Ottó lehetőleg mindent összefüggéseiben vizsgált, nehéz a régész Herman Ottót a néprajzostól vagy a természettudóstól elkülöníteni, s azt hiszem ennek ő maga se mondana ellent. Pl. „A magyar halászat könyve” első kötetében (1887) a néprajzos Herman Ottóval találkozunk, a másodikban (1888) viszont már a természettudós Herman Ottóval. Ez néha fejezetenként, sőt egy-egy fejezetben belül is változik, s ez munkáinak még ma is egyik fő vonzereje.

Az tény viszont, hogy tudományos érdeklődése először a természet, közelebbről az állatvilág felé irányult. 15 éves korában kitanulta a madártömést, s 1864-ben Brassai Sámuel, aki valóban az utolsó polihisztorok egyike volt, felvette a kolozsvári múzeumhoz „konzervátor”-nak. Itt a híres Brehm-könyv lett a bibliája. Elsősorban a madarak felé fordul a figyelme és számos fajjal gyarapította a múzeum gyűjteményét, ott találkozik azonban először a népi halászat ősi formáival is.

Első tanulmányai is ott jelennek meg 1865-ben, a kabasólyom életéről, majd a mezőségi pókfaunáról és a faunakutatás jelentőségéről. Még csak 20 éves, amikor szembefordul az akkori morfológiai, azaz alaktani, leírás jellegű muzeológiával és rájön, hogy az állattani kutatás csak úgy tudja betölteni feladatát, ha népszerűsítő munkákban ismerteti a hazai állatvilágot.

Kolozsvár azonban hamarosan szűknek bizonyul számára, Pestre kerül, ahol a Természettudományi Társulat megbízta a magyarországi pókfajok tudományos feldolgozásával. Közben kinevezik 1875-ben a Nemzeti Múzeum állattárába és 1876–79-ben megjelenik háromkötetes pók-monográfiája, mely 34 új fajt (a 314 leírt közt) is tartalmazott, s amely máig is használható, standard-munka, márcsak azért is, mert az egyes fajokról pontos ökológiai leírást is adott.

Ebben az időben kezdődik hallatlan energiájú tudmányszervező tevékenysége, s bár 1879-ben elhagyja a Nemzeti Múzeumot, ám a Természettudományi Társulat munkájában továbbra is részt vesz. 1877-ben megindítja a Természettudományi Füzeteket, melyekből később a Természettudományi Múzeum évkönyvsorozata nő ki. 1882-ben résztvesz az

Országos Állatvédő Egyesület megalapításában. 1887–88-ban megjelenik „A magyar halászat könyve” két kötetben. 1888-ban háromhónapos norvégiai tanulmányútra megy, melynek eredményeként 1893-ban megjelenteti „Az északi madárhegyek tájáról” című népszerűsítő könyvét. 1891-ben megrendezi Magyarországon a II. Nemzetközi Madártani Kongresszust, melyen a magyar madártani kutatás elsősorban a madárvonulási vizsgálatok bemutatásával szerepelt. A kongresszus óriási sikere szinte automatikusan hozta magával 1893-ban a Magyar Ornithológiai Központ (ma: Magyar Madártani Intézet) megalapítását. 1894-ben megalapította a kétnyelvű Aquila című madártani folyóiratot, mely azóta is töretlenül létezik.

Azonban még ez sem volt elég. 1901-ben megjelent „A madarak hasznáról és káráról” c. kötete, s ezt további három kiadás követte összesen 80 000 példányban (ez a példányszám ma is irigylésre méltó), s egy ötödik kiadást a felszabadulás után, 1960-ban is megért, s kiadták németül és angolul is.

1902-ben részt vett a Nemzetközi Madárvédelmi Egyezmény kidolgozásában, melyet 1906-ban hazánkban is elfogadtak, s 1908-ban a madárvonulás kutatása céljából bevezette a ma is használt madárgyűrűzést.

Hallatlan munkabíráására jellemző, hogy az 1140 munkájából 268 állattani tárgyú, javarészt népszerűsítő, vitairat, tudománypolitikai, szervezeti vagy ismeretterjesztő mű. S közben – mellékesen – 1880-ban az akkor nemzeti katasztrófának számító, a szőlőket elpusztító filoxeráról is írt egy könyvet, s az 1892-ben megjelent „Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága”, az 1909-es „A magyarok nagy ősfoglalkozása” és az 1914-es „A magyar pásztorok nyelvkincese” című könyvei is tele vannak állattani adatokkal. S mindezeket ragyogóan jó, olvasmányos stílusban írta, s illusztrációit is többnyire maga készítette. S abban az időben, mikor a kutatás, sőt szinte bármilyen szakma szakki-fejezéseit németből fordították magyarra, volt bátorsága bevallani: „... nem követem azokat, akik nyelv dolgában mindenáron kreátorok, hozzá pedig német szellemben írnak, mert jól tudom, hogy a rossz szót és azt a bizonyos tudálékosságot a magyarság be nem veszi, lévén neki saját nyelve és észjárása; de igenis tanultam a francia íróktól, kik még az exact tudományok terén is a nyelv tisztaságára és szellemre törekednek...” (Ebben persze jól tükröződik hazafisága és az osztrákokkal való szembenállása is.)

Eddig főként adatokkal „bombáztam” Önöket azzal a céllal, hogy bemutassam Herman Ottó, a természettudós sokirányú érdeklődését, hallatlan munkabíráását és termékenységét. A továbbiakban a természettudós Herman Ottó egyéniségét és a tudományban játszott szerepét szeretném egy kicsit nagyító alá venni.

Távol álljon tőlem, hogy Herman Ottót messze kora előtt járó, önálló tudományos rendszert kialakító tudósként írjam le, ám deheroizálására sincs semmi ok. Herman Ottó pontosan korának embere, tudósa volt, vitathatatlan viszont, hogy kora hazai természet-tudományos kutatásában a legelső vonalban állott.

Azt hiszem nem állok egyedül azzal a felfogással, hogy Herman Ottó volt az egyike a modern magyar természettudomány megteremtőinek. Legfontosabb módszertani újításainak a következőket tekinthetjük:

1. Tovább lépés a leíró, morfológiai jellegű kutatásból az ökológiai irányú felé.
2. Nem ragadhatók ki önmagukban egyes tudományos kérdések, a problémákat összefüggésükben kell látni és vizsgálni.

3. A kutatás nem lehet statikus jellegű, hanem állandó fejlődés kell, hogy legyen céljaiban, módszereiben, irányzataiban egyaránt.

4. Szükség van a természettudományos kutatás (persze ő itt elsősorban az állattanra gondol) eredményeinek népszerű formában való közzétételére, a széles néptömegekkel való megismertetésére.

Míndezen olyan kívánságok és célok, melyeket bármelyik mai természettudósunk a magáénak tehet, s ez jól mutatja, mennyire haladók és előremutatók voltak ezek Herman Ottó korában, tehát körülbelül 100 évvel ezelőtt. Emellett Herman Ottó minden idők egyik legkiválóbb tudományszervezője volt, legalábbis természettudományi területen. Erről már irodalmi tevékenységével kapcsolatban is volt szó, de még egyszer szeretnék itt utalni a Madártani Intézetre, melynek nemcsak alapításában játszott főszerepet, de további fejlesztésében is, melynek eredményeképpen Európa egyik vezető ornitológiai intézményévé vált. Kiterjedt külföldi kapcsolatai révén az intézet könyvtárának gazdagításához is hozzájárult. Sajnos a kiváló szakkönyvtár 80 000 kötete Budapest ostroma során teljesen megsemmisült.

Herman Ottó az elsők egyike volt, aki a környezetvédelemmel is törődött, magától értetődőleg nem a levegő vagy a vizek tisztaságának védelmével, hanem az állatfajokéval. Már „A magyar halászat könyve” II. kötete foglalkozik a természeti egyensúly kérdésével, kimondva, hogy annak alaptörvénye, ha a kifogott halmennyiséget mesterséges telepítéssel pótoljuk. Ki tudja hányszor, meg hányszor merül fel ugyanaz a gondolat nemcsak a természetvédelemmel hivatásszerűen foglalkozók, de a halászok és horgászok fejében manapság is? Kifejezetten természetvédelmi céllal írta nagy madártani művét is „A madarak hasznáról és káráról” címmel, melyben tárgyilagosan a mérleg két serpenyőjébe helyezte a kérdés két oldalát és világosan kimutatva a madarak okozta haszon túlnyomó voltát. Ez a munka egészen a legutóbbi időkig szabályozta a hazai madárvédelmi gyakorlatot, s azon csak a közelmúltban kellett változtatni, a kemizálás okozta károk csökkentése céljából.

Herman Ottó néprajzi megfigyeléseinek és gyűjtésén keresztül nagyon sokat adott az archaeozoológia-kutatásnak és a háziállat-történetnek is. (Egy kicsit belekóstolt a háziállattudományba is, ezt azonban csak érintőlegesen tette.) Olyan időszakban dolgozott, amikor egyrészt egyes régi, parlagi háziállatfajták még léteztek, sőt olykor még nagyobb számban és gazdagabb változatosságban éltek, vagy adatközlői emlékeztek még vissza bizonyos, már Herman Ottó idejében is kihalt (s mára esetleg már elfelejtett) fajta-, szín- és alakváltozatokra.

Meg kell mondanom, hogy magam is sokat tanultam az 1909-es „A magyarok nagy ősfoglalkozása” (anélkül, hogy ennek néprajzi-régészeti koncepciójával most vitatkozni akarnék, ez semmi esetre sem az én területem) és az 1914-ben, halála évében megjelent „A magyar pásztorok nyelvkincse” munkájából. Csak két példát szeretnék felhozni a két munka hasznosságára: Az egyik a puli-kérdés. A két világháború között szélesan elterjedtté vált az a nézet, hogy a puli a honfoglaló őseink által behozott kutyafajta. Archaeozoológiai vizsgálatok azonban már az ötvenes években bebizonyították, hogy a pulihoz hasonló koponya- és testalkatú kutyák a bronzkor, sőt az újkőkor óta élnek hazánkban, de egész Európában is. Hogy aztán ezeknek olyan hosszú, göndör szőreik voltak-e, mint a mai pulioknak, nem tudjuk. Herman Ottó viszont nagyon valószínűnek tartotta, hogy a puli a XVIII. század végén bekerült merinó birkákkal együtt került be hazánkba, s neve a német „Pudel”-ből ered.

Ugyanúgy ősi magyar juhok tartotta a közvélemény a V-alakú, dugóhúzószerűen csavart szarvú racka juhok. Ásatási leletek az ötvenes–hatvanas években bebizonyították, hogy az ősi magyar juh szarva vízszintesen állt és nem dugóhúzószerűen, de vízszintesen csavarodott, s Balogh István is kimutatta, hogy a Hortobágyon még a XIX. század végén is külön fajtának tartották a magyar juhok és a rackát. Az utóbbi valószínűleg az előbbiből tenyészkiválasztás hatására alakult ki a XVII. század táján. Az eredeti magyar juh szarválását Herman Ottó „csavart, szétállónak” tartja, s ilyen egyedek elvétve ma is előfordulnak rackaállományokban.

Mindent összevéve, Herman Ottót joggal mondhatjuk a modern értelemben vett magyar természettudomány egyik megalapítójának és nagy szervezőjének, aki a rovarvilág tanulmányozásába tett rövid kirándulása után elsősorban a halakkal és madarakkal foglalkozott, de értékes adatokat szolgáltatott az archaeozoológiának is. Mai szemmel nézve különösen ki kell emelnünk természetvédelmi tevékenységét, mellyel alaposan megelőzte korát. S mint minden tevékenységében, a természettudományban is hazája és népe iránti szeretete vezette és tudományos munkássága mellett ezért is tisztelettel hajtunk fejet emléke előtt.

HERMAN OTTÓ, A NÉPRAJZTUDÓS

BALASSA IVÁN

Herman Ottót, több tudomány tartja magáénak a természettudományok és a társadalomtudományok területén, hiszen számos tudományban nemcsak a kutatások megindítója, hanem az első nagy összefoglalások megalkotóját is tisztelhetjük benne. A szemlélete azonban mindig a természettudományok a múlt század második felében legkorszerűbb irányzatát a darwinizmust, az evolucionizmust követte még a társadalomtudományok területén is. Maga a kérdésről élete utolsó szakaszában így nyilatkozott: „Minthogy én elsősorban és mindenben egy életen át természetbűvár iparkodtam lenni, magától értetődő dolog, hogy a magyarság meghatározására összehordott egész anyagot, mint a természet kutatója kezelem és használom föl”¹. Azt hiszem, hogy életművének munkamódszerére ennél jobb és pontosabb meghatározást nem lehet találni, márcsak azért sem, mert ez tőle származik.

A XIX. század utolsó harmadában *Darwin, Ch.*, (1809–1882), aki a Magyar Tudományos Akadémia külföldi tagjává választott munkáival, elsősorban *A fajok eredete . . .* (1859) című könyvével, nemcsak a természet-, hanem a társadalomtudományokra is rendkívül nagy hatást gyakorolt. A tudósok egész sora foglalkozott a természettudományi és társadalmi kérdésekkel elsősorban az evolúció alapján, mely a korszak egyik leghaladóbb, napjainkig ható irányzatává vált. Ebbe a sorba illeszkedik *Herman Ottó* is, aki számos darwinista tudóssal tartott tudományos, sőt baráti kapcsolatot. Ezek közül hadd említsem meg *Virchow, R.* nevét, aki nemcsak kiváló orvos, hanem antropológus és etnológus volt egy személyben. *Jankó János* állapította meg róla „. . . az archeológiába ő vitte be a természettudományi módszert, agitáló erejével óriási anyag egybegyűjtését tette lehetővé, mikor Schlimann ásátásait az archeológusok gúnyolni akarták, ő vette azokat védelmébe . . .”². *Finsch, O.* a kiváló ornitológus, aki először a leideni természettudományi múzeumot igazgatta, majd 1904-től a braunschweigi néprajzi múzeumot vezette, és „. . . ornithológiai és általános zoológiai kutatásai közben ráért alapos anthropológiai, ethnographiai és ethbiológiai tanulmányokra is” – írja róla *Lambrecht Kálmán*³. A sort lehetne folytatni, de ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy *Herman Ottó* nem különleges polihisztor, aki egyszer a pókokkal, majd a halakkal és halászattal, a pásztorélettel vagy a filoxerával foglalkozik, máskor pedig az antropológia kérdéseibe ártja bele magát. Ő a múlt század utolsó harmadának jellegzetes európai tudósa, aki – mint olyan

1. *Herman O.*, 1909. XV.

2. NÉ. 3. (1902), 28–29.

3. *Lambrecht K.*, 1916. 18.

sokan kortársai közül – természettudományos módszerekkel vizsgálta a társadalmat. Nem az „utolsó polihisztor”, hanem olyan tudós, aki korának egyik leghaladóbb irányzatát képviseli. Ezt a látásmódot az evolúció juttatta el *Morganhoz* és nagyon leegyszerűsítve szólva lett revolúcióvá *Marx* és *Engels* munkáiban. *Herman Ottó* haladó politikai nézeteiben is kétségtelenül szerepet játszott világnézete, mely lehetővé tette, hogy életének egy korszakában többször találkozott és vitatkozott *Frankel Leóval* – a párizsi kommün magyar származású népbiztosával. Életének későbbi korszakában *Kossuth Lajos* híveként állt szemben a Habsburg-uralommal, de ez már sokkal inkább nemzeti alapon történt.

1. Herman Ottó életpályája. Bár *Herman Ottó* életpályája általánosan ismert, de a teljesség kedvéért vessünk a néprajzhoz közelebb álló részletére egy-egy pillantást.

Hadd emeljem ki, hogy *Miskolc*hoz és környékéhez egész életében erőteljesen vonzódott, ide kötötte ifjúsága és ezt oly annyira hangsúlyozta, hogy még születési helyéül is gyakran Hámort jelölte meg.⁴ Itt a Pele-házban tudott legnyugodtabban dolgozni, így a magyar halászatról írt könyvét is jórészt itt fogalmazta, idehozta feleségül *Borosnyai Camillát*, egy székely, negyvennyolcas őrnagy leányát, akivel *Miskolc*on esküdött örök hűséget. 1893-ban *Miskolc* választja meg negyvennyolcas programmal képviselőjének, amikor ellenfelei korábbi kerületében mandátuma elnyerését megakadályozták. Kapcsolata *Miskolccal* halála után sem szűnt meg. A *Herman Ottó Múzeum* egyre jobban kiterjedő szervezete örzi nevét több más intézményen kívül. Az *Avas* alatti középkori épület előtt az egyik legnagyobb magyar szobrász, *Medgyessy Ferenc* véste kőbe alakját. Születésének 150. évfordulóját tudományos ülészak keretében itt ünnepeljük.⁵

A másik város, mely nagy hatással volt rá és jószerivel tudóssá érlelte: *Kolozsvár*. Sok hányódás után 1864-ben hívja *Brassay Sámuel* Erdélybe, ahol az Erdélyi Múzeum Egyesület Múzeumában a természettudományi gyűjteményt nemcsak kezelte, hanem jelentősen gyarapította. Az erdélyi tájakat, különösen a Mezőséget sokszor keresztül-kasul járja és éles szeme itt akad meg az első általa ismertetett halász szerszámokon, feltehetően 1867-ben: „A halak fogása módja kisebb mértékben a gombostüből készült horog s a varsa (oláhul: vejsze) . . . Az ide csatolt kis rajz, egy olyan szerkezet alapját mutatja: *a* és *b* terelő nádfalak, *c* a varsa. Ezek a falak úgy köttetnek össze, hogy a tó keskenyebb részét olykor elzárják s halak, jöjjön bár fejlülről, bár alólról, varsába kell kerülni okvetlenül.”⁶ Ekkor még nem is sejtette *Herman Ottó*, hogy két évtized múlva, milyen hatalmas mű virágozik ki ebből az első megfigyelésből.

Herman Ottónak komoly szerep jutott, a Magyar Néprajzi Társaság megszülető, alakuló szakaszában is. A szervezés, a létrehozás sok nehézségbe ütköző munkáját *Herrmann Antal* (1851–1926) „a hazai néprajzi mozgalmak fáradhatatlan, örökifjú spiritus rectora” végezte.⁷ Az 1889. október 27-én megalakult Magyarországi Néprajzi Társaság első elnöke *Hunfalvy Pál* (1810–1891), akinek születése 175. évfordulójáról ugyancsak ebben az évben emlékeztünk meg. *Herman Ottó* a megalakult Társaságnak nemcsak rendes tagja, hanem *A népelet használati tárgyai* szakosztálynak „előadója”

4. Pallas–Nagy Lexikona 9., (1859), 109.

5. *Balassa I.*, 1974. 4.

6. Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyvei 5., (1868–1870), 24.: idézi *Lambrecht K.*, 1916., 18.

7. *Lambrecht K.*, 1916. 18.

Gyarmathy Zsigánéval és *Xantus Jánossal* együtt 1891-ben előadója annak az ülésnek, melyet *Hunfalvy Pál* ötvenéves akadémiai tagságának megünneplésére rendezett a Magyar Néprajzi Társaság, aki ezen súlyos betegsége miatt már nem vehetett részt.

A Magyar Néprajzi Társaság röviddel megalakulása után nemcsak szervezeti, de pénzügyi zavarral is küzdött, mely elsősorban abból származott, hogy folyóiratára az Ethnographiára sokkal többet költött, mint amennyit a bevételekből és a különböző támogatásokból össze tudott hozni. Közvetlenül a felbomlás előtt *Herman Ottó* javaslatára egy „kilences bizottságot” hoztak létre, melynek elnöke *Xantus János*, előadója pedig *Herman Ottó* volt, aki *Herrmann Antallal* a *Néprajzi Társaság reformja* címen (Köszvény 1892) egy füzetben foglalta össze a teendőket. Ezek közül elsőként alapszabálymódosítást ajánlottak, melynek végrehajtása során a Természettudományi Társulat alapszabályai szolgáltak mintaképpül. *Goldziher Ignác* az Ethnographia programját dolgozta ki, melybe beiktatta a Néprajzi Múzeum jeles tárgyainak publikálását is. A bizottság a kultuszminiszterhez, a Magyar Tudományos Akadémia elnökéhez és a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójához fordult támogatásért ami részben kézzel fogható eredménnyel járt, részben ígéreteket eredményezett, de mindenesetre megmentette a Társaságot a feloszlatástól és ez mindenképpen *Herman Ottó* érdeme, aki a magyar néprajztudomány érdekében még Európa legjelesebb néprajztudósait (pl. *Virchow, R., Ranke, J., Bastian, A.* és mások) is mozgósította. Mindennek elismeréseként 1892. május 7-én a Magyar Néprajzi Társaság *Herman Ottót* elnökéül választotta meg, így ő lett a fiatal szervezet második elnöke. A tisztikar és választmány megalakulásakor *Herman Ottó*⁸ a magyar társadalomhoz fordult a néprajz érdekében, mely egyben programbeszédnek is tekinthető „Mi, mint tudományos bűvárlatokkal foglalkozó magyar emberek, a néprajzot, mint tudomány-szakot: óhajtjuk érvényesíteni, első sorban a magyarságra való tekintettel. De azért mi az egyetemes irányzatot is követni akarjuk, mert működésünk csak akkor lehet hézagpótló, művelődésünket termékenyítve előmozdító, ha összehasonlító alapon működünk és ha ezt az alapot is, a lehetőség határig, magunk teremtjük ki; ha nem csak kölcsönözünk, hanem fejlesztve alkotunk is! . . . Mi az ősforrásból iparkodunk meríteni: magából a nép lelkületéből, mely szavában, szemlélődése módjában, családi életének szövésében, életmódjának berendezésében, szokásában, segítő szerszámjában, gyönyörködése, bánata, hite, ismerete kifejezésében és irányzatában sokat őrzött meg híven, a mi ma már csak színezi ugyan a népiest, de a múltra, az őstörténelemre nézve valódi megnyilatkozás, mely hűségben és megbízhatóságban tútesz minden krónikán és minden okiraton, mert önös érdeket, mint számos történeti okirat, nem ismer, feltétlenül igaz”. Ebben a néhány mondatban benne van mindaz, amit *Herman Ottó* a néprajzkutatás elé feladatul tűzött. Ennek megvalósítása azonban az egész néprajzra vonatkozóan nem történhetett meg, mert 1892. októberében lemond elnöki tisztségéről és a rendkívüli közgyűlés helyébe *gróf Kuun Gézát* választja meg elnöknek és „. . . elhatározza, hogy *Herman Ottónak* lelkiismeretes, önfeláldozó munkájáért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz s erről őt jegyzőkönyvi kivonatban értesíti”.⁹ Ma pontosan nem ismerjük lemondásának okát, de azt tudjuk, hogy a Néprajzi Társaság-

8. *Herman O.*, 1892. 249–252.

9. *Ethn.* 4. (1893), 372–373.

10. *Herman O.*, 1891. 23–26.

gal a kapcsolatot megszakította és annak tisztikarában többé nem szerepel, az Ethnographiában is csak néhány cikket ad közre de közben, csaknem egy évtized múlik el. Az ellentét csak 1909-ben oldódott fel, amikor a Magyar Néprajzi Társaság *Herman Ottót*, egykori elnökét, tiszteleti taggá választotta.

Az 1872-ben megalakult Magyar Nemzeti Múzeumon belül a Néprajzi Osztály *Xantus János* vezetésével, de méltatlan körülmények között jórészt a központi épület folyosóin helyezték azt el. *Herman Ottó* többször felszólalt érdekében a képviselőházban, így többek között 1890. novemberében és számára nemcsak megfelelő elhelyezést, hanem a fejlődéshez szükséges dotációt is kért a kultuszminisztertől. Interpellációját különösen a baloldal támogatta. A miniszter ígéretet tett arra nézve, hogy az Iparművészeti Múzeumban, melynek tervét éppen abban az időben fogadták el 4–5 termet biztosít a megfelelő kiállítás részére.¹⁰ Az ígéretből, mint tudjuk semmi sem lett és a Nemzeti Múzeum épületéből kiköltöző Néprajzi Múzeumot előbb a Várbazárban, majd egy lakóház nem túlságosan alkalmas helyiségeiben helyezték el. *Herman Ottó*ban élt olyan remény, hogy esetleg megbízást kap *Xantus János* után a Néprajzi Múzeum vezetésére, ez azonban nem következett be, mert azt a nálánál több mint három évtizeddel fiatalabb *Jankó János* nyerte el. Talán ez is egyik alapja lehetett a köztük többször kirobbant túlhajtott vitának. Ehhez még az is járult, hogy a *gr. Zichy Jenő* vezette oroszországi expedícióba, melyben halászati kutatásokat kívánt végezni, nem ő, hanem *Jankó János* került be.

Herman Ottó többszöri kísérlete sem sikerült, hogy a korszak vezető néprajzi orgánumaiba, szerkesztőségébe bejusson. Ez joggal elkeserítette, hiszen a múlt század végéig senkinek nálánál nagyobb érdemei nem voltak az ún. tárgyi néprajzmegalkotásában.

2. *Herman Ottó a néprajzi tárgy-gyűjtő és -kiállító.* A Néprajzi Múzeum megalakulásakor elsősorban Európán kívüli tárgyakkal rendelkezett. Az 1873. évi bécsi világkiállításra *Xantus János* és *Rómer Flóris* jelentős népművészeti gyűjteményt hozott létre, de munkaeszközök bemutatására sem itt, sem más magyar múzeumban nem került sor. Ezt a munkát *Herman Ottó* indította el és ezzel az általa használt szóval élve a *tárgyi néprajz* megalapítójává vált hazánkban. Az első gyűjtése a halászathoz kapcsolódott, mely iránt érdeklődése már Erdélyben megnyilatkozott. Egy évtized múlva megfigyeléseket végez a Tisza partján¹¹. A rendszeres kutatást a Balaton, majd a Velencei-tó mellett kezdte el. „Siófokon ekkor szememet szúrta a soknemű halászszerszám; kezdtem én azt jegyezgetni, s minthogy az egyes részek is érdekeltek, hozzá fogtam a rajzoláshoz is”¹². Itt használja először az *ősfoglalkozás* kifejezést, melyen később a halászatot, állattartást, vadászatot érti és amely nálunk használt terminusként szinte a legutóbbi időkig megmaradt. Az 1885. évi Budapesti Kiállításon a magyar halászat eszközkészletének kiállítása nagy feltűnést keltett és osztatlan sikert aratott. Az itt látható anyag a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára került és lényegében ezzel kezdődött el a munkaeszközök gyűjtése.

A honfoglalás és a magyar állam ezeréves fennállása megünneplésének előkészületei már jóval korábban elkezdődtek. *Herman Ottó* és vele sokan mások attól féltek – nem alaptalanul –, hogy ez a magyar uralkodó osztályok, különösen az egykori nemesség

11. h. o. 1877. 217–218.

12. *Herman O.*, 1887, 1., 3–4.

történeti önünneplésévé válhat. Erre figyelmeztet egyik képviselőházi interpellációjában: „... én már látom azokat az embereket, a kik úgy vélik az ünnepet megüldőnek, (Halljuk! Halljuk!), hogy felöltik az ősi kacagányt és majd ők fogják most Árpádot és a hét vezért az utcán végig vonulva reprezentálni, (Derülség) és elhiszi nekik a közönség, elhiszi most a XIX. században a magyar kultúra mostani állapotában is, hogy valóban Árpád és a hét vezér (Derülség)”¹³. *Herman Ottó*nak nem kis harcába került, míg elfogadtatta, hogy a Történeti Főosztályon belül, mely „az uralkodó felfogás szerint, igazi népies elemeket nem foglalt magában és inkább csak a hatalom tündöklését iparkodott szemléltetővé tenni” egy külön Ósfoglalkozások Osztályát hozzon létre, mely a népi halászatot és a pásztorkodást foglalta magába.

A halászlászi kiállítás anyagát elsősorban az 1885. évre összegyűjtött tárgyak szolgáltatták. Ezt a Városligetben, az Anonymus-szobor háta mögött a tó tükrére emelt cölöpépítményben állították ki, melyet *Herman Ottó* rajza alapján *Alpár Ignác*z, az egész épületcsoport megalkotója tervezte. „Az egyszerű és mégis oly mesteri építmény, a melyre híd vezetett a szigetről, körül volt véve az őshalászlászi beszédes alakjaival, a fertői kürtös vejszével, ung-megyei kullogóval, a mezőségi fluta-val, aldunai vessző varsákkal, különböző régi lélekvesztőkkel; a hidat szigonyok díszítették, a párkányokon és a cölöpépítmény belsejében pedig egymás mellé sorakoztak a hálók, hálósúlyok, horgok és az aprószerszám. A cölöpépítményhez ragasztott dobogón a csongrád-mindszenti *emeli* és *érző* háló mellett régi formájú pákász-kunyhó emelkedett”¹⁴. E leíráshoz *Lambrecht Kálmán* még a következőket fűzi hozzá: „Még *dr. Hazelius Arthur* világhírű alkotása a stockholmi *„Nordiska Museet”* függeléke: a Skånsen sem dicsekedhet ma sem ilyen őshalászlászi cölöpépítménnyel”. Csaknem nyolc évtized múlva tudtuk meg, hogy *Hazelius* 1896. szeptember 21–24. között járt Budapesten, hogy a Millenniumi Kiállítást megtekintse. Ez akkor derült ki, amikor az 1970-es évek elején Stockholmban *Berg Gösta*, aki a *Hazelius*-hagyaték legjobb ismerője (felesége *Hazelius*-unoka, ugyancsak néprajzkutató) közölte velem, hogy naplójában ennek nyoma megtalálható. Ebben nemcsak a Néprajzi Faluról mondta el, többnyire kedvező véleményét, hanem *Herman Ottó* halászlászi építményéről is. A továbbiakban ezt jegyzi meg: „Främnas mellett kellene a halászlászi telepet felállítani. Itt természetesen különböző típusú csónakokat, hálókat stb., és kinn a tavon a varsákat és hasonlókat bemutatni”¹⁵. A Budapestről magával vitt gondolat nem valósulhatott meg, mert az erre alkalmas Främnas-területet elvették a *Nordiska Museet*-től, de az utódok még 1924-ben is visszatértek a kérdésre, sőt a tervet is elkészítették, azonban megvalósítására nem került sor. Így tárulnak fel kapcsolatok, sokszor évtizedekkel a történetek után. Mindenesetre *Hazelius* véleménye mutatja, hogy a kiállítás a maga korában igen nagy hatású lehetett.

Az 1896. évi kiállítás az 1885. évihez képest jelentős anyaggal bővült és ez a *pásztorkodás*, melyet ugyancsak *Herman Ottó* fedezett fel a magyar néprajztudomány számára. „Elsőül volt itt bemutatva az ősi pásztorkodások sora: a cserény, a vasaló, kontyos kunyhó, a hamvas, szárnyék, putri, kunyhó; a csikós és juhász, a gulyás és kanász szerszáma, készsége, a polikróm díszítésű pásztorkodások stb., stb. . . *Herman Ottó* saszeme újra felfe-

13. *Herman O.*, 1891. 24–25.

14. *Lambrecht K.*, 1916. 26.

15. *Berg, G.*, 1977. 481.

dezett egy kimeríthetetlen, megmérhetetlen értékű forrást, mint egy évtized előtt a halászat néprajzi anyagát és ez a nagy ösfoglalkozás: a *pásztorokodás* tárgyköre”¹⁶ A pásztorélet kutatását már az 1880-as évek legvégén elkezdte és nemcsak a Tiszántúl a Duna–Tisza köze nagy legelőit járta be, de eljutott a szlovák, a román szállásokra, a dunántúli nagybirtokokra és szorgalmas, bár nem mindig elég mély gyűjtését siker koronázta. Ő az, aki – tudomásom szerint – először írja le, hogy a néprajzi tárgyak gyűjtésében „a tizenkettedik órában” járunk, de ennek igazát csak az előző korszakhoz viszonyítva lehet elismerni. A kiállítás lebontása után a hatalmas gyűjtemény a Néprajzi Múzeum birtokába került, mely ezzel és a Néprajzi Falu, továbbá *Jankó János*, ez alkalommal ki nem állított munkaeszköz-gyűjteményével megerősödve valóban európai rangú gyűjteménnyé vált és ebben *Herman Ottónak* is nagy része volt.

Az ösfoglalkozások kiállítása olyan nagy sikert aratott, hogy az 1900. évi Párizsi Világkiállításra egy változatának kiküldését határozták el. *Herman Ottó* újra összegyűjtött egy hatalmas teremre való anyagot, mely Párizsban a magyar kiállítás legnagyobb földszinti termét foglalta el. „A gyűjtemény nagy megbecsülésben részesült és a francia kormány részéről megtörtént a kísérlet, hogy az a Trocadero számára megszereztessek, ami azonban nem sikerült. Ez a gyűjtemény, hazakerülve, helyet foglalt a mezőgazdasági osztálynak Budapesten elrendelt ismételt kiállításának keretében is, később pedig zöme szerint átment a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába. A *Herman Ottó* által tervezett halászlátai és pásztoréleti képek, *Koszkol Jenő* festőművész alkotásai, a kereskedelmi minisztérium beleegyezésével, a kir. magy. Természettudományi Társulat birtokába bocsáttattak”¹⁷.

Amikor a Mezőgazdasági Múzeum épülete az ún. Vajdahunyad vára végleges formában felépült, elhatározták, hogy egy teremben a magyar ösfoglalkozások: a halászlátai és pásztorokodás is helyet kap. Ezért a Magyar Mezőgazdasági Múzeum felkérte *Herman Ottót*, hogy egy újabb kiállítási anyagot gyűjtson össze és a kiállítást rendezze meg. A hetvenéves tudós újra útnak indult és ismét jelentős gyűjteményt hozott össze, melynek nagyobbik része ugyan 1945-ben Budapest ostromakor megsemmisült, de egy része napjainkig megmaradt. A *Herman Ottó* által összeállított „Magyarászó lajstrom”-ban erről a kiállításról ezeket mondja: „... az itt összeállított, immár negyedik gyűjtemény sok tekintetben töredékes; de a képek és a tárokból egyesített pásztoréleti csoportok, mezei lakok és a rekesztő halászlát fogó készülékeinek bemutatása elég világos képet nyújt a nemzet két nagy ösfoglalkozásáról”¹⁸.

Egy kétségtelen, hogy *Herman Ottó* indította meg az anyagi kultúra néprajzi tárgyainak gyűjtését Magyarországon, még sok olyan tárgyat szerzett meg, amit a későbbiek során az utódok már hiába kerestek. Egy-egy területen viszonylag kevés időt töltött és az előkészítésre a helybeli értelmiséget, többnyire a vezető réteget kérte fel, ennek ellenére kitűnő érzékkel többnyire megtalálta az adatközlőket, akik a legtöbb esetben megnyíltak előtte. Az utána következő nemzedék elsősorban *Jankó János*, majd *Bátky Zsigmond* és *Győrffy István* már sokkal alaposabban gyűjtött, több adatot jegyzett fel a tárgyakkal kapcsolatban és mindez bizonyos feszültséget okozott köztük és az öregedő „zseniális

16. *Lambrecht K.*, 1916. 26.

17. *Herman O.*, 1908. 4–5.

18. *Herman O.*, 1908. 5.

dilettáns” között. De ne feledjük el, hogy *Herman Ottónak* mindent magának kellett elindítania, míg az utódok már az ő eredményeire építhettek, azt vitték tovább, mégha bíralták is azt.

3. *Herman Ottó néprajzi tudományos munkássága.* Herman Ottónak néprajzi munkássága megindulásakor bizonyos terminológiai kérdéseket is rögzíteni és részben tisztázni kellett. Ilyen volt a *tárgyi néprajz*, melyet helyenként *tárgyi ethnographiának* is nevezett. Ezt a fogalmat rendszeresen ő használta először, de nyugodtan mondhatjuk, hogy a magyar néprajz terminológiai bizonytalanságában a Magyarság Néprajzán keresztül napjainkig megmaradt ez az elnevezés és a Néprajzi Lexikon is közli mint az ergológia szinonimáját. A tárgyi néprajz egyik fejezete az *ősfoglalkozások*, mely ugyancsak az ő elnevezése. A fogalmat saját maga így határozta meg: „Ősfoglalkozásnak tekinthetők a halászat, a vadászat és a pásztorélet; azért, mert az élet alapszükségeiből erednek és mert mint a háromnak jellege mozgó, a hely változását nemcsak megengedő, hanem sokszorosan követelő is, a mivel ellentétes a földművelés, mely helyhez kötve, csak kényszer vagy szükség behatása alatt változtathatta helyét, így már fokozatos fejlődés eredménye”¹⁹. A vadászattal *Herman Ottó* nem, illetve csak elvétve foglalkozott, a méhészetet eleve kirekesztette kutatásai köréből, de a földművelésnek a honfoglalásig, sőt az azt megelőző korra való visszanyúlását nem tagadta: „Az az adat – 1086-ból –, hogy a bakonybéli apátság lovászlai szántani és aratni tartoznak, világot vet a megtelepedés fokára és nagyon valószínű teszi, hogy ez az *Ibn Rosztéh* megjegyzésével – a sok szántóföldről – kapcsolatos, vagyis, hogy a honfoglalók nem voltak a földműveléstől merőben idegenek. Erre mutat különben az „igás barom’ „iumentum’ megjelölés is”²⁰. Az *ősfoglalkozás* terminus a németbe is átment: Urbeschäftigung, amit helyenként használtak.²¹

A néprajz azonban nem állhat meg társtalannul, hanem más tudományágak segítségével is el kell fogadnia: a természettudományokon kívül a történelemét, a nyelvtudományát, régészetét. „... a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképpen ellaposodáshoz vezet – és megfordítva: a történet megfelelő vonatkozásaiban tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad”²².

Herman Ottó jóval korát megelőzve hangoztatta a „Wörter und Sachen” elvét, vagyis azt az igényt, hogy a szerszámok, tárgyak, eljárások neve és azok eredete sok régi, homályba vesző kérdést megmagyaráz. Már a halászat gyűjtése közben nagy figyelmet fordított a *népnyelvre*, mely terminus használata csak az utóbbi évtizedekben szorult háttérbe. „Világosan éreztem – írja –, hogy ha igazán meg akarok felelni, serényen hozzá kell fognom a mesternyelv tisztázásához”²³. A halászat műnyelvének részletes ismertetése indította *Munkácsi Bernátot* arra, hogy a szavak eredetével foglalkozzék és ha az etimológiai megoldások egy része ma már elfogadhatatlan, de a kérdés felvetése önmagában is nagy jelentőségű volt ebben a korban.²⁴

19. *Herman O.*, 1897. 412–432.

20. *Herman O.*, 1909. 123.

21. *Lambrecht K.*, 1916. 30.

22. *Herman O.*, 1909. XII.

23. *Herman O.*, 1909. IX.

24. *Munkácsi B.*, 1893. 165., 261.

Herman Ottó ugyan ízig-vérig természettudós volt és maradt egész életében, de éppen az evolúció feltétlen tisztelete vezette el a történeti, sőt őstörténeti kérdésekig, melyek már korábban, de ekkor is még döntő szerepet játszottak az európai néprajzi kutatások célkitűzései között. Kutatásainak célját és módszerét négy pontba szedve így foglalta össze:

„1. Az adott népelem vagy faj történetelőtti sokszorosán megvilágítja az élő ősfoglalkozások tárgyi része anyagi, szerkezeti, díszítési és elnevezési – tehát nyelvi – sajátosságainál fogva.

2. Az élő ősfoglalkozások kimutatják az adott népelemnek vagy fajnak viszonyát azokhoz a történet előtti korokból származó, ma már ásatag használati tárgyakhoz, a melyek arról a területről kerülnek, a melyben az adott nép most lakik.

3. Világot vetnek arra az útra is, a melyet az adott nép a történetelőtti korban megtett mai lakóhelyéig: az érintkezésre, a melyben más fajokkal állott, a mennyiben tárgyakat átvett vagy átadott.

4. Végre, a mire nagy súly helyezendő, fogalmat nyújthat és nyújt is az ősfoglalkozásoknak történetelőtti korban divott oly tárgyairól, a melyek vagy egészen, vagy részben oly anyagból – p. o. bőrből, fából, nádból stb. – valók voltak, a mely anyag a földre kerülve, elenyészett”²⁵.

Ebben a négy pontban megtalálható mindaz, amit *Herman Ottó* kutatásai során a néprajztól várt és segítségével igyekezett elérni. Ezek közül számos olyan akadt, melyen az idő már túllépett, de olyan is akadt, melyet ma is magunkénak vallunk.

Igyekezett minél szélesebb körben gyűjtött anyagra támaszkodni: „1897-ig összesen 223 pontot kutatott át, ezek közül 80 halászati, 143 pásztoréleti anyagot nyújtott”. Ha azonban közvetlen halála előtt, de még életében megjelent utolsó könyvének: *A magyar pásztorok nyelvkincese* című művét végiglapozzuk, akkor kiderül, hogy a pásztorokkal kapcsolatos kutatópontok száma jóval meghaladja a kétszázat, ami már önmagában is jelentős teljesítmény.²⁶ Ahova nem tudott eljutni, oda levelet írt és valóságos gyűjtőhálózatot épített ki nagyrészt értelmiségiekből, földbirtokosokból, gazdatisztekből, de néhány paraszt- és pásztoemberrel is levelező kapcsolatban állott.

Gyűjtéseiről szólva már itt is és más munkámban is jeleztem, hogy az a mai igények szerint mérve, de saját korukban is sok esetben felületesek még akkor is, ha rögtön észre tudta venni a leglényegesebb tárgyakat, munkamódokat, jellegzetes vonásokat. Módszeréhez tartozott, hogy már előre értesítette a megye alispánját, a polgármesterét, a falu vezetőit és olyan hírnévvel rendelkezett, hogy rövid látogatása helyi ünnepnek számított. A vezetők az állomáson négylovas hintóval várták, majd bankett következett és kirándulás a pásztorokhoz, akiket természetesen már jó előre értesítettek, akik sok esetben megzavarodtak a sok úrtól és *Herman Ottó* rendszerint direkt kérdéseire igennel, ritkábban nemmel válaszoltak, hogy minél hamarabb megszabaduljanak tőle. Ezzel a módszerrel nem is sikerült mindig a legjobb adatközlőket kiválasztani, sőt igen sok esetben a helyi „intelligencia” tagjai adták meg a kérdésre a választ, akiknek meg éppen nem mertek ellentmondani. *Herman Ottó* például Bugacra tett útjáról a következőket írta: „Száz jó emberem bevár azon a ponton a melyet kitzűztem, röpit oda, a hova jönnek látom; a nagy

25. *Herman O.*, 1897. 412–413.

26. *Herman O.*, 1914. VII–XIII.

magyar Alföld nemes városainak négyes fogata vár virradatkor, hogy kivigyen haragos zöld legelőre, fakó szikesre, sivó homokhegyek tövébe. Hát könnyű nekem!²⁷

A felületes gyűjtésből bizony egyszer-egyszer hírlapi, vagy folyóirat hasábjaira került vita is keletkezett. Így *Kada Elekkel* kecskeméti újságíróval a bugaci pásztorkodás néhány kérdéséről sokszor személyeskedő hangú vitát folytatott, de kénytelen volt maga is beismerni: „Senki sem tudja jobban, nem érzi tisztábban mint én, hogy ennek a hat órai közvetlen és egy órai közvetett kutatásomnak eredménye nagyon hézagos”²⁸. Ennek ellenére megfogadta, hogy sohasem áll szóba *Kada Elekkel*, de az már mint máig is jó emlékezetben megtartott kecskeméti polgármester adatokat küldött 1905-ben, és a barátság a későbbiekben újra helyreállt.²⁹

A Magyar Nyelvben jelentette³⁰ meg egy előadását a debreceni lófogatokról, melyre *Ecsedi István*³¹ úgy válaszolt, hogy lényegében nem bocsátkozott vitába az agg tudóssal, hanem egy új tanulmányban leírta a debreceni fogatokat, ahogy gyermekkorától azt látta és hallotta. Erre azért volt szükség, mert: „Megeshetett, hogy kiváló tudósunk téves információkat kapott; de másfelől ezek az információk lehettek helyesek is s a meglevő hibák onnan eredtek, hogy sem kiváló tudósunk, sem az ábrák ügyes kezű rajzolója nem tette vagy talán nem is tehette az ethnographia jelenségeket beható tanulmány tárgyává”. A bírálóat rendkívül tapintatos és példamutató egy nagy tudóssal szemben.

Még lehetne említeni más észrevételeket is, de ez a kettő is elegendő arra, hogy felhívja a figyelmet arra: *Herman Ottó* adatait és ebből következőleg megállapításait is forráskritikával kell kezelnünk.

Nem kívánom most munkásságának a néprajz számos területére terjedő kalandozásait nyomon kísélni. Csak két, az ő szavaival élve az ösfoglalkozások gerincét és saját munkásságának legkiemelkedőbb eredményét adó területre kívánok utalni és ez a magyar halászat és a pásztorélet.

Munkásságának csúcspontját jelenti a halászatról írt nagy összefoglalása. Már 1885-ben megjelent egy rövidebb tanulmánya³², melynek német és francia megfelelője is napvilágot látott és így az érdeklődést külföldön is felkeltette a nagy kétkötetes, sajnos csak magyarul megjelenő munkája iránt³³, melynek 860 oldalán 300 rajz található és 12 műlap és 9 könyomatú tábla teszi azt teljessé. A könyv nemcsak feltűnést, hanem teljes elismerést is keltett. *Kossuth Lajos* már korrektúrában olvasta, *Hunfalvy Pál* a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályán mutatta be, amit már a megjelenés évében Berlinben „Herman Ottó klasszikus könyvének” neveztek.

A könyv megjelenése után fél évszázaddal írja róla *Györffy István*: „Egy egészen ismeretlen, elmerülőben lévő világ tárult a magyar közönség elé s a szép magyarsággal megírt könyv a magyar néprajzi tudomány első népszerű szakkönyve lett. *Herman Ottó* művelődéstörténeti értékeléssel, de természettudományi szemlélettel tárta elénk a magyar

27. *Herman O.*, 1895. 688.

28. *Herman O.*, 1896. 43–44.

29. *Balassa I.*, 1974. 90.

30. *Herman O.*, 1910. 49–58.

31. *Ecsedi I.*, 1911. 36–53.

32. *Herman O.*, 1885.

33. *Herman O.*, 1887.

halászat emlékeit s a nyelvi anyag összegyűjtésére éppen olyan súlyt vetett, mint a tárgyakéra és a munkamódokéra”³⁴.

Ez a könyv egyszerre felkeltette az érdeklődést a magyar néprajztudomány iránt, megmutatta, hogy a tárgyi néprajz kutatásában milyen nagy lehetőségek rejlenek. Kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy két év múlva megalakult a *Magyarországi Néprajzi Társaság*, megélné a *Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának* munkája. Lényegében ezzel a munkával indult meg az anyagi kultúra néprajzi kutatása Magyarországon. Hatása rendkívül széles körű, így *Jankó János* nagy összehasonlító művének is elsőrendű inspirálója.²⁵ De európai hatása is rendkívül széles körű, így a finn *Sirelius U. T.* elsősorban *Jankó* közvetítésével nagy haszonnal forgatta.³⁶ Már a megjelenést követő évben szóba került németre történő lefordítása. A kérdéstről *Herman Ottó Rudolf Virchowval* tárgyalt. Ekkor írta a következőket: A könyvet lefordítani nem lehet „... mert a német nyelvben nincsen elég hozzá való mesterszó! Kiraktuk egymás ellenében s kisült, hogy igazam van: 200 és valami 30 német szóval nem lehet 2500 magyart lefordítani. De hát mégis? Hát bizony neki kell állani a magyar föld német ajkú halászságának, mely magyar szerszámmal dolgozik s fel kell gyűjteni a nyelanyagot. – Ez egyszer reánk szorult a német, gondoltam én”³⁷. Sajnos a fordítás és a kiadás sohasem történt meg, de hatása így is tovább gyűrűzött és hatott különösen a horvát és román irodalomban. Ma, amikor a *Herman Ottó* gyűjtött anyag sokszorosával rendelkezünk a magyar halászat területén, amikor tévedéseit ismerjük, akkor is a magyar halászat elsőrendű kézikönyve, amit a szakemberek elsőként vesznek kézbe, ha a tárgyi néprajz e kérdéskörét akarják vizsgálni.

Az ún. ősfoglalkozások másik hatalmas területén a pásztorkodásban a kutatást az 1880-as évek legvégén kezdte meg, mint az gyűjtőnaplóiból kiderül³⁸. E kutatás különága, hogy felfedezte és elnevezte az ún. *pásztorművészetet*, amiről a *Hunfalvy Pál* tiszteletére tartott díszülésen 1891. november 23-án olvasott fel (*Herman O.* 1892. Magyar pásztoremberek remekelése *Ethn.* 3/1892, 310–321). Előadásában többek közt leszögezte: „Az a feladatot tűztem magam elé, hogy e díszgyűlésen be fogom vezetni a tárgyi, vagyis leíró ethnographiát... ha mégis hozzá merek nyúlni, ez onnan van, hogy par excellence tapasztalati tudomány, mint ilyennek pedig művelésének módszere szakasztott az, a mi a természethistóriáé, tulajdonképpen szakomé. A leíró ethnographiában is ugyanaz a háromság áll fenn és dönt, mint a természethistóriában; ti. a megfigyelés hűsége, a jellemzőnek kifejtése és az összehasonlítás bevonása”³⁹. A pásztoremberek remekelését Ungban, Zemplénben, Somogyban és mindenfele, amerre csak járt megfigyelte és a legszebb tárgyakat megszerezte. A díszítményekről pedig igyekezett megállapítani, *Huszka Józsefnél* sokkal szolidabb módszerekkel, hogy mi abban a magyar, van-e önálló magyar díszítményrendszer. Végül ezzel fejezi be: „Szembeállítottam a népléleknek az ornamentumban való megnyilatkozását régi korok iparművészetével s a felelet ez: *magyar*. Egybevettem mindkettőt a szlávval s a felelet az, hogy *más, önálló*.” Ezek után

34. Györfly I., 1935. 2., 47.

35. Jankó J., 1900.

36. Sirelius, U. T. 1905.

37. Lambrecht K., 1916. 21.

38. Erdődy G., 1983.; Balassa I., 1968.

39. Herman O., 1892. 310–321.

megállapítható, hogy a pásztorművészet kutatása és terminológiája ugyancsak Herman Ottó munkásságához fűződik.

A magyar pásztorellettel kapcsolatban első nagyobb lélegzetű összefoglalása az Ezredéves kiállításához kapcsolódik, mely eddig nem látott és ismert tárgyak és építmények egész sorát mutatja be.⁴⁰ Eredetileg a Természettudományi Közlönyben jelent meg a következő évben egy másik összefoglalása, melyet talán e területen a legjobbnak tekinthetünk⁴¹. Majd egy évtized múlva lát következő munkája napvilágot, melynek előszavában ilyen irányú munkásságáról így vall: „A magyar nemzet második és – mondhatom – nagy ösfoglalkozását az állattartásban, kapcsolatban a pásztorellettel láttam”.⁴² Ez a munka valóban előtanulmány, mely a XI. századtól kezdve nagyon értékes, de már legnagyobb részt máshol publikált történeti anyagot tartalmaz, és ebben a kötetben sok oda nem való anyagot is közöl. Ezért joggal írja legjobb ismerője és életrajzírója *Lambrecht Kálmán*: „Ez a kötet, sajnos, már túlságosan elnagyolt kontúrokat öltött”.⁴³ Való igaz már ebben a kötetében az öregedés jeleit nagyon ki lehet olvasni. Legutolsó munkája közvetlenül halála előtt jelent meg. A magyar pásztorok nyelvkincese tulajdonképpen egy kollektív munka eredménye és *Herman Ottó* saját gyűjtésein kívül sok történeti és korábban publikált anyagot foglal magába. Ez egyedülálló olyan szótári munka, mely elsősorban néprajzi szempontok szerint készült, de segítséget kívánt nyújtani a nyelvtudomány számára is. A végén elhelyezett mutató a szavak kikeresését nagyban megkönnyíti, de saját és mások tapasztalata alapján ez alkalommal még fokozottabban fel kell hívnom a figyelmet a szükséges forráskritikára.

Herman Ottó munkásságában a magyar házról, a magyar nép antropológiájáról, a rovásírásról, az ásóról, a nyílhúzásról, sőt még a gyermekjátékokról is találunk kisebb-nagyobb közléseket és tanulmányokat, melyek többnyire széles körű ismeretét bizonyítják, máskor viszont éppen nem elég mély tájékozottsága keverte áldatlan vitákba. Az összesen kétezret megközelíti írásainak száma, mely önmagában is mutatja rendkívüli szorgalmát és egy-egy kérdésre történő gyors reagálását.

4. *Herman Ottó* helye a magyar néprajztudományban. Az elmondottak után aligha lehet kétséges, hogy *Herman Ottót* a magyar néprajz ún. tárgyi ága megalapítójának tartom, aki a természettudományok oldaláról érkezett és tudatosan azok elveit és módszerét igyekezett az új tudományterületen meghonosítani. Az alapjaiban történeti, társadalmi jellegű anyag azonban arra készítette, hogy ebbe az irányba fejlessze ismereteit, márcsak azért is mert pozitivista alapokon nyugvó evolucionista felfogása ezt lehetővé tette. Nem véletlen, hogy az után következő néprajzi nemzedékek az anyagi kultúra területére a természettudományok területéről jöttek. Elég ha ezzel kapcsolatban: *Jankó János*, *Bátky Zsigmond*, *Györffy István* nevét említem. Ők pedig a közvetlenül előttünk járó nemzedék, akiknek hatása máig kimutatható tudományunkban.

Herman Ottó kiemelkedő halászati munkájával egy új tudományt teremtett meg: a tárgyi néprajzot, a tárgyi etnográfát, felfedezte a pásztorelletet, a pásztorművészetet,

40. *Herman O.*, 1898.

41. *Herman O.*, 1899.

42. *Herman O.*, 1909.

43. *Lambrecht K.*, 1916. 35.

megalkotta ezeknek az ún. *ősfoglalkozásoknak* a terminológiáját, melyek egyike-másika ritkábban a gyakorlatban vagy csökevényként napjainkig megmaradt.

Halászati munkássága sokkal nagyobb jelentőségű, mint az, amit a pásztorélet területén kifejtett, mert ez utóbbi területen az egészségbefoglalás korántsem sikerült olyan mértékben.

Sajnos eddig még egyetlen munkáját sem sikerült faximile kiadásban megjeleníteni, sőt gyűjtőnaplónak nagy része is még kiadásra vár, annak ellenére sok még e téren a tennivaló, hogy az utóbbi évtizedekben ezekből már egy és más megjelent. Mindez ideig *Lambrecht Kálmánon* kívül senki sem tekintette munkássága középpontjának *Herman Ottó* életművének teljes feltárását. Az utóbbi évtizedben azonban *Erdődy Gábor* személyében egy ilyen kutató jelentkezik⁴⁴, aki már eddig is szép eredményeket ért el.

Azt hiszem arra is feleletet kell adnom, hogy mi az amit ma fel lehet használni *Herman Ottó* munkásságából. Azt vallom, hogy a tudósokat mindig saját korukban kell megítélni. Ő pedig halászati könyvével akkor nemcsak európai, hanem afölött álló színvonalat jelentett, amit még többen követtek volna, ha munkája németül is megjelenik. Ma is fontos forrás minden könyve, tanulmánya, gyűjtése, de ahogy minden forrással szemben kritikát kell hogy alkalmazzunk, így ezt vele kapcsolatban is meg kell tennünk. Ezt éppen nagysága, sőt azt is merem állítani, hogy zsenialitása megköveteli az utókortól.

Ha a maga korában valaki kimondta *Herman Ottó* nevét, de napjainkban is azt az átlagember néprajzzal azonosítja. Tudományszakunkból ezt rajta kívül még csak egy valaki az éppen felényi idős *Ortutay Gyula* érte el. Azt hiszem mindketten ezt elsősorban politikai szereplésüknek, közéleti funkciójuknak köszönhetik. *Györffy István* is akkor vált igazán ismertté, amikor művelődéspolitikai kérdéseket vetett fel és amikor egy mozgalom tűzte nevét zászlójára. Ez olyan tanulság, amit érdemes ez alkalommal is megemlíteni.

Végül és befejezésül hadd mondjam el két találkozásomat *Herman Ottóval*. Természetesen nem személyes találkozásról van szó, hiszen én halála után három évvel láttam meg a napvilágot egy olyan Bihar megyei, sárréti faluban, melyen 1889-ben keresztül szekerezett és gyűjtőnaplójában megemlékezett az ottani rettenetes sárról.

Első gyűjtőtútamon 1937-ben az egykor mocsarakkal körülvett Szerepen (Bihar m.) felkerestem a falu tudós öregét *Rácz Bélát*, aki rendszeresen olvasta a Természettudományi Közleményeket, írt a Magyar Nyelvőrben, helyi csapadékmérő-állomást vezetett és kiváló méhészt hírében állott. 1889-ben kísérője volt *Herman Ottónak*, amikor a már utolsó óráit élő Sárréten a halászatot és madarakat tanulmányozta. Elismeréssel állapította meg: „*Herman Ottó* jobban ismerte a madarakat, mint én”. Nagy szeretettel beszélt róla, mert a későbbiekben is kapcsolatban maradtak.

Egy évvel ezelőtt felkerestem *Szombathy Viktor* jeles íróat a XII. kerület Magyar jakobinusok tere 1. szám alatti lakásán, hogy *László Gyula* 75. születésnapjára kiadandó kötetet megbeszéljük. Beszélgetésünk végén tudtam meg tőle, hogy *Herman Ottó* utolsó lakásában tartózkodom, ott ahol 1914. december 27-én, súlyos szerencsétlensége után tüdőgyulladásban, szívbénulásban meghalt. A házat emléktábla nem jelöli, pedig *Szom-*

44. *Erdődy G.*, 1978., (1982), 103–110.; *Erdődy G.*, 1983.

bathy Viktor többször tett kísérletet ilyen elhelyezésre, de mint mondotta a tanács csak a kapu alatti elhelyezését akarta engedélyezni.

Így találkoztam én kétszer is *Herman Ottóval*.

IRODALOM

- Balassa I.*, 1968. Herman Ottó gyűjtőútjai nyomában. Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. Miskolc.
- Balassa I.*, 1974. Herman Ottó halálának 60. évfordulójára (1835–1914). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 13.
- Balassa I.*, 1974. Herman Ottó és Koda Elek vitája a Kecskemét környéki pásztorkodásról. *Cumania* II.
- Csermák G.*, 1955. A néprajztudós Herman Ottó. *Ethn.* 66.
- Ecsedi I.*, 1911. A debreczeni fogatokról. *NÉ.* 12.
- Erdődy G.*, 1978. (1982). A tudományos intézmények szerepe Herman Ottó tudománypolitikai és közművelődési programjában. *NÉ.* 60.
- Erdődy G.*, 1983. Herman Ottó gyűjtőnaplói, vitacikkei, levelei. Budapest.
- Györffy I.*, 1935. Halászat. *Magyarság Néprajza* 2.
- h. o. (Herman Ottó)* 1877. A Tiszánál. *Vasárnapi Újság* 24.
- Herman O.*, 1885. Ősi nyomok a magyar népies halászatban. Budapest.
- Herman O.*, 1891. A néprajzi társaság és múzeum ügye a képviselőházban. *Ethn.* 2.
- Herman O.*, 1892. Felhívás a néprajz híveihez és barátaihoz. *Ethn.* 3.
- Herman O.*, 1892. Magyar pásztoremberek remeklése. *Ethn.* 3.
- Herman O.*, 1895. Bugacz pásztoréletéből. *Vasárnapi Újság* 42.
- Herman O.*, Bugaczi forgácsok, kutyafuttában szedve. *Vasárnapi Újság* 42/b.
- Herman O.*, 1897. A magyar halászat könyve I–II. Budapest.
- Herman O.*, 1898. Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Budapest.
- Herman O.*, 1899. A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest.
- Herman O.*, 1908. Az ősfoglalkozások magyarázó lajstroma. Budapest.
- Herman O.*, 1909. A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. Budapest.
- Herman O.*, 1910. Debreczeni lófogatok. *M. Ny.* 6.
- Herman O.*, 1914. A magyar pásztorok nyelvkinccse. Budapest.
- Jankó J.*, 1900. A magyar halászat eredete. Budapest.
- Kósa L.–Keve A.–Farkas Gy.*, 1971. Herman Ottó. A múlt magyartudósai. Budapest.
- Kósa L.*, 1980. Herman Ottó: Halászat és pásztorkodás. Budapest.
- Lambrecht K.*, 1916. Herman Ottó, az ethnographus. *Ethn.* 27.
- Lambrecht K.*, 1920. Herman Ottó. Az utolsó magyar polihisztor és kora. Budapest.
- Munkácsi B.*, 1893. A magyar népies halászat műnyelve. *Ethn.* 4.
- Sirelius, U. T.* 1905. Über die Sperfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsinki.
- Szabadfalvi J.*, 1975. Herman Ottó néprajzi munkássága. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII.

A RÉGÉSZ HERMAN OTTÓ

FÜLEP FERENC

150 évvel ezelőtt született a magyar tudománytörténet egyik legjelentősebb és legérdekesebb egyénisége, Herman Ottó. Születésének és halálának kerek évfordulóin mind a természettudományok, mind a néprajz, mind a régészet művelői megemlékeznek a sokoldalú tudományos munkásságot kifejtett, nagy hazánkfíáról, akit a szó nemes értelmében polihisztorként tartanak számon. A magyar régészettudomány képviselőinek nevében születésének 125. évfordulóján Banner János¹ méltatta nemes egyszerűséggel Herman Ottó munkásságát és jelentőségét a magyar régészetben, közelebbről a magyar paleolitik kutatások történetében. Ugyancsak Banner János² volt az, aki számos kiadatlan levelének közreadásával Herman Ottónak nemcsak műhelytitkaiba adott bepillantást, hanem érdekes ecsetvonásokkal vázolta fel a nagy tudós emberi magatartásának, színes egyéniségének ezekben a levelekben megnyilatkozó sajátosságait.

A magyar tudományos élet előbb már említett szakterületei kegyelettel és a legnagyobb tisztelettel hajtották meg az emlékezés lobogóit Herman Ottó alakja és munkássága előtt, attól kezdve, hogy Lambrecht Kálmán³ 1915-ben a Magyar Barlangkutató Társulat ülésén magasan szárnyaló beszédben siratta el azt a veszteséget, amely halálával a magyar tudományt, többek között az ősrégészeti kutatásokat is érte. Megbecsülésének jele az is, hogy a miskolci múzeum Herman Ottó nevét vette fel, hiszen ez volt az a vidék, amelyhez legnagyobb sikerei fűződtek, s ez a múzeum az, amely – a Nemzeti Múzeum mellett – „kegyelettel őrzi régiségtárában Herman Ottó féltve őrzött kincseit: a jégkorszak ősemberének első magyarországi emlékeit, felismerőjük lángelméjének értékes bizonyítékait.”⁴ (Lambrecht Kálmán, Emlékbeszéd). Magától értetődő tehát, hogy ez a múzeum most is megemlékezik névadójáról születésének 150. évfordulóján.

Úgy gondolom, ebben a körben felesleges lenne részletesen kitérnem arra a hazai és nemzetközi szakkörökben nagy hullámokat kavart vitára, sőt harcra, amely 1893 után lángolt fel, amikor Herman Ottó⁵ ismertette az 1891-ben megtalált miskolci, Bársonyházi szakócákat és zseniális felismerésével ezeket a diluviális ember eszközeiként, keze munkájaként határozta meg. Az autodidakta Herman Ottó, aki a természettudományi területen már korábban jó nevet vívott ki magának, szinte belerobbant a magyar ősember-

1. *Banner J.*, 1963. 7. skk.

2. *Banner J.*, 1965. 7. skk.

3. *Lambrecht K.*, 1915. 1. skk.

4. *Lambrecht K.*, 1915. 3.

5. *Herman O.*, 1893. 1. skk.

kutatás problematikájának közepébe. Ettől kezdve kb. 20 éven át élesztője, előharcosa lett a magyar paleolit kutatásnak. Amint köztudomású, de azért e helyen néhány szóval rámutatok, nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy szinte egész Európában, de a környező országokban már mindenütt előkerültek olyan leletek, amelyek a negyedkori ember létét, életét bizonyították, míg hazánkban ezek előfordulását tagadták, illetve kétségbe vonták, holott a korszak leletei már hazánk területén is jelentkeztek (Moravány). Amikor pedig Herman Ottó ezeket a leleteket paleolitiként határozta meg, elsősorban a hazai geológia köréből súlyos támadások érték, külföldön pedig ezeket az eszközöket egyes szakemberek szkepticizmussal fogadták, sőt voltak tudósok, akik hamisítványoknak tekintették.

Herman Ottó ekkor határozta el, hogy munkásságát kiterjeszti az ősrégészet körére és szívós energiával beledolgozta magát a paleolit problémáiba. Igen jól világítja meg ezt Vértes László⁶: „... Talán csak harmadsorban, vagy még később kerülhetett sor arra, hogy régészettel is foglalkozzék. Mégis annyi szakmai hévvel, szeretettel és hozzáértéssel tette, hogy csodálatra készíti a késői utódokat, akik a maguk egyre zsugorodó szakterületén specializálódva, idestova már a polihisztor kitermelődésének lehetőségeit sem érték meg.” Húsz évet áldozott arra az életéből, hogy a magyar paleolit kutatást kimozdítsa a holtpontról.

A nagy patrióta és függetlenségi politikus Herman Ottóban azonban ezen túl még egy másik érzés is dolgozott: nemzeti önértékét mélyen sértette, hogy hazánk e területen ennyire hátramaradt az európai fejlődésben, és szenvedélyesen dolgozott azon, hogy a magyar ősemberkutatás eredményeit a külföld ne csak megismerje, hanem *elismerje*. 1911. február 6-án a Magyar Geológiai Társaság barlangkutató bizottságában tartott előadásában keserű szavakkal emlékezik meg arról⁷, hogy a külföld mennyire nem ismeri, illetve félreismeri a magyar kutatás eredményeit, bár akkor már 1906 óta megindultak a nagyszabású barlangkutatások a Bükk hegységben, Herman Ottó harcai és Darányi Ignác földművelődésügyi miniszternél történt személyes közbenjárása következtében. És éppen az Herman Ottó régészeti területen kifejtett működésének legnagyobb eredménye, saját tudományos eredményein túlmutatva, hogy működése elindította a magyarországi paleolit kutatásokat, elsősorban a bükki barlangkutatásokat, amelyek átütő erővel bizonyították a diluviális rétegek jelenlétét az Avason, s így igazolták – bár másodlagos fekvésben – a diluviális rétegek jelenlétének lehetőségét a Bársony-házi szakócák lelőhelyén is.

Tudományos eredményeinek értékéből semmit sem von le az a körülmény, hogy a Bársony-házi gágotolitokat az újabb kutatás esetleg későbbinek, mezolitnak minősíti.⁸ A legújabb nézetek szerint ezek a középső-paleolitikumba tehetők.⁹

E visszapillantás lezárásaként szeretnék rámutatni egy olyan gondolatra Herman Ottó munkásságában, amelyet nem nagyon szoktak emlegetni, holott – véleményem szerint – ezzel messze megelőzte korát. A paleolit korszak leletei számára nem pusztán egy-egy eszközt jelentettek. Mai divatos szóval élve, a korszak életét komplexen szemlélte, az eszközök és leletek azt a fő célt szolgálták, hogy segítségükkel a társadalmi összefüggé-

6. Vértes L., 1965. 91.

7. Herman O., 1911. 110.

8. Vértes L., 1965. 103.

9. Gábori M., 1981. 101.

seket világítsa meg. Világosan megfogalmazta ezt a már idézett 1911. febr. 6-án tartott előadásában¹⁰: „A kutatás végcélja nem az egyoldalú, mesterséges és mesterkélt alakrendszerek alkotása, hanem az ősember fejlődésének és összes életviszonyainak megállapítása a természet alakulatainak menetében. A kutató vessen számot az ősember összes szükségleteinek lényegével és vegye számba azt is, amit ezek mondanak neki!” Olyan gondolatok, amelyek a modern régészettudomány „ars poetica”-ját képezik ma is.

Herman Ottó tehát a paleolit embertől származó leletek értékelésénél ilyen új, modern felfogást vall. Nem kell tehát egyáltalán csodálkoznunk azon, hogy a természet-tudós Herman Ottó az ember megjelenésének idejét, az ember származását illetően is a maga korában forradalmian új tanokat hirdet. 1913-ban megjelent „A magyar paleolith és tartozékai” című cikkében¹¹ igen éles hangon utasítja el a Mózes Genezisét, a bibliai világ-, illetve emberteremtés elméletét, amely szerint „az isten szabott időben teremtette a mindenséget és magát az embert.” U. itt hitet tesz a darwini tanok mellett, és beszél arról a „hatalmas nyomásról”, „melyet Darwin föllépése (1859) a fajok keletkezéséről, így az emberről is szóló tanítása ellenállhatatlanul gyakorolt”, tudniillik az elővilág, és benne az ember fejlődéséről szóló tudományok fejlődésére.

1903-ban a Természettudományi Közlöny XXXV. kötetének 402. füzetében Herman Ottónak egy kisebb terjedelmű, de rendkívül izgalmas cikke jelent meg „A kéz és a szám az ősfoglalkozások körében” címmel.¹² Mindjárt megjegyzem, hogy a cikknek a második része, amely a számokkal, azok kialakulásával foglalkozik, kívül esik jelen tárgyalásunk keretein. Annál érdekesebb viszont a cikknek az első része, amely a kéz kialakulásával, a kéznek mint az ember munkavégző eszközének szerepével és a lábtól való elkülönülésének problémájával foglalkozik.

Legyen szabad most egy kis kitérőt tennem. Engels Frigyes 1876-ban egy soha be nem fejezett bevezető tanulmányt írt „A munka része a majom emberré válásában” címmel, amelyet később alapvető nagy műve, „A természet dialektikája” iratkötegéhez csatolt.¹³ Az előbb említett tanulmány 1896-ban jelent meg először nyomtatásban a „Neue Zeit” hasábjain. Ebben a tanulmányban Engels foglalkozik a kéz szerepével, az emberi munka kialakulásával, a munkaeszközök készítésével, és ennek jelentőségével az ember további fejlődésében.

Visszatérve most már Herman Ottó „A kéz és a szám az ősfoglalkozások körében” című tanulmányához, Herman Ottó azt írja:¹⁴ „Noha itt, ez alkalommal csupán csak a kézzel lesz dolgunk, úgy amint a lábtól alak és rendeltetés szerint elkülönült és így fejlődésének és jelentőségének legmagasabb fokát érte el: a lábbal való viszonyítást teljesen mellőzni nem lehet . . .” Majd ugyanitt lejjebb:¹⁵ „A kéz és a láb szervezeti elkülönülése így az embernél, a kéz tekintetében, a lábtól való szabad, teljesen független cselekvést, a láb tekintetében a kéztől teljesen független fennjárást jelenti . . .”

10. Herman O., 1911. 111.

11. Herman O., 1913. 10.

12. Herman O., 1903. 97. skk.

13. Engels, F., 1963. 449. skk.

14. Herman O., 1903. 98.

15. Herman O., 1903. 98.

Mit ír ezzel kapcsolatban Engels¹⁶: „Bizonyára mindenekelőtt életmódjuktól indítatva, amely a mászásnál más ügyleteket jelöl ki a kéznek, mint a lábnek, ezek a majmok a *sík földön* (ezt még külön is szeretném kiemelni!) kezdtek leszokni a kéz segítségülvételéről járás közben és mindinkább felegyenesedett járást vettek fel.” Ugyanitt lejjebb¹⁷: „A majmognál is uralkodik már a kéz és a láb felhasználásának megosztása. A kezet, mint már említettük, a mászásnál másképpen használják, mint a lábat.” Ismét lejjebb Engelsnél.¹⁸ „Az emberkéz fokozatos kifinomodása és a lábnek a felegyenesedett járásra való, ezzel lépést tartó kiképződése kétségtelenül ilyen korreláció révén is visszahatott a szervezetnek más részeire.”

Térjünk vissza ismét Herman Ottóhoz.¹⁹ „Tudjuk, hogy az emberi csecsemő még »kézzel-lábbal« kapkod; . . . az emberi csecsemő járásának legkezdetlegesebb formája még a »négykézláb«-járás és ez csak a csecsemő szervezetének zsenge volta miatt esetlenebb a majoménál, a *sík földön* értve.” (Szeretnék itt visszamutatni az Engelsnél előbb előfordult, hasonló „*sík földön*” kifejezésre!)

Mit olvashatunk, hasonlóan Engelsnél.²⁰ „Minden ma még élő emberszabású majom tud felegyenesedve állni és csupán két lábon továbbmozogni. De csak szükség esetén és felettebb gyámoltalanul . . . Egyáltalában a majmognál még ma is megfigyelhetünk minden átmeneti fokot a *négykézláb*-járástól a két lábon járásig”.

Herman Ottó tanulmányában eljut ahhoz a gondolathoz, hogy a kéz „biztos eszköz-lőjévé és végrehajtójává” válik az emberi értelemnek. Erre példákat is hoz fel²¹: „Gondoljunk itt a kéz szerepére, amely egy Liszt zongora-, vagy Paganini hegedűjátékában van kifejezve s a mi méltán bámulatba ejtethet.” Lejjebb pedig „Rafaél sextina madonnáját” említi még meg példaként, melyet „az értelem szolgálatában, . . . az akaratnak alávetett jobb kéz . . . viszi át a vászonra . . .”.

Milyen példákat hoz fel Engels a munka révén kifinomult emberkéz alkotásaira? Engelsnél egy bonyolult, hosszú mondat végén a következők olvashatók²²: „. . . új, mind bonyolultabb műveletekre való folyton megújuló alkalmazása révén tett szert az emberkéz a tökéletességnek arra a magas fokára, amelyen Raffaello festményeit, Thorvaldsen szobrait, Paganini zenéjét elővarázsolhatta.”

Tisztelt Hallgatóim! Szeretném a gyanúnak még a leghalványabb árnyékát is elhárítani magamtól, hogy Herman Ottóból marxista tudóst faragjak. A fenti párhuzamokkal egyetlen dolgot szerettem volna bizonyítani, hogy ez a nagy tudós, amikor 1903-ban ezt a cikket írta, feltehetően ismerte, olvasta Engels 1896-ban Németországban megjelent tanulmányát. Erre utalnak az összecsengések, a példák azonossága. Herman Ottó tehát nemcsak a természettudományok terén, a darwini tanok híveként igyekezett lépést tartani a kor tudományával, hanem idézett tanulmányában – kimutathatóan – az őstársadalmak kutatásában új utakat kijelölő Engels munkáit is figyelemmel kísérte.

A haladó tudomány képviselői ezért is hajtának fejet a 150 évvel ezelőtt született Herman Ottó emléke előtt.

16. Engels, F., 1963. 449.

17. Engels, F., 1963. 449.

18. Engels, F., 1963. 451.

19. Herman O., 1903. 98. skk.

20. Engels, F., 1963. 449.

21. Herman O., 1903. 102.

22. Engels, F., 1963. 450.

IRODALOM

- Banner J.*, 1963. Herman Ottó helye a magyar őskőkor-kutatás történetében. HOMÉvk. III. 7–13.
- Banner J.*, 1965. Párbaj a negyedkori ember sílex lándzsájával. HOMÉvk. V.
- Engels, F.*, 1963. A munka része a majom emberré válásában. Marx K. és Engels F. művei 20. Budapest.
- Gábori M.*, 1981. Az őseember korának kutatása Magyarországon (1969–1980). MTA II. Oszt. Közl. 30/1.
- Herman O.*, 1893. A miskolczi palaeolith lelet. Arch. Ért. 13.
- Herman O.*, 1903. A kéz és a szám az ősfoglalkozások körében. Természettudományi Közlöny 35. 402. füzet.
- Herman O.*, 1911. Előadás a Magyarhoni Földtani Társ. barlangkutató bizottságának 1911. febr. 6. ülésén. Közl. a M. F. T. Barlangkutató Bizottságból. Budapest. 1. füzet.
- Herman O.*, 1913. A magyar palaeolith és tartozékai. Barlangkutatás, I. 1. füzet.
- Lambrecht K.*, 1915. Emlékbeszéd. Barlangkutatás III. 1. füzet.
- Vértés L.*, 1965. Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest.

HERMAN OTTÓ KÖZÉLETI TEVEKENYSÉGE

SZABADFALVI JÓZSEF

Herman Ottó születésének 150. évfordulójára készülődve ismét kézbe-számba vettem a róla szóló irodalmat, a jónéhány könyvet és a számtalan tanulmányt. Ezekben jónéhányszor esett már szó „az utolsó magyar polihisztor” alakjáról. Méltatták, méltattuk sokoldalú tudósi tevékenységét: a magyar természettudományokban, régészetben és a néprajzban betöltött szerepét. Szó esett a politikusról¹, én magam is foglalkoztam miskolci képviselőségével², legutóbb 1984-ben *Erdődy Gábor* kísérte meg egyenleget vonni ebben a tekintetben³. Életével, tevékenységével foglalkozott már tudományos ülésszak és emlékülés, állnak szobrai: intézmények, utcák, szocialista brigádok őrzik híven nevét, emlékét.

Az előttem szólók méltatták a sokoldalú tudós színes portréját: én most a közéleti, az alkotó és a szervező Herman Ottóra kívánok emlékezni. Idevonatkozó, sokoldalú tevékenységéről részleteket tudunk, egységesen azonban még nem szemlélhettük. Nem áll szándékomban és itt nem is tudom az egész közéleti életművet méltóan tárgyalni, csupán a tendenciákra kívánok és tudok rámutatni.

1. Herman Ottó jeles tudományszervező volt. Még abban az évben, amikor a Nemzeti Múzeum kötelékébe lépett, tehát 1875-ben javaslatot adott be a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának egy állat- és növénytan folyóirat megindítására. A *Természettudományi Füzetek* első száma 1877 elején meg is jelent a múzeum kiadásában és Herman Ottó, valamint az állattár, a növénytár és az ásvány-öslénytár vezetőinek szerkesztésében. A kutatások külföldi megismertetése elősegítésére idegen nyelvű mellékletet (*Revue*) is adtak ki a folyóirathoz. Itt, e kiadványban és másutt is igen sokat tett a természettudományok magyar szaknyelvének kialakítása terén. Az új szakszavakat általában a magyar népnyelvből kölcsönözte. Bekapcsolódott a Természettudományi Társulat munkájába, ott sok előadást tartott.

1884-ben részt vett az ornitológusok bécsi nemzetközi kongresszusán. A második nemzetközi ornitológiai kongresszus rendezését 1891-ben Budapestnek adták, ennek megszervezésén igen sokat fáradozott. Az itt kivívott nemzetközi elismerés hatására elfogadták tervezetét: a vallás- és közoktatási miniszter létrehívta a *Magyar Ornitológiai Központot*. Itt hárman dolgoztak, élén Herman Ottó, mint tiszteletbeli igazgató állt, a még Kolozsvárról ismert Pungur Gyula tanár volt az asszisztens, valamint Gaal Gaszton mint

1. Veres L., 1975.

2. Szabádfalvi J., 1977.

3. Erdődy G., 1984.

önkéntes munkatárs. Az évi támogatás csupán 2000 korona volt. Jónéhány évi kemény munka után 1894-ben megindítja az *Aquillat*, az Ornitológiai Központ madártani szakfolyóiratát⁴.

A Magyar Néprajzi Társaság megreformálására 1892 februárjában Herman Ottó tett javaslatot⁵, ezt követően rövid időre a társaság elnökévé is választották. Xantus János halála után, 1894-ben felajánlották neki a Néprajzi Múzeum igazgatói székét, ezt azonban szabadelvű párti képviselőtársai javaslatára nem fogadta el.

Herman Ottót tágabb tekintetben is érdekelték a kultúrpolitikai kérdések „Nagy igazságot mondott Herman Ottó nem egyszer a Házban, mikor megjegyezte: Magyarországnak két képe van, Magyarország a jelentésekben és Magyarország a valóságban.” – írja róla Lambrecht Kálmán⁶. Publikációs jegyzéke igazolja, hogy számtalan előadást tartott, nemcsak tudományos fórumokon, hanem – mai szóhasználattal élve – a közművelődést szolgálót is, a nagyközönség számára. Szervezett olvasóegyletet, támogatta a középiskolák és egyetemek átszervezését, színházak fejlesztését.

2. Jelentős muzeális gyűjteményegyütteseket hozott össze. A múzeumi munkával konkrétan a preparálással Bécsben – még lakatossegéd korában – ismerkedett meg a Hofmuseum Naturalienkabinetjében. Tudását 1864-től 1872-ig Kolozsváron, a tudós Brassay Sámuel irányítása mellett fejlesztette, itt vált belőle – autodidakta módon – kutató, sőt tudós. Az Erdélyi Múzeumot fenntartó Múzeumi Egylet őszi ülésén mutatta be első tanulmányát, a kaba-sólyomról, az előadás a Múzeumi Egylet Évkönyvében (1864–65., 84–86.) megjelent. Több alkalommal járt gyűjtőúton az erdélyi Mezőségben. 1867-ben nagy igyekezettel dolgozott az ún. Tauscher-féle madártojás és bogárgyűjtemény megszerzésén, 1868 őszén a pesterei Igrici barlangban talált barlangi medve csontvázakkal vetette meg a kolozsvári múzeum őslénytani gyűjteményét. A gyűjtemények további gyarapításáról Lambrecht Kálmánnál a következőket olvashatjuk: „1869 január havának második felét Mezőháton töltötte jegeshalászattal. Ez az útja is gyarapította a múzeum gyűjteményét, amely Herman Ottó gondozása alatt igazán gyors léptékben fejlődött. Második mezőségi kiszállása 2343 állattal gazdagította az Erdélyi Múzeumot, a tojásgyűjtemény pedig a semmiből 2869 példányra szökkent 212 fajjal, alig három év alatt. Megvetette a csontvázgyűjtemény alapjait is, a rovargyűjteményt pedig több ezer példánnyal gyarapította.”⁷

A Petényi-hagyaték indította el halélettani, halászati, majd pedig eszközgyűjtéseit is. Halászati eszközeit bemutatta kiállításokon is, s a millenáris kiállításra való készülődés vezette el 1893 után a pásztorélet tárgyainak és hagyományainak gyűjtéséhez is. Halászati és pásztorokodási tárgyejütteseik részben a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya magyar gyűjteményét indította, gyarapította, részben a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba került.

Itt kell megemlítenem, hogy gyarapította választott városa, Miskolc múzeumának gyűjteményét is, az ún. Bársony-házi szakócák egyik szép darabját az 1899-ben létesült múzeumnak adta át több eredeti fotó kíséretében. Innen eredt tanulmányai, a körülöttük

4. Huszty S., 1973.

5. Huszty S., 1979.

6. Lambrecht K., 1920.

7. Lambrecht K., 1920.

kerekedett nemzetközi vita és visszhang indította el a századelőn a bükki barlangok tudományos feltárását. Az innen kikerült leletegyüttes adta és adja régészeti gyűjteményünk legrangosabb csoportját és vált ismertté a szakemberek között világszerte. Herman Ottót a Borsod-Miskolci Múzeum Egyesület tiszteletbeli tagjává is választotta.

3. A XIX. század második felében igen nagy jelentőségre tettek szert a különböző háziipari, ipari, majd pedig a központilag szervezett nagyobb kiállítások. Herman Ottó ezekkel is hamar kapcsolatba került. 1872-ben részt vett a Dicsőszentmártonban rendezett kisküküllői megyei gazdasági kiállításon. Kolozsvár elhagyása után és még budapesti alkalmazása előtt, amikor különböző megbízatásokból és igen nehezen élt, bízták rá Apatinban a magyar iparkiállítás rendezését. A kiállításon a kendertermesztést és -feldolgozást mutatta be kiemelten, erről később tanulmányt is írt.⁸ Helyt adott a népművészet (kerámia, fafaragás, szőr stb.) bemutatásának, s már ekkor felfigyelt a népművészet hanyatlására.⁹ A kiállítás titkára volt, eredményes munkájáért az Apatiner Gewerbe-Verein aranyéremmel tisztelte meg. Az ipar és az iparosság figyelemmel kísérése hozta össze 1875-ben „az ország hontalan kormányzójával is”.¹⁰

Közreműködött Budapesten az 1885. évi országos kiállítás megszervezésében, itt halászati gyűjteményét mutatta be. A millenniumi kiállítás szervezőbizottságának alakuló ülésén 1893-ban Herman Ottó felajánlotta, hogy összegyűjti a magyar pásztorélet eszközeit s azt az ezredéves kiállításon bemutatja. A városligeti tavon e célra emelt pavilonban, illetőleg a vízen ismét bemutatta halászati gyűjteményét. A pásztorszakok mellett kiállította a hagyományos pásztorépítményeket is. Az Anthropologische Gesellschaft in Wien meghívására Herman Ottó 1896. február 13-án gazdag anyagának egy részét Bécsben is bemutatta. Az itt elhangzott előadásának megjelent szövege volt az első pásztorokdási publikációja. Herman Ottó gyűjteményét 1900-ban bemutatták a párizsi világkiállításon is, a kiállított anyag értékét jelzi, hogy a francia kormány meg akarta vásárolni néprajzi múzeuma számára.

4. Herman Ottóra emlékezvén, nem szoktuk számon tartani iparpártoló, illetőleg a gazdálkodás fellendítését célzó érdeklődését, tevékenységét. Említsünk idevonatkozóan is néhányat: Jelentős szerepet fejtett ki a filoxeravész felismerésében, majd pedig a magyar szőlészet megvédésében és felújításában. 1873-ban az elsők között tekinti meg Pancsován a károkat. A megoldás érdekében cikkezett a Természettudományi Közlönyben¹¹ és napilapokban, tartott előadásokat és gyűléseket hívott össze. Ez ügyben 1879. december 9-én és 1882. február 11-én felszólalt a parlamentben is. Hirdeti a homokos talajok bekapcsolását, a kísérlet megtekintésére külhonba is kiment. Than Károllyal, Wartha Vincével együtt bízza meg a kormányzat az ún. filoxéra bizottságba, amelynek 1880-ig tagja is volt.

1874-ben az apatini kiállításon kiemelt helyet biztosított a háziiparnak és a kenderfeldolgozásnak, mindkét témaköréről, azok új eljárásairól több ismertető újságcikket publikált 1874–78 között az *Egyetértés* és a *Vasárnapi Újság* hasábjain. Ennek kapcsán felvetette egy *Iparmúzeum* tervét is.¹² 1885. március 5-én a képviselőházban beszédet mondott a „selyemtenyésztes tárgyában”.

8. Herman O., 1874.; Herman O., 1877a.

9. Herman O., 1888a.

10. Lambrecht K., 1920.

11. Herman O., 1875.; Herman O., 1887b.; Lambrecht K., 1920. 192–193.

12. Herman O., 1877. 699.

Halászati kutatásai megismertették a haltenyésztés korszerű eljárásaival. Az 1880-as évek végén napilapokban, de terjedelmesebben, a szakemberek számára a Természettudományi Közlönyben több cikket és tanulmányt írt az okszerű halgazdaságról, azok berendezéséről, a keltetésről, a ponty és a pisztráng tenyésztéséről.¹³

5. Herman Ottó jelentősen szervezte a természetvédelmet, talán azt is állíthatjuk, hogy az első magyar tudatos természetvédő. Állattani, elsősorban madártani kutatásai vitték el az 1870. évek második felében az állatvédelem tudatos hirdetéséhez. Ide vonatkozó tanulmányai a következő évtizedben jelentek meg: *Védjük az állatokat* címmel 1882-ben kiadványt szerkeszt.¹⁴ Ugyanezen év márciusában kérelmet nyújt be az *Országos Állatvédő Egyesület* megalakítása céljából, erről 1882. március 19-én adnak hírt az egykorú lapok. Az *Állatok védelme* címmel 1883-ban a Franklin Társulatnál jelentet meg egy 117 oldalas munkát.¹⁵ Természetvédő buzgólkodása túlterjedt országunk határain. 1889-ben a franciaországi madárvédelemről számolt be.¹⁶ 1900-ban az egyesület közgyűlése elé terjeszti indítványát a *Madarak és fák napja*¹⁷ rendszeres megtartására. Ezt Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter hat év múltával, 1906-ban rendelte el, majd pedig a törvényhozás törvényerőre emelte (1906: I. t. c.). A természetvédelem kérdéseivel 1914-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan törődött, foglalkozott.

6. Tartósabb otthonra először, teljes nyolc esztendőre Kolozsváron lelt. Brassay Sámuel mellett mélyedt el jobban a természettudományokban, ismerkedett meg a múzeumi munkával és a múzeumi egyesület tevékenységével. De itt kezdett hozzá 1865-ben, majd pedig tanult bele igazán a publicisztikai tevékenységbe is. Itt került kapcsolatba a barátja, Sági László Farkas utcai lakásán találkozó szellemi vezetőcsoporttal, akik K. Papp Miklós vezetésével Kolozsváron megindították a *Magyar Polgár* c. hetente három alkalommal megjelenő politikai és társadalmi hetilapot. Herman Ottó állandó külső munkatársa lett a lapnak. Eleinte kizárólag útirajzokat és esszézerű tanulmányokat írt első kutatóútjairól. 1870 decemberében *Mátray Ernő*vel új rovatot indít *Új Erdélyi Múzeum* címmel, ebben Herman Ottó mellett Brassay Sámuel, Entz Géza, Török Aurél is publikált.

Az első politikai cikkeket 1871-ben, a francia kommün évében, igazolhatóan, annak hatása alatt írta. Közben otthagya az Erdélyi Múzeumot és a kolozsvári lap főmunkatársa, majd társszerkesztője lett. Az első politikai cikke 1871. január 31-én jelenik meg *A válság küszöbén* címmel. Március 28-tól folyamatosan hírt ad a párizsi eseményekről ilyen címen: *A montmartrei „lázadók”*; (Magyar Polgár, márc. 28.) *A párizsi „commune” előzményei* (jún. 7.); *Az „Internationale”* (jún. 20.) stb. Még ebben az évben ilyen címmel jelentek meg a Magyar Polgár hasábjain cikkei: *A lelkiismeret szabadsága* (dec. 3. sz.); *A munkások ügyében* (szept. 8. sz.); *A „munkások pere”* (1872. máj. 9. sz.); *Kossuth nézetei az ellenzék két árnyalatának feladatáról a választásoknál*. (Magyar Polgár, 1872. máj. 26.).¹⁸

Politikai publicisztikával szinte élete végéig foglalkozott a budapesti lapokban is. *A Politikai Újdonságok* 1875. évi számaiban jelent meg *A háziipar és a tanoncoktatás* c.

13. Herman O., 1888b.; Herman O., 1888c.; Herman O. 1887a.; Herman O., 1905.

14. Herman O., (szerk.), 1882.

15. Herman O., 1883.

16. Herman O., 1889.

17. v. ö. Herman O., 1906.

18. v. ö. Lambrecht K., 1920. 215–222.

írása. Az ún. tanoncképzés később is visszatér írásaiban, úgy tűnik ezekben saját fiatal-sága, a géplakatos tanuló nehéz sorsa szolgált élményül. 1876-ban jelent meg híres cikke *A mérges csók* címmel.¹⁹ Később kapcsolatot talált a munkásmozgalom vezetőivel, így pl. Csillag Zsigmonddal; hosszú eszmecserét folytat a kommunizmusról Frankel Leóval.

8. Herman Ottó közéleti tevékenysége kapcsán meg kell emlékeznünk képviselői tevékenységéről is, 1879-től a századfordulóig szinte folyamatosan képviselő Szegeden, Törökszentmiklóson, majd pedig Miskolcon. Ez idő alatt számtalan beszédet mondott el, még többször szólott hozzá; illetve a parlamentbeli ügyekről igen sokszor írt cikket napilapokban is. Ezt a tevékenységét a Herman Ottó-kutatás alaposan még nem tárta fel, ennek nemcsak politikatörténeti aspektusai vannak, s teljes egészében hozzátartozik a tudós-politikus portréja megrajzolásához. Itt csak utalni tudok közéleti érdeklődése sok-színűségére: Beszélt Bosznia-Hercegovina közigazgatásáról (1879. nov. 12.); a diplomás proletárokról (1880. jan. 9.); több alkalommal a zsidóság jogairól (pl. 1880. márc. 11., 1880. okt. 1., 1883. jan. 23., 27., 28.); a tiszavölgyi ármentesítésről (1881. máj. 27. v. ö. Egyetértés 1881. máj. 1.); ugyancsak több alkalommal a filoxéráról, az uzsoráról, a ház-adóról, a színházakról, a középiskolai reformról, a csendőrségről, a munkásbiztosításról, az árvízvédelemről, a fegyházakról, a nyugdíjtörvényről, többször foglalkozott egyház-politikai és iparfejlesztési kérdésekkel és szinte minden évben hozzászólt az állami költségvetéshez is.

Haladó, függetlenségi nézeteinek természetesen megvoltak a sajátos korlátai is, egyes kérdésekben akadhattak nálánál haladóbb vélemények is; mai ismereteinkhez viszonyítva őket, különösen. Politikai tevékenységét azonban mindig a tiszta, önzetlen és becsületes úgyszeretet vezette, üldözte a korrupciót, a mindenirányú érdekszövetségeket. Állami funkciót nem fogadott el, még Magyar Tudományos Akadémiai tagság tervét is elhárította. Harcos politikus és harcos tudós volt, tevékenységét mindig átszötte szubjektuma is. Köztudott Kossuth Lajoshoz fűződő ragaszkodó kapcsolata, többször váltottak levelet, s több alkalommal meg is látogatta turini magányában.²⁰

Végezetül joggal megállapíthatjuk Herman Ottóról:

Nemcsak három tudományág vallja magának, nemcsak harcos politikus volt, hanem sokat és sok helyen alkotó, tevékeny közéleti ember is. Emlékét tisztelettel őrizzük.

IRODALOM

- Erdődy G.*, 1984. Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Budapest.
Herman O., 1874. Kendertörő gépek az apatini kiállításon. Ellenőr.
Herman O., 1875. A phyloxéra-kérdéséhez. Természettudományi Közlöny.
Herman O., 1876. A mérges csók. Természettudományi Közlöny.
Herman O., 1877a. Az olasz kendertermelésről és kezdéséről. Budapest.
Herman O., 1877b. Az iparmúzeum. Vasárnapi Újság.
Herman O., (szerk.) 1882. Védjük az állatokat. Budapest.
Herman O., (szerk.) 1883. Az állatok védelme. Budapest.
Herman O., 1887a. Az okszerű halas gazdaság lényeges feltételéről Term.-tud. Közl. XIX. 436–449.

19. *Herman O.*, 1876.

20. *Sáfrány Gy.*, 1960.

- Herman O.*, 1878a. A háziipar és iparművészet viszonya. Vasárnapi Újság 365–378.
- Herman O.*, 1888b. A tőponty (*Cypoinus Carpio*) tenyésztéséről. Term.-tud. Közl. XX. 446.
- Herman O.*, 1888c. A halgazdaság rövid foglalatja. Budapest.
- Herman O.*, 1889. Madárvédelem a párizsi nemzetközi gazdasági kongresszuson. Term.-tud. Közl. XXI. 259–263.
- Herman O.*, 1905. A halgazdaság berendezéséről. Term.-tud. Közl. XXXVII.
- Herman O.*, 1906. Madarak és fák napja Magyarországon. Budapest.
- Husztly S.*, 1973. Herman Ottó megindítja az Aquilát (1884). HOMÉvk. XII. 9–39.
- Husztly S.*, 1979. Herman Ottó a Magyarországi Néprajzi Társaságról és az Ethnographiáról (1892). HOMÉvk. XVII–XVIII. 231–243.
- Lambrecht K.*, 1920. Herman Ottó. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Budapest.
- Sáfrán Gy.*, 1960. Herman Ottó és Kossuth Lajos. Magyar Tudomány 429–435.
- Szabadfalvi J.*, 1977. Herman Ottó, a miskolci képviselő. HOMÉvk. XVI. 113–149.
- Szabadfalvi J.*, 1979. Jászai Mari levelei Herman Ottóhoz. HOMÉvk. XVII–XVIII. 215–229.
- Veres L.*, 1979. A politikus Herman Ottó. HOMÉvk. XIII–XIV. 21–30.

AVATÓBESZÉD HERMAN OTTÓ EMLÉKTÁBLAJÁNÁL

KOZÁK IMRE

Tisztelt Ünneplő Közönség! A Miskolci Városszépítő Egyesület – alapszabályának megfelelően – feladatának tekinti, hogy egy-egy emléktáblát helyezzen el azokon az épületeken, amelyek önmagukban, vagy az épülethez kapcsolódó események, személyek révén nevezetességgel bírnak.

Herman Ottó személyét és munkásságát a mai emlékülés tudós előadásai hivatott módon méltatták, ezért a Herrmann család további két tudós tagjáról, Herrmann Emilről és Herrmann Miksáról, neves műegyetemi professzorokról szeretnék kiegészítésként szólni, ezzel is teljesebbé téve a Herman Ottó képet (az eredeti családi nevet Herman Ottó magyar érzületét kihangsúlyozandó módosította magyaros írásmód szerintre). Teszem ezt a kiegészítést személyes örömmel is, mivel mindketten mechanikával is foglalkoztak, amely mint a Nehézipari Műszaki Egyetem Mechanikai Tanszéke vezetőjének hivatása szerinti tudományterülete.

Herman Ottónak első unokatestvére volt Herrmann Emil, aki 1872-től nyilvános rendkívüli, majd 1878-tól nyilvános rendes tanára volt a selmecbányai Akadémiának, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem jogelődjének. Herrmann Emil tulajdonképpen alapító professzora volt 1872-ben az Akadémia Elemző Erőműtani és Szilárdságtani Tanszékének és ott mechanikát, szilárdságtant, grafostatikát és mechanikai hőelméletet adott elő. 1885-ben megjelent Technikai mechanika és 1894-ben megjelent Szilárdságtan című könyvei az első magyar nyelvű felsőfokú mechanikai könyvek voltak. 1890-től az Általános és Vasgyári géptani tanszéket vezette, majd innen ment nyugdíjba 1902-ben.

Fia Herrmann Miksa szintén a selmecbányai Akadémián kezdte munkásságát. Kezdetben, 1899-től nyilvános rendkívüli, 1900-tól nyilvános rendes tanár édesapja tanszékén, majd a tanszékéből kivált Általános géptan I. Tanszéken.

A két tanszéken mechanikát, bányagéptant, általános géptant és vegyipari géptant tanított. Két tanéven át az Akadémia rektora volt, majd 1911-ben nyilvános rendes tanár lett a m. kir. József Műegyetemen (a mai Budapesti Műszaki Egyetem jogelődjén), a II. Gépszerkezettani Tanszéken, ahol gépelemeket, emelőgépeket és alkalmazott mechanikát tanított. Széles körű szakmai és közéleti tevékenységéből kiemelem azt az 1917-es javaslatát, amelyben második magyar műszaki egyetem létesítését szorgalmazta, olyat amelyben a bánya- és kohómérnöki kar mellett gépészmérnöki kar is működik. Javaslatára később Miskolcon a Nehézipari Műszaki Egyetemmél valósult meg.

Abban a reményben, hogy e rövid kiegészítéssel egy kiváló férfiakat adott családra hívtam fel a figyelmet, tisztelettel és elismeréssel hajtom meg fejemet a család itt és most

ünnepelt tagja, Herman Ottó személyisége és munkássága előtt és adom át a Miskolci Városszépítő Egyesület nevében a Herman Ottó emléktáblát a város lakosságának és az utóknak.

FORRÁSMŰVEK:

Terplán Z.: Herrmann Emil, Műszaki Nagyjaink, 5. kötet, Gépipari Tudományos Egyesület kiadása, 1981, 7–34.

Terplán Z.: Herrmann Miksa, Műszaki Nagyjaink, 5. kötet, Gépipari Tudományos Egyesület kiadása, 1981, 35–61.

KVESZTÁRA VONATKOZÓ XVIII. SZÁZADI ZEMPLÉNI ADATOK

UDVARI ISTVÁN

Az Északkelet-Magyarországon élő vagy egykor élt népek, népcsoportok kapcsolatáról 1984 októberében Miskolcon megrendezett néprajzi tanácskozáson többen is megfogalmazták, hogy egy rövid konferencia az interetnikus jelenségeknek csupán legfőbb típusait tárgyalhatja meg, s nem mutatja be azoknak minden egyes formáját, alkalmát.¹ Közleményemben egy periférikus, de jellemző, interetnikus vonatkozásokat is tartalmazó jelenségre kívánom ráirányítani a figyelmet, – a vándorló, alamizsnát gyűjtő szerzetesek, csuhás barátok, kalugyerek működésére, akik gyakran ország- és nyelvhatárokat nem ismerve tevékenykedtek. Ismeretes, hogy Magyarország északi részén 1642-től feltűnt, s a XVII–XVIII. században „tót szerzetnek” nevezett piaristák első rendházai még a lengyel tartomány tagjai voltak. Az 1721-ben önálló magyar tartománnyá szervezett rendnek később is sok lengyel, szlovák származású tagja volt.² A kvesztáló galíciai baziliták útvonalai behálózták az egész Északkelet-Magyarország területét, gyakran azon is túl jutottak, a pocsajevi barátok pedig könyveket terjesztettek.³

Adományok elfogadása, alamizsna gyűjtése (kveszta) a szerzetesi létforma lényegéhez tartozott, s egyidős a szerzetek fennállásával. A zempléni monostorok ukrán lakóinak is egy része az év jelentős hányadát a rendháztól távol, idegen, gyakran más vallású közösségekben töltötte, mely alkalmak lehetőséget nyújtottak személyes és közösségi kapcsolatok kialakítására is. Egy 1858-as rendi regula arról szól, hogy a nép már megszokta és várja az alamizsna gyűjtésére érkező, kéregető barátokat.⁴ A szakirodalom három Zemplén megyei bazilita monostorról tud. A Szinna melletti középkori monostor a XVII. század végi Habsburg-ellenes küzdelmek során pusztult el.⁵ Az 1742-ben alapított és az 1909-ben megszűnt bukóci monostorról, mivel különösebb művelődéstörténeti szerepe nem volt, viszonylag keveset írtak.⁶ A kárpátukrán művelődéstörténetben fontos szerepet betöltő⁷ krasznobrodi monostorról viszont, az utóbbi időben is több tanulmány jelent meg.⁸ Kornij Zaklinszkij a monostor jelenlegi állapotának és történetének leírásán kívül

1. Kunt E.–Szabadfalvi J.–Viga Gy., (szerk.) 1984.

2. Kosáry D., 1983. 76–77.

3. Hodinka A., 1910. 803; Ojtozi E., 1982. 76–77; Kárpáti L., 1984. 171–172.

4. Duhnovics A., 1858. 75–78. Vö.: Ojtozi E., 1982. 103. Vö. még Szilágyi S. 1884. 673.

5. Zaklinszkij K., 1965. 43–57.

6. Részletesebben alapvető információkat ld. Borovszky S., é. n. 88; 430. Unghváry E., 1898–1899.

7. Bondar A.–Csuma A., 1967. 15–16.; Misanics O. V., 1964. 15.; Misanics O. V., 1976. 79–87.

8. Zaklinszkij K. J., 1965. 43–50.; Misanics O. V., 1964. 15., 33. Misanics monográfiájában a nyugat-kárpátukrán területen fekvő Krasznobrodnak a korabeli művelődés és iskoláztatásban betöltött szerepe kap pozitív értékelést. Egy itt idézett 1780-as könyvösszeírás adatai szerint a monostori könyvtárnak 135 könyve volt, Bukóczról nem jeleznek könyveket, míg Máriapócsan ugyanakkor 191 könyvet írtak össze. Ld. még Bondar A.–Csuma A., 1967. 14–17.

képet nyújt a hajdan volt krasznobrodi leányvásárról és búcsúkról, a monostorban egykor folyt oktató és nevelő munkáról; a monostornak a folklórban és szépirodalomban való tükröződésének áttekintésén túl, több a kárpátukrán művelődés- és irodalomtörténet által számon tartott személynek (Suhajda M., Tarkovics G., Duhnovics A. stb.) a monostorhoz fűződő kapcsolatairól is ír. A történeti forrásokban 1603-ban feltűnő, s az első világháború első esztendejében, a Bruszilov-offenzíva idején elpusztult monostor történetéről írott fejezetben a szerző lényegében azokra a forrásokra támaszkodik, amelyeket az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez c. helytörténeti folyóirat munkatársa a múlt században már kiaknázott.⁹ Egyházi, rendi források alapján Borovszky: Zemplén vármegye monográfiája és nyomában több más szerző is egészen a XIV. századig vezeti vissza a monostor alapítását. Ezt Csorba Csaba szavaival csak legendának tekinthetjük, melynek semmi köze a történelmi valósághoz.¹⁰ A romokban heverő volt kolostor-komplexum „turisztikai és társadalmi célokra történő részleges felújítását” megelőzendően, a Homonnai Járasi Műemlékvédelmi Felügyelőség megbízásából a hajdani rendház területén 1976-ban régészeti ásatások kezdődtek. Az ásatások fő tudományos célkitűzése az volt, hogy egyértelműen megerősítsék vagy megcáfolják a monostor XIV. századi keletkezéséről kialakult nézeteket. Az ásatások eredményeiről közzétett jelentésből kiderül, és annak Következtetések című fejezete külön is kiemeli: a krasznobrodi monostor XIV. századi keletkezéséről vallott felfogást régészeti leletek nem támasztják alá, ilyenek csak a XVII. századból kerültek elő – a kolostor korai keletkezéséről vallott hipotézisek megalapozatlanok.¹¹

Visszakanyarodva a kvesztához: a két zempléni monostor kvesztálási mechanizmusát legapróbb részleteiben nem, de főbb mozzanataiban rekonstruálni tudjuk. Ismerjük, hol, mit kvesztáltak, szórványos adataink vannak a gyűjtések eredményéről is. Kezdetben a monostorok közvetlen környékén kéregettek. A szabolcsi, máriapócsi rendház felállítása ellen az egri püspök többek között azért is tiltakozott, mivel a „közel Nyírbátorban lakó minoriták, továbbá a ferencesrendiek és trinitáriusok is eléggé igénybe veszik a nép áldozatkészségét”.¹² Építkezés, renoválás, iskolaállítás stb. esetén messze vidékeken is kéregettek a szerzetesek, akiket minden esetben szabályos megbízólevéllel láttak el. Borsodi, zempléni vonatkozása is van az általunk ismert első ilyen dokumentumnak. A miszticei monostor házfőnöke 1687-ben egyebek mellett tudtul adja, hogy a munkácsi kurucok feldúlták a kolostort, amelynek tetőzete tönkrement, beázik; mivel a monostor felújításához szükséges pénzüsszeget nem tudja előteremteni, kéri, Szatmár, Kálló, Ónod, Tokaj, Debrecen és Patak „igazhitű (pravoszláv) görögkatolikus” valláson lévő jó embereit, hogy adakozzanak.^{12a} A felsorolt helységeken görögök és rácok alkothatták az „igazhitű (pravoszláv) görögkatolikusok” zömét,¹³ Patak, Ónod, Szatmár,

9. *Sztavrovsky Gy.*, 1896. Vö.; *Csorba Cs.*, 1978–1979. 114–118.

10. *Csorba Cs.*, 1978–1979. 115.

11. *Oleksza L.*, 1982. 613–640. 623.

12. *Borovszky S.*, 1900. 351.

12a. A miszticei igumen két szerzetest küld Szatmár, Kálló, Ónod, Debrecen, Patak, Tokaj helységekre, hogy ott könyöradományokat gyűjtsenek. MTA Kézirattár Hodinka Antal hagyatéka. Ruszinokra vonatkozó eredeti iratok, okmányok. MS 4818–4819.

13. *Dobrossy I.*, 1984. 159–169; *Sasvári L.*, 1984. 147–158. További bibliográfiai adatokat ld. a két idézett tanulmányban.

Kálló (Nagy) pedig a kiterjedt Rákóczi-birtokok uradalmi központjai voltak, s mint ilyeneknek a kárpátukrán etnikai területeken fekvő más uradalmakkal is intenzív kapcsolatai voltak (pl. sárosi, makovicai).¹⁴ A munkácsi püspök máramarosi vikáriusa 1725-ben a Máramaros megyei Kricsfalva monostorából küld Zemplénbe, Szabolcsba alamizsnásokat, azzal a céllal, hogy ott adományokat gyűjtsenek a monostor helyreállítására és iskola felállítására. A monostor bármilyen segítséget elfogad, de elsősorban gabona-neműt vár.

A szerzetesek általában ketten gyűjtögettek, jó állapotban lévő fogaton, „tisztá, állásukhoz, helyzetükhöz illő öltözetben” utaztak helységről-helysére. A helybéli lelkészek hozzájárulásával liturgizálhattak is. Az előírás szerint szállásukat lehetőség szerint a parókián kellett felütniük, annak hiányában „megbízható, becsületes embereknel”. Korcsmában, nyilvános helyen nem tanyázhattak. A kvesztálás idején világi személyeknél időző és étkező szerzeteseknek előírták, hogy ivásban, evésben mérsékletet tanúsítsanak, ne fecsegenek stb., – viselkedésükkel vendéglátójuk lelki épülésére szolgáljanak.¹⁵ A XVIII. század közepétől, az előfordult visszaélések elkerülése végett, a vászongyűjtésre két monostor szerzeteseit együtt küldték ki, akik egy fogaton utaztak, s a begyűjtött pénzen, vásznon a szerzetesek száma szerint osztozkodtak.¹⁶

A XVIII. század 40-es éveiben szabályos, önálló rendtartománnyá szerveződő magyarországi bazilita monostorok a kvesztálásra számba jöhető területet felosztották. A szórványos forrásokból kirajzolódó kép szerint az alamizsnát gyűjtő barátok pénztől tyúktojásig mindent elfogadtak, főként azonban gabonát, bort, vásznat, kecskegidát, bárányt, tojást és borsót kéregettek. A krasznobrodi szerzetesek 1749-ben 12 zsák búzát, 16 zsák zabot, 4 zsák rozstot, 42 rőf finom vásznat, 50 rőf durva vásznat, valamint 167 bárányt és kecskegidát kvesztáltak. A XVIII. század második felének rendi gyűlésein készített jegyzőkönyvek vászon, gabonafélék, s külön a zab, bor, borsó, bárány ill. kecskegida kvesztálási területeit szabályozzák. Az 1858-ban Duhnovics A. által összeállított rendi statutum bor, gabonafélék és vászon kvesztálásáról szól.¹⁷ A krasznobrodiakról tudjuk, hogy hegyaljai borhoz nemcsak alamizsnaként jutottak hozzá, vásároltak is, amit Lengyelországban értékesítettek, onnan vásznat hoztak eladásra.

Az 1755-ös krasznobrodi rendi zsinat előírta, hogy a házfőnökök az alamizsnások kiválasztását nagy körültekintéssel végezzék, továbbá, hogy a vászon gyűjtését egyik évben a krasznobrodi és kisbereznai, a másik évben a miszticzei és máriapócsi szerzetesek felváltva végezzék a Krajnyán, (Zemplén megye északi része) a krasznobrodiak Pcsolináig, a kisbereznaiak Sztakcsinig járjanak gabonáért és kecskegidáért.¹⁸ Az 1756-os rendi zsinat

14. *Makkai L.*, 1954. 10–14., 53., 115., 120–121., 299 és a mellékelt térkép. Makkai L. adatain kívül a sárospataki uradalomhoz tartozó Szabolcs megyei Búd község makovicai kapcsolataira ld. még *Hunyadi J.*, 1980. 29–41.

15. *Duhnovics A.*, 1858. 75–78.

16. Kvesztálási jegyzőkönyv 1791. Máriapócsi monostor irattára. Anarcs. Vö.: *Cselényi I.*, 1983.

17. *Duhnovics A.*, 1858. 76.

18. *Zaklinskij K.*, 1965. 47; *Lelekacs N.–Griga M.*, 1944. 90–92. A forrásainkban szereplő cirillbetűs, ukrán nyelvű helynévi adatokat, abban az esetben, ha az azonosítást lehetővé tette, egyszerűen átirtuk, traszlitteáltuk. Pl. Miskolc, Varanó, Patak, Ónod, Bányácska stb. A magyar olvasó számára ismeretlen ukrán alakokat pedig visszakerestük *Fényes E.*, 1851. Magyarország geographiai szótárában (I–IV. Budapest), s az ott szereplő helynévi alakokat közöljük. Pl. ukr. Brekov, Fényes: Barkó; ukr. Makova, Fényes: Olyka (Sztropkó) stb.

ton a kvesztálásra fordított idő szabályozása is szóba került, s kikötik: a vászonért járók lehetőleg két hónapon belül fejezzék be a gyűjtést. Itt találjuk a bor kvesztálási területének legkorábbi felosztását is. A krasznobrodiak Bányácska, Patak, Olasz(i), Zsadány helységekből, valamint az innen Miskolc irányába húzódó hegyaljai részekben kéregethettek bort.¹⁹ A másik zempléni monostor lakói pedig Barko (Brekov) Krivostyán, Sztára, Vinna községekben és az ott elterülő hegység többi településein gyűjthettek bort.²⁰

Az 1779-es kvesztálás ügyében összeült zsinat zempléni monostorokra vonatkozó részei: Krasznobrod: Gabonaneműt kéregethet: Varanótól le az egész gálszécsi völgyben, s Miskolctól délre. Bort gyűjthet: Pataktól Miskolc irányában az egész Hegyalján. Zabot, kecskegidát: Olyka-Homonnától és Olyka-Sztropkótól (Makova) Sztakcsinig Pcsolináig. Bukóc: Gabonát kéregethet: Varanóig és a Cserehátot. Bort: Barko (Brekov), Vinna, Pálfalva, Kelecsény helységekből és filiáiban. Zabot, gidát: Makovicán, Magurántúl, egészen Varanóig, Havajig és Olyka-Sztropkóig. A vászon kvesztálására négy területet különítettek el. 1. Cserehát, 2. Szepesség, Magurántúl, Csircs, Bártfától a Tarca folyóig. 3. Eperjes és Hanusfalva környéke. 4. Makovica, Topolya, Sztropkó környéke, Hanusfalváig.²¹

A legrészletesebb felosztást 1791-ből találtuk, – a kvesztára kijelölt területet közel kétszáz helynév precizírozza. Vö.: Függelék a), b).

Az alamizsnagyűjtés interetnikus vonatkozásait jól szemléltetik a krasznobrodi monostor 1770-es kvesztálásának eredményei. 1770-ben a krasznobrodi szerzetesek 102 helységben kvesztáltak. A kéregetés, gyűjtés céljából felkeresett helységek többsége Zemplén megyében volt, de Borsod és Szabolcs megyébe is eljutottak. Borsodban: Emőd, Nyék, Görömböly, Miskolc, Mályi, Mezőkövesd, Keresztes-Püspöki, Szent-István, Sajó-Szeged, Sajó-Petri, Felső-Zsolca, Hejő-Keresztúr, Nyárad, Sajó-Lád, Tard, Szabolcsban: Kisfalu, Polgár, Buly, Vencsellő, Balsa, Szabolcs, Gáva, Eszlár helységek voltak kvesztára kijelölve.

A felsorolt borsodi és szabolcsi településeken több-kevesebb számban élt görög-katolikus lakosság is, amelynek számottevő része ukrán (ruszin)-magyar kétnyelvűség állapotában élt.²²

Gyűjtöttek: 147 pozsonyi mérő zabot, 218 pozsonyi mérő búzát, rozsot, 49 vödör bort, 219 bárányt, kecskegidát, 862 tojást. Az összeírásból az is kivehető, hogy zabot, bárányt, kecskét és tojást Zemplén megye északi részein, búzát, rozsot Borsodban és Szabolcsban kaptak, bort pedig Hegyalján és néhány Borsod megyei helységben. Ez utóbbiakban a hegyaljai településekhez viszonyítva nem is keveset. Emődön öt és fél vederrel, Görömbölyön 6, Miskolcon 3, Mályiban 4 1/4, Nyéken 5 1/2 vödörrel.²³

19. *Zaklinszkij K.*, 1965. 47.

20. *Kinah H.*, 1927. 578.

21. *Udvari I.*, 1984a. 31–33; *Udvari I.*, 1986. Kvesztára vonatkozó helynévi adatok. Névtani Értesítő 10. (sajtó alatt).

22. *Veres L.*, 1978–1979; *Veres L.*, 1984; *Udvari I.*, 1984b. 143–144.; *Udvari I.*, 1985.

23. Hajdúdorogi Püspökségi Levéltár. 1700–1800. évi anyagok. Jelezetlen.

FÜGGELEK/a

Понеже братія изъ монастырей на квесту высилаемая многѣ между народомъ творять безчинїя, свары и нестроенїя преходяще предѣлы коегожде монастыря Квестать, от калъ велики походятъ соблазны, омерзїнїе, безчестїе, и клеветы, на весь чинъ ичочески.²⁴

Того радї да бы прочее высланны за милостїню братїя чїнно, прикладно, и полезно сїе свое послушанїе творили, другъ другу не препятсвовали, изъ многихъ монастырей на едино, и тоежде мисто изходящесе народу на тяжесть не были, общимъ совѣтомъ, и согласнымъ судомъ квестамъ предѣлъ сїце сотворихомъ.

Стая обѣтель Краснобродска за зерномъ и виномъ маеть квесту.

1. Во славной столицѣ Боршодской от Мишколца и Жолцы начавши ажъ до Полгару.

2. Во столицѣ Земплинской всю долину Сечювску, Топля рика предѣломъ е(ст), между Бодрогомъ предѣлъ ест Краснобродскихъ Гелмещъ.

3. За виномъ на Гедѣлѣ мае миста Ардо, Патакъ, Оласи, Жаданъ, Точва, Легешъ Бенья, Горвати, Лиска, Оуѣфалу, Кишѣфалу, Керестуръ, Тарцаль, Токай, Монок, Мадярошка, Серенчъ, Бекечъ.

4. За баранками во тоиже столицѣ на Крайнѣ почавше о(т) Руского, Полянї, Смолника даже до монастыря, от странї Буковскаго монастыря почавши от Келчи, Дяполовцы, даже до Порубы, на третѣмъ трактѣ от Быстрого до Полянї, и Миковы.

5. Во столицѣ Саболчанской тоиже обитель придаются села слѣдующїи: Буль, Гава, Венчелювъ, Балша, Саболчъ, Тимаръ, Кишѣфалу, Есларъ.

Стая обитель Березницка маеть квесту:

1. Во столицѣ Оунгварской за зерномъ и за виномъ.

2. Оу земплинской столицѣ почавши от рики Топлѣ/Топлѣ всю долину Михалювску.

3. Между Бодрогомъ Боля, Дамочъ, и Чека.

4. Квеста за виномъ на Гедѣлѣ суть миста: Сюлювшка, Нижня и Вышня Гороня, Микогазъ, Банячка, Оуйгель, Борша.

5. На Крайнѣ за баранками почавше от Стащина, Яловы, Старины всю Крайню обычайно.

Стая обитель Имстичювска маеть квесту за зерномъ, и виномъ.

1. Во столицѣ Берецкой от Калника вси горы прѣ Мункачови, Берегсазу, и Мужаюви.

2. Во Оугочанской столицѣ такожде за зерномъ, и виномъ.

3. Во столицѣ Саболчанской вынявшие села Краснобродскимъ приданны, Буль, Гава, Венчелювъ, Балша, Саболчъ, Тимаръ, Кїшфалу, Есларъ, а Повчанской обѣтели Дорогъ и Бюдъ (а за виномъ Мадъ, Талуа (!) и Сантовъ прочее Мистичювски всяди квестовати имуть.

Стая обитель Бизадска маеть квесту. (Кромѣ силъ швабскихъ прѣ Каролѣ пять, сиричь Валлай, Чиналошъ, Фень, Мезѣ-Петрї, Надъ-майтенъ монастырю По(в)чанскому приданны) всю столицу Сатмарску.

Стая обитель Буковска маеть квесту за зерномъ, виномъ и полотномъ.

1. Во столицѣ Абаоуварской почавши от весѣ Бешенѣ, вси Черегатї по Гернатъ.

2. Во столицѣ Шариской за баранками почавше от весѣ Седлиска, Кваковцы, Зитричь, Матяшовъ, Ременини, Джордзюшъ, Кобылница, Фїашъ, Сабошъ, Матьовце, Стефуровъ, Шепинецъ, Валкювцы, Щавникъ, Бенедиковцы; Ровне, Цернини, Коринка, Чарне, Зборова, Комлоша, Бехеровъ, Варадка, и прочїи села между Топлѣвъ, и Ондавовъ. А оу другой странї предѣлъ е(ст) Буковскихъ от Краснобродскихъ почавше от Седлискъ, Чичвы, Добра, Валковъ, Петеюць, Грабоць, Ясено, Пискорюци, Гавай.

За полотномъ квеста сїце располагается Стая обитель Краснобродска сполу со Буковскою обѣтелю сполу за полотномъ маеть квесту на Черегатахъ, и на Маковици где за баран-

24. A kvesztálással kapcsolatos máriapócsi rendi gyűlés jegyzőkönyve 1791. Máriapócsi monostor irattára. Vö.: 16. jegyzet. A XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliség stílusjegyeit magánviselő, szabályos, jól olvasható, a korabeli ukrán kurzív írással készült dokumentumot transliteráltuk, megőrizve az *u* hangot jelölő *ou* – *у* betűk szemben állását, (átírásunkban *ou* – *у*), *z* (k^sz), *г* (*g*), és *б* (*i*) betűket is.

ками квеста е(ст) опредѣлена, и сіе испрошеніе милостинѣ сея маеть быти под титуломъ и именемъ обѣтели Буковскія: Единъ братъ краснобродски а други Буковски на единой оказіи (Оказію преминяюще) І маеть, ити полотномъ же ѿ грошамъ дѣлитися имуть строители обѣтелей смотряюще нужду, и число братій.

Стая обитель Мункачовска мае квесту за полотномъ на трактѣ Пряшовскомъ во столицакъ (!) Шариской, Спиской, и Гемерской. Ряшовъ, Осиковъ, Жетковци, Гералтъ, Городиско, Фулянка, Кокиня, Керештвей, Подграцикъ, Нова Вєсь, Ренчешовъ, Дячовъ, Ториса Стельбакъ, Блажовъ, Нижни Репашы, Олшавица, Торискы, Вернаръ, Телгартъ, Шумячъ, и прочій прѣ тыхъ римски села обротающіся.

Стая обитель Марія Повчанска со Биѣадскою маеть квесту за полотномъ, за Прешовомъ. Пеклянки, Суха долина, Любовець, Седлицъ, Бауровъ, Буяковъ, Миклошовцы, Клембарокъ, Клюкнава, Рихнава, Якловцы, Койшовъ, Гелница, Гелцманювцы, Мнишокъ, Шведляръ, Смяуникъ, Огурна, Смолинки, Заватка, Порачъ, Словинкы, Гнилчикъ, Теплицы, Гачава, подобнимъ, чиномъ маеть квестовати якоже Краснобродска, со Буковскою.

Стая обитель Березницка со Имстичовскою маеть квесту за полотномъ. Шома, Ганиговцы, Маюры, Кювикъ, Астрабя, Люботиня, Пустополька, Барювцы, Шамбронъ, Якубяны, Годермарокъ, Купиль, Остурна, Велики Липникъ, Каминка, Фольваръ, Орябина, Кремпахы, Матисова, Оуякъ, Мали Липникъ, Орловъ, Старина, Легнава, Андриювка, Чирчъ, Обрючне, Ленартов, Малцовъ, Снаковъ, Грабске, Криве, Боглярка, Криже, Герлахов, Луковъ, Венеція, Лѣвовъ, Кружлова.

Придаток ко Повчанской квестѣ за полотномъ. Куровъ, Питрова, Циголка, Фричка, Тваросцы два, Стебникъ, Ортутова, Биловежа, Андріова, Шашова, Липова.

Квеста за горохомъ: Мункачовски изъ Березницкимъ за Даргѣвомъ. Клячанювъ, Бидювци, Здоба, предѣль будеть Мишлѣ обѣ.

С. обѣтель Повчанска имѣеть села. Карошъ Жаданъ, Надождъ даже до Сантова.

С. обѣтель Краснобродска. Камняници два, Кралювци даже до Вархановець предѣль имити будутъ.

Сей роздѣль, или разположеніе квестамъ подъ крепостію иноческаго послушанія и тяшкыхъ казней опасно гранити (!)належитъ. О(т)цы игумены высилаемымъ братіамъ сіи/сіи предѣлы должны суть описати крѣпко имъ приказати, да бы во предѣлы квестъ иныхъ монастырей подъ жаднымъ претехомъ не выходили. Ни сина, ни вывся (!) а ни патроновъ тамо не взыскали, идѣже не имѣють квесту своего монастыря, инако творяще братія таковы камерликомъ а монастыры сугубымъ навращеніемъ имѣють быти казненны. Данъ во обители Марія Повчанскомъ дня 8 (19) августа року 1791.

Иоанникій Базилевичъ Ч. С. Василія В. Протоигумень р. вл. Мануиль Папъ Ч. С. Василя Інокъ обители М. Повчанской гумень р. вл.

Manasses Andrejkovics mon. Krasznobrod, vicarius in locum pat. heg. Jerothei Sarkady m. pr. Инокенту (!) Данѣловичъ Ч. С. ВВ.

Инокъ обители Малоберницкоу (!)

Игумень р. вл.

Theophilus Zsdy Misztitzensis hegumenus Basilius Fejér mon. Vixadiensis Hegumenus m. pr. Гедеевъ игумень обители Буковской

І. В. М. Арсений Ортутай о. Мукачовско(й) Инокъ р. вл.

Іром. Прокопій Базилевичъ Ч. С. Василя Инокъ церкви Марія Повчанской администраторъ р. вл.

Ф. Галакѣтионъ Попикъ обители бе(ре)зуницкой прокураторъ р. вл. Августинъ Демьяновичъ обител, Имстичовской монахъ р. вл. Оеодосій Алмаши об. Бѣзаккой прокураторъ р. вл.

Парѣ Колесар прокуратору горы Буковской Іерм. Ісідоръ Гегедушъ Ч. С. В. В. монастыря Краснобродскаго сповидельникъ р. вл.

FÜGGELÉK/b

A monostorokból kvesztálásra kiküldött testvérek rendházuk kéregetésre kijelölt területének határait átléplik, megsértik, a nép között illetlen, rendetlen dolgokat művelnek, veszekednek, amiből pedig egész szerzetünk irányába nem csekély undor, rágalom, tiszteletlenség, fondorlat születik.²⁵

Ezért tehát, hogy az adományok gyűjtésére kijelölt testvérek illendően, példásan és hasznosan végezzék eme kötelességüket, s hogy egymást ne akadályozzák, s több monostorból egy és ugyanazon helyre kiszállva a népek terhére ne lennének, közös egyetértésben, egységes döntéssel és elhatározással a kveszta határait a következőképpen jelöljük meg.

Krasznibrodi sz. monostor gabonát és bort kvesztálhat: 1. Nemes Borsod vármegyében Miskolctól és Zsolcától kezdve egészen Polgárig. 2. Zemplén vármegyében a gálszácsi völgyben, ahol a Tapoly folyó képez határt; a Bodroghözben Helmezig mehetnek a krasznobrodiak. 3. Bort Hegyalján a következő helységekből: Ardópaták, Olaszi, Zsadány, Tolcsva, Legyesbénye, Liszka, Újfalu, Kisfalu, Keresztúr, Tarcál, Tokaj, Monok, Mogyoróska, Szerencs, Bekecs. 4. Bárányt kéregethetnek ugyanabban a megyében a Krajnyán Ruszkától, Poljánától, Szmolniktól kezdve egészen a monostorig, a bukóczi monostor felől pedig Kelcsétől, Gyapalóctól egészen Porubáig; a harmadik traktuson pedig Orosz Bisztrától Poljánáig és Mikováig. 5. Ugyanezen monostornak Szabolcs megyében a következő falvakat juttatjuk: Buly, Gáva, Vencsellő, Balsa, Szabolcs, Tímár, Kisfalu, Eszlár.

Bereznai sz. monostor kvesztálhat: 1. Ungvár megyében gabonát és bort. 2. Zemplén megyében a Tapoly folyótól kezdve az egész nagymihályi völgyben. 3. A Bodroghözben Bolly, Dámócz, Cséke falvakban. 4. Hegyalján a bort az alábbi helységekből: Szőlöske, Kis és Nagy Toronya, Mikóháza, Bányácska, Újhely, Borsi. 5. Bárányt a Krajnyán kéregethetnek. Sztakcsintól, Jalovától, Sztarinától kezdve az egész Krajnyán mint általában.

Misticzei sz. monostor gabonát és bort kvesztálhat: 1. Bereg vármegyében Kálniktól, a Munkács, Beregszász és Muzsaj környéki hegyekben. 2. Ung vármegyében szintén bort és gabonát kvesztálhat. 3. Szabolcs vármegyében a krasznobrodiaknak adott falvak: Buly, Gáva, Vencsellő, Balsa, Szabolcs, Tímár, Kisfalu, Eszlár valamint a pócsi monostornak juttatott Dorog és Búd kivételével a misticzeiek kvesztáljanak; úgyszintén ők kéregecsenek bort Mádon, Tállyán, (Abaúj)szántón.

A bikszádi sz. monostor, a pócsi monostornak adott Nagykároly környéki sváb falvak azaz Vállaj, Csanálos, Fény, Mező-petri, Nagy-Majtény kivételével az egész Szatmár vármegyében kvesztálhat.

Bukóczi sz. monostor gabonát, bort és vásznat kvesztáljon: 1. Abaújvár megyében Besenyő falvától kezdve az egész Csereháton a Hernádig. 2. Sáros vármegyében bárányért járhat Szedlicse községtől Kvakóc, Zitrik (? ?) Vágás (Máté), Matyasó, Remenye, Gyurkó (Györgyös), Kobulnicza, Fiass, Szobos, Stefuro, Sapinecz, Valykócz, Schawnik, Benedikócz, Rovnó, Csermina, Korotnok, Csarnó, Zboró, Komlós, Bechero (Bicharó), Váradka valamint a Tapoly és Ondava közt található többi faluban. A másik oldalon a

25. A Függelék/a fordítása. A helynévi adatokra vonatkozóan ld. 18. jegyzet. Néhány név azonosítását nem tudtuk elvégezni, ezekre a helynév ukrán alakja után álló (? ?) jellel mutatunk rá.

krasznobrodiak és bukócziak határa Szedlicskénél, Csicsvaaljánál kezdődik, továbbá Dobra, Valkow, Petőfalva, Hrabócz, Jeszenő, Piszkorócz, Havaj.

A vászon kvestája a következőképpen történik: a krasznobrodi sz. monostor a bukóczi monostorral együtt kvestál vászont a Csereháton és a Makovicán ott, ahol a báránygyűjtögetés történik. Az adománynak ez a kéregetése a bukóczi monostor neve és „cégére” alatt történjen, egyik kvestor krasznobrodi, a másik bukóczi legyen, egy járművön (a járművet váltogatva) utazzanak, a kapott vásznot és pénzt a kolostorok igumenjei a testvérek számát és szükségét tekintetbe véve osszák el.

A munkácsi sz. monostor vásznot az eperjesi trakusban kéregethet, Sáros, Szepes és Gömör megyében. Resso, Oszikó, Zsetek, Gerald, Hradiszko, Fulyán, Kökény, Körösfő, Váralja, Újfalu (Sós), Rencsissó, Decző, Stelbach, Balásvagas, Alsó-Répás, Olyavicza, Toriszka, Vernárd, Telgard, Sumjác és a körülöttük található római katolikus falvakban.

A máriapócsi sz. monostor a bikszádival Eperjesen túl kvestáljon vászont, Peklin, Szárazvölgy, Lubocz, Szedlice, Bajorvágás, Bujak, Miklósvágás, Klemberg, Kluknó, Richnó, Jékelfalva, Koissó, Gölnicz, Helczmanocz, Remete, Schwedlér, Szomolnok, Uhorna, Szmolinki (??), Zavadka, Pórács, Alsó-Felső Szlovenka, Hnilcsek, Taplocza, Hacsava községben oly módon kvestáljon, mint a krasznobrodi monostor a bukócziival.

A bereznai sz. monostor a misticzeivel vászont a következő falvakban kvestáljon: Sem, Henigh, Majuri (??), Kijow, Jesztreb, Lubotin, Pusztamező, Barjuvci, Varjúfalva (Stulani) (??), Feketekút (Schambron), Jakubjan, Hodermark, Kupily (??) (Poprád-fürdő?), Oszturnya, (Nagy)Lipnik, Kamjonka, Folyvár, Jarembina, Krempach, Matisova, Újlak, (Kis)Lipnik, Orló, Sztarina, Laghno, Andrejovka, Csircs, Obrucsnó, Lénártó, Malczó, Sznakó, Hrabszke, Kriva, Boglárka, Krizse, Gerlachfalva, Lukó, Veneczia, Livo, Kruzsló.

Kiegészítés a pócsiak vászon-kvestájához: Kurova, Petrova (Sáros), Czigelka, Friczka, Alsó és Felső Twarosztza, Sztebnik, Ortutova, Bellovessa, Andrejova, Sássova, Lipova. Borsó-kvesta: a munkácsi monostor a bereznaival Dargón túl kéregethet, Kelecsény, Bööd, Zdobá községekben, a határt pedig a két Mislje képezi.

A pócsi sz. monostor falvai: Karos, Zsadány, Nádasd egészen Szántóig.

A krasznobrodi sz. monostor pedig a két Kemenczén (Alsó, Felső), Királynépén, s azokon túl egészen Várgony helységig kéregethet borsót.

A kvestának ezt a felosztását, illetőleg tagolását a szerzetesi fogadalom és szigorú büntetések terhe alatt a legszigorúbban be kell tartani. A házfőnökatyák kötelesek eme felosztást a kvestára kiküldött testvérekkel betartatni, és szigorúan megparancsolni nekik, hogy más monostor kvestálási területein semmilyen körülmények között ne járjanak. Sem szénát, sem zabot sem pedig patrónust ne keressenek ott, ahol monostoruknak nincs kvestája. E rendelkezéssel ellenszegülő testvérek zárkával, monostoruk pedig a kár dupla megtérítésével büntettetnek.

Kelt a máriapócsi monostorban 1791. augusztus 19-én.

Ioannikij Bazilovics
Szent Vazul Rend
(SZVR) protohegumenje
Manuil Pap SZVR szerzetes,
máriapócsi igumen s. k.

Arsenij Ortutai munkácsi szerzetes
Prokopij Bazilovics SZVR szerzetes,
a máriapócsi egyház adminisztrátora s. k.
Galaktion Popik a bereznai monostor
prokuratora, (számtartója)

Manasses Andrejkovics mon. Krasznobrod. vicarius in locum pat. heg. Jerothei Sarkady m. pr. Inokentij Danielovics SZVR szerzetes bereznai igumen s. k. Theophilus Zsdy Misztitzensis hegumenus Basilius Fejér mon. Bixadiensis hegumenus m. p. Gedeon bukóczi házfőnök	Avgusztin Demjanovics a miszticzei rendház szerzetese s. k. Tteodoszj Almasi a bikszádi monostor prokuratora s. k. Partf. Koleszár a bukóczi monostor prokuratora Izidor Hegedűs SZVR a krasznobrodi monostor gyóntatója s. k.
--	---

IRODALOM

- Bondar A. – Csuma A.*, 1967. Ukrajinszka skola na Zakarpattyi ta Szhidnij Szlovaccsini. cs. I. Prjasiv.
- Borovszky S.*, 1900. Szabolcs vármegye. Budapest.
- Borovszky S.*, é. n. Zemplén vármegye monográfiája. Budapest.
- Dobrossy I.*, 1984. A XVIII–XIX. századi újjörög diaszpóra néprajzi jelentősége Északkelet-Magyarországon. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Szerk.: Kunt E. – Szabadfalvi J. – Viga Gy. Miskolc. A továbbiakban: Interetnikus 1984.
- Cselényi I.*, 1983. Hajdúdorogi Püspöki Levéltár. in. Balázs P. (szerk.) 1983. Magyarország levéltárai 332–335. Budapest.
- Csorba Cs.*, 1978–1979. A kárpátukránok kutatása Zemplénben a XX. század fordulóján. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. XII. 114–118. Miskolc.
- Duhnovics A.*, 1858. Pravila csina Sz-aho Vaszilija Velikaho vo Uhorscsini. Lvov.
- Fényes E.*, 1851. Magyarország geographiai szótára. I–IV. Budapest.
- Hodinka A.*, 1910. A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest.
- Hunyadi J.*, 1980. Lapok Tiszavasvári történetéből. II. Tiszabúd története. Nyíregyháza.
- Kárpáti L.*, 1984. Egy borsodi ruszin énekeskönyv a XVIII. századból. Interetnikus 1984. 171–179.
- Kinah H.*, 1927. Akti troh monasih szoboriv. Zapiszki csinu V. V. I. 578. Zsovka.
- Kosáry D.*, 1983. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest.
- Kunt E. – Szabadfalvi J. – Viga Gy.*, (szerk.) 1984. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc.
- Lelekacs N. – Griga M.*, 1944. Vibor iz sztaroho ruszkoho pizmzensztva Podkarpattja. Ungvár.
- Makkai L.*, 1954. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631–1648). Budapest.
- Misanics O. V.*, 1964. Literatura Zakarpattya XVII–XVIII. sztolitty. Kijev.
- Misanics O. V.*, 1976. Z isztoriji skolszkej proszviti i drukovanja knizskoh na Zakarpatju u XVII–XVIII. szt. V. r. cs. 11. 79–87. Nova Dumka. Vukovár.
- Ojtozi E.*, 1982. A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen.
- Oleksza L.*, 1982. Isztoriko-archeolohicsna doszlidzsennja v Krasznomu Brodi u 1976. Naukovij zbirnik Muzeju ukrajinszkoji kulturi u Szvidniku 10. 613–640. Prjasiv.
- Sasvári L.*, 1984. Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Északkelet-Magyarországon a XVIII–XIX. században. Interetnikus 1984. 147–158.
- Szilágyi S.*, 1884. Tarapovics Bazil vladika fogsága. Történelmi Tár 673–681.
- Sztavrovszky Gy.*, 1896. A krasznobrodi monostor. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez II. évf. 26–30., 61–63., 101–104., 141–144., 205–208., 237–240. Sátoraljaújhely.
- Udvári I.*, 1984a. Novi priloh gu znacsenu ruszkoho prezviszka Dorocki. 42. cs. 31–33. Nova Dumka.
- Udvári I.*, 1984b. Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez. XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban. Interetnikus 1984. 135–146.

- Udvari I.*, 1985. Adalékok Szabolcs megye történeti demográfiájához. (1782). Szabolcs-Szatmári Szemle, 1985/2. 47–51.
- Udvari I.*, 1986. Adalékok a kárpátukrán (ruszin) migráció történetéhez. Szabolcs megye. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. XXIII. (Sajtó alatt.)
- Unghváry E.*, 1898–1899. A Bukóczi-hegyi monostor története. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. IV. évf. 253., 287., 356.; V. évf. 22., 56., 88–89. 116–117. Sátoraljajújhely.
- Veres L.*, 1978–1979. Adatok Borsod megye XVIII. század eleji újratelepülésének történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. XII. 61–66.
- Veres L.*, 1984. Borsod megye etnikai arculatának változásai a XVIII. század első felében. Interetnikus 1984. 27–36.
- Zaklinszkij K.*, 1965. Narisz isztoriji Krasznobridszkoho monasztirja. Naukovij zbirnik Muzeju ukrajinszkoji kulturi v Szvidniku I. 43–57. Prjasiv.

МАТЕРИАЛЫ О СОБИРАНИИ МИЛОСТЫНИ ЗЕМПЛИНСКИМИ МОНАХАМИ В 18-ОМ ВЕКЕ

(Резюме)

В 1984-ом году в Мишкольце состоялось конференция, на которой многими её участниками было высказано мнение, что краткая конференция не в состоянии рассмотреть все явления связанные с интерэтническими проблемами. Такая узкая конференция может освятить только самые общие типы интерэтнических контактов (См. первую сноску).

В данной статье сделана попытка сообщить о периферийном, но характерном интерэтническом явлении, о собирании милостыни монахами. Отдельные жители земплинских монастырей проводили значительную часть года вдали от обитателей, в местах, где жили люди с другой религией и с другими языками, что способствовало развитию личных и общественных связей.

Собирание (принятие) милостыни — это обычная норма монашеской жизни, уходящее своими корнями ко временам учреждения монашеских орденов.

Земплинские монахи первоначально ограничивались сборами милостыни только вокруг монастыря. Но в дальнейшем в связи с возведением новых монастырских строений, сфера сбора милостыни значительно расширялась. Монахи собирали милостыню в разной форме, они получали зерно и горох, козлят и баранов, сыр и яйца, полотно, вино и др. Так, в 1770 году краснородские монахи обошли до 102 населенных пунктов, Земплинского, Боршодского, Сабольчского комитатов. Они собрали 147 пожонских мерок овса, 218 мерок пшеницы и ржи, свыше 50-и ведер вина, 219 козлят и баранов, 862 яйца и др.

В 18-ом веке когда в результате реконструкции и возобновления старых обителей возросло число монастырей, возникла необходимость разделить сферы сбора милостыни. К сообщению прилагается протокол о таком разделении обходимых монахами территорий (см. Fűggelék/a) и его перевод на венгерский язык. Заметим, однако, что в венгерском переводе украинские топонимы даются в соответствии с „Географическим словарём Венгрии” Елека Фенеша (Будапешт, 1851). Этот словарь даёт представление о национальном составе, религиозной структуре, а также о географическом и экономическом положении сёл и деревень, которые обходили монахи, описываемого нами времени (См. сноску 18.).

Иштван Удвари

ADATOK BÁRTFA ÉS BÁRTFA-FÜRDŐ POSTÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

KAMODY MIKLÓS

Bártfa szabad királyi város postájának a múltja Habsburg Ferdinánd király idejére vezethető vissza. Ferdinánd 1549-ben, majd Rudolf 1599-ben nevezetes kiváltságokkal látta el a várost, melynek élelmes lakói kereskedelmi összeköttetésben álltak Lengyelországgal, ahová bort, jó minőségű vásznat, csipkét, fonalat szállítottak. A város nemcsak kereskedelmi, hanem kulturális centrum is volt, hiszen 1539-ben már evangélikus felekezetű gimnáziuma volt. Amikor a török hódítók ostromolták Egert (1552), megszűnt az 1550-ben létesült közvetlen Pozsony–Eger közti postai összeköttetés, mely Tokajon keresztül Erdély felé is közvetített. Taxis Mátvás pozsonyi postamester 1552-ben Pozsonytól a Vág folyó mentén északnak haladva, majd Rózsahegyől Lőcse, Eperjes irányába Kassáig létesített hadiposta vonalat. E vonalat az 1566. évi hadjárat alkalmával Schwendi Lázár ezredes Pethauer Mátvás tábori postamesterével Kassától Szatmárig hét új tábori postaállomás felállításával meghosszabbítattott.¹ Mikor a hadjárat befejeződött az új postavonalat a közforgalomnak átadta és királyi rendelettel Paar Mundin kassai postamester felügyelete alá helyezte.

Bártfa ezen a postavonalon kívül esett, azonban mint vámszedő- (harmincados) hely, maga gondoskodott arról, hogy csatlakozzon az Eperjesen átmenő forgalomhoz, azon keresztül tartson kapcsolatot a pozsonyi kamarával, vagy Kassával a felső-magyarországi főkapitányság székhelyével. Az érintkezés fenntartása nem kis gondot okozott Bártfa szabad királyi város tanácsának. A személyes érintkezést az utazás tette volna lehetővé, de az utazás az utak állapota és biztonsága miatt kockázatos volt. Panaszolták is a bártfaiak Ferdinándnak, „hogy egy arasznyira sem mehet ki senki közülök a falakon kívül, hacsak életével nem akar játszani”. Olyan idők jártak akkor az országban, hogy senki sem lehetett biztos, ha a szomszéd faluba megy nem évek múlva kerül-e haza, miután a török rabszolgapiacokat mint árucikk megjárta.² Az utasok, postaküldemények biztonságát a bártfai tanács úgy oldotta meg, hogy védőőrizetet szervezett, amit kellően felfegyverzett. Fegyveres kíséret mellett jártak a futókövetek (legatos cursores) vagy utaztak a tanácsurak hivatalos, kereskedők, polgárok üzleti ügyekben Eperjesre, ahol a menetrendszerű postajáráthoz (*ordinaria*) csatlakozást kaptak. Ebből az időből maradhatott fenn a budapesti Postamúzeumban őrzött szépműví alabárd, melynek fém részében „Custos postae et. camb. Bartfensis” (Bártfa postahivatal és postajárat őrzője) felirat olvasható.

1. Hennyei V., 1926. 81.

2. Budapesti Szemle 1868. szeptember 13.

Nem csak Bártfa esetében állt fenn ez a helyzet, hanem számos város, amelyiket a királyi posta nem érintett, maga tartott fenn postai összeköttetést a legközelebbi posta-állomással. Később az állomása beépült a királyi hálózatba. A XVII. században Nyitra folyamodott királyi posta létesítéséért azzal, hogy a város a folyton járó-kelő hadak miatt a postát többé folytatni nem tudja. Rozsnyó a lőcsei postával tartott fenn összeköttetést, Besztercebánya postáját Rudnóról kapta.³ A Pozsony–Kassa postáját felügyeletét az 1560-as évek második felében a pozsonyi postamester Paar Péter látta el, mint „ő felsége Magyarország különböző helyein elhelyezett postáinak mestere”. Ferdinánd nagyra becsülte Paar Pétert érdemeiért, amit a magyarországi posták megszervezésével és működtetésével szerzett. A 25. éves szolgálatának elismerésül az ő pozsonyi-külvárosi házáat mindenféle adó és tehertől felmentette, a magyar nemesek sorába emelte.⁴ 1566-ban ezenfelül 26 éves szolgálatáért 200 frt jutalmat fizettetett ki az eperjesi vagy bártfai harmincadosi hivattalal és még 8 hordó bor juttatását is engedélyezte.⁵

Bártfa szabad királyi város királyi postaállomását közel egy évszázadon át a Hüber-család irányította. A városi adókönyvek tanúsága szerint 1579–1597-ig Hans Hüber postamesterkedett, akinek a fizetését 1583-ban a királyi kamara 20 frt-ban állapította meg. Hans Hüber halála után 1597–1618-ig özvegye volt a „postmeisterin”. Őt 1619–1645-ig Jakob Hüber követte e tisztségben, aki feltételezhetően fiuk volt.⁶

A bártfai Hüber-családdal azonos időben Kassán a Paar-család tagjai P. Bertalan és P. Mundin postáskodtak. Utóbbit Hüber András követte, aki a bártfai Hüber Jánosnak atyafia lehetett. Ilyen postamesteri családi kapcsolatok gyakoriak voltak egymás segítése és a postaállomás költséges felszerelése, fenntartása miatt is. Hüber András kassai postamester áldozatul esett Bocskai István erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes felkelése során (1604–06) keletkezett dűlásnak. Bocskai hajdúi a német származású postamestereket kémeknek tekintették, ezért üldözték. A lőcsei és komáromi postamestertől elvették a postalovakat, a kassai Hüber Andrástól a házáat vették el a többi németek házaival együtt és őt bujdosásba kergették. Később házáat visszakapta ugyan, de a kiállott sanyarúságok miatt testileg és vagyoniilag annyira megtört, hogy özvegyének Csató Zsófinak „annyija se maradt, kivel tisztességesen eltemethette volna szegény ura testét”, emlékezett 1644-ben tett végrendeletében.⁷ 1610-ben a megzavart postaügyeket rendezték, a kárt vallottak 50–50 tallért kaptak lóvásárlásra. Hüber András fia Ambrus visszakapta apja postáját Kassát és hozzá még Szinna, Vilmány és Tállya postáját is. A felkelés után az észak-keleti vármegyék közigazgatására nagyobb figyelmet fordítanak. Rudolf király lemondása után trónra került II. Mátyás a Tiszán inneni és túli vármegyéket a szepesi kamara külön hatáskörébe utalja. Rendezést nyert a posták hovatartozódása is; a szepesi kamara alá került Siroka, Bártfa, Somos, Eperjes, Kassa, Szinna, Vilmány, Tállya, Bodrog-keresztúr, Tokaj, Nyírbátor, Kálló, Vada, Majtény és Szatmár.⁸

Bártfa postaállomásának tanácsi igénybevételéről a város számadáskönyvéből kaphatunk adatokat. A számadáskönyvbe évenként egy alkalommal tüntették fel a postai

3. Hennyey V., 1926. 79.

4. Országos Levéltár Benigna Resolutio 1566., 1567.

5. Hof Kammer Archiv Postakten 1526–1599.

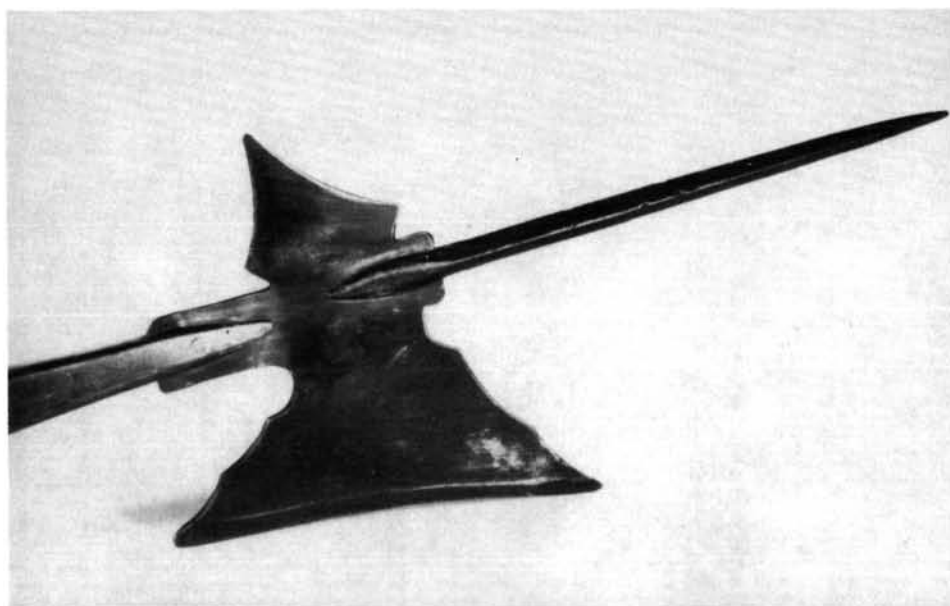
6. Adatok Bártfa város levéltárából.

7. Munkás L., 1911.

8. Hennyey V., 1926. 83.

1. kép. Részlet Karacs Ferenc rézmetsző 1802-ben készült postatérképéről a postaállomások egymástól postamérőföldben való jelölésével

2. kép. Bártfa postaállomás és postajarat őre fegyverének fémrésze az 1560-as évekből

kiadásokat: 1649. évben futó követek utazására 133 fl. 98 den.-t, 1650-ben futó követekre és utazásokra már 305 fl. 72 den.-t, 1663-ban futó követekre és különböző utakra 288 fl. 14 den.-t, 1668-ban futárookra és kisebb utazásokra 277 fl. 60 den.-t, 1677-ben futároknak és különböző utakra 165. fl. 70 den.-t jegyeztek fel költségként. Az utóbbi évben két beírás is említést tesz postán továbbított levelekről 24–24 denár összegben.⁹

A XVI. és XVII. században is már divat volt a postások újévi ajándékozása, mely pénzösszegben, borban történt. 1671-ben tett bártfai számadáskönyvi bejegyzés utal „évenként hivatalosan fizetett újévi ajándék”-ra, de az összeget nem jelöli meg. A számadásba bejegyzett összegek nagyságáról a városi tanács sűrű levelezésére, postán történő gyakori és hosszas utazásokra lehet következtetni. 1645-ben Bártfáról Gyulafehérvárig jó öt, sőt más alkalommal a postásnak hét napon át kellett télen a postával járnia.¹⁰

Bártfa minden nagyobb harc nélkül élte át a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot. Az 1703. november 15-én lezajlott zólyomi nevezetes csata után, ahol Károlyi Sándor és Bercsényi Miklós kuruc generálisok megfutamtították Forgách Simon akkor még császári ezredes csapatait, a bányavárosok másodszer is kuruc kézre kerültek. Bártfa városát a kurucok számára Szemere László ezeres kapitány hódoltatta meg. A város vezetősége a kapitulációt feltételekhez kötötte, melynek pontjait a tokaji táborban Rákóczi 1704.

9. Latin nyelvű bejegyzések Bártfa város számadáskönyvéből. A futó követek (*legati cursores*) elnevezés a XIII. századtól használatos, amíg a posta szó fel nem váltotta. 1677-ben a két bejegyzés „In postam pro expeditis literis” már a posta szót használja.

10. *Trócsányi Zs.*, 1960. 250.

45. Bártfa Sáros vm. (M) D₁

Bartfeld

Bardejov (Sz)

1773 $\bar{1}$ — ω

1. x XII. 1784
f.
2. B A R D F E L D XI. 1818
f.
3. V. 1818—1837
f.
4. B A R T F E L D IV. 1821—1837
f.
5. B A R T F E L D V. 1838—1842
f.
6. B A R T F E L D IV. 1843 — ω
23. MAI. f.

3. kép. Bártfa postájának első helynévbélyegzői

január 8-án erősítette meg. A meghódolás pontjait mind a város, mind a kurucok megtartották. Eperjes csak 1704. december 1-én került kuruc kézre.¹¹ Az 1711-ig tartó Rákóczi-szabadságharc alatt Bártfa postája tovább működött és kapcsolatban volt a fejedelmi postahálózattal. Működésének jelentőségét fokozta az is, hogy 1705-ben felállításra került a Gazdasági Tanács (Öconomicum Consilium) eperjesi szerve, amely alá a bártfai harmincados is tartozott.

A magyarországi posták újjászervezése a postahálózat kibővítése III. Károly uralkodása alatt történt meg. III. Károly az 1713. február 23-án kiadott pátensében elrendelte az utak, hidak, révek, vármegyék, városok útján való megjavíttatását, a posták részére biztosított kiváltságok betartását. Paar Károly generális postamester javaslatára megbízta Flach Viktort, a postaügyekben jártas kassai postamestert, hogy látogassa meg a postaálla-

11. Esze T. (szerk.), 1955. 101.

másokat az utak, hidak és átkelőhelyek megtekintése céljából, írja össze a nehézségeket és orvosolja a bajokat.¹² Flach Viktor kassai postamester ezzel a megbízással mintegy igazgatói, prefektusi hatáskört kapott a felső-magyarországi posták felett, melynek maradéktalan végrehajtásával jelentősen segítette a postahálózat gyorsabb kiépítését és megkívánt jó működését.

A század közepén az országos behálózó tíz postavonal közül a IX. sz. fővonal érintette Eperjest, ahová Bártfa postája csatlakozott. A XVIII. század végéről már pontosabb adatok állnak rendelkezésre. 1790-ben a Bécs, Kassa, Tokaj, Debrecen, Erdély útvonal mellett, Bécs–Galícia között Eperjesről külön postavonal ágazott el Ternye, Bártfa, Orlich, Komarnik helységeken át a galíciai Dukla postaállomásig.¹³ Ez időben postamester Bártfán Mokozzini Antal volt, levélszedője Guth Ferenc, 1794-ben pedig Emericus Bene a „tabellarius confector”¹⁴. Az 1804-ben kiadott postai lexikon, mely a postajáratok útvonalát, az útvonal mentén fekvő postaállomások egymáshoz való postamérföld-távolságát, a postajárat érkezési és indulási adatait tartalmazza, Bártfára vonatkozóan így tájékoztat: Bécsből a III. sz. útvonalon (Routon) a 31. mérföldnyire fekvő Eperjesig kell utazni. Innen a XXXI. sz. útvonalon kellett tovább utazni Ternye (1 mérföld), Bártfa (1,5), Orlich (1,5), Komarnik (1,5), Dukla (2) felé. A postajárat Bécsből Pozsonyon, Eperjesen keresztül kedden és pénteken délután indult, Bártfára hétfőn és csütörtökön érkezett. Térítútban Bártfáról pénteken és hétfőn délelőtt indult Eperjesen–Pozsonyon át és Bécsbe érkezett pénteken és kedden hajnalban.¹⁵ 1798-ban Dörfel Ferenc töltötte be a postamesteri tisztséget 1805-ben bekövetkezett haláláig, mikor is özvegye Dörfel Jozefa vette át hivatalát. Őt 1812-ben Lukászy János követte, majd pedig 1822-ben Markovics Márton végzi a postamesteri teendőket. 1844–1848 közt újra egy Dörfel nevezetű személy a postamester. Lehetséges, hogy az 1798-ban működő postamester unokája; Dörfel Károly, aki adópénztárnok (harmincados) és postamester volt egyszemélyben. Beosztottjait már nem levélszedőnek, hanem kiadónak (expeditor) nevezik. A hivatal forgalma már két beosztott személyt is kívánt: Luka Dánielt és Bene Károlyt.¹⁶

A személyszállítás Magyarországon – ellentétben Ausztriával – nem tartozott a regale-jogok közé. A XIX. század második évtizedében a fekete–sárga delizsánsznak erős konkurrenciát jelentettek a gyorskocsi magánvállalkozások. A leghíresebb volt Mattheides Károly eperjesi vállalkozó 1837-ben létesített utazási vállalkozása, mely annyira bevált, hogy 1838-ban *Pest–Eperjesi Gyorskocsi Intézet* néven részvénytársasággá fejlesztett ki. Egy részvény ára 250 Ft volt, a részvénytársak jó nyereséghez jutottak. Az eperjesi gyorskocsi vasárnap és csütörtökön délben indult Pestről Miskolcon–Kassán át Eperjesre. Onnan a postamester, vagy magánfuvaros kocsiján hozták a gyógyulni kívánó vendégeket a bártfai fürdőbe. Mattheides egy másik járata keddi napokon Pest, Miskolc után Putnokon, (innen fel lehetett menni Keleméren át Aggtelekre megnézni a híres cseppkőbarlangot) Rózsnyón át Iglót érintve Lőcséig járt. E vonalnak elágazása volt Mezőkövesdtől Eger

12. B.-A.-Z. mLt, BmLt. Act. Pol. Mat. XVII. fasc. I. fr. 159.

13. Schematismus . . . 1793 Buda. 348–349.

14. Personalis et Salarialis Regie ac Libere Civitatis Bartphensis Anno 1794. Tabellarius confector-levélgyűjtő, levélszedő (beosztott a postamester mellett).

15. *Crusius C.*, 1804. I.

16. Bártfa adókönyvéből származó adatok.

felé is. A Gyorskocsi Intézet ügyes propagandát fejtett ki a népszerű kalendáriumok útján. A hirdetése szerint; a gyorskocsira *előfizetési jegyet* lehetett váltani. „Pesten a református templom mellett Rottenbiller úrnál, Gyöngyösön: Graisinger János úrnál, Miskolcon Lichtenstein József úrnál, Eperjesen az ipartestületnél, Rozsnyón Schlosser Károly úrnál, Iglón Dabschy Edvard úrnál, Mezőkövesden Roncovich Pál úrnál.”¹⁷

Az 1840-es években az eperjesi gyorskocsi pesti indulási helye már a Vadászkürt fogadónál volt. Ekkor Gyöngyösig 3 frt 20 krajcárt, Kövesdig 6, Miskolcig 6, Kassáig 10 frt-t kellett fizetni az igénybevételéért. A gyorskocsi utazás romantikáját, örömeit és bosszúságait neves személyek, írók, költők (Déryné, Petőfi, Kazinczy irodalmi alkotásokban örökítették meg számunkra). Dörfel Károly postamestert 1858-ban Sponyi Ferenc váltotta fel. Beosztottja Bene Károly miután kellő gyakorlatot szerzett a kassai postaigazgatósághoz került postatisztnak, majd 1870-ben – a nagyobb postamesteri hivatalok kincstári kezelésbe vétele után Miskolc főpostájának vezetője lett 1876-ban bekövetkezett haláláig. Az 1867-es kiegyezés hatása nemcsak az ipar és közlekedés rohamos fejlődésében mutatkozott meg, hanem Bártfa-fürdő látogatottságára is élénkítő hatással volt. A megelőző Bach-korszak különböző megszorításokkal akadályozta a fürdőhely fejlődését, nem kívánt riválist támogatni a népszerű cseh és osztrák fürdőhelyeknek.

A megváltozott politikai és gazdasági körülmények között a század utolsó évtizedeiben, a tőke ide is behatolt. Részvénytársasági alapon megindult a szállodák, magánvillák építése. A csendes, szép fekvésű gyógyhely a művészeti világ és politikusok nyugalmas pihenőhelyévé vált. Különösen megnőtt az érdeklődés iránta, mikor 1895 augusztusában Erzsébet királyné hosszabb időn keresztül keresve a magányt, itt tartózkodott. A pezsgő fürdőélet fellendítette a posta forgalmát. Bártfán időközben 1863-ban táviróállomás létesült, amit 1887-ig a távirónak a postával történt egyesítéséig Rusz Antal távirótiszt kezelte.

Bártfa város postáját 1871-től dr. Chyzer Kornél fürdőorvos birtokolva, mellette gyakorlatilag Kreu János dolgozott. Chyzer Kornél postamester személyével, tekintettel sokoldalú szakmai, tudományos, társadalmi tevékenységére, kiemelten érdemes foglalkozni. Bártfán született 1836-ban, orvostudományi tanulmányait Budapesten, majd Bécsben folytatta. Fiatalon 1860-ban a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott tudományos munkatársként, miközben orvosi gyakorlatot is folytatott, 1861-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Bártfára visszatérve a fürdő köztisztviselőként álló nagytudású szakorvosaként szerzett magának elismerést. Több orvostudományi munkát jelentetett meg a balneológia, az ichtyológia stb. területéről. Munkájához segített anyagi alapot nyújtani a bártfai postamesterség birtoklása, mely külön postai megbecsülést eredményezett számára; 1868-ban a magyar postaszemélyzet segélyző- és nyugdíjgyesület vidéki választmányi tagjának jelölte. Más vonatkozásban is aktív volt; 1869-től Zemplén megye katonai sorozóbizottsági főorvosként tevékenykedett. A sokirányú tevékenységével hasznára volt a kiegyezés utáni szakemberhiányban szenvedő hazájának. Az 1875-ben Budapesten megalakult Orvosok és Természetvizsgálók Országos Szövetsége, mely vezetőségi tagjának választotta.

Az orvos-postamester tekintettel a fürdőhely forgalmára 1883-ban már Bertóty Bálintot és Hauschild Jánost alkalmazta kiadóként. Orvosi ténykedése mellett a helytör-

17. *Antalfy Gy.*, 1943. 193., 195.

ténet is foglalkoztatta, 1889-ben *Bártfai emlékkönyv* címen szép leírást jelentetett meg a híressé vált fürdőhelyről. Néhány év múlva 1892-ben felhagy minden bártfai működésével és az Egészségügyi Minisztériumban vezető állást tölt be. 1909-ben halt meg 73 éves korában. Munkásságát róla elnevezett emlékérem alapításával értékelte az említett Szövetség. A Chyzer-emlékérmét első alkalommal 1910 augusztusában Miskolcon rendezett szövetségi vándorgyűlésen – melyen unokája is megjelent – adták ki az arra érdeme-
seknek.¹⁸

A fürdőhely látogatottsága gyorsan kinőtte a városi postát. Már 1869 októberében Bártfa-fürdőn kis-postát létesítettek melyet Eszchwig Ede vezetett,¹⁹ majd 1882–1892 között Fusl Lipót földbirtokos postamester látta el a postakezelést évi 210 frt fizetésért, 35 frt irodai átalányért és 45 frt kézbesítési díjért. 1896-ban a posta- és távírdaforgalom külön vezetés alatt működött, míg Fusl Lipót csak szállító postamester maradt, aki Bártfa vasútállomása és a hivatalok között a postaanyag szállításáért 950 frt, kocsjavításért 60 frt és személyi fizetesként 200 frt évi bért kapott.

Bártfa város postája a század végére már kincstári hivatallá lépett elő. Forgalmát 1896-ban az alábbiak jellemzik:²⁰ Posta indítása Eperjesnek nappal három, éjjel szintén három alkalommal történt. Posta naponta hat alkalommal érkezett Bártfára. A levélkézbesítést három levélhordó végezte, napi két fordulóval. A város területén három levélgyűjtő-szekrény volt kihelyezve, amit négy alkalommal ürítettek. A postakézbesítő körzetébe még nyolc község tartozott. A posta vezetését az ezredforduló idejében Komka József tiszt látta el. Rendszeresített személyzet: egy főnök, három segéd tiszt, három altiszt és három szolgáló. A távíratok kézbesítésére külön egy főt alkalmaztak.

A távíró-összeköttetést egy Morse típusú távírógépen létesítették Bártfáról Eperjesig.

Postai forgalom:	feladás	kézbesítés
ajánlott levél	7 560 db	5 760 db
csomag	3 860 db	12 360 db
pénzes levél	1 420 db	2 180 db
utalvány	14 364 db	7 227 db
	44 771 frt	253 073 frt
takarék befiz.	2 957 frt	–
takarék kifiz.	–	5 611 frt
csekk befizetés	113 585 frt	–
csekk kifizetés	–	35 064 frt
távirat	4 670 db	3 684 db

A postahivatal jövedéki bevétele: 11 153 frt volt. Házbér évi 430 frt (1891–1901-ig) irodai átalány évi 120 frt, fűtési átalány évi 65 frt.

Bártfa postája 1896 és 1906 között kaphatott telefon-összeköttetést. 1916-ban Bártfa telefon-előfizetői az interurbán forgalmat kedvezményesen vehették igénybe; Kassával hívásonként 1 koronáért beszélhettek. A telefonközpont korlátolt nappali szolgálá-

18. Szendrei J., IV.

19. Postai Rendeleték Tára 1869.

20. Posta Jubileumi Évkönyv 1896.

tot tartott déli szünet nélkül (07–21-ig). Telefonelőfizetők: 9. sz. Csendőrség, 20. Erdő-gondnokság, 10. Gazdasági, kereskedelmi és iparbank, 16. Groszman Dezső dr. orvos, 5. Határszéli rendőrkapitányság, 18. Járásbíró, 21. Kassa–Oderbergi vasút Bártfa, 7. Kórház, 12. Róm. kat. plébánia, 6. Polgármesteri hivatal, 99. Posta- és távírdahivatal főnök, 22. Sárosmegyei segélyakció bártfai raktára, 11. Szolgabírói hivatal, 2. Bártfai Takarékpénztár, 3. Városháza, 17. Városi mérnök (Wiedmann H.) 23. Városmajor.²¹

Bártfa-fürdő: az előfizetők az interurbán forgalomban 1 frt-ért beszélhettek Kassával. Hivatalos órák: hétköznapokon V/16–VI/30-ig és IX/15–X/15-ig 8–12-ig du., 2–6-ig du. VII/1–VIII/31-ig de. 7-től este 9-ig. Vasár- és ünnepnapokon: de. 8–11-ig, du. 2–3-ig.

Telefonelőfizetők: 1. Fürdőigazgatóság, 2. Bártfa-fürdői kaszinó, 3. Grossmann Dezső dr. fürdőorvos, Széchenyi-Szálló.

A fürdői posta nyitvatartási idejének fenti módon való szabályozásából arra kell következtetni, hogy a telefonközpontja késő ősztől tavaszig nem működött, az előfizetők Bártfához voltak kapcsolva, tehát időszakos jellegű volt. A szállító postamester a pályaudvar és a fürdő között a postaanyagon kívül (postaszákok, csomagok stb.) személyeket is szállított, ami saját bevételét képezte. A postának a gépkocsiszállításra való áttérés során a rendszeres személyszállítás kifizetődőbb lett. Bártfa vasúti pályaudvar és Bártfa-fürdő, valamint Bártfa és Sztropkó között állandó menetrendű távolsági gépkocsijáratot közlekedtetett nemcsak a postaküldemények, hanem utasok szállítására is. A gépkocsijárat működtetését az első világháború során szüntették meg. Bártfa utolsó magyar postafőnöke Szutorisz Róbert volt.

Bártfa bélyegzőlenyomatairól indokolt megemlékezni.

A bélyegzők használatát Mária Terézia 1751. novemberében kiadott azon rendelkezése során szülte a postások ötletessége, hogy a postadíjakat nemcsak súlyuk, hanem a szállításuk távolságáért kellett fizetni. A súlyt a feladás során latra megmérték, a küldemény feladásának helyét a feladónak kellett volna kézírással a levél felső részére írni. A feladó ezt nem tette, a postára bízta, vagy eltévesztette és a lakóhelyét írta a feladás helyéül, ahol viszont nem volt mindig posta, így aztán a feladási hely pontos, olvasható megjelölése a postásokra hárult. Azok megunva a sok kézzel történő felírást, egy-két éven belül házilag faragott, kivágott, majd fémbe öntetett hivatali névbélyegzők jelentek meg (1752. Tokaj, 1753. Nagyszombat (Tyrnau), 1754. Ödenburg (Sopron)). Évtizedek múlva a helynév mellett a feladás időpontját is feltüntették és a bélyegző ovális, kerek formát öltött. Bártfa postája a lakosság nemzetiségi jellegének megfelelően német helynév felíratú bélyegzést használt; azt hol *Bartfeldt*nek, hol *Bardfeld*nek, később *Bartfeld*nek írta, ahogyan a korabeli postamester azt fonetikus hangzása után jónak látta elkészíttetni. Legérdekesebb és országosan is legritkább bélyegző 1784-től volt használatos, házilag készített kétkörös bélyegző abban alul a postakürt, felül a királyi korona (utalva szabad királyi város jellegére) a kettő között *Bartfeldt* felírással. Az 1818-tól 1837-ig terjedő időszakban két bélyegzőt is használtak, az egyik keret nélküli volt, a másik keretbe foglalva, mindkettő ugyanazon műhelyből származott. Az 1821–1847-ig, majd 1838–1842-ig használtak még mindig kézműves munkák, utóbbi némi hibával. Az 1843-as készítésű már nyomdai eredetű kétsoros, a helynév alatt a nap és hónap megjelölésével.

21. Országos távbeszélő névsor 1916.

Mivel ismeretes kézfelíratos dátumfeljegyzés, a helybélyegző és a keletbélyegző külön-külön darab lehetett.²² A XIX. század közepén egykörös kisméretű bélyegző volt használatban, melynek felső részén félkörben *Batfeld* (!) felirat alatt a cserélhető hónap- és napszám tört alakban volt olvasható.²³ Ezzel a bélyegzővel már az 1850-ben megjelent első monarchia-beli bélyeget is ellátták. Az eddig ismert bélyegzőlenyomatok mind fekete színűek.

Ennyivel kívántam Bártfa és Bártfa-fürdő postai múltjának megismeréséhez hozzájárulni.

Ezúton mondok köszönetet Ferdinand Hažlinsky bártfai postás kollegának, aki a levéltári adatok felkutatásával és rendelkezésre bocsátásával segítségemre volt.

IRODALOM

- Antalffy Gy.*, 1943. A honi utazás krónikája, Bp.
Crusius C., 1804. Topographisches Postlexicon. I. Wien
Esze T. (szerk.), 1955. Kuruc vitézek folyamodványa Bp.
Hennyei V., 1926. A Magyar Posta története. Bp.
Munkás L., 1911. A Magyar Királyi Posta története 1528–1715. Bp.
Szendrei J., 1911. Miskolc város története és egyetemes helyirata IV. Miskolc
Térffy B., 1943. A bélyeg előtti levelek és azok bélyegzése. Bp.
Trócsányi Zs., 1960. Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp.
Ryan, G. S., 1980. Die Abstemplungen der ungarischen Postämter auf Marken von Österreich 1850–1867. The Royal Philatelic Society. London

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER POST VON BÄRTFA UND BÄRTFAFÜRDŐ

(Auszug)

Die Abhandlung liefert Daten aus der historischen und Postgeschichte von Bártfa und Bártfafürdő vom 16. Jahrhundert an bis zum Zusammenbruch der Monarchie.

Bártfa, freie königliche Stadt war ein wichtiges Industrie- und Handelszentrum Oberungarns. Obwohl es am Wege, der nach Polen führt, liegt, ist es der Posthauptlinie aus dem Wege gefallen. Der Stadtrat hat seine Beziehungen von der selbst aufgestellten Poststation unterhalten. Die Postkosten des Abrechnungsbuches beweisen die Belebtheit der Beziehungen. Im 18. Jahrhundert schliesst sich die Stadt dem königlichen Postnetz an, was die Postlinie zwischen Wien Dukla und Galizien berührt. Neben der Postlieferung war ein Verkehrsmittel von grosser Bedeutung der Eilwagen, der zwischen Eperjes und Pest verkehrte und die Badegäste fuhr. Die Abhandlung weist auf die Postbeziehung von Bártfafürdő in der Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert hin, was mit der Tätigkeit des Badearztes-Postmeisters Chyzer und mit den Daten der Fernsprechteilnehmer dokumentiert. Eine Besonderheit der Abhandlung ist, dass sie die Stempelabdrücke von Bártfa aus der Zeit zwischen 1784 und 1860 vorstellt.

Miklós Kamody

22. *Térffy B.*, 1943.

23. *Ryan, G. S.*, 1980.

A MISKOLCI NYOMDÁSZAT TÖRTÉNETE II.

CSÖGLEI TÓTH LAJOS NYOMDÁJA (1842–1850)

VERES LÁSZLÓ

A miskolci nyomdászat története mind ez ideig nem kapott méltó helyet a magyar nyomdászat históriájában. A legjelentősebb feldolgozások, átfogó tanulmányok egyáltalán nem ismertetik a miskolci nyomdászat múltját, vagy legfeljebb egy-két adat megemlékezésével jelentéktelennek, elhanyagolhatónak tüntetik fel.¹ A város helytörténeti irodalmában találunk ugyan Miskolc nyomdaiparára vonatkozó tanulmányokat, azonban ezek csak egy-egy részterületet ölelnek fel, illetve csak adalékokat közölnek. Így *Szücs Miklós*, *Leszih Andor*, *Szücs Andor* és *Komáromy József* munkáit említhetjük.² Az utóbbi években kezdődtek el azok a részletekbe menő kutatások, amelyek a város nyomdatörténetének részletes bemutatását tűzték célul. Jelen tanulmányunk a város nyomdatörténetének időrendben második legjelentősebb időszakát kívánja bemutatni, miután szerzője már korábban ismertette Miskolc első nyomdájának, a XIX. század első harmadában működő *Szigethy-féle nyomdának* a történetét.³

Miskolc első nyomdása, Szigethy Mihály 1831. szeptember 29-én, 71 éves korában hunyt el. A Szigethy-család örökösei, így többek között Szigethy Mária még néhány évig fenntartották a kis „könyvnyomtató intézetet”, amelynek utolsó kiadványa – a nyomdai impresszum szerint – 1838-ban került ki a kicsiny, vármegyeháza melletti üzemeckéből.⁴ Csak feltevésekre szorítkozhatunk, de valószínű, hogy pénzügyi okok miatt és a mesterséghez értő szakember hiányában a nyomda bezárta kapuit és új tulajdonosra várt.

Miskolc második nyomdatulajdonosa és egyben nyomdása – aki a miskolci könyvnyomtatást újra felvirágoztatta – *Csőglei Tóth Lajos* volt. 1841. február 26-án, „Böjtelő hava 26-án” hirdették ki Borsod vármegye nemesi közgyűlése előtt Miskolc második nyomdászának privilégiumát. A Herman Ottó Múzeum Történeti Dokumentációjában megtalálható 27x34 cm-es formátumú, piros bársonyba kötött, 9 cm-es átmérőjű fedeles réztokba foglalt pecséttel ellátott privilégium négy pergamen lapot foglal magába, megfelelő takaró-védő lapokkal⁵ (*1. kép.*). *Leszih Andor* az 1933-ban megjelent „Tóth Lajos

1. *Novák L.*, 1928. 67. A jeles nyomdatörténeti író pusztán csak a következőket tartja érdemesnek megjegyezni Miskolc második nyomdájáról: „Tóth Lajos provizor vásárolta meg, ki 1841-től 1848-ig egybebe közt Miskolczi Értesítő címen kis hirdetési meg vegyes tartalmú lapot is nyomtatott. Tóth 1852-ben csődbe jutott, előbb Nagy Imre könyvkötő, majd pedig Rác Ádámnak a kezébe jutott.”

2. *Szücs M.*, 1984.; *Leszih A.*, 1933.; *Szücs A.*, 1948.; *Komáromy J.*, 1973.

3. *Veres L.*, 1981. A dolgozat e publikáció folytatásának tekinthető.

4. *Veres L.*, 1981. 77.

5. A nyomdász privilégium a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjában található. Leltári száma: 53.4520.1.

No. 111
877

No. 1840.

NOS
FERDINANDUS
PRIMUS,
divina favente Clementia
AUSTRIAE
IMPERATOR,

Quod **NOS** cum ad
demissam fidelis nostris
LUDOVICI TÓTH
supplicationem nostrae propterea factam Ma-
joritate qualenus vos pro
Typographia in Oppido **Miskolc**
Comitatus Borsodiensis ingremiata per se erige-
da, benignum Privilegium demerit au-
cedere dignemur, tum vero et eo, quod fidelium
Subditorum nostrorum comodis benignè simul ac pater-
ne prospicere cupimus, id eidem Ludovico Tóth
secus justa capitae Informationis in articulo Typogra-
phica perite, bene morata, et sufficientibus facultati-
bus praecipue plenitudine potestatis et speciali Oratio No-
stra C. R. ad personam auctoritate Clementer annu-
dum, et corroborandum duxerimus, ut pro remanenti fidelium
nostrorum Regnicularum usu et utilitate in articulo Oppidatili
habet. C. R. Borsodiensis ingremiata Typographiam cri-
gere, et quomodo visum, cupiamusque generis libros ac a-
pocrite, obsequio derogamine tamem specialium aliorum
privilegiarum, relato ad hunc vel illum librum pecuniari-
ter imprimendum, cuiuscunque, ac quibuscunque demerit
demerit clariorum imprimere, rursusque distrahere,
ac cum in finem facere. Tyrannos evasipere, eos.

1. kép. Csöglei Tóth Lajos nyomdászprivilegiuma

miskolci nyomdász privilegiuma 1840” c. dolgozatában közölte a latin nyelvű szöveg magyar fordítását, illetve a privilegium legfontosabb részleteit.⁶ Közlése szerint: az oldalak szélesebb – ma is csillogó arany festékekkel húzott vonallal keretezették. A nagyobb betűk, nevek arannyal, a szöveg többi része fekete betűkkel írott és tökéletes szabatoságú írástechnikával készült. Az első és a második oldalon a privilegiumot adományozó király neve és teljes címe van feltüntetve (Nos Ferdinandus primus divina favente clementina Austriae imperator Hungariae, Bohemiae rex apostolicis . . . stb.). A király címei közül 23 van felsorolva. Aztán következik a szokásos „Emlékezetül adjuk tudtára mindenkinek, akiket illet”, ezután jön a harmadik oldalon az okirat voltaképpeni szövege a privilegium-adományozás: „Tóth Lajos miskolci könyvnyomdász (typographus) részére, az ő kérelmére s a király alattvalóinak ajánlatára.” . . . „A szerzett információk szerint ő (ti.: Tóth Lajos) a typographiai mesterségben járatos, benne régen forgolódik és elegendő anyagi ereje van. Különös gráciánkból kegyesen hozzájárulunk és megengedjük, hogy nyomdát állíthasson, és amíg csak él, mindenféle könyveket és munkákat (más hasonló speciális privilegium sérelme nélkül) nyomtathasson, vagy újra nyomasson, árulhasson, továbbá segédeket tarthat, inasokat fogadhat, taníthat és felszabadíthat . . . csinos betűkkel magát ellátni tartozik; ezen felül semmit se bocsásson a sajtó alá és semmit se merjen közölni, amit előzetes cenzurális revízióban az Országos Dicasterium (Kormányshé), vagy a Kegyelmes Helytartó Tanács jóvá nem hagyott és nem approbált, – továbbá minden semes-terben a typographiai kiadványokból tartozik 5 példányt beszoigáltatni, – ebből 1 pél-

6. Leszih A., 1933. 4–7.

dány a kegyelmes királyi döntés (Karak és Rendek előterjesztése értelmében 1836. IV. 26. kiadva) szerint, a Magyar Tudós Társaság részére van fenntartva és ezt a Kegyelmes Helytartó Tanács által, typographiai ügyeket illető, kiadott rendeletekhez, a mi kegyelmünk és engedelmünk elvesztése terhe alatt". . . „Elrendeljük a bármi rendű és rangú tisztet viselő kiváltságok élvezőinek, akik kegyelmes rendeleteinket látni fogják, hogy ehhez alkalmazzák magukat. Tóth Lajost typographia felállításában és gyakorlásában sem hivatalos sem magán úton ne zavarják, akadályozzák, terheljék, vagy gátolják. Kívánásunk, hogy ő, a mi teljes kegyelmünk élvezetében legyen, minek hitelül saját pecsétünkkel adtuk ezen privilegiális levelünket stb.” Az oklevél 1840. október 22-én kelt Bécsben, V. Ferdinánd uralkodásának hatodik évében. A privilégium alsó részén látható Ferdinánd eredeti aláírása és mellette Mailáth Antal kancellár és Motosiczky Pál kezevonása. A legutolsó lapon olvasható bejegyzés igazolja azt, hogy az oklevél beiktattatott a királyi könyvek jegyzékébe, amit Stankovics Mátyás hitelesített.

Borsod vármegye nemesi közgyűlése az oklevél beiktatását elvégezve egyetlen kifogást emelt, miszerint: „Ezen királyi kegyel oklevél meg tisztelettel kihirdettetvén, azon óvással, miszerint annak azon tartalmát, hogy a kiváltságot nyert folyamodó által nyomtatandó minden iratok előző vizsgálat alá vétessenek, – Hazai törvényeinkbe ütközőnek láttyuk, – elfogadódott s ennek reá lett feljegyzésével a folyamodónak vissza adadni rendeltetett.”⁷

A vármegyei közgyűlés állásfoglalása akkor válhat számunkra igazán érthetővé, ha felidézük azt a korszakot, amikor Tóth Lajos nyomdász lett Miskolcon. Az 1840-es évek elejére Borsod már a reformokért küzdő liberális nemesség megyéje lett. A konzervatívok és a liberálisok között már eldőlt a küzdelem és már csupán az volt a kérdés, hogy a megye a Széchenyit vezérüknek tekintő fontolva haladók táborához csatlakozzon-e, vagy Kossuthot kövesse. Ez a harc akkor dőlt el, amikor a megyei ifjúság, élükön a „Major utcai Tudós Társaság”-ban vezető szerepet játszó Kun Miklóssal (aki később a város főbírája lett) Szemere Bertalant országgyűlési követé választatta.⁸ Természetes és magától értetődő, hogy a kossuthi eszméket követő nemesi ellenzék a sajtószabadság védelme mellett állott ki és ennek hangot adott Csöglei Tóth Lajos privilégiumának beiktatásakor is. A megyei nemesség állásfoglalása és véleménye hosszú évekre meghatározta Tóth Lajos tevékenységét, amelyet a kortársak is elismertek, amikor a nyomdászt a „reform eszmék és a szabadságharc typographusá”-nak nevezték.⁹

Tóth Lajos a debreceni városi nyomdában sajátította el szakmája alapismereteit. Nagybátyja – a debreceni nyomda vezetője –, kezei alól kikerülve 1823-tól Budán, az *Egyetemi Nyomdában* dolgozott mint szedő, majd pedig rövid ideig Bécsben *Sollingernél*. Vándorlásának következő állomása Lipcse volt. Onnan 1827-ben tért vissza Debrecenbe, ahol Miskolcra kerüléséig tevékenykedett. Egy időre át is vette nagybátyjától a debreceni nyomda irányítását.¹⁰

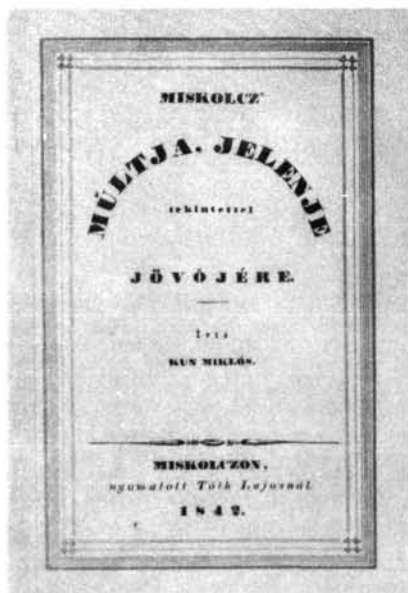
Tóth Lajos már debreceni működése idején is kapcsolatba került a miskolciakkal. Ismerünk egy kiadványt, amelyet „Debreczenben, nyomtattatott Tóth Lajos által” jel-

7. A megerősítésre vonatkozóan l. *Leszih A.*, 1933. 8–9.

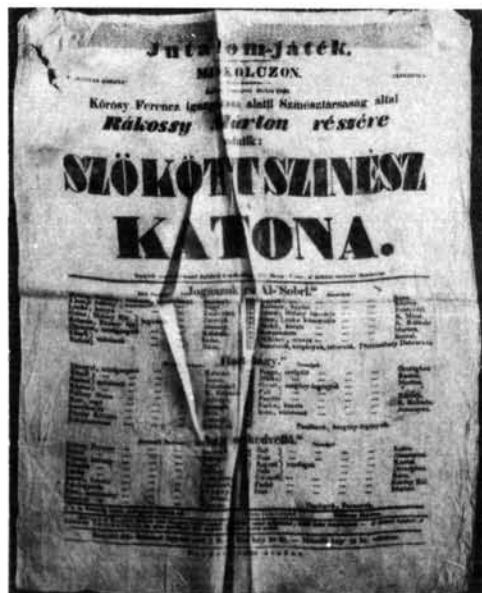
8. Vö.: *Veres L.*, 1985. 4–5.

9. Vö.: *Komáromy J.*, 1973. 8.

10. *Novák L.*, 1928. 46.

2. kép. Kun Miklós 1842-ben megjelent munkájának címlapja

3. kép. Selyemre nyomtatott miskolci színlap 1846-ból

zéssel látott el. Címe: *Néhai Méltóságos Tóth Prónai és Blatniczai Báró Prónay Sándor Úrnak, arany sarkantyús vitéz', cs. k. kamarás', a' magyar tudós társaság' igazgató tagja', 's a' magyar-országi ágostai hitv. év. szentegyházak' és iskolák' halhatatlan emlékezetű Főfelügyelőjének a' miskolczi ágostai hitv. evangy. szentegyházban, Szent György Hava' 28-án 1839, gyászünnepe' alkalmával mondandó ének.*

Tóth Lajos 1842-ben kezdte meg tevékenységét Miskolcon. Kortársa, a neves naplósíró Szücs Sámuel jegyezte fel, hogy a nyomdász „1842 július havában állította fel könyvnyomtató intézetét.”¹¹ Ma még nem tudjuk, hogy mi lehetett az oka annak, hogy Tóth nyomdászprivilegiumának kihirdetését követően, 1841 tavaszán nem kezdte meg azonnal a miskolci ténykedését. Valószínű, hogy a kihirdetés után minden energiáját lekötötte az új nyomda berendezése, felszerelése.

Amíg *Szigethy Mihály* könyvnyomtató műhelye a vármegyeháza szomszédságában, egy kis, földszintes, bérelt épületben volt, addig Tóth Lajos nyomdája már saját tulajdonában levő házában kapott helyet. A nyomda és egyben Tóth Lajos lakóházának pontos helyét nem ismerjük. A már említett naplósíró feljegyzéséből tudjuk azt, hogy valahol a mai *Patak utcá*ban volt. Szücs Sámuel az 1845. évi miskolci árvíz kapcsán feljegyezte, hogy „a Pece megáradt s a habok a megyeháza kapujáig, a könyvnyomda melletti közön át jöttek.”¹² Tóth Lajos nem vásárolta meg az egykori *Szigethy*-nyomda felszerelését. Egykori munkahelye, a budai *Egyetemi Nyomda* új, keskeny antikvált szerezte be a kor

11. Szücs M., 1984. 235.

12. Leszih A., 1933. 11.

jellegetes kövér címbetűjével. Az üzemben egy, vagy két darab *Stanhope-sajtó* szolgált a könyvnyomtatásra.¹³

Tóth Lajos nyomdájának első jelentős terméke *Kun Miklós: Miskolcz' Múltja, jelenje tekintette jövőjére c.* munkája volt¹⁴ (2. kép). Kun Miklós 1842. december 27-én, 30 éves korában lett Miskolc főbírája. Ugyanez év Szent András hava (november) 30-án adta nyomdába kéziratát, amely december közepén már a miskolciak kezébe került. Valószínű, hogy e csodálatra méltó, rövid határidőn belüli munkavégzésben Tóth Lajos reformeszmékkel szimpatizáló magatartásának is nagy szerepe volt. Kun Miklós főbíróvá választása azt jelentette a liberális nemesség számára, hogy ezáltal a város segítséget nyújt a kossuthi eszméket és törekvéseket érvényre juttatni szándékozó Szemere Bertalannak, s ugyanakkor véglegesen kiszorítja Borsod központja, Miskolc vezetéséből az ott még stabilan uralkodó fontolva haladókat.¹⁵ Kun Miklós főbíróvá választatása – mint ezt már korábban jeleztük – sikerrel járt. Nem kevés szerep jutott ebben a Tóth Lajos által kinyomtatott munkának, amely a korabeli feljegyzés szerint „... szerzett ez neki annyi voksot, mint 50 hordó bor. Ha egyéb haszna nem lenne is ennek annál, (mármint a Tóth Lajos által kinyomtatott munkának) hogy más városok állását is a nyilvánosság elibe hozni segítene, ez már magában is nagy nyereség. Hibát benne, még mi jó akarói is találunk, hát még ellenségei.”¹⁶

Kun Miklós főbírójelölt munkája az említetteken túlmenően még több szempontból is jelentős volt a második miskolci nyomdász életpályáján. *A Miskolcz' múltja, jelenje tekintettel jövőjére* című kiadvány utolsó oldalán a szerző, a város felemelkedését célzó programjavaslatai lezárásaképpen a következőket vetette papírra: „Végre azon óhaját-somat fejezem ki: Bár városunkban jöhetne ki egy „Héti lap” mellyben megyénket, városunkat, érdeklő tárgyak komolyan megvitathatnának! Erre nekünk igen nagy szükségünk van! mert sok, igen sok, a javítani való: az előítéletek, köteleesség érzet hiányja, részvétlenség, 's a' t. derekasan meggyűkeztek, úgy hogy ezeket sajtó nélkül bajosan lehet kiirtani. – E' vállalat a városunkban lévő Tóth Lajos könyvnyomó intézete által, melly ügyes kezelést, tanúsító előhaladása' s csinosodásért méltán pártfogást érdemel – könnyű végrehajtású lenne. Ha netalán veszteséges lenne e' vállalat mellett, sokan részvények útján könnyen elviselhetnők.”¹⁷ Lényegében ezt az ötletet váltotta valóra két gazdag miskolci kereskedő: *Lichtenstein József* és *Furman B. Ferdinánd*, amikor 1842-ben útjára indították a *Miskolczi Értesítő c.* lapot.

A két kiadó jellegzetes képviselője volt Miskolc feltörekvő polgárságának. A Lichtenstein-család vagyonát Lichtenstein József vásárokozó szabómester alapozta meg. A XVIII. század végén a Szepességből ideköltözött szabómester fia, szintén József, kereskedelmi és telekspekulációkkal szerzett tőkáját felhasználva, kölcsönügyletei és egyéni ambíciói révén a város egyik vezető közéleti személyisége lett. Ő alapította a *Miskolci Takarékpénztárat*, a *Nemzeti Kaszinót* és jelentős szerepe volt a miskolci *példányóvoda*

13. Komáromy J., 1973. 8.

14. Az 1842-ben megjelent munka faksimile kiadása 1985-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár és a Városi Könyvtár kiadásában látott napvilágot.

15. Vö.: Veres L., 1985. 4–5.

16. Szücs M., 1984. 296.

17. Kun M., 1842. 49–50.

megalapításában is. Ő indította meg a Miskolc–Eperjes közötti gyorskocsi járatot, amely Pesttel is összekötötte a várost. 1838-ban a *Társalkodó* c. lapban cikket közölt, amelyben sürgette a miskolci vasútvonal felépítését. Ő adott kölcsönt Tóth Lajosnak is, hogy az új betűkészleteket és gépeket beszerezhesse. Társa, *Furman B. Ferdinánd* gazdag miskolci fűszerkereskedő volt, aki a korabeli naplójegyzetek tanúsága szerint Lichtenstein tanácsait követve investálta tőkéjét „hasznos” vállalkozásokba.¹⁸

A két üzletember által kiadott *Miskolczi Értesítő* 1842 és 1848 decembere közötti időszakban jelent meg, hetente egy alkalommal. Természetesen az említett időszakban a megjelenés nem volt rendszeres; voltak olyan hetek, amikor csak egy alkalommal, s volt olyan hét, amikor több esetben látott napvilágot a hetilap. A *Miskolczi Értesítő*t 1842 és 1848 között hárman szerkesztették. A Tóth Lajos nyomdájában előállított hetilapot *Okruczki Aurél*, *Lichtenstein József* és *Furman B. Ferdinánd* állította össze.¹⁹

A lap profilját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kezdetben kimondottan Lichtenstein és Furman érdekeinek megfelelő, gazdasági hirdetéseket tartalmazó hetilap egyre inkább „politikus”-sá válva a reformeszmék és a szabadságharc szolgálatának feladatát tűzte célul. Ezalatt azt kell értenünk, hogy a reformmozgalmak miskolci képviselőinek egy-egy programbeszéde, a forradalom-szabadságharc időszakában pedig fontos információk is helyet kaptak a lapban.²⁰

A Tóth-féle nyomda harmadik terméktípusa az indulás évében színlap volt. A miskolci színjátszás 1842-ben már nagy hagyományokra tekintett vissza. A Szigethy-féle (azaz a város első) nyomdája is rendszeresen készített színlapokat. 1842-ben és az ezt követő időszakban – mint ez Szücs Miklós naplója alapján dokumentálható – rendszeressé váltak Miskolcon a színelőadások. A színlapok előállítására rendszeresen a Tóth-féle nyomda kapott feladatot. (3. sz. kép).

A színlapokhoz hasonló rendszerességgel készített a *könyvnyomtató műhely a megyei és a városi összeírások céljából úrlapokat*,²¹ valamint a XIX. század eleje óta igen nagy népszerűségnek örvendő *kalendáriumokat*.

Miskolc első nyomdájában a kezdetektől, azaz a nyomda indulásától készítettek kalendáriumot. A „*Miskolczon készült és nyomtatódott Nemzeti Kalendárium a két hazának*” c. kiadvány egy évig azonos címen került ki *Csöglei Tóth Lajos* üzeméből is. A címváltoztatásra 1844-ben került sor: ettől kezdve a Miskolcon nyomtatott kalendárium *Miskolczi Közönséges Nemzeti Naptár* néven került ki a nyomdából, majd – ismeretlen oknál fogva – 1845-től *Miskolczi Közönséges Naptár* néven ismerjük (4–5. kép). A miskolci kalendáriumok 1854-ig viselték ezt a címet, s ezt követően a *Rácz-féle nyomdából* kikerülve *Miskolczi Képes Naptár* címen jelentek meg.²²

A Tóth-féle nyomdában előállított kalendáriumok – a hagyományos szerkesztési módot követve – két részből tevődtek össze: a fő tartalmi részt – mint ez évszázadokkal ezelőtt is jellemző volt – a naptár adta, s emellett sorakoztak fel az igen széles spektrumú tartalmat mutató mellékletek, amelyek sok esetben elbeszéléseket, külföldi irodalomból

18. *Komáromy J.*, 1973. 8.; *Csorba Z.*, 1942. 73–74.; *Szendrei J.*, 1911. 232.

19. Vö.: *Fülöp A.*, (szerk.) 1964. 92.

20. *Szücs S.*, 1884. 2.

21. *Veres L.*, 1985. 4–6.

22. *Viga Gy.*, 1976. 213–215.

4. kép. A Miskolczi Nemzeti Naptár 1844. évi száma

5. kép. A Miskolczi Közönséges Naptár 1847. évi számának borítója

átvett anyagokat, a „giccs” határát súroló leírásokat, költeményeket tartalmaztak. A mellékletek szerzői között igen gyakran fedezhetjük fel a kiadó személyével egyező nyomdatulajdonost. A *Miskolczi Közönséges Nemzeti Naptár* számtalan olyan publikációt tartalmaz, amelyet a nyomdász, illetve adott esetben a kiadó készített. A példák sokaságából említésre méltó a kalendárium 1847. évi számában megjelent és Tóth Lajos által írt *Szaladin erköltsi beszély* c. elbeszélés, valamint a *Toldi Miklós mutatóujja*, a *Tévedés* és a *Jótett helyébe jót ne várj* c. költemények.²³ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a korábbi évtizedek miskolci kalendáriumaival szemben ezek a kiadványok nemigen tartalmaztak országos jelentőségű lapokból, nyomtatványokból átvett cikkeket, közleményeket, hanem sajátos, helyi ízzel igyekeztek megtölteni a kalendáriumok „naptár-melléklete”-it. A *Csőglei Tóth Lajos-féle nyomdából* kikerült kalendáriumoknak a korábbi, Szigethy-féle nyomdában előállított termékekkel szemben volt egy sajátos jellemvonásuk: amíg a Szigethy-féle nyomda kalendáriumainak hátsó borítóján minden esetben olvashattuk – mintegy reklámképpen – a korszak divatos ponyvairodalmának hirdetését, addig a Tóth-féle nyomda kalendáriumain soha sem szerepeltek a ponyvakiadványok felsorolásai. Szigethy Mihály nyomdájában rendszeresen készültek olyan munkák, mint: *Zöld Martzi Históriaja*, *Ludas Matyi versekben* stb., de Tóth Lajos nyomdájában nem nyomtatódtak ilyen jellegű kiadványok. Hogy miért nem készültek a széles néptömegek igényének megfelelő ponyvakiadványok? Feltételezhetjük azt, hogy az 1842 utáni években – a miskolci reformkori politikai küzdelmeket ismerve – teljes mértékben lekötötte a

23. L. A Miskolczi Nemzeti Naptár 1844. évi, a Miskolczi Közönséges Naptár 1847. évi számaikat.

nyomdai kapacitást a hetilapok készítése, a korábbi megrendelők megtartása, valamint a politikailag elkötelezett nyomdatulajdonos forradalmat és szabadságharcot támogatni törekvő – anyagi ellenszolgáltatásokat nem igénylő – magatartása.

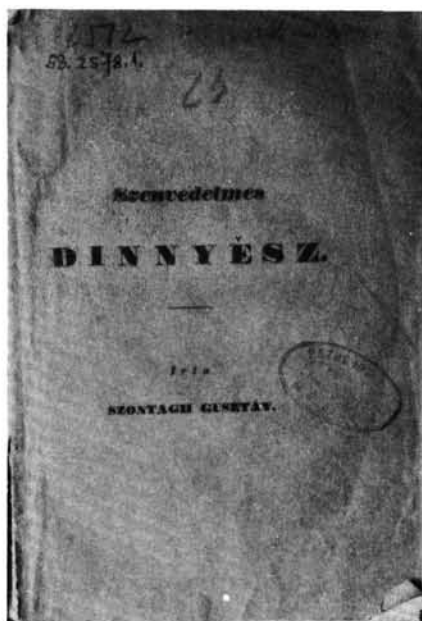
Az 1842. évet követő időszakban, a reformtörekvéseket támogató kiadványok mellett, mintegy a korábbi időszak nemes célkitűzéseit folytatták azok a kiadványok, amelyek a nemzet gazdagodását, „jobbúlását” tűzték célul. A Szigethy-féle nyomda már korábban megjelentetett egy ilyen terméket: *Csaplovics János Méhész Könyvét*.²⁴ Ez a kiadvány azonban nem számított miskolci ősnymotatványnak. A kiadó a korszak felkapott, ugyanakkor rendkívül fontos mezőgazdasági szakkönyvét szolgáltatva a terület lakosságának. Ehhez hasonló, de mindenképpen miskolci ősnymotatványnak minősíthető *Szontagh Gusztáv: A' szenvedelmes dinnyés. Körülményes útmutatás jeles dinnyék termesztésére c.*, 1843-ban megjelent munkája (6. kép). Szontagh Gusztáv már az 1840-es évek elején dinnyetermesztésre rendezkedett be Miskolcon. A város 1842-ben megválasztott főbírája saját birtokainak átengedésével támogatta az egykori huszártiszt kísérletező tevékenységét.²⁵ Igen fontos szerepet vállalt a város tanácsa is abban, hogy Szontagh könyve megjelenhessen és ezáltal az agrárkultúra támogatójává válhasson. A kiadás költségeinek egyik fedezője a tanács volt, míg másik részét a nyomdatulajdonos, Tóth Lajos vállalta magára.

Szontagh könyvének kiadásával tulajdonképpen be is fejeződött a Tóth-féle nyomda gazdasági-könyvkiadása. 1843–1847 között elsősorban színházi plakátokat, adóösszeírásra szolgáló libellusokat készített a nyomda a „rendszeresen megjelenő” hetilap – és a kalendáriumok mellett. 1843 végétől tűnt fel egy sajátosan új műfaj a nyomdatermek között: 1843–1847 között váltak uralkodóvá az *egyházi kiadványok*. Mivel ezeket a nyomtatványokat szinte kivétel nélkül ismerjük, feltétlenül fontos címük pontos leírása, vagyis pontos számbavételük: 1843: *Király születése napja ünneplésére való imádság.*; 1844: *Édes János' Egyházi beszédei.*; *Nova Officina Sanctorum concess. A summis Pontificibus Pio VI. Pio VII. Rt Gregorio XVI. d usum fratrum minorum conventualium, monialium s. Clarae, ac tertii ordinis sancti patris Francisci. Juxta Novissimum ordinis brevarium et S. R. C. Decretas Superiorum Permissy.*; 1845– *Két testvér Magyar Honbani Sz. Erzsébet Királyneről címzett Minorita Rend' MDCCCLV-ik évi névkönyve* (az évkönyv 1847-ig folyamatosan megjelent).; *Der Bettel-Dichter, als Rechtsfreund, und Die Gerichts-Pflege des Unterreichs oder: Die jüngste Perfündigung, und Die Bertheidigung eines angeblichen Parren.*²⁶ *Emlék versek a' Miskolczi Minorita Rend' Második Tornyai ünnepélyes Kereszt Feltételére. Pünkösdi hava 12-én 1845.*; *Miskolcz Ágostai Hitv. Evang. Szentegyháznak az 1843-ik évi Július 19-én pusztított borzasztó tűzvész által elégett épülete teljes helyreállítatásukkor September 14-én 1845-ik évben tartott hála's orgonafőlavatási Ünnepély alkalmával választott 's szerkesztett Énekek.*; – *Beszédek a miskolczi ref. Lyceum bölcsészeti osztályainak közvizsgálatai alkalmával.*; *Szem' erénye az égitestek körül, melly az égitestekre emelt szemnek a' közönséges megtekintésénél többet érő alapos nézésében áll. Népi értelmi 's erkölcsi nevelőül népszerűen előadva. Szerkesztette Csurgai H. Ferencz Predikátor – Öröm Hang, mellyel Szathmáry Király József Urat ó*

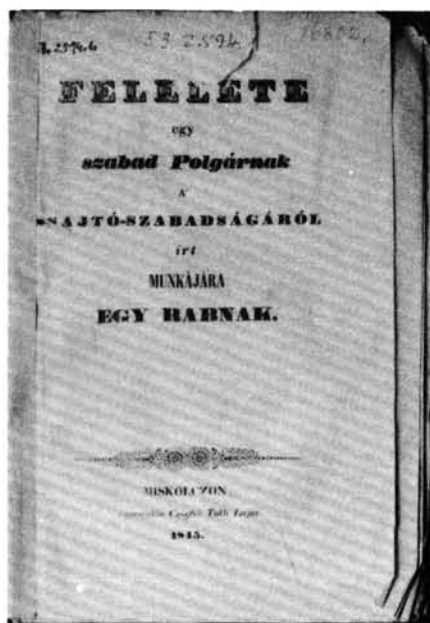
24. L. Veres L., 1981. 79.

25. Szűcs M., 1984. 290.

26. A miskolci luteránusok számára készült mű címének fordítása.

6. kép. Szontágh Gusztáv 1843-ban megjelent műve

7. kép. Az 1845-ben Miskolcon megjelent A sajtószabadság bírálat... c. munka borítója

Méltóságát Midőn Nemes Borsod Megye Főispáni Helyettes Székébe Igtatnék üdvözlé A' Miskolczi Kir. Tanoda Deczember 1-jén 1845 évben.; 1846.: Könyörgés, mellyet a' gyermeki ártatlansága' éveiben égi örömök' élvezetére hivatott kis Bató Birinek utolsó tisztességtétele alkalmával mondott Apostol Pál, Miskolczi Lelkész, 's a' tiszáninneni hely. hitvallású Egyházkerület Főjegyzője September 5-én 1846-ik évben.; – Pestalozzi H. János százados emlékünnepe Némethy Páltól.; 1847.: Szózat A' Haranghoz, midőn az a' miskolczi minorita rend' Boldog-asszonyról czimzett egyház' egyik üres tornyába ünnepélyesen feltétetnék Augusztus hó 12-kén.; 1847. Gyászbeszéd fenszéges cs. kir. főherczeg Jó'sef Magyarország Nádorának emlékére. Tekintetes Borsod Vármegye Karainak és Rendeinek jelenlétükben a' miskolczi helvéthitvallást követők' nagyobb templomában Február 9-ik napján 1847. mondotta Apostol Pál, miskolczi Ref. lelkész a' helvétziai vallástételt követők tiszáninneni egyházkerületének Főjegyzője.;

Az egyházi kiadványok és egyéb alkalmi nyomtatványok, mint pl. *Virány-Bokréta*, mellyet Főnszéges cs. kir. Fő-Herczeg' István', királyi helytartónak midőn Nemes Borsod Megyét látogatná hálás erzettel ajánlva tűz Borsodnak 3 éves kis leánya Septemb. hó 3-dikán 1847. vagy Mélt. B. Vay Lajos úr Borsodmegye főispánjának hivatalos széke elfoglalása, s azon megye volt országgyűlési követi Bük Sigmund és Szemere Bertalan követi végjelentése alkalmával elmondott beszédek c. kiadványok igen kis példányszámban készültek, s igen ritkán terjesztették őket a város határain túl.

Csőglei Tóth Lajos nyomdája a kezdetektől fogva politikai célokat is szolgált. Elsősorban azok a kiadványok tették ismertté a nyomdát, amelyek a reformtörekvéseket

8. kép. Heilprin Mihály 1848 márciusában megjelent *Nemzeti Ördal*

szolgálták és az ellenzéki nemesség körében közkézen forogtak. A történeti irodalom által mindmáig kiaknázatlan nyomtatvány volt az 1845-ben megjelent *A sajtószabadság bírálatá. Felelete egy szabad Polgárnak a sajtószabadságról írt munkájára egy Rabnak c.* kiadvány (7. kép). Lényegében ez a munka nyitja meg azon országos jelentésű politikai kiadványok sorát, amelyet Tóth Lajos üzemében állítottak elő. 1848 márciusában Petőfi *Nemzeti Dalát* megismerve Miskolcon is elkészült egy hasonló célzatú, a helyi lakosságot „felrázni célzó” vers, amelyet *Heilprin Mihály, Szemere Bertalan* titkára írt. *A Nemzeti Ördal c.* verset Tóth Lajos nyomtatta ki saját költségén és terjesztette a városban és a megyében. (8. kép).²⁷

Szemere Bertalan megbízásából 1848 végétől egészen a szabadságharc bukásáig nap mint nap megjelentek a szabadságharc fontosabb eseményeiről hírt adó plakátok, röplapok, melyek előállításáért szinte sohasem kapott a nyomdász anyagi ellenszolgáltatást. Hasonlóképpen csak a papírt biztosította Felső-Magyarország kormánybiztosa akkor is, amikor *A' vitéz lelkes Jászok és Kunok elindulása 1848-ban*²⁸ c. ponyva elkészült és 1849-ben *Mi ember, az a muszka. Írta köznépi c.*, a lakosság megnyugtatására, a pánikhangulat csökkentésére szánt kiadvány előállítására kérték fel.

27. Komáromy J., 1973. 8. és Csorba Z., 1942. 74.

28. A ponyva fotóját L. Pogány P., 1978. 131. Pogány szól arról is, hogy a ponyva mellékleteként Tóth Lajos nyomdája Arany János két katonadal szerzeményét nótautalásokkal együtt szórta a hadra kelt nép közé. A vitéz lelkes jászok c. füzet és a benne található dalok a *Nép Barátja* 1848. júliusi számában jelentek meg Debrecenben. A miskolci nyomda a költő tudta nélkül vette át a dalokat.

A szabadságharc bukását követően Tóth Lajosnak is bujdosni kellett. Nem tudjuk, hogy mi lett a sorsa; sem írás, sem feljegyzés nem maradt utána. Csak egy kőből készült síremlék jelzi az avasi temetőben Miskolc második nyomdászának sírhelyét, aki 1850-ben hunyt el. A kutatás eddig nem tudta pontosan megállapítani, kinek a kezébe került Tóth Lajos halála után a nyomda gépeivel, betű és papiroskészleteivel. Csak annyit tudunk, hogy akkor már a *Lotteria épületében*, a mai Déryné út 11. szám alatt működött. Egyes feltételezések szerint Heilprin Mihály volt a nyomda tulajdonosa 1852-ig, más vélemények szerint *Deutsch Dávid* vette át az üzemet és telepítette új helyére. Eddig azonban egyik állítás sem nyert bizonyítást.²⁹

IRODALOM

- Csorba Z.*, 1942. Miskolc és Borsod az irodalomban. Miskolc.
Fülöp A., (szerk.) 1964. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842–1963. Miskolc.
Komáromy J., 1973. Tóth Lajos nyomdája és a Miskolci Értesítő. Napjaink XII. évf. 12. sz. 8. Miskolc.
Kun M., 1842. Miskolcz' múltja, Jelenje tekintettel jövőjére. Miskolc.
Leszih A., 1933. Tóth Lajos miskolci nyomdász privilégiuma. 1840. Adatok a miskolci nyomdászat történetéhez. Miskolc.
Novák L., 1928. A nyomdászat története V. könyv. (1801–1867.) Budapest.
Pogány P., 1978. A magyar ponyva tükre. Budapest.
Szendrei J., 1911. Miskolcz város története V. kötet. Miskolcz.
Szűcs A., 1948. A 136 esztendő's miskolci könyvnyomtatás. Miskolc.
Szűcs Miklós naplója. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmányt írta *Kilián István*. Miskolc, 1984.
Szűcs S., 1884. Adatok Miskolcz nyomdászatához és ugyanannak valamint Borsodmegyének irodalmához. Borsodmegyei Lapok, 32. sz. Miskolcz.
Veres L., 1981. A miskolci nyomdászat kezdetei. HOM Közleményei 19. 77–88. Miskolc.
Veres L., 1985. Kun Miklós és kora. Bevezetőtanulmány Kun Miklós Miskolcz' Múltja, Jelenje tekintettel jövőjére c. munka faksimile kiadásához. A kötetet szerkesztette: Csorba Csaba. Miskolc.
Viga Gy., 1976. XIX. századi miskolci kalendáriumok. HOM. Évk. XV. 209–228.

DIE GESCHICHTE DER TYPOGRAPHIE IN MISKOLC

DIE DRUCKEREI VON LAJOS CSÖGLEI TÓTH

(1842–1850)

(Auszug)

Die vorliegende Abhandlung versucht den Lesern die zweite Periode der Miskolcer Drucker vorzustellen. Die erste Miskolcer Druckerei wurde 1812 gegründet und sein Besitzer, Mihály Szigethy ist im Jahre 1861 gestorben. Seine Erben haben sich noch einige Jahre mit Druck beschäftigt, Mitte der 1830-er Jahre ist die Stadt wieder ohne Druckerei geblieben. Der Leiter der Debrecener Stadtdruckerei, der früher auch in Buda und Leipzig tätig war, liess sich in Miskolc im Jahre 1842 nieder. Er wird auch Drucker der Revolution und des Freiheitskampfes genannt, weil seine Tätigkeit mit der von Bertalan Szemere und

29. L. *Komáromy J.*, 1973. 8. és *Leszih A.*, 1933. 11.

László Palóczy – hervorragende Persönlichkeiten von grosser Bedeutung im nordungarischen Zentrum der Revolution und des Freiheitskampfes – eng verbunden war. Seine erste Publikation war die programmgebende Arbeit des Oberrichters der Stadt, die die Geschichte von Miskolc zusammenfasste und seine Perspektiven vorriss. Der Betrieb, der mit dem Schriftvorrat der Universitätsdruckerei von Buda arbeitete, schrieb sich in die Geschichte der ungarischen Druckerei mit solchen bedeutenden Publikationen ein, wie die Monographie von Gusztáv Szontagh, die sich mit der Melonenzucht beschäftigt, das während des Freiheitskampfes 1848–1849 veröffentlichte Nationale Wachlied und diejenigen Plakate, die die täglichen Ereignisse des Freiheitskampfes niederlegten und bekanntmachten. Das tägliche Auskommen wurde von den verschiedenen Tageszeitungen, Steuerzusammenschreibungen, Preislimitationen und anderen für das Komitat gemachten Druckwerken gesichert. Der Betrieb machte auch Theaterplakate, Kalender und gelegentliche Druckwerke. Der Besitzer der Druckerei ist 1850 ums Leben gekommen, sein Nachfolger wurde David Deutsch, der einige Jahre noch in der kleinen Werkstatt arbeitete. Ende des Jahres 1850 wurde die Druckerei der Stadt endlich in ein grösseres, den Ansprüchen der Zeit entsprechendes Gebäude übersiedelt.

László Veres

KORONAUADALMI ÉPÜLETEK MISKOLCON A XIX. SZÁZAD ELEJÉN II. KÖZLEMÉNY

DOBROSSY ISTVÁN—IGLÓI GYULA

Miskolc szabad királyi várossá válását elősegítve, 1832/33-ban felmérték és összeírták a diósgyőri koronauradalom gondozásában lévő épületeket.¹ A közel ötven létesítményből 1982-ben ismertettük azokat, amelyeket a felmérők jövedelmezőségük alapján „első osztályba” soroltak. Ezek között vették számba a korcsmákat-vendéglőket, a mézárszékeket, a malmokat, az uradalom boltját, a serfőzőt, valamint a selyemtenyésztházat.² A második és a harmadik osztályba a gazdasági épületeket, valamint a kegyúri létesítményeket sorolták. Alábbi tanulmányunk ezeket kívánja ismertetni úgy, hogy módszerünk megegyezik az 1982-es közlésünk módszerével. Az egyes létesítmények leírásakor „A” pont alatt közöljük az érintett objektummal kapcsolatos esetleges korábbi ismereteinket, másrészt utalunk arra, hogy a későbbi évtizedekben mi történt vele, s jelenleg létezik-e, vagy mi épült a helyén. A „B” pontban az eredeti felmérés szöveges részét értelmezzük, ill. néhány esetben azt kivonatossan ismertetjük. Az alaptérképünkön valamennyi objektum földrajzi helyét bejelöltük (*I. sz. kép*). Az 1985. évi állapotot tükröző térképen alkalmazott jelek és számok csak a földrajzi környezethez való azonosítást segítik. A jelek alakja csak utalás, nem törekedtünk az adott objektum alaprajzi méreteinek térképi rekonstrukciójára. Az egykori leírások helyrajzi számokkal is megjelölték az építmények helyét. Ezek a helyrajzi számok az 1817. évi Dombó István által szerkesztett helyrajzi számozásnak felelnek meg.

Az 1832/33-as felmérés térképi ábrázolásának könnyebb áttekintéséhez megemlítjük, hogy az 1–16. számok az alábbi létesítményeket jelölik: 1. „A Koronához címzett uradalmi szálló-vendéglő” (2689 hrsz.), 2. „A Három Rózsa uradalmi vendégfogadó” (2748 hrsz.), 3. „A Zöldfa uradalmi vendégfogadó” (352 hrsz.), 4. „A Luci-korcsma, urasági italmérő” (714 hrsz.), 5. „Az Újvárosi Korcsma, urasági bormérés” (2866 hrsz.), 6. „Hóhér vagy Serház korcsma” (1704 hrsz.), 7. „Szárzfa vagy Svábsori uradalmi korcsma” (1631 hrsz.), 8. „Tetemvári uradalmi korcsma” (3047 hrsz.), 9. „Az uradalmi bolt” (2717 hrsz.), 10. „Az uradalmi serfőző” (1504 hrsz.), 11. „A serfőzőhöz bérbe adott pince” (1697 hrsz.), 12. „Uradalmi mézárszékek a hozzátartozó házzal” (731 hrsz.), 13. „Uradalmi alsó malom” (1398 hrsz.), 14. „Uradalmi felső malom – felső

1. Az összeírás anyaga az 1960-as évek elején *Pataki J.* fordításában került *Komáromy J.* akkori múzeumigazgatóhoz, majd halála után, hagyatéki anyaga részeként a Herman Ottó Múzeum történeti dokumentációs gyűjteményébe. Jelzete: HOM. HTD. 77.272.315.

2. *Dobrossy I.–Iglói Gy.*, 1982. 137–164.

Király Malom” (1383 hrsz.), 15. „Timár malom, vagy Gubits malom, most uradalmi lisztörlő malom” (1382 hrsz.), 16. „Az uradalmi Kalló malom” (1502 hrsz.)³

Az alábbiakban közölt másod- és harmadrendű létesítmények térképünkön 17–36 sorszámmal vannak jelölve.

1. „A Prefektusi ház”

A) Az épület a mai Széchenyi u. 12. számú objektum helyén állt. A telek és a rajta emelt épület történetével *Komáromy József* is foglalkozott.⁴ Kutatásaiból ismerjük, hogy 1755-ig ez volt Vay Ádám főkapitány háza, majd kevés időre a miskolci görög kompánia is használatba vette.⁵ 1755-ben az uradalom egy kézbe veszi a Rákóczi u. 1. és 2. számú házakkal, majd átépítésekkel 1790-ben jött létre a Sötétkapu mai formájában.⁶ Térképünkön 17. számmal jelöltük a helyét, régi helyrajzi száma: 730.

B) Az 1832/33-as összeírás szerint a Piac utcában, a „Setét Kapunál” kiváló helyen áll. Jó anyagból, jól megépítve, az emeletig boltozva, zsindeletű alatt (2. kép). Az utcai kapu boltjai alatt belépve, keskeny téglázott úton jutunk a folyosóra, ahonnan két szoba néz az utcára. Ezek is, mint a földszint többi helysége, magas boltozattal vannak ellátva. Ablakai festett fakeretben négyszárnyúak, bennük cserépkályhával. E szobákat követő folyosót elhagyva, s a keskeny folyosó ajtaján kilépve, jobb kéz felől van egy kicsiny boltozott, fapadlós szobácska. Kétszárnyú ablakokkal, kettős vasráccsokkal, öntöttvas kályhával van ellátva. Balra másik szobácska, amelyből jobbra egy kicsi, egyenesen pedig egy nagy szoba nyílik. (Mindkettő uradalmi börtönnek használva!) Ez mind boltozás alatt, padlója pedig élére állított téglából, kétszárnyú ablakai kettős vasráccsal biztosítva, cserépkályhával. A folyosócskán tovább haladva találjuk a konyhát, ebből jobbra nyílik az élesztár. Ezen egész épületrész alatt pince van építve puha kövekből, ahová az emeletre vivő lépcsőzet mellett van a lejárata. Ez a pince öt részre van osztva, s összesen 180 gönci hordó fér el benne.

Az épület emeletén, amelyre a pince ajtaja melletti lépcsőzeten lehet feljutni, az utca felé van három egymás melletti szoba, a negyedik pedig oldalt az udvar felé néz. Az emelet belső oldalán szintén van három egymásba nyíló szoba, ezekből a legnagyobb üléstermül (Úriszék) szolgál. Ezekhez járul a konyha, mellette pedig az árnyékszék, két székkal. A szobák boltozatosak és fapadlósak, ablakaik négyszárnyúak, festett ablakkeretben, az ajtók is festve, s bennük gömbölyű cserépkályhák vannak elhelyezve.

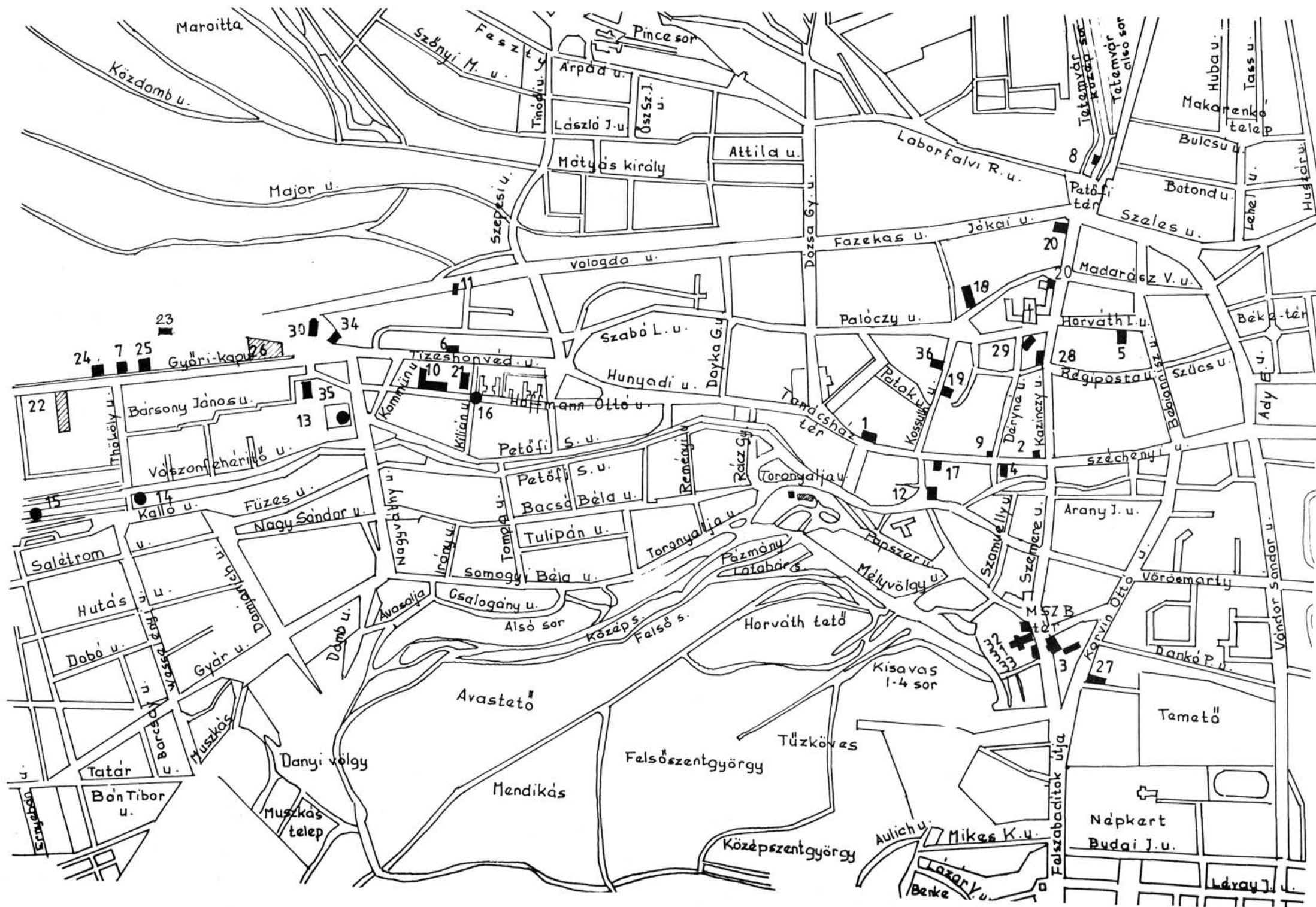
Hátul áll egy másik épület, sarokra néző. Szintén jó anyagból van építve, s zsindeletű áll rajta. Van benne egy tűzifakamra, kocsiszín három kocsira, istálló öt tehénre és

3. Itt kell megjegyeznünk, hogy az eredeti felmérés teljes anyagának könnyebb áttekintéséhez szükséges volt megemlítenünk, felsorolnunk az 1–16. sorszámmal jelölt objektumokat. Az 1982-ben megjelent tanulmányunkban történtek értelemzavaró felcserélések (15. Uradalmi felső malom, 16. uradalmi alsó malom, valamint XVIII. sz. alatt az Uradalmi kalló malom esetében), de ezek csak az A) pontban megfogalmazottakra vonatkoznak. A számfelcserélések nem érintik a térképi ábrázolást, amelynek utalásai, jelzései helyesek.

4. *Komáromy J.*, 1972. 54.

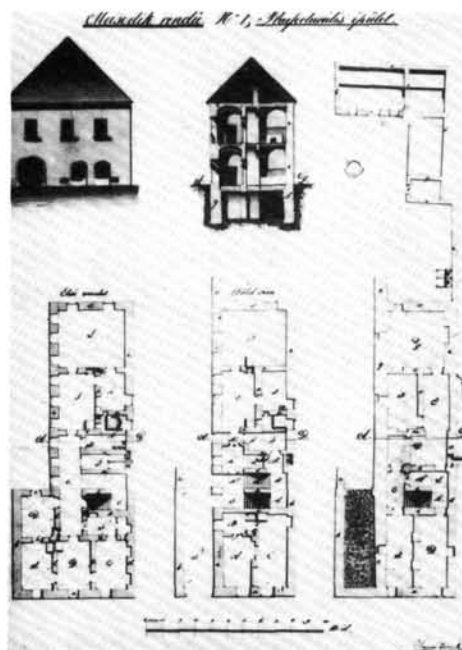
5. *Dobrossy I.*, 1975. 21–32.

6. *Dobrossy I.*, 1976. 113–150.

1. kép. Koronauradalmi épületek Miskolcon 1832-ben.

(Az 1982 és az 1985-ös állapotnak megfelelő térképen alkalmazott számozott jelek csak a földrajzi meghatározáshoz szolgálnak. Az azonosítások az 1817-es Domby-térkép alapján készültek.)

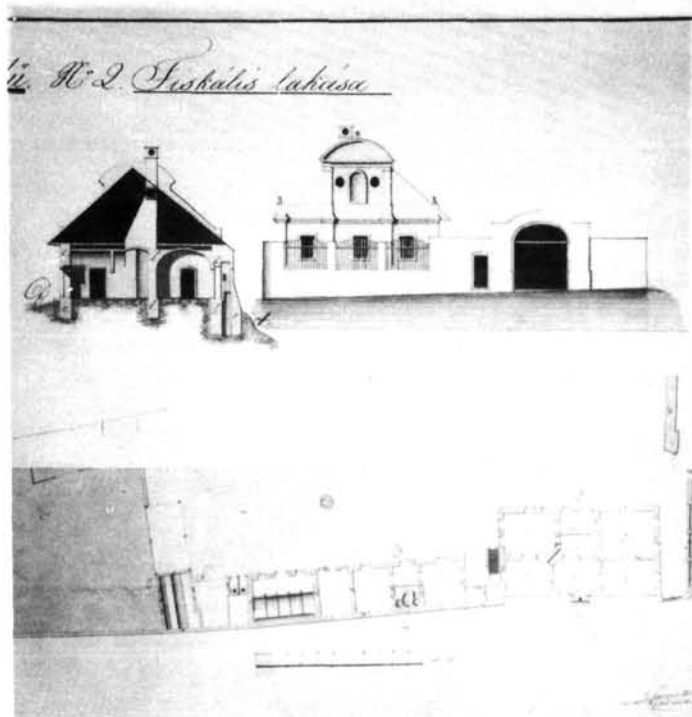
2. kép. A prefektusi ház (pince, földszint, emelet)
 alaprajzi elrendezése,
 metszete és a Széchenyi utca felőli homlokzata

másik istálló hat lóra. A padlásra lépcső visz, s szénaraktáru szolgál. A lóistálló mellett a kőkút kerek, fakávéval van ellátva, s zsindeletetű alatt áll. Az egész épület 241 négyszöglet foglal el, a becslés szerinti bécsi értékben 18 960 f., folyó pénzben pedig 7548 f. az értéke.

2. „Az ügyvéd (fiskális) lakása”

A) Az egykori Posta utcát, ahol a fiskális lakása volt, ma Deák térnek nevezzük. A mai Tárkányi utcán akkor még nyílt árokban volt a Pece-ág, amelyhez gyalogos köz vezetett a Posta utcából. A korabeli leírásokban ezért, mint sarokház szerepel. Az épület és a Pece-ág közötti területen létesült később a löcsei Thurzó-ház utánzataként az Erdőgazdaság épülete. A Deák tér felőli oldalon hajdan volt falazott kerítés ma már nincsen meg, az épületet is túlnyomó részt elbontották, átalakították. A ma is lakóháznak használt épületből az utcára nyíló három ablakkal ellátott, ill. kialakított két szoba még eredeti épületrész. Az átépítésekkel eltűnt az objektum felmérési tervén ábrázolt, oszlopokkal, párkányokkal díszített oromfala is. A térképünkön 18. számmal jelölt építmény jelenlegi állapotában a Deák tér 3. számot viseli. Régi helyrajzi száma: 2526.

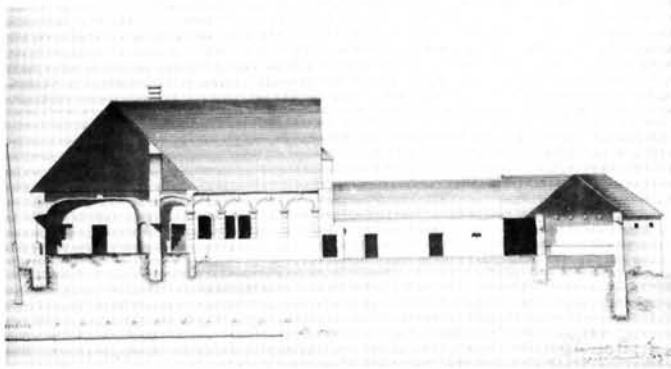
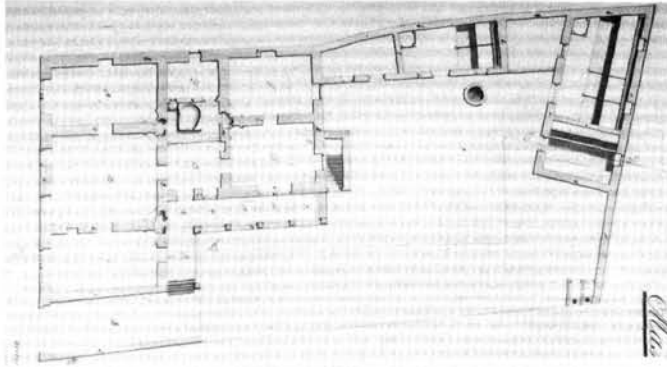
B) A leírás szerint a „minorita-páterek monostora mögött a Posta-utcában foglal helyet a Fiskális szálás a telekkönyvi 2526. számú telken, sarokház-formán. Jó anyagból, szolidan épült, zsindeletetű fedi és jó karban van.”

3. kép. Az ügyvéd (fiskális) lakása, a mai Deák tér 3. sz. alatt.
 (Az alaprajzon jelölt kerítés a Deák téri oldalon volt. A homlokzat szintén ebből az irányból mutatja be az épületet, a kerítéssel együtt.)

Az utcáról, a falból nyílik az ajtaja, amiként a szárnyépület kapuja az udvarba visz, s ebből bal felé a konyháig téglával kirakott út vezet a vasajtóig, ahol jobb felé két, az udvarra néző szoba következik. Mindkét szoba boltozatos, s fapadlós, ablakai négy-szárnyúak; vasráccsal és vaslemezsel megerősítve. Az ajtók festettek, a benti kályhák cserépből készültek. A konyhától bal felé is van két, az utcára néző szoba, négyzetes négy-szárnyú ablakkeretei festettek, vasráccsozattal ellátottak s még téli ablakokkal is. A szobákban cserépkályhák vannak. A konyhából egyenesen előre is nyílik egy boltozatos szobácska, amelyik jobbról a belső, balról az elülső szobákba közlekedik. Az épület sarkán található a pincelejárát, s ez téglával boltozott, két részre osztott. Mellső helyiségben 20, a másodikban 30 gönci hordó számára van hely. A pincelejárát mögött helyezkedik el a padfeljárát. Az épület homlokzata előtt keskeny kert található. A kerítés falazott pillérekkel váltakozó léckerítés (3. kép).

Ettől az épülettől pár lépésnyire kezdődik egy másik hosszúkás épület, szintén kemény, szilárd anyagból építve, zindelytető alatt, benne két szoba közt konyha. A bal oldali szoba az ügyvédi iroda, a jobb oldali személyzeti lakás. Mindkettőnek fa padlózata van, ablakai kétszárnyúak és vasráccsokak, a személyzeti szoba ablaka öntöttvasból készült. Következik ezek után az élelemkamra, azután 4 lóra való istálló, végül pedig a kétülékes árnyékszék, hátul pedig egy kis baromfiudvar. Erre következik a különálló merőleges

4. kép. Az udvarbíró lakásának alaprajza és metszete
a mai Kossuth u. 10. sz. alatt. (A kép bal oldalán van az utcafront.)

szárny, szintén jó anyagból, jó állapotú zindelytető alatt. Ez hat tehén számára való, s a kocsisín 3 szekér számára. Innen van bejárat a konyhakertbe, amely téglalap alakú, két oldalát kőfal, a harmadikat deszkakerítés zárja. Az udvar közepén négyzetes kövekből kerek kút található, amely külön tető alatt áll. Az egész terület 452 négyzetögl, az udvara 530 négyzetögl. Becsértéke bécsi pénzben 9774 f., azaz folyó pénzben 3909 forint.

3. „Az udvarbíró-provizor lakása”

A) Az udvarbíró lakása az eredeti épületrészek átalakításával a jelenlegi Kossuth u. 10. szám alatt található meg. Eltűnődve az előkerült rajzokon, könnyen magunk elé képzelhető a másfélszáz évvel ezelőtti miskolci utcakép, az az utca, amelynek épületeit többnyire görög kereskedők lakták. A Palóczy u. 27. számú, ún. Szeőts-féle házon még

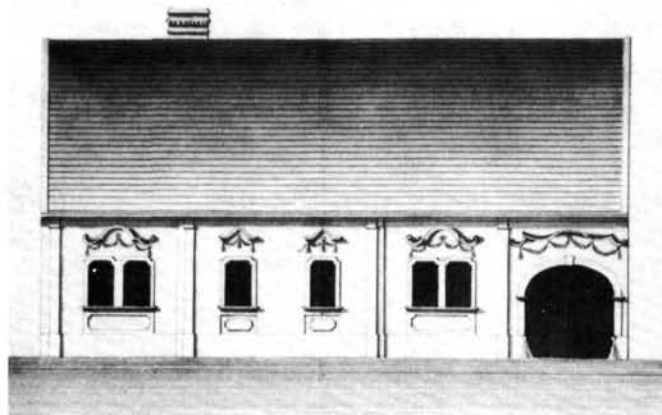
látható az a copf-füzér díszítés, amelyhez hasonló a Kossuth u. 10. számú – provizori – épületen is volt. A telek udvari épületeiben ma lovaskocsik helyett autók állnak, a jó hírű mester munkájára várva. Az esedékes épületfelújításnál az utcai homlokzat helyreállítása új színfolttal gazdagíthatná a félévezredes múltú Kossuth utcánkat. Az épületet – amelynek régi helyrajzi száma 2637 – 19. szám alatt tüntettük fel térképünkön.

B) Az udvarbíró lakása „a Piac utcához kapcsolódó Czíkó utcában található, az uradalmi mérnök lakásához közel, a 2637 telekszám alatt. Ez is jó anyagból, szolidan megépített, jó karban lévő, zsindeletetős épület.” (4. kép).

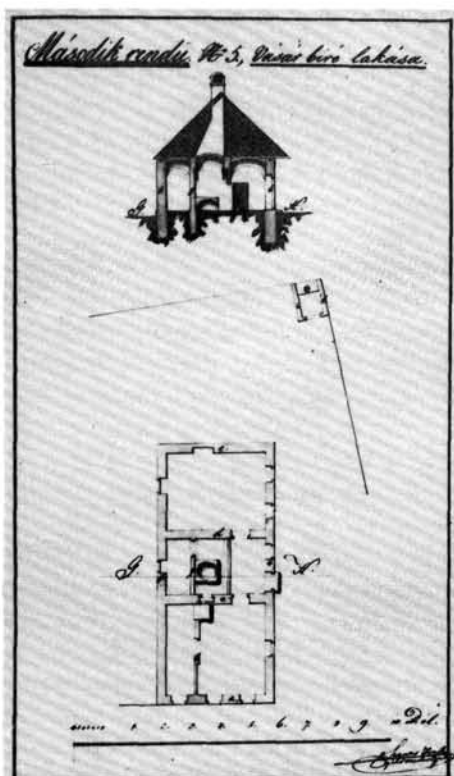
A boltozat alatti fakeret ajtaján belépve balra néhány lépcsőn jutunk a boltozott folyosóra, amely kőoszlopokkal díszített, négyzetes téglafapadlózatos. Jobbra a konyhába való bejárat, ebből balra a középső szoba, s mindkét oldalról még egy-egy szoba. A konyhából jobbra is van két egymásba nyíló, udvarra néző szoba. A konyhai tűzhely mellett is található egy szoba a cselédség számára. A szobák boltozatosak, vaskeretes, vasrácsos, négyszárnyú ablakokkal, s még téli ablakokkal is felszerelve. Kapuját vörösfenyőből, elegáns kiképzéssel készítették. Valamennyi kályhája csempéből készült. A folyosó végén helyezkedik el a boltozott pincebejárat, amelynek első részében 30, a másodikban pedig 28 gönci hordó fér el. A pinceajtó mögött található a padlásfeljáró (5. kép).

Ehhez csatlakozik sarokra az oldalszárny, amely szintén jó anyagból készült. Benne található egy boltozott éléskamra vasajtóval ellátva, tűzifakamra, két kocsira való szín, s

N° 3, Tisztartói épület.

5. kép. Az udvarbíró (tisztartó) mai Kossuth u. 10. sz. alatti épületének eredeti homlokzata

6. kép. A vásárbíró lakásának alaprajza és metszete

mindez zsindeletetével van fedve. Ezután újonnan épített istálló következik, amely 6 lóra és további 3 tehénre szolgál. Az udvaron szivattyús kút található. Az egész épület udvarostól 264 négyszöglet foglal el. Becsértéke, a kőműves-, kőfaragó-, ács-, asztalos-, kovács-, üveges- és fazekasmunkával, valamint a kövezéssel együtt 10 739 f. bécsi értékben, amely folyó pénzen 3429 forintot jelent.

4. „A vásárbíró lakása”

A) Az épület a mai Batthyányi L. (Posta u.) és Kazinczy F. utcák kereszteződésének délnyugati részén állott. Korábbi történetéről nincsenek ismereteink. Többszörös be- és átépítés után, helyén jelenleg a Földes Ferenc Gimnázium többszintes épülete helyezkedik el. A 2623 helyrajzi számmal jelölt épület térképünkön 20. számmal van jelölve.

B) Az 1832/33-as összeírás szerint „a Posta utcában a Minorita-monostor telke mellett, a 2623 telekszám alatt található sarokház. Jó anyagból, szolidan megépítve, zsindeletetű alatt, jó állapotban” (6. kép).

Közvetlenül az utcáról nyílik a bejárat a konyhába, onnan jobbra a szoba, ahol a termésmérleget őrzik (vékánház). Ebbe az utcáról is van közvetlen bejárat. Emellett helyezkedik el a szolgaszoba. Padlója (ennek is és az előzőnek is) téglá, mennyezete gerendás. Kétszárnyú vasablakain rács található (ti. a kétszárnyú ablakokon vasrács van). A konyha tűzhelye mögött egy kis éléskamra van, amely boltozatos. A konyhától balra két egymásba nyíló szoba helyezkedik el, amely a vásárbíró lakása. Ezek padlója és mennyezete is fából készült. Ablakai kétszárnyúak, s vasráccsal vannak ellátva. Mindkét szobában cserépkályha található.

Az épület mögötti udvar egyik oldala kőkerítéses, a másik deszkából való. Itt helyezkedik el a padlásra vivő feljárát is. A kocsiszín romos állapotban van és zsindeletet fed. Az épület udvarostól 99 és fél négyszögöl területet foglal el, amelynek becsértéke bécsi pénzben 2367 f., míg folyópénzben 996 forint az értéke.

5. „Gabonatáros – kasznári – épületek”

A) A lakóépület és a telke a mai Tizeshonvéd és Hoffmann Ottó utcák között volt, a Kilián György utcától nyugatra. Helyén és tágabb értelemben vett környékén napjainkban korszerű lakótelep áll. Megléte – a serfőző házzal összefüggésben – már utal a koronauradalom 1783-ban készített összeírása is.⁷ Az 1832/33-as felmérésből csak a tetőszerkezet alaprajzai és metszetei maradtak fenn, s ezek segítenek a leírás értelmezésében. Térképünkön az azonosított hely a 21. számot viseli, korabeli helyrajzi száma 1503 volt.

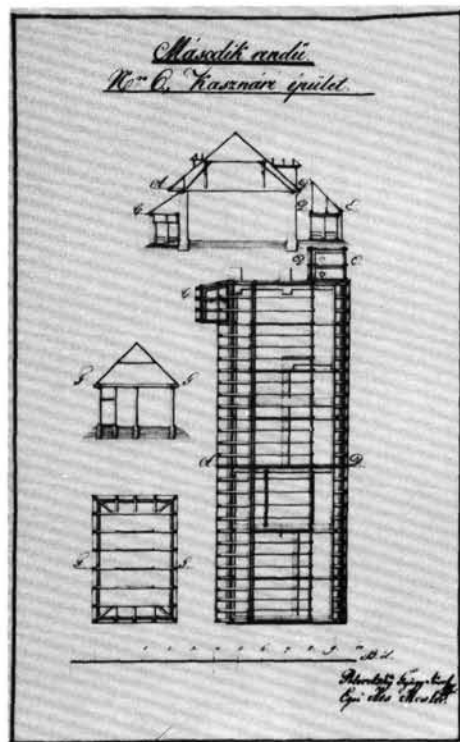
B) A gabonatáros épület „a város felső részén, a Nagy Hunyad utcában – amelyet diósgyőrinek is hívnak –, az uradalmi Hóhér-korcsma környékén, az uradalmi Sörfőzőház folytatásaképpen az 1503. telekszám alatt látható. Az épület a telek belső oldalán jó anyagból, szolidan épült, palakövel újonnan fedve, mindenképp jó állapotban” (7. kép).

Az udvar közepén a konyha-bejárat, jobbra ettől két egymásba nyíló szoba, balra egy különálló szoba. Innen jobb kéz felé is be lehet jutni a konyhába, amelyből az élestár nyílik. A konyha tűzhelye mögött is van egy kis éléskamra. A szobák boltozatosak, fapadlósak, ablakai négyszárnyúak és vasráccsal vannak ellátva. A helységekben cserépkályhák találhatóak. Hátral ugyanezen tető alatt boltozott istálló két lóra és három tehénre. Innen van a feljárát a padlásra is.

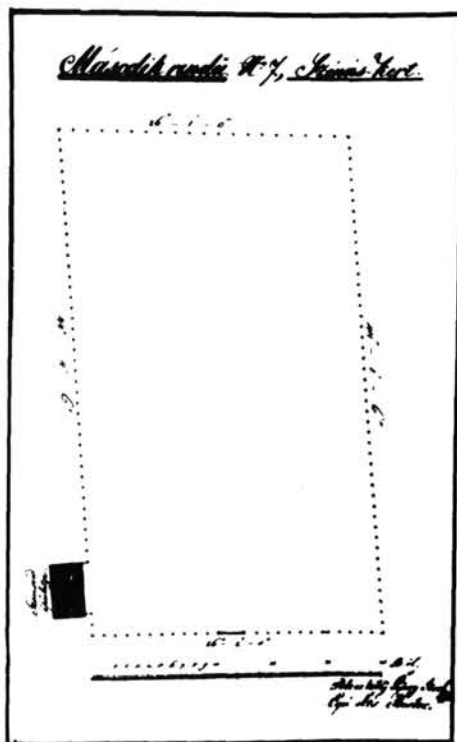
Az épület másik oldalán a fából készített kocsiszín helyezkedik el, amely ugyan zsindelettel fedett, de nagyon rossz állapotban van; feltehetően két kocsi, s némi tűzifa befogadására épült. Ezzel folyamatos a nagy konyhakert. Az épület homlokzata előtt kis előkertet alakítottak ki. A kerítés részben deszka, részben lécs. Az egész építmény és telke 550 négyszögöl területet foglal magába. Bécsi értékben 6077 f., míg folyópénzben 2430 forint az értéke.

Ehhez tartozik a következő szám alatt felvett, „újonnan építendő magtár” is. „A gabonatáros lakásához tartozó nagy kert telkén, az utca felé van lerakva az új gabonarakar alapja, jó anyagból. A királyi kincstár 23 106/1831. VII. 13-as rendelete 4736 f. 44 kr.-os költségvetést hagyott jóvá. Az 1833-ban kihirdetett devalváció szerint ez az összeg 3197 ft.-ot jelent, amely bécsi értékben 7992 Ft.-ot tesz ki.” Az új, alapjaiban lerakott magtár felépítéséről későbbi adatok nem szólnak.

7. Dobrossy I., 1978–79. 66–72.

7. kép. A gabonátáros épület tetőalaprajzai és metszetei

8. kép. A Szénás kert felmérési terve. (Északra [felől] a mai Győri kapuhoz csatlakozott.)

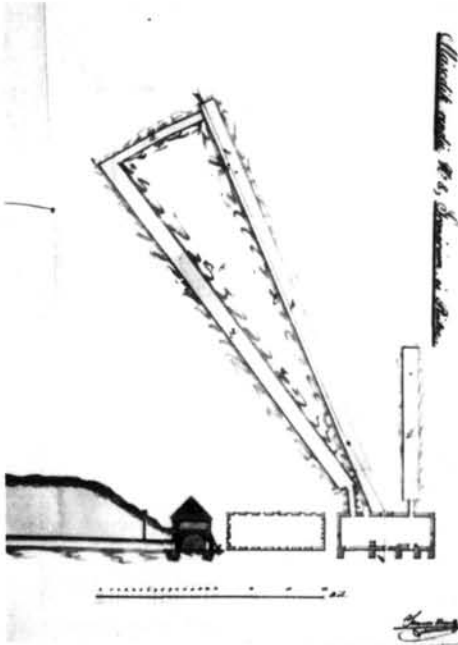
6. „A Szénás kert”

A) A szénás kert az akkori város külterületén, a Svábsor (mai Győri kapu) és az azóta megszűnt Felvégi utca (kb. a mai Bársony János u.) közötti területen volt. Az 1613-as helyrajzi számmal jelölt területet térképünkön 22. számmal jelöltük. Egykori helyén az ún. összekötő városrész modern lakótömbjei állnak.

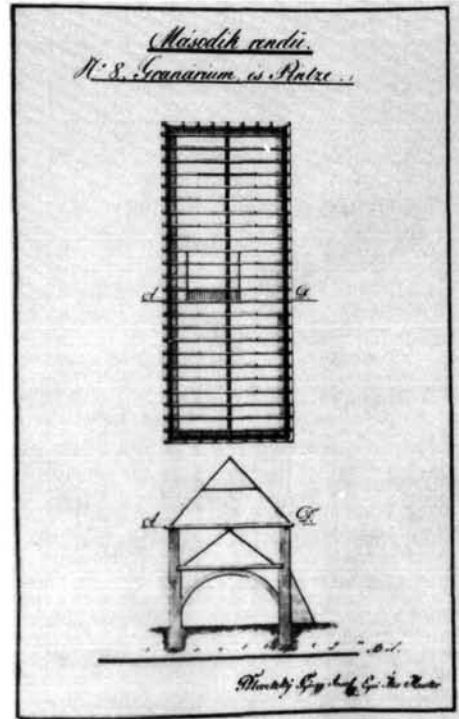
B) „A felső város külterületén az uradalmi kádárbognár lakása táján, az 1613-as telekszám alatt található. Mind a négy oldaláról deszkakerítés veszi körül, elől ajtaja és oldalkapuja van (8. kép). Az ajtó előtt híd kőből, az árok fölött. Itt csépelik a tized-gabonát, itt őrzik a szalmát, a szénát. Területe 1170 négyszögöl öl. Becsértéke bécsi értékben: 334 f. 27 kr., folyópénzen 125 f. 46 4/5 kr.”

7. „A Magtár a pincével”

A) Az épület a mai északi tehermentesítő út tájékán helyezkedhetett el, az Eszperantó tér és a Thököly utca közötti szakaszon. Térképünkön 23. számmal jelöltük helyét. A „B” leírásban szereplő telekszám (ti. 856-os hrsz.) e környéken nem azonosítható. (Ez

9. kép. Magtár és pince alaprajza, metszete

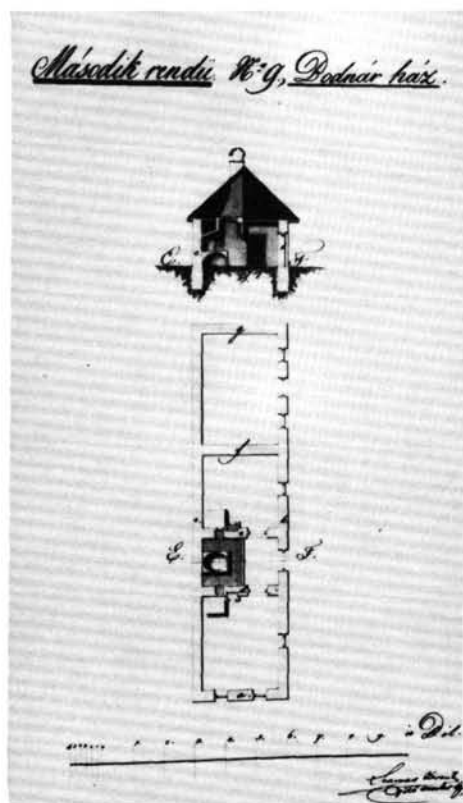

10. kép. A magtárépület metszete és tetőalaprajza

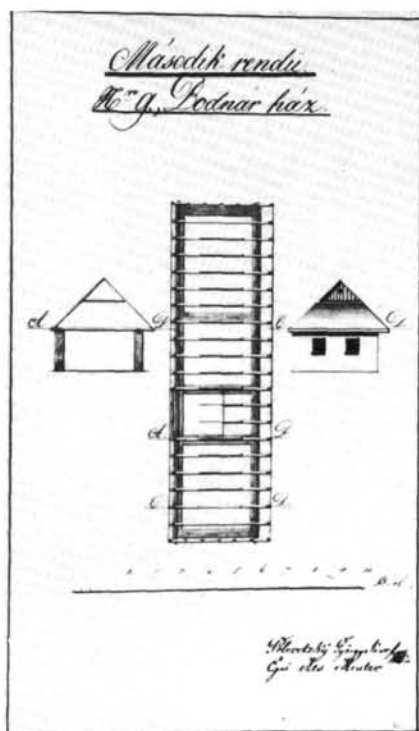
a szám ugyanis a mai Toronyalja utca középső részén szerepel a Dombly-térképen.) Az objektumról ezt megelőzően, s ezt követően sincsenek pontos adataink.

B) Az összeírás szerint „az uradalmi fatelep háta mögött a domb oldalában, magánosok pincéi között (ti. a kőporosi pincék) áll az uradalmi pince a magtárral a 856-os telekszám alatt, homlokzatával délre nézően. Jó anyagból, szolidan és emeletesen épült zsindefedél alatt, de már javításra szoruló állapotban (9–10. kép)”.

A homlokzat közepén vasból készült és helyezkedik el az a kapu, amely kétszeres vaszárral és háromszoros vaslakattal van biztosítva. Ezen a kapun belépve az előpincébe, azaz a borházba jutunk, amely téglaboltozatú, s igaz, hogy széles és magas, de már omladozó állapotú. Innen nyílik a bejárat a négy, s egymásba nyíló pincébe, amelyek hosszan elnyúlnak a szántóföldek irányában. Jobbról kezdve az első pince ajtaja hiányzik, a pincelyukat lágy kőzetbe vágták, s ezért nagy részben téglaboltozattal van kiegészítve. Ebben három sorban 150 gönci hordó fér el. Ebből nyílik a második pince, amely lécajtós, boltozatos, s hasonlóan az előbb említett lágy kőbe van vájva. Ebben szintén három sorban 600 gönci hordót lehet elhelyezni. A harmadik pince is külön ajtóval rendelkezik. Ebbe 180 hordó fér el, de a vége felé el van nedvesedve, s ezért a bal oldalán már csatorna van, amely összegyűjti és elvezeti a vizet. A negyedik pince formájában hasonló a másodikhoz. Ez 600 gönci hordónak ad helyet. Az uradalmi pincék tehát 1530 hordó elhelyezésére alkalmasak.

11. kép. Az uradalmi bodnár lakásának alaprajza és metszete

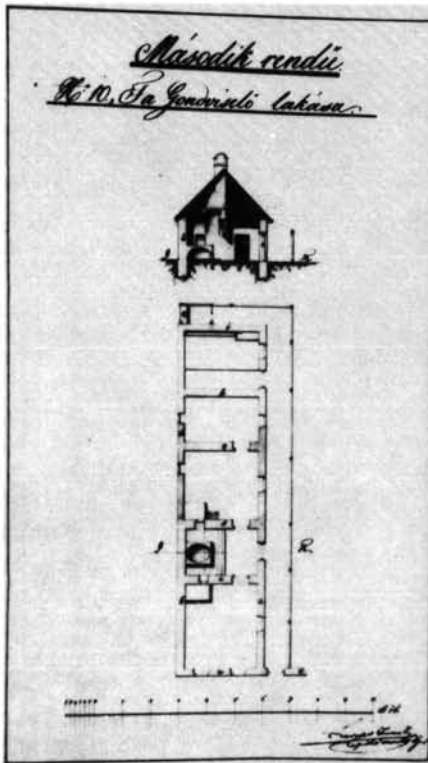
12. kép. Az uradalmi bodnár lakásának tetőalaprajza, metszete és déli (Győri kapu) homlokzata

Az említett előpince fölé épült a magtár, amely főleg az emeleti részen kíván reparációt. Ablakait részben dróthálóval, részben vasráccsal látták el. Ez a magtár is kétrészes, amelynek egyik felében 2500, a másik felében pedig 2000 pozsonyi mérőt lehet elhelyezni. Az épület által elfoglalt terület (a pincéket nem számítva) 142 négyszögöl, amely bécsi pénzben 5385 ft-ot, míg forgó pénzben 2154 forintot ér.

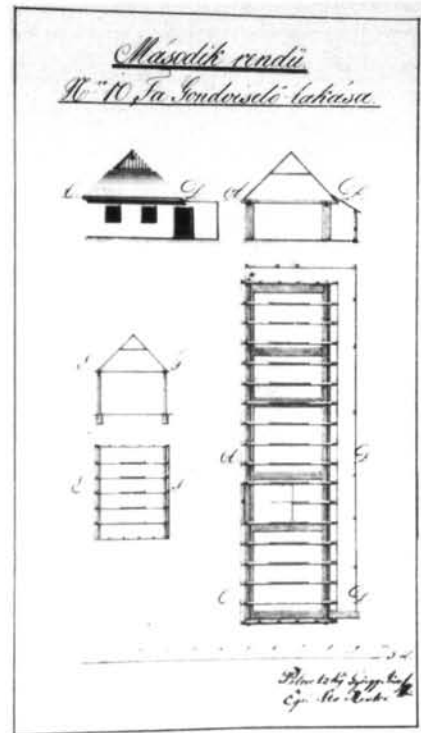
8. „Az uradalmi bodnár-kádár lakása”

A) A Dombly-térképen jól azonosítható a már nem létező épület. Az egykori Svábsor, azaz a mai Győri kapu környékén a mai Thököly utcától kissé nyugatra helyezkedett el a Győri kapu északi oldalán. Helyén 1985-ben az Autóklub Miskolci Állomása helyezkedik el. Az 1633-as helyrajzi számú épületet térképünkön 24. számmal jelöltük.

B) „A Felső város külső végén, a Svábsori utcában az uradalmi szérűskert vidékén, az 1633-as telekszám alatt található (11–12. kép). Puha kőből épült, zsindeletető alatt, s

13. kép. A fatelep gondozójának épülete
(alrajz és metszet)

14. kép. A fatelep gondozójának épülete,
tetőalrajza, metszete és déli homlokzata
(a Győri kapu felől). (A bal oldali
ábrák a kocsiszínre vonatkoznak.)

jó állapotban van. Az udvarról a konyhába lépve a bal oldali lakószoba, a jobb oldali szoba a műhely, mindkettőnek téglapadlója, s gerendás mennyezete van, egy cserépkályhával. A műhely folytatása a kamra, amely istállószzerű, benne két ló és két tehén számára férőhely. A házhoz csatlakozik a kert, amely a pince felé hosszan nyúlik, s árok veszi körül. Az udvart kétoldaltól deszkakerítés övezi. Az épület az udvarral $190 \frac{2}{6}$ -od, a kert $840 \frac{4}{6}$ -od, összesen 1031 négyszögöl területet foglal el. Becsértéke bécsi értékben 1589 f. $15 \frac{3}{8}$ kr., forgalmi részben: $635 \frac{42}{15}$ kr.”

9. „A fatelep gondozójának lakása”

A) A mai Győri kapu (Sváb-sor) északi oldalán a Thököly utcai torkolattól keletre volt az egykori épület. Korábbi és későbbi történetéről nincsenek adataink, ismereteink. Egykori helyén napjainkban a MEDICOR-művek telephelye található. Az 1629-es helyrajzi számmal jelölt épületet térképünkön 25. számmal jelöltük.

B) A fatelep gondozójának lakása szintén a Sváb-sori utcán, az uradalmi pince táján található, az 1629-es számon, s homlokzatával délre néz. A korábbi épülethez hasonlóan ez is puha kőből épült, jó állapotban van, teteje be van fedve bükkfa-zsindellyel (13–14. kép).

Az épület hosszán végigfutó folyosóról van a bejárat a téglapadlós konyhába. Ettől balra helyezkedik el az utcára néző belső szoba, jobb kézre a másik szoba, s ebből az éléskamra nyílik. Az egyik szoba fapadlós, a másik téglapadlós. Mindkettő mennyezete gerendás. Az ablakok kétszárnyúak és vasrácsosak, mindegyikben cserépkályha található. Az éléskamra folytatása az istálló, amely ugyanazon tető alatt helyezkedik el, s nagyságát két lóra alakították ki. Emellett fából készült kocsiszín helyezkedik el, amelynek melső oldala nyitott, s zsindelytetővel ellátott. Az utcai falhoz faistállót építettek, amely jelenleg három sertés elhelyezésére alkalmas.

Az udvart az utcától kőfal választja el, amelynek a folytatása deszkakerítés. Az udvartól balra esik, s keskenyen indul, majd kiszélesedik a kert, amelynek jobb oldalára építették ki a kutat.

E házhoz tartozik egy másik telek is, amely az 1628-as számot viseli. Ezt az uradalmom nem régen vette meg, azért, hogy a gondnok ne lakjon távol a fateleptől. Jelenleg ezen a telken ház még nincsen, de az utca felől kőkerítéssel látták el, az ellenkező oldalon pedig vesszőkerítés van. A kert tele van telepítve fákkal, ezért „Szilvás”-nak nevezik. Összesen található benne 3 körte-, 21 alma- és 118 darab szilvafa. Az épület 321, a kert pedig 1206 négyszögöl nagyságú. A telek, az építmény és a fák értéke összesen 2117 forint, ami folyópénzen 846 forintot jelent.

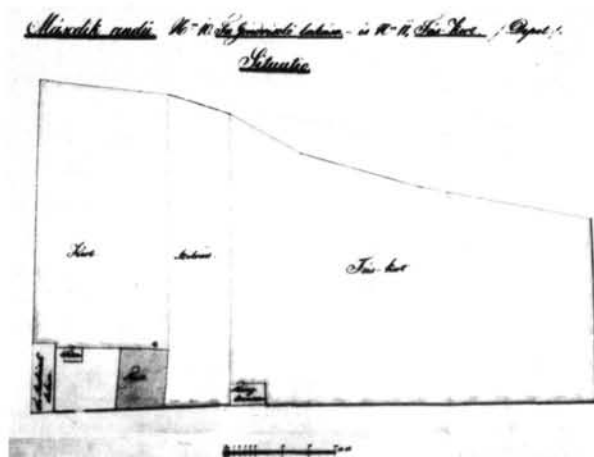
10. „A fatelep”

A) A fatelep helyén alakult ki az ún. Fáskert, amely az erdészet gazdálkodási céljait szolgálta. Egykoron a LÁEV kisvasút végállomása is itt volt, a vasútüzemi épületekkel együtt. Az 1970-es évek városrendezési tevékenysége mindezeket felszámolta, s az egykori fatelep helyén jelenleg az összekötő városrész új lakóépületei állnak. Az 1627-es helyrajzi számú telket térképünkön a 26. szám jelöli.

B) Az uradalmi fatelep a Svábsori utcában 1627-es szám alatt a sarkon helyezkedik el. Ezen utca felől van egy felfalazott pillérek, s váltakozva faoszlopok alatt a raktár, amelyet zsindelytető fed. Az egész területet két oldalról fa-, a harmadik oldalról deszkakerítés övezi, a negyedik oldala a korábbi leírásban említett szilvákert. A fal sarkán kőből készült kapu helyezkedik el. Az egész telep mintegy 6000 öl fa befogadására képes, területe 3556 négyszögöl nagyságú (15–16. kép). Az egész terület értéke 1563 forint, s forgalmi pénzben pedig 625 ft.

11. „Az alsó kántor háza”

A) Az épület a mai Korvin Ottó utca déli részén volt, ahol a SZOT-székháztól a Felszabadítók útjáról gyalogos-átkelőhely van a Megyei Könyvtár előtti térségre. Térképünkön az objektumot 27. számmal jelöltük. Az 1832/33. évi felmérés tervei nem ma-

15. kép. A fatelepe helyszínrajza.
(A kép alján volt a Svábsor, a mai Győri kapu)

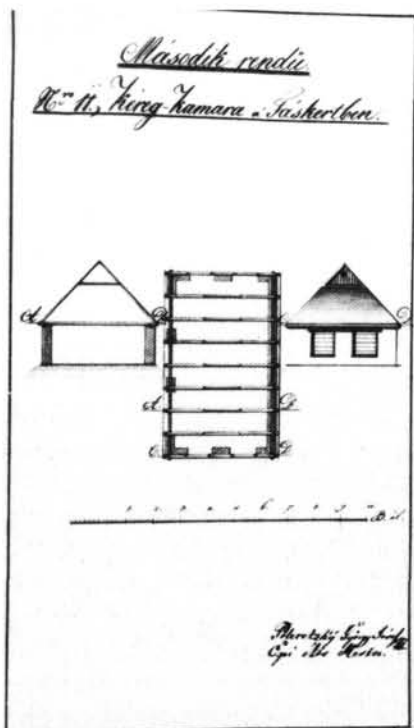
radtak fenn, így a szüksézáví leírásból tudunk csak következtetni az épület egykori formájára és állapotára.

B) A kántor háza a Mindszent utcában, a Zöldfa vendéglő közelében, a városba bevezető kapu környékén állt, s 372-es telekszám alatt vették nyilvántartásba. Az épületet – a leírás szerint – messziről meg lehetett ismerni a tető élén álló pléh keresztről. A ház vályogtéglából épült, s zindelytetőzettel volt ellátva. Két kis szobája volt, amelyeket a konyha választotta el egymástól. Az első szoba fapadlós, a másik földes volt, s mindkettő mennyezete gerendás. Ablakai kétszárnyúak voltak, amelyeket külső vasráccsal láttak el. Mindkét szobában a fűtést cserépkályha szolgáltatta. A második szobához kamra csatlakozott. Az épület egésze rossz állapotú, romladozófélben volt. A konyhakertet és a házat deszkakerítés övezte. A 165 négyszögöl területű ingatlant érték nélkül szerepelteti az összeírás.

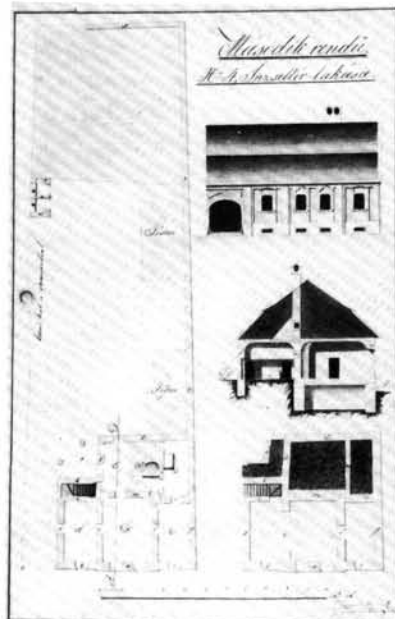
12. „Három osztályos elemi iskola”

A) A mai Hősök tere délkeleti sarkán helyezkedett el, az akkori Pece-árok bal partján. A leírásban szereplő „utcai” kapu a mai Kazinczy utca felőli részen volt. Az épület XIX. század végi állapotáról és hasznosításáról várostörténeti monográfiájában *Szendrei János* tájékoztat. Eszerint: „a belvárosi róm. kath. fiúiskola, melynek két osztálya 2 tanteremmel és 2 tanítóval a zárda-utczai saját házban, egyik tanterme pedig egy tanítóval a minoritarendű algyrnásium épületében volt. A tanulók száma 204 . . . A tantermek mindkét helyen a tanulók nagy számához mérve szűkek, sötétek és hiányos felszerelésűek. . . a tanítók mind minoritarendű növendékek (tehát nem is rendes tanítók) szálással, élelemmel s egyéb szükségességekkel a rend által láttatnak el . . .”⁸

8. *Szendrei J.*, 1911. 556.

16. kép. A kéregtartó kamra alaprajza, metszete és homlokzata (Az épület a fűskert délnyugati sarkán helyezkedett el.)

17. kép. Az uradalmi mérnök házána alaprajza, metszete és utcai homlokzata. (Helyén épült a mai Kossuth u. 13. sz. alatti épület.)

Térképünkön az iskola egykori helyét 28. számmal jelöltük. Felmérési rajzai ennek az épületnek sem kerültek elő, így csak a leírásra hagyatkozhatunk.

B) „A Minorita-monostor táján, háromszögletű telken van az elemi iskola a 2726-os telekszám alatt, jó anyagból, zsindelettel, jelenleg reparálás alatt. Az épület első szobájába az utcai kapun át belépve a 2. osztályba jutunk. Ennek mennyezete hasított gerendákból, padlója téglából készült. Ablakai négyszárnyúak, fűtése cserépkályhából történik, s 15 db pad található benne. Erre következik egy szűk folyosó, amely ajtóval van elzárva. Ezután következik az első osztály terme, amelynek berendezése ugyan olyan, mint az előzőé és 23 darab pad található benne. Ennek az ajtaja mellett van a padlásfeljáró.

Ebben az épületben három osztály számára három terem található, de csak kettőben folyik tanítás, nem lévén a harmadikra elég tanuló.

Az egész épület a minoriták monostorához tartozik, s összesen 27 és fél négyszöglet foglal el. Udvara az utcai kapun át nyílik, s a szomszédoktól kőfallyal van elkülönítve. Nagysága 80 5/6-od négyszögöl.”

Az összeírás itt említi meg, hogy a minoriták gimnáziumához ekkor épült az uradalom költségén egy nagy terem, amelynek a falai még „nyersek”, azaz nem vakoltak, s hiányzik még a tető is. „Belső berendezése még nem lévén, erről nem mondhatunk semmit.”

13. „A leányiskola a tanítólakással”

A) Az eredeti leírás szerinti helymeghatározás némi módosításra szorul, s ebben a térképi azonosítás mellett segítségünkre szolgál *Szendrei János* 1882-re utaló leírása is. Eszerint a róm. kat. leányiskola a Kazinczy utcai saját házában van elhelyezve. Ennek mindössze egy tanterme van egy tanítónővel.⁹ A létesítményről nem rendelkezünk felmérési rajzzal. Az objektumot térképünkön 29. szám alatt jelöltük.

B) A Veres-hídnál, a Pece-patakon túl található egy sarokház, amelynek 2728 a telekszám. Ez valójában két épületet foglal magába. Az első a tanító lakása, a másik pedig a leányiskola.

A tanítólakás jó anyagból épült, s zsindeletetűvel van ellátva, állapota közepes. Két szobája és kamrája fapadlós, a harmadik szobája, a konyhája és az éléskamra pedig kőpadlós. A mennyezet valamennyi helyiségben fagerenda. Ablakai kétszárnyúak, fakere-tesek és vasráccsal vannak ellátva. A szükséges helyiségekben cserépkályhák találhatóak.

Az iskolaépület ehhez épült hozzá, de magasabb tetűvel. Ez jó anyagból újonnan épült, s zsindeletetű fedű. Padlózata hasított gerendából készült. Az épületen öt darab négyszárnyú ablak található, valamint egy darab kétszárnyú ajtó. Valamennyi veresre van festve. A cserépkályhával ellátott teremben 10 darab pad található.

Az iskola kapuja mellett faajtós tűzifatartót építettek, emellett helyezkedik el a padfeljáró. A 116 négyszögű nagyságú telket – az épületekkel együtt – deszkakerítés övezi, amelynek egy része lécből van összeállítva.

14. „A Szent Anna templom”

A) A napjainkban is meglévő Szent Anna templomot, azaz a „felső-miskolczi plébánia”-t 1827-ben alapították, s barokk stílusban épült. A miskolciak sokáig – cserepe színe miatt – Veres-templom elnevezéssel is illették. Az épületet térképünk 30. sorszámmal jelöli.

A templomra vonatkozó adatokat és irodalmat *Szendrei János* várostörténeti monográfiájában találjuk.¹⁰

B) „A Sz. Annához címzett templom és plébánia a plébániaépület mellett áll egy kiemelkedő dombon, szabad helyen, homlokzatával délre néz az 1661-es telekszám alatt. Jó anyagból, tartósan megépített, zsindeletetű alatt és minden szempontból jó állapotban van.

Az alacsony, órával felszerelt torony alatt van a bejárat a kétszárnyú főkapun keresztül, de ezen túl az épület mindkét oldaláról is van még bejárat. Az épületbe belépve balra esik Krisztus sírjának őrhelye, jobbról a kórusba való feljárát amely az orgonához szolgál, onnan pedig a toronyban elhelyezett három haranghoz és az órához vezet a feljárát.

A templom boltozata széles, művésziesen kidolgozott. Padlózata négyzetes kövek-
ből rakott, ablakai négyszárnyúak, vasráccsal és dróthálóval ellátottak. A templom kapuja

9. *Szendrei J.*, 1911. 556.

10. *Szendrei J.*, 1911. 322., 324., 325., 327.

keményfából készült. Oltára bár csak egy van, s jóllehet egyszerű, mégis nagyon kedves. A szószék a bal oldalon helyezkedik el, s feljárata a sekrestyében nyílik. Némi aranyozással van ellátva, s festetlen. A templomban négy oszlopban 30 pad van elhelyezve Szentélyéből balra nyílik a sekrestye, amely boltozatos, padlózata pedig négyzetes kőlapokból van kirakva. Ebből egyenesen az utcára lehet jutni. A templom belső hossza $15 \frac{1}{6}$, szélessége 77 öl és az egész 129 $\frac{11}{12}$ négyszögöl területet foglal el.

15. „A Szent Péter és Szent Pál templom, azaz a Mindszenti templom”

A) A Mindszenti templom építéstörténetét és műtárgyait *Dobrossy István–Kárpáti László* 1981-ben megjelent tanulmányukban részletesen feltárták és bemutatták.¹¹ Az átfogó bemutatástól ezért jelen tanulmányunkban eltekintünk. Az objektumot térképünkön 31. számmal jelöltük.

B) „A Zöld-fához címzett uradalmi vendégfogadó környékén áll a Sz. Péternek és Pálnak szentelt templom. Szabályos stílusban és jó anyagból, szilárdan épült, zsindelettel van ellátva, s minden szempontból jó állapotban van.

A templom utcára nyíló bejárata simított lécekből művészi módon van kidolgozva kétszárnyúra. Ezen át lépünk be a telekre, vagyis a templom udvarára, amelyet kőfal határol, s kerít. A főkapun kívül két oldalbejárat is van rajta.

A telek közepén álló templomba kétszárnyú, vaslemezzel borított kapu visz be, művészi módon kifaragott boltozat alatt. Hozzá négyszögletes kövekből kirakott út vezet. A gazdagon aranyozott főoltáron kívül négy aranyozott oldaloltár van, a padok pedig négy oszlopban helyezkednek el, számunk 32 darab. A szószék is helyenként aranyozott. A középső boltozatról lefüggő üvegcsillárt a hívek mostanában csináltatták. A templom főajtójától balra van a kórus-feljárata, s a nagyon jó minőségű orgona. A kórustól jobbra visz a feljárata az alacsony toronyba, ahol három harang és az óra van elhelyezve.

A szentély mindkét oldalán egy-egy sekrestye van, s mindkettőből vezet feljárata az oratóriumba. Ablakai vasráccsal és dróthálóval ellátottak. A sekrestye bútorzata keményfából készült. A templom udvaráról baloldalt vaskapus lépcsőn lehet lejutni a boltozott kriptába. A templom belső tere $18 \frac{5}{6}$ öl hosszú, $7 \frac{3}{6}$ öl széles. Udvarral együtt 478 $\frac{4}{6}$ négyszögöl területet foglal el.”

16. „Az alsó plébánia”

A) A Magyar–Szovjet Barátság tér 6. szám alatti plébánia épülete barokk-rocokó stílusban épült 1770-ben.¹² Az udvari épületek már nincsenek meg, de a kőkerítés egy része – átalakítások után – még megtalálható. A szomszédos Beruházási Bank és BÁÉV

11. *Dobrossy I.–Kárpáti L.*, 1981. 121–145.

12. Az épület történetének teljes iratanyaga az eltelt években került elő az Egri Érseki Levéltárból. Feldolgozása megtörtént, s megjelenésére a Herman Ottó Múzeum Közleményeiben kerül sor a következő években.

irodaház építésekor belső átalakításokat hajtottak végre, kisebb lett és átrendeződött a telek is, amelynek megmaradt része ma is „dombra fut fel” – ahogy a leírás kiemeli –, a Kis Avas I sorig. Térképünkön helyét 32. számmal jelöltük.

B) „A Sz. Péter-Pál templomtól jobb kéz felé esik, jó anyagból, szilárdan megépítve emeletesre, zsindeletetűzettel, jó állapotban. Az utcai kőfalba épített kétszárnyú festett kapu visz udvarába, bejárata pedig boltozott folyosóról nyílik téglával kirakott úton. Itt jobb kézre esik a káplán szoba, egyenesen pedig az ebédlőbe léphetni, mellette a másik káplán-szoba. A folyosón balra van még egy másik magában álló szoba, ezek mind boltozatosak, ablakai vasrácsos kétszárnyúak, s még téli ablakkal is el vannak látva. Az ajtók mind vörös színre vannak festve. A kályhák fazekas készítmények. A folyosóról lépcső visz az első emeletre, ahol kettős ajtón belépve egy kis előszobába jutunk. Ebből a tágas középső szobába, ettől jobbra két kisebb szobába, majd jobbra pedig egy nagy szobába. Mindegyikben elegáns boltozat van. Az ajtók kétszárnyúak és festettek, az ablakok négyzárnyúak, s még téli ablakkal is el vannak látva.

Az udvar jobb oldalán elkülönítve található egy hosszúkás épület, amely vegyes anyagból van építve, s állapota közepes. Konyhájába belépve jobbról két egymásutáni nagyobb szoba következik, amelyeket élelemkamrának használnak. Balra szintén két szoba: amelyekből a kisebbik a cselédség lakása. . . . Ezeknek tetőzete gerendamennyezetes, téglapadlós, ablakai kétszárnyúak és vasrácsosak. Ajtói közönségesek. Bennük paraszti cserépkályhák találhatók. . . . Ugyanezen tető alatt most következik a kocsiszín, két ajtóval és négy kocsiival, azután az istálló hat tehénnel, majd egy másik istálló, ami négy lóra szolgál.

Az udvar bal oldalán a falhoz támaszkodik egy faépület, ez a baromfiak számára való, rekeszekre osztott tető alatt. Közel ide van a kerek kút. A nagy épület mögött léckerítéses kis kert, előtte pedig – az utcai oldalon – szintén hosszú és keskeny kis kert található. Az egészet fapillérek és léckerítés veszi körül. A nagy konyhakert a dombra fut fel, amelyet három oldalról kőfal övez, s az udvartól léckerítés választja el.

Az épület az udvarral 457, a kert 707, az egész plébániai terület pedig 1164 négyzetméterre kiterjedésű.”

17. „Az aggotthon vagy menház”

A) A napjainkban is meglévő épületről – amely a Magyar–Szovjet Barátság tér 10. szám alatt található – meglehetősen kevés és szórványos adatokat ismer a történeti irodalom.¹³ Homlokzati felújítása lehetőséget adott a szerkezeti elemzésre. A levert homlokzatvakolat alatt látható a korabeli leírásban szereplő „kemény anyag”, amely voltaképpen a puha terméskőfalazatra vonatkozott. Az épület utcára néző középső egyik szobájában 1985-ben „kegytárgy” kereskedést nyitottak. Az egykori menházat térképünkön a 33-as sorszám jelöli.

13. A Mindszenti templommal kapcsolatban tesz róla említést *Szendrei J.* 1911. 314–317., valamint az Egri Érseki Levéltárban előkerült dokumentumok között találunk néhányat, amely az épület történetére vonatkozik. (Megjelenés alatt: *Dobro...y I.*, Mindszent település- és építéstörténete c. Borsodi Kismonográfiák sorozatban.)

B) „A Sz. Péter-Pál templom bal oldalának folytatása a kemény anyagból épült, zsindeletetős épület, amely jó állapotban találtatott.

Udvarába belépve elért ajtó a harangozó konyhájába vezet. Ettől jobbra egy, balra is egy szobában található a harangozó lakása. Mindezek boltozatosak. Az épület ablakai négyszárnyúak, vasráccsal ellátottak. A fűtést cserépkályhák szolgáltatják.

Maga az otthon közvetlenül az utcáról és az udvarról is bejáráttal bír, balról két nagy szoba boltozva, s ez a betegek számára való. Ezek közt a szobák közt széles téglafolyosó vezet, ennek a közepén helyezkedik el a konyha. A betegszobák felett széles boltozat, négyszárnyú ablakkal, vasráccsokkal, cserépkályhákkal. Ajtajai egyszerűek, közönségesek.

A jobb oldali szárnyban az ebédlő fából készült, s felette zsindeletetős áll. Udvarát két oldalról kőfal keríti. Az egész pedig elhelyezkedik 273 1/6 négyszögöl területen.”

18. „A felső plébánia”

A) A leírásban szereplő helyrajzi számok a Domby-féle térképen azon a helyen vannak, ahol jelenleg is egyházi épületeket találunk. Ezek a Sz. Anna templom dombján, attól keleti irányban helyezkednek el. A felmérési tervek nem maradtak meg és ezért térképünkön csak helyüket jelölhetjük be 34. számmal. Az épületet 1828-ban alapították.¹⁴

B) „A plébánia-ház a templom mellett, a Diósgyőrbe vezető úton, kiemelkedő helyen, az 1662 és 1664-es telekszámok alatt fekszik. Jó anyagból, nem régen épült, zsindeletetős fedí és kőfal keríti be.

Az utcáról a falba épített kiskapun belépve, téglázott úton jutunk az előszobába, jobbról két, utcára néző szoba nyílik a folyosóról, jobbra esik a konyha, amellet az éléskamra. A szobák mennyezetesek, fapadlósak, az utcára néző négyszárnyú ablakai vasráccsok, festett ablakkeretben. Az udvar felé is vasráccsok az ablakok. A helyiségekben cserépkályhák vannak. A kapu pedig vörösre van festve. A folyosó végén található a két-kamrás árnyékszék és a padfeljárát.

Közeli, de különálló épület, külön zsindeletetős alatt a jó anyagból, s jól megépített istálló, amely négy lóra való, valamint a kocsiszin két kocsira és a tehénistálló négy tehénre.

Az udvaron található a négyszegletes kövekből kirakott kerek kút. Az udvar sarkában, elválasztva tőle a kert és egy kis pince a kőbe vájva, de ez borörszésre nem alkalmas. A dombra fut fel a konyhakert, amely kőfallal van körülveve. Az épület homlokzata előtt is kiskert, kőből falazott és lécekkel váltakozó pillérekkel körülveve.

Telke 270, a kert 152 1/6, az egész 422 1/6 négyszögöl területű. Ehhez a plébániához tartozik, mint szomszéd-kert a kántorkert, amelynek nagyobb része gyümölcsfával van beültetve. Ez részben árokkal, részben vesszőkerítéssel körülveve 644 négyszögöl területen helyezkedik el.”

14. Szendrei J., 1911. 324.

19. „Fiú–leányiskola a felső kántorlakással”

A) A leírásban szereplő Oskola utca a Dombóy-térképen Új-Oskola utcaként szerepel. Napjainkban ezen a helyen a Bársony János utca keleti vége található. Az észak-déli hosszukterjedésű terület ettől az utcától a déli oldalon volt Tizenháromváros, ma kb. a Vásznonfehérik utcáig terjedt. Ez utóbbi utca is megszűnt, a vele majdnem párhuzamos akkori Szinva-malomárokkal együtt. A Szent Anna templom alatti térségben egykor volt iskolát térképünkön a 35. sorszámmal jelöltük. Helyén a DOMUS Áruház és egy most épülő új üzletház található.

B) „Az Oskola-utcában áll a felső plébánia utjára merőlegesen az 1532 telekszám alatt. Jó anyagból, zsindelettel, s jó állapotban találtatott. Van benne egy öt ablakos nagy terem, a folyosó másik végén két kis szoba, a kántor lakás konyhával és kis éléskamrával. A szobák fapadlós mennyezetesek, az ablakok négyszárnyúak, a kántor-lakásé vasrácsosak és még téli ablakkal is ellátottak. Mindenütt a fűtést cserépkályhák szolgáltatják. Valamennyi ajtaja fakeretes. Az iskola ajtaja mellett helyezkedik el a padfeljáró. Az épülethez kert is tartozik, amely vesszőkerítéssel van körülveve. Az iskola az udvarral 233, a kert 424, összesen tehát 657 négyszögöl területű.”

20. „Az uradalmi mérnök lakása”

A) Az épület – *Komáromy József* kutatásai szerint – a mai Kossuth u. 13. számú telken volt és 1737-ben Jakucs János volt a tulajdonosa. Később görög kereskedőcsaládok is birtokolták, majd 1817 után lett az uradalmi mérnöké.¹⁵ Ennek a háznak a helyén jelenleg az *Arva Pál* építész tervei alapján készült újabb keletű, XX. századi ház áll, s a mai Borsod-Miskolci Múzeum található benne. Térképünkön az objektum helyét 36. számmal jelöltük.

B) „A Czikó utcában, közel az udvarbíró lakásához a 2644-es telekszám alatt található, az egész épület jó anyagból, szolidan megépítve, jó állapotban, s zsindelettel alatt helyezkedik el (17. sz. kép). A bejárat boltozata után kövezett út vezet a középső kettős kapuhoz, amely az egymás után következő két, az utcára néző szobába nyit bejárást. Ezek boltozata nagyon szép. Négyszárnyú ablakai vaskeretesek, s vasrácsosak. A kapu vörösfenyőből van elegánsan kiképezve. Mindenütt cserépkályhák. Ezekből a szobákból közepesen van a konyhabejárat, s ebből kettős bejárat az éléskamrába, amely mind a három leírt szobával összeköttetésben van. A konyhából balra nyílik a kijárat a kőoszlopokkal ékes folyosóra. Az említett három szoba alatt van a pince, amely boltozatos lejáraton hozzáférhető. Az egész vakolt téglaboltozatos, s szobaszerűen fehérre meszelve. De mert nem eléggé mély, bor tartására nem való. Inkább föld alatti éléskamrának való, s mostani lakója is erre használja.

Az udvarban jobbra van a zsindelettel, fából épült kocsiszín, amely istállóként is használatos. Ez javításra szorulna. Innen tovább a kert következik, s még egy fából épített tüzelőkamra is. Az udvaron balra van a kőből épített fakávás kerek kút, zsindelettel alatt. Fele azonban a szomszéd tulajdona, mert közös költséggel létesítették. Az udvar bal

15. *Komáromy J.*, 1972. 63–64.

sarkában található a kétülékes árnyékszék; csatlakozik ehhez a konyhakert, amelynek kerítése részint kő-, részint deszkakerítés. Az épület udvarostól 136, a kert 62, az egész összesen pedig 198 négyszögöl. Az egésznek becsült értéke bécsiben 5050, vagyis folyópénzben 2020 f.”

A fentiekben hűsz, a két tanulmányban összesen negyven miskolci objektum történetéhez sikerült újabb adatokat felsorakoztatnunk. Ezek elsősorban a belváros településtörténetének vizsgálata szempontjából fontosak, ugyanakkor nélkülözhetetlenek ahhoz a nagy vállalkozáshoz, amely a főutca rehabilitációs tervének elkészítését s a munka belátható időn belüli megvalósítását tűzte ki célul.

IRODALOM

- Dobrossy I.*, 1975. A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (továbbiakban: HOM. Közl.) 14. 21–32.
- Dobrossy I.*, 1976. Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek árulószíneinek XIX–XX. századi történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve (továbbiakban: HOM. Évk.) XV. 113–150.
- Dobrossy I.*, 1978–79. A tapolcai apátság mandszenti serfőző műhelye. HOM. Közl. 17. 66–72.
- Dobrossy I.–Kárpáti L.*, 1981. A Mandszenti templom építéstörténete és mütárgyai. HOM. Évk. XX. 121–145.
- Dobrossy I.–Iglói Gy.*, 1982. Koronauradalmi épületek Miskolcon a XIX. század elején. HOM. Évk. XXI. 137–164.
- Komáromy J.*, 1972. Miskolci séták. Miskolc.
- Rétay K.*, 1928. Jubileumi Emlékkönyv a Miskolc-felsővárosi Szent Anna egyházközség száz éves fennállása alkalmából. Miskolc.
- Szendrei J.*, 1911. Miskolcz város története és egyetemes helyirata. IV. Miskolc.

KRONDOMÄNEGEBÄUDE IN MISKOLC ANFANG DES 19-TEN JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Miskolc war die bedeutendste Siedlung, die dem Diósgyőrer Dominialgut gehörte. Die Häuser und die verschiedenen Objekte die im Besitz des Dominialgutes waren, wurden oft vermessen und zu den Beschreibungen machte man auch Zeichnen. Vermessungen wurden 1755/56, 1783/84, 1832/33, 1854/55 und 1857 durchgeführt. Von den Vermessungen sind die Dokumente der Zusammenschreibungen von 1832–33 erhaltengeblieben. Darin konnten die Verfasser mit den Dokumenten beinahe Halbundert in der Wirklichkeit aber nur vierzig identifizierbarer Gebäude und anderer Objekte arbeiten. Die Zusammenschreibung enthält die Kneipen und Gasthäuser die Schlächtereien und Fleischverkaufsstellen, die Mühlen, die Geschäfte des Dominialgutes, die Bierbrauereien und die

Seidenzuchthäuser. Diese als gewinnbringende Plätze wurden in die erste Klasse eingereiht. Unsere Studie von den zwanzig erstklassigen Gebäuden ist im Jahre 1982 erschienen. Unsere jetzige Verarbeitung veröffentlicht – als Fortsetzung des ersten Teiles – den Dokumentationsstoff der wirtschaftlichen und Patronatsgebäude.

Die Veröffentlichung teilt sich im Falle aller Gebäude in zwei Teile. Im ersten Teile (unter dem Punkt A.) veröffentlichen wir unsere früheren geschichtlichen Kenntnisse, die mit dem Objekt in Zusammenhang sind, wir teilen mit ob das Gebäude heute noch steht oder was an seiner Stelle gebaut wurde. Im zweiten Teil (unter dem Punkt B.) veröffentlichen wir den Originaltext der Zusammenschreibung in Anführungszeichen oder den gekürzten Text der Zusammenschreibung. Diese Veröffentlichung hat 16 Abbildungen, die Fotokopien der Originalzeichnungen sind und eine Landkarte als Beilage.

Der zweite und zur gleichen Zeit schliessende Teil unserer Arbeit liefert bis jetzt unbekannt Daten zur besseren Kenntnis der Siedlungsgeschichte von Miskolc. Die Arbeit versucht bei der Rehabilitationstätigkeit behilflich zu sein, dessen Zweck die Wiederherstellung und die bessere und natürlichere Nutzung der Miskolcer Hauptstrasse und einiger bedeutenden Objekte der Stadt in verhältnismässig kurzer Zeit ist.

István Dobrossy–Gyula Iglói

ERKÖLCS ÉS FEGYELMEZÉS A FELSŐVÁLYI EGYHÁZBAN A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ELŐTT

B. KOVÁCS ISTVÁN

Dolgozatomban a gömöri magyar nép erkölcsi életéhez szeretnék adatokat nyújtani. A felhasznált adatokat a felsővályi református egyház presbitériumi jegyzőkönyveiből merítettem.¹ A vizsgált időszak kiválasztását döntően a rendelkezésemre álló források befolyásolták. Ezen túl még egy szempont szólt a vizsgált időszak kiválasztása mellett, mégpedig a gyülekezet tagjainak közjogi megosztottsága. Ez utóbbi az ősiség eltörlése, illetve a jobbágyság felszabadítása előtt (1848) sok tekintetben meghatározta a nemesi és paraszti réteg egymáshoz és az egyház által képviselt erkölcsi értékrendhez való viszonyát.²

A Vály völgy magyar népessége valószínűleg a X–XI. század folyamán került mai helyére. Első lakói várjobbágyok voltak, akik fegyveres szolgálattal tartoztak a gömöri királyi vár ispánjának. A királyi vármegyerendszer felbomlását követően a vályi várjobbágnemzetség a kialakuló nemesi rendbe jutott. Az évszázadok során a nemzetség sok családra bomlott. A *Nagy, Beke, Lökös, Kalas* stb., valamint a Mihályfalán honos *Bodon* és *Forgon* családok tipikus képviselői a gömöri kisnemességnek. Tagjai évszázadokon át tevőlegesen szerepet játszottak a nemesi vármegye irányításában. Nem egy alispán és szolgabíró került ki soraikból. A völgy népességének jelentékeny hányadát kitevő nemesség zömmel saját, külön falvaiban élt. Így Felsővály, Bikkszög és Mihályfalva jellegüket tekintve tiszta nemesi falvak. Velük szemben Gergelyfalva és Alsóvály jobbágyparaszti lakosságú falvak, csupán az utóbbiban élt egyetlen nemesi család, a *Kalas*. A törzsökös nemesi családok közé beházasodás révén a XVII–XVIII. század során beépült egy eltérő származású nemesi réteg is – zömmel armalisták, de életmódjukban gyorsan hasonultak a helybeliekhez. A nemesi családok zöme – egy-egy kivételtől eltekintve – életmódjában nem különbözött alapvetően a paraszti származásúaktól. A megélhetés alapját a szántóföld jelentette mindkét réteg számára. Jelentős súlya volt a gyümölcsstermesztésnek és az erdölésnek is. A két társadalmi réteg közti legalapvetőbb különbség az eltérő közjogi helyzetükből adódó tudati jelenségekben, magatartásmódban fedezhető fel. A nemes, bárha maga is állt az eke szarva mögött, a jobbágyparaszti réteg képviselőivel szemben élvezte a rendi társadalom megannyi előnyét. Az egykori szembenállás jelentőségét és

1. A jegyzőkönyvek a felsővályi parókián találhatóak, a rendszeres bejegyzések 1812-ben kezdődtek és 1843-ban értek véget. Utólagos bemásolás folytán találhatóak bennük szórványosan korábbi feljegyzések is 1767-től kezdődően.

2. A jelen írás csak egy kivonatos része annak a hosszabb dolgozatnak, mely több vonatkozásban kísérli meg a helyi egyház és társadalom kapcsolatainak vázolását.

súlyát mutatja, hogy még a mai leszármazottak között is megfigyelhető az egymás iránti tartózkodás. A nemesség társadalmi kapcsolatai lényegében néhány ugyancsak nemesi falu körére (főleg Hubó, Naprágy, Alsószuha, Ottrokocs, Jéne) korlátozódtak. A paraszti lakosság elsősorban a szomszédos Kálósa és Rás paraszti lakosságával tartott fenn erőteljesebb kapcsolatokat.

A Vály völgy első anyaegyháza valószínűleg még a XI. század folyamán felépült a mai felsővályi templom helyén. A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt templomot említik a XIV. század eleji pápai tizedszedők jegyzékei is. Sokáig a völgy egyetlen temploma volt, hozzátartozott Alsó- és Felsőkálósa is. Az utóbbiak a XIV. században váltak külön. A reformáció térhódítását követően a völgy népessége áttért az új hitre.³

A felsővályi református egyház megszervezésétől kezdve öt szomszédos helység híveit tömörítette. Ezek a már említett Felsővály, Bikkszög, Gergelyfala, Alsóvály és Mihályfala. A felsővályi anyaegyházon kívül csak a mihályfalusi filiának volt a közép- és újkorban temploma. A reformáció térhódítása körüli évtizedek helyi eseményeiről Forgón Péter⁴ ad érzékletes képet. Feljegyzései szerint 1550-ben „a vályi plébánia reformálódik, a plébános Sindoly kiveretik, Kiss János reformátor papnak tétetik . . .” Az 1602. évnél megjegyzi: „Én vitzeispán lettem. Vallásbeli háborúság.” Az 1611. esztendőnél írja: „Eretneknek Gömörön kikiáltattam, a jászói papokat Mihályfalából jobbágyimmal kiverttem. Rudolf privilégiuma II. Mátyás királynál életemet megszabadította, újra Egerbe hívtam és pápistának tétettem.” A következő évnél így folytatódik a vallomása: „Ismét kálvinista lettem, a gömöri I. és II. synoduson tisztségemtől meg akartak fosztani, de újra helyre tétettem. Ecetera.” Végül az 1619. évhez kapcsolódóan ezeket írja: „A vályi templom minden írásokkal megég . . . a templomot nem engedik újra építeni. II. Ferdinánd királyhoz személyesen felmentem és esedezésemre felépítését megnyertem . . . azonkívül 1622-ben elkészült tökéletesen, felszenteltetett. 20. esztendeje mióta a kúratorságot viszem, az Isten mentsen meg a pogányt is ily veszedelmes környül állásoktól. Ecetera.”

A református egyház a kezdetektől fogva nagy súlyt fektetett a gyülekezetek erkölcsi életének a tisztaságára. A presbitériumok megszervezéséig a fegyelmezés szinte kizárólag a lelképásztorok kezében volt. Mellettük az egyházmegye is részt vállalt a fegyelmezési munkából. Két lelkészi vizitátor – ritkábban maga az esperes – évente ellenőrizte az egyházközségek erkölcsi állapotát és az ott tapasztaltakat az évente tartott egyházmegyei gyűlésen vitatták meg. A fegyelmezési munkában az érvényes kánoni rendelkezések szellemében jártak el. A gömöri gyülekezeteknél az ún. Borsod-gömör-kishonti kánonok⁵ (továbbiakban BGKhK), majd az ún. felsőmagyarországi v. gönci kánonok⁶ voltak érvényben a budai kánonok⁷ megszerkesztéséig.

3. A Vály völgye, illetve az itt található falvakra a legfontosabb történeti adatokat az alábbi munkák tartalmazzák: *Ila B.*, I–IV. 1944–1976.; *Forgón M.*, I–II. 1909. *Bodon Á.*, 1860.

4. *Extractus* című munkája 1622-ben készült. Kivonatossan idézi: *Bodon Á.*, 1860. Teljes szövegét közli: *Forgón J.*, 1939–1941. A kéziratossá mû a Forgón család levéltárában található az Országos Levéltárban. Fondjegyékszám: P 969.

5. A kánonok a református egyház zsinatainak elfogadott törvények, határozatok gyűjteménye, amelyek minden részletében szabályozták egy-egy egyházmegyében az egyház és a gyülekezetek életét. A Borsod-gömör-kishonti kánonok keletkezésének pontos ideje nem ismeretes, valószínűleg a XVI. század vége. Szövegét közli: *Kiss Á.*, 1881. 725.

6. *Kiss Á.*, 1881.

7. Az 1790–1791. évi Budai zsinaton elfogadott törvénygyűjtemény. Királyi megerősítést nem nyert, helyi alkalmazására utal *Bodon Á.* is.

Az 1630-as pápai zsinaton azzal a céllal rendelték el a presbitériumok megszerzését, hogy annak tagjai „erkölcsi felvigyázók és az egyházi fegyelem gyakorlásában segítő társak legyenek.”⁸ A vályi egyházban az első presbitériumot 1686-ban szervezték meg. Az ez évben megkötött ún. *Transactio*⁹ már említett kánonok szellemében készült. Ebben olvassuk egyebek közt: „A felsővályi egyházban és megyében lakozó felső, közép, alsó nemesi és paraszti rendek, Isten rendelkezéséhez akarván magunkat alkalmaztatni, hogy köztünk mindenféle dolgok folyjanak, megyebírájává emeltük öreg Kalas Jánost, mellé rendelvén esküttekűl, assessorokűl . . .”. A szerződés első ízben szabályozta a felsővályi egyesült református egyház szervezeti irányítását és a gyülekezet erkölcsi életét. A presbitérium működéséről 1767-ig nincsenek adataink. A *Transactio* hét pontba szedve utal a fegyelem ellen vétők büntetésére. Az alábbi pontokat sorolja fel a „megyebírája” kötelességei között.

„1. a templom, parochia és iskola építése, igazgatása, kerítésének tisztántartása, tűz, gyertyázás, dohányzás elleni oltalmazása. Az e pont ellen vétőknek büntetése egy Ft.

2. Isten törvénye ellen vétőknek büntetése 6 Ft.

3. ki a templomba bezárkózik, vagy ablakon bejár, edényről lakatot leteker, mint szentségtörő a szent gyülekezetben megcsuklyáztatván az Istent megkövesse.

4. a ki a lelkét elmondja s meg nem akarja magát pelengéreztetni, 24 pénzre büntetessék; az „adta” mondásért míg a prédikáció áll, kalodában tartassék, azután erősen csapattassék meg.

5. Kit a megyebíró esküttével együtt megbüntet és fizetni nem akar, vagy zálogát a hitések kezéből kivené, 6 Ft-ig való zálogát erővel is hozzák el a vakmerőségért.

6. a ki ezen articulusok ellen más törvényes processust indítana, addig, míg 12 Ft-ot le nem tesz, ne perelhesen.

7. akármí névvel nevezendő, Isten törvényével és a kereszténységgel ellenkező dolog találtatik, megbüntetessék.

A kik ezen szerződést alá nem akarják írni s velünk egyet nem akarnak érteni, azok rekesztessenek ki és azoknak közöttünk törvény ne szolgáltatassék.”

Az itt felsorolt büntetési módok alkalmazását valószínűsíti az a tény, hogy még a XVIII. század végén, sőt a XIX. század 20-as éveiben is előfordult az egyház fegyelmezési gyakorlatában.

Az első presbitériumban 13 nemes és 7 paraszt kapott helyet. A nemesek és parasztok aránya a továbbiakban sem változott lényegesen. 1813-ban 24 tagja közül 20 nemesi és 4 paraszti jogállású. Ügyeltek arra, hogy minden gyülekezet képviselve legyen. A testület összetétele azért sem mellékes, mert az egyes bűnök, ill. bűnösök megítélésénél a túlsúlyban levő nemesek akarata érvényesült. A presbiterek megválasztása eltért a többi egyházi tisztségviselő választásának módjától. Míg az utóbbiakat az évenként tartott Gergely-napi közgyűlésen választották, a presbitérium önmagát egészítette ki a mindenkori szükségletnek megfelelően. Erről csak 1842-ben mondott le a presbitérium, elhatározva, hogy a Gergely-napi „köz ekklesiai gyűlés”-t megelőzően gyűljön össze a presbitérium és a megüresedett vagy megüresedő helyekre „jó és jámbor magokviseletéről esmeretes egyedekeket”, legalább hármat és legfeljebb négyet jelöljön ki. Ezek közül választhatott aztán a

8. *Biró S. – Szilágyi I.*, (szerk.) 1949. 136.

9. Szövegét közli: *Bodon Á.*, 1860. 5–7.

közgyűlés. A kijelölési jog fenntartását Bodon Ábrahám azzal magyarázza, hogy 1. „erkölcsi tekintetben nem oda való el ne választassék”, 2. „az egyház kebelében található számos familiák közül mindenik lehetőleg képviselve legyen.”¹⁰ A presbiterek választása élethosszig szól. Előfordult, hogy betegség, elaggott kor miatt lemondott valaki, vagy néhány esetben erkölcsi vétség miatt zártak ki egyéneket a testületből. A Consistorium (v. presbitérium, egyháztanács) évente hat alkalommal, az úrvacsora (Comunnio) előtt egy héttel ült össze az egyházat érintő szervezeti, gazdasági és fegyelmi ügyek megtárgyalására. Ezeken a kötött alkalmakon kívül szükség esetén bármikor összehívhatták a presbitériumot. Helyet kaphattak a testületben kisebb-nagyobb világi hivatal betöltő egyének is. Egyetlen ide vonatkozó korlátozó szabály ismeretes, mely szerint bíró és kurátor egyidejűleg senki nem lehet.

Az 1767–1843 közötti több mint 7 évtized az egyházi fegyelmezés tekintetében aktív időszakként jellemezhető. Az alábbiakban a jegyzőkönyvekben feljegyzett bűnök fajtáit tekintjük át, figyelmet fordítva az alkalmazott büntetési módokra, valamint a bűnösök társadalmi hovatartozására.

A leggyakoribb bűn minden kétséget kizáróan a káromkodás. Az említett időszakban jóval több mint félszáz alkalommal tárgyal ilyen esetet a presbitérium. Először 1767-ben kerül káromkodással vádolt személy a presbitérium elé. Az illetőt a külső széken arra ítélik, hogy „Kalodát állyon; a templomból a nép ki oszolván a Kaloda mellett 30 páltzát vegyen”. A presbitérium pedig „az Isten házában közönséges Ekklesia követésére” ítélte. A büntetés megfelel a „Transactio” 4. pontja alatt ismertetett határozatnak. 1803-ban egy nemes „Balogon szájából kibocsájtott eget és földet reszketető fertelmes és mind a Ns. Ekklesiát mind más jó lelkeket botránkoztató káromkodásért penitentia tartásra ítélték. 1810 után az „iszonyú”, „fertelmes”, „égre kiáltó” jelzőkkel említett káromkodások leggyakoribb büntetése a pénzbírság, illetve botütés. Az előbbi összege többnyire 1–2 Ft volt, de súlyos káromkodásért 10 Ft-os bírságot is kiszabtak. Botütés esetén 12, 15 bot kiszabása volt az általános, volt azonban eset arra is, hogy súlyos esetben 24 botra büntettek valakit. A botütés, illetve pénzbírság alkalmazása gyakran a bűnös közjogi helyzetétől függött. Már a „Transactio” is különbséget tesz a káromkodás súlyossága között. Csak megerősíti ezt Lenkey Lajosnak egy adata, melyet egy közelebből meg nem határozott gömői egyházközség anyagából idéz. „A bűnök neme kisebb, közép, nagyobb, tehát a büntetés is pénzre vagy pálcára a szerint legyen . . .”¹¹ Alátámasztva látjuk ezt abban az 1824-ben kelt ítéletben, melynek értelmében egy nemes „égrekiáltó és a Szent háromság személyéért megkülönböztetett káromló szavaiért” 10 Ft bírság mellett „négy napi templomba való járásra, az Istennek és az ekklesiának megkövetésére” ítélték. Két évre rá megismétlődik ez az eset.¹² A büntetés kiszabásánál súlyosbító körülménynek számított, ha visszaeső bűnösről volt szó, ha egyházi tisztviselő volt az illető, illetve ha a káromkodás más bűnnel (pl. az édesanya tiszteletének meg nem adása, a prédikátor v. más presbiterialis személy sértése, botránys magaviselet . . . stb.) is párosult. Enyhítő körülménynek számított, ha az illető először került a

10. Bodon Á., 1860. 37.

11. Lenkey L., 1965. 234.

12. Az ilyen jellegű büntetések inkább a XVIII. századra jellemzők, kiszabásukat a büntetés időpontjában az önkéntvállalás esetein kívül királyi rendelet is tiltotta. Vö. Jávorka K., 1971. 86.

presbitérium elé. Ilyen esetben megelégedtek az intéssel, illetve dorgálással is. A káromkodók között viszonylag sok visszaeső bűnöst találhatni. Egyetlen eset kivételével csak a férfiak köréből kerültek ki. A nemesek túlsúlya mintegy háromszoros a paraszti származásúakkal szemben.

A káromkodáshoz kapcsolódóan, de mégis külön csoportként tárgyaljuk az egyházi előjárók (prédikátor, rektor, kurátor, presbiterek) káromlásával, sértésével kapcsolatos eseteket. Nyolc alkalommal foglalkozott a presbitérium ilyen esettel. 1786-ban egy illető, mivel a „prédikátor uramat menykő teremtette káromkodásnak nemével megszidta”, penitentiát tartott. 1792-ben a prédikátor a borsólopáson talált nemes ifjút megkorbácsolta, amiért az ifjú atyja a parókiára jött veszekedni. „Sok illetlen szavai közt csikorgatván fogait mint a tele szeker eztet szólta: Langazom teremtette, b . . . m teremtette, aki az ő fiát úgy megveri, az ilyen a mollyan teremtette papja! Hát a ládádbó lopta-é ki a pénzedet a fíjam?” Négy Ft-ra büntették a viselkedéséért. 1813-ban a Ns. Ekklesia és a Ns. Consistorium becstelenítéséért egy másik bűnös – „minthogy hivatalára a Consistoriumnak megátalkodásából el nem jött” – a helybéli Magisztrátusnak adatott át, mely érdemlett büntetését rajta el követte.” 1821-ben és 1825-ben a prédikátor és presbiter sértéséért 4 Ft-ra büntet a presbitérium. 1840-ben viszont a presbitérium rágalmozásáért már úgy szól az ítélet, hogy „noha büntetést érdemelt volna, de hogy a Consistorium önügyében ne láttassék bíraskodni, a büntetést mellőzve keményen megdorgáltattott.” A bűnösöknek ennél a csoportjánál kizárólag nemesekkel találkozunk.

A paráznaságot különösen szigorúan büntetik a különböző zsinati végzések, rendeletek. A jelzett időszakban viszonylag kevésszer, 12 alkalommal jegyezték fel ilyen esetet. Első alkalommal 1771-ben tárgyalt a presbitérium paráznasági ügyet. Tanulságos volta miatt egészében közreadjuk. „F. I. feleséges ember H. M.-val Cs. Gergely feleségével sokáig fertelmességben élt, de bizonyos és nyilván való tanúk erre nem lévén, minthogy a gyanúsítás irántok meg volt Magisztrualiter meg intettek először, hogy egy mással ne társalkodjonak. Mivel tovább is az együtt való társalkodást követték és a férfi az Asszonyt ajándékolta tükörrel, kendővel, főkötővel, holott szegény és sok gyermekes ember vala; a Magisztrátus a férfit bizonyos pénzre, az asszonyt pedig egynehány vesszőre sentenciálta. Tovább menvén a dolog F. István azt vélvén hogy már a gonoszság a Magisztrátus előtt nyilván vagyton; először a Bírónak azután a Prédikátornak minden gonoszságokat megvallotta. E meg lévén, az Ekklesia őket a Ns. Vmegye Szolgabírájának által adta, ki is őket 12 Rhénes forintokra büntette, azon felül a Consistoriumra az Ekklesiai fenyítéknek el viselésére rendelte. A Consistorium pedig őket elébb két ízben Predikatio alatt a templomban való állásra, harmadik ízben penig Ekklesia követésre ítélte, melyeket véghez is vittek mind a ketten és abszolváttak.” 1780-ban egy megesezt leány szintén „eklesiát követett publice”. A bűn súlyos megítélését mutatja, hogy 1814-ben és 1815-ben is penitentiát tartottak a bűnösök, bár – mint a jegyzőkönyv megjegyzi – „önként, minden erőltetés nélkül.”¹³

1819-ben két házaspár esetében 12–12 Ft büntetés mellett a megcsalt házaspárok bocsánatát kérték és kapták a bűnösök, ezenkívül pedig házastársaikkal „újonnan meg eskettettek.” 1825-ben az egykori szolgabíró özvegyét „mint nyilvánvaló paráznát” az úr asztalától eltoltatták. Büntársát – aki presbiteri tag – ekklesia követésre ítélték és

kizárták a testületből. 1829-ben egy „gyanús társalkodásért” beidézt asszonyt, mivel elmulasztotta a megjelenést, 6 Ft-ra büntettek. 1833-ban egy megesett leány tett panaszt, hogy az apa „a gyerek nevelésében segíteni nem akarja”, amiért a presbitérium az utóbbi 12 Ft szakaszonként történő lefizetésére ítélte. Az utolsó paráznasági eset 1835-ben került a presbitérium elé, amikor egy özvegy nemesasszonyt „feslett életéért, bordély háztartásáért” 6 Ft pénzbírságra büntették és eltiltották „az első székéből való járástól.”

A felsorolt példák meggyőzően mutatják a paráznaság súlyos megítélését. Ezzel nem áll egyedül a vályi egyház. Serkében pl. 1790-ben a parázna nőt a faluból kiűzték.¹⁴ A házas paráznaságot még szigorúbban büntették. A bűnösök között nemesek és parasztok nagyjából azonos arányban vannak képviselve. Amennyire ez az adatainkból kivehető, a parázna személyek többnyire a társadalom perifériális rétegeiből kerültek ki nagyobb számban. Sok köztük az özvegy, árva. Volt köztük olyan is, akit társadalmi helyzete (szolgabíró özvegye) kiemelt az átlagból. Az ilyen eset jelentősége a közösségre gyakorolt hatás miatt sem lebecsülendő.

1815–1825 között 7 alkalommal került a presbitérium elé rágalmazási ügy. Figyelemre méltó, hogy a rágalmazók és rágalmazottak egy eset kivételével ugyanazon társadalmi réteghez tartoztak. Az egyetlen kivétel esetében is a parasztasszony egy másik nemesasszony társaságában követte el tettét. A bűn megítélésénél érdekes különbséget fedezhetünk fel a nemesi és paraszti réteg esetében. Míg a parasztok büntetése kisebb összegű pénzbírság (1 RFt, 10 garas), a nemesek egymás közti rágalmazási eseteiben 8–10–12 Ft-os büntetéseket is kiszabtak. A két réteghez tartozók azonos arányban fordultak elő.

Lopási esettel mintegy negyedszáz alkalommal foglalkoztak 1781–1811 között. Feljegyezték a jegyzőkönyvekben pénz-, malac-, vászon-, szőlő-, búza-, ólom-, fa-, gyümölcsfa és talplopást. 1781-ben „nemes ifjú legény B. András az Alföldön V. Jánossal együtt aratván a derék szíjjából V. Jánosnak a pénzét ellopta, melyről penitenciát a Tanuló házban . . .” 1805-ben „ifjú legény K. István búzalopásban és egyébben is találtatván, a parochián poenitentiát tartott.” 1810-ben B. András „akit Ratkón a vásárban talplopásban találtatván, minekutánna ott meg büntettetett volna érdeme szerént cselekedetéért, itt is az eklesiai fenytéknek önkint alája adta magát és bűnéről vallást tett a Ns. Consistorium előtt.” 1810 után a leggyakoribb büntetés a pénzbírság lett. 2–5 Ft között mozog a kiszabott bírság összege. Utoljára 1842-ben került lopási eset a presbitérium elé. Két nemes ifjú panaszt tett társaik ellen, hogy mikor a Nyírségen arattak, gabonát loptak tőlük. A lopást a presbitérium „mint hatósága körén kiveleső tény meg nem büntethetvén, tek. B. A. fő gondnok úr által az illető szolgabírói hivatal elejibe kívánja minél előbb feljelenteni.”

A vizsgált korszak első részében (hozzávetőleg 1810-ig) a lopók közt kétszeres a túlsúlya a paraszti származásúaknak, míg nem az ezt követő időszakban a nemesek aránya már jelentősen meghaladja a paraszti származásúakét.

Adataink szerint mindössze négy alkalommal foglalkozott a presbitérium verekedési esettel. 1811-ben két verekedésért beadott paraszti származású ifjút 24–24 botütésre ítélték. 1831-ben két nemest 4–4 Ft-ra, a verekedésben ugyancsak részt vevő parasztleányt 12 botütésre büntették. Ugyanezen évben a rablótámadás miatt bepanaszolt 5

14. Tóth S., 1888. 63.

nemes és 1 paraszt ifjút 3–3 Ft pénzbírságra ítélték. A büntetés viszonylagos enyhességét „csupán ifjú éretlen korokra” való tekintettel indokolta a presbitérium. 1840-ben egy verekedésért beadott ügyben úgy döntött a presbitérium, hogy az eset „hatósági körébe nem tartozik.” A verekedők többsége a nőtlen legények közül került ki, nemesek és parasztok egyforma arányban vannak képviselve.

Három esetben büntetett a presbitérium az édesanya tiszteletének meg nem adásáért. A kiszabott büntetések jól mutatják a bűn helyi értékrend szerinti súlyosságát. Két nemes ifjú esetében a tisztelet meg nem adása káromkodással is párosult. Büntetésük 24 bot (1808), illetve 6 Ft, vagy 15 bot választás szerint és egy heti templomba járás (1825). 1821-ben egy paraszti származású ifjút 25 botra ítélték.

Egy alkalommal büntettek meg egy nemes ifjút a más vallásúak szidásáért. 1828-ban H. András „a mi felebaráti szeretettel és országunk törvényeivel ellenkező cselekedeteiért tatis factiot kérvén ellene követe által a Harkátsi tszt. Plébános úr is, 10 Ft-okra büntette-tett; meg hagyatván az is, hogy a tisztelt Plébános urat is meg kövesse.”

Ugyancsak egyetlen alkalommal fordul elő az ünnepnapon való munka. Ez utóbbit már a BGKHK is tiltották: „Mivel az ünnepnapok isteni tiszteletre vannak szentelve, el kell azokon kerülni a testi és mezei munkák folytatását.”¹⁵ 1821-ben egy paraszti származású férfit, aki „az úrnak szombatját mezei munkával meg rontotta” 12 botütésre ítélt a presbitérium.

Egyetlen esetben foglalkozott a presbitérium a tiltott mulatozások ügyével. Hasonlóan az előbbi esethez, a református egyház szigorúan tiltotta az ünnepnapokon való mulatozásokat. Se szeri, se száma az idevonatkozó tiltó rendeleteknek. A BGKHK is tartalmaznak erre vonatkozó utasítást. „. . . hasonlóan (ünnepnapokon! – B. Kovács megj.) meg kell szüntetni a heverést, vendégségeket, kézfogói lakomákat, perlekedéseket, civakodásokat . . .”¹⁶ Lenkey Lajos a runyai egyház anyagából idéz ide vonatkozó tiltó rendeleteket. „Sátoros ünnepeken és nem különben vasárnapokon . . . utzákon, kivált az Isten háza körül való játékok, laptázások megtiltatnak, úgy, hogy valakiken comperiáltatik, hogy az tántzolást vasárnapon vagy egyéb innep napokon véghez viszi, három-három forintra, a gazda pedig a ki az olylyatén botránkoztatónak szállást ad hat forintra büntettetik.”¹⁷ 1834-ben tárgyalt a presbitérium ilyen esetet. „Az ifjak az Innep, azaz Karátsony hetin lejendő tántzolástól eltiltattak, e tilalommal nem gondolván egész héten által mulattak s mi több vasárnap is az utzákon lármáztak az isteni tiszteleten templomba lévő gyülekezet szembetűnő megbotránkoztatására.” A presbitérium őket 1–1 Ft, a „Hely adó” nemesasszonyt 2 Ft pénzbírságra ítélte.

Több alkalommal foglalkozott a presbitérium a különböző jellegű egyéni és családi viszályokkal, békétlenségekkel. A presbitérium igyekezett őket összebékíteni. A leggyakoribb büntetés 1–2 Ft-os pénzbírság, illetve a viszálykodók intése, dorgálása. Az adatok szerint a nemesek legalább kétszer annyit viszálykodtak, mint a paraszti származásúak. Sajátos csoportját képezik a fegyelmi eseteknek az ún. templomi székperek. A bevonulást követően mindenkinek szigorúan megszabott helye volt. Az ülésrend megállapítása hozzátartozott a templomi rend fenntartásához. A XVII–XVIII. század folyamán az újonnan

15. Kiss Á., 1881. 725.

16. Kiss Á., 1881. 725.

17. Lenkey L., 1965. 234.

épült vagy átépített református templomokban az építés költségeit a beépítendő templomi székek áruba bocsátásával fedezték. A hozzájárulás arányában kapták az egyes családok helyüket a templomban. Ebből fejlődött ki aztán az ún. templomi székjog, ami azt jelentette, hogy a valamikor megvásárolt vagy készített székbe csak a vásárló család, illetve annak egyenes leszármazottai ülhetnek. Különösen nemesi gyülekezetekben volt ez a jelenség általános. Az is előfordult, hogy a templom belsejének egy részét vásárolta meg a család és azt a saját ízlése szerint építtette be különböző formájú padokkal (pl. „fedeles szék”). Az ülésrendnek közösségenként egészen sajátos változatai alakultak ki, közös vonásuk azonban, hogy mindegyikük tükrözte az adott közösség társadalmi hierarchiáját. A legelőkelőbbeknek számítottak a „prédikáló szék”-ek, utánuk következtek a rangban alacsonyabb székek. Felsővályban a templomi székek első szétosztása feltehetően az 1619-es tűzvészt követően történt, majd 1776-ban újra felosztották. A mai kép is az akkori kialakított állapotot tükrözi. Az előkelőbb székeket az anyagilag tehetősebb, illetve azokra az ősiség jogán számot tartó famíliák között osztották szét. Az egyszer kialakított ülésrend azonban nem tekinthető véglegesnek, mert egyes családok kihalásával, szaporodásával állandóan változott. A kihalt családok székét az egyház valamely jó templomjáró családnak adományozta, fizetni nem kellett érte.

1794 és 1843 között 10 alkalommal foglalkozott a presbitérium ilyen esettel. 1794-ben a Forgon és Beke család között támadt viszály. Mint az kiderül, „leginkább azt szenyvedik a Vályi Ns. famíliák, hogy nemcsak hogy két széket akarnak magoknak a Forgon famíliából való asszonyok, de két első széket, s ezt a két székbeli elsőséget nem akarnák megengedni . . .” 1816-ban a Kalas család 4 női tagja „botránkozást csinálván azzal, hogy Pótsik Józsefnét Kalas Borbálát a székbe bé nem bocsátották azért, hogy Pótsik Józsefhez ment férhez . . .” 1843-ban a Ns. Nagy famíliá egy Mihályfalára szakadt tagjának a feleségét nem akarták az ún. „Nagyok szék”-ébe beengedni, mivel úgymond „a kérdéses szék a Felsővályi Nagyoknak sok utánjárásába és költségbe került.” A presbitérium ezt a magyarázatot elutasította. A botránkozások résztvevői kivétel nélkül a nők közül kerültek ki.

Néhány alkalommal találkozunk a templomot nem gyakorlókkal, a templomban magukat rendetlenül viselőkkel szemben hozott intézkedésekkel is. Legtöbbször megelégedett a presbitérium az intéssel, illetve „kemény eklesiai fenyték” kilátásba helyezésével.

A rendelkezésre álló anyag alapján az egyházi fegyelmezésben 1767–1843 között két időszak körvonalai rajzolódhatnak ki. Az első 1767-től 1810 tájáig tart. A fegyelmező munka megoszlott a világi és egyházi bíraskodó testület között. Az előbbi „külső szék” (1767), „Magisztrátus” (1771), „külső nagy világi törvényszék” (1789), „külső fórum” (1790), „külső törvény tevő szék” (1790), „falu gyűlése” ill. „Ns. Helység gyűlése” (1811) név alatt emlegetik a jegyzőkönyvek. Kölcsönös viszonyukról meglehetősen keveset árulnak el forrásaink. A fegyelmezési gyakorlatot egy 1799-es bejegyzés világítja meg, miszerint a káromkodók „minekutánna a külső fórumon megbüntettetek, eklesiánk régtől fogva ismert törvénynek értelme szerint az eklesiai fenytéknek is alája adták magokat . . .” Pl. 1789-ben T. János paraszti származású személy „sertést vágván, minekutánna a külső nagy világi törvényszéken testi büntetéssel megbüntettetett és a kárt is megfizette, az eklesiai fenytéket önként maga sürgette és F. Vályban a parochián a nemes Consistorium tagjai előtt poeniteált.” Az elsőfokú bíróság szerepét minden esetben a világi bíróság töltötte be, ám az egyház igényt formált a gyülekezeti tagok külön történő

1. kép. Szégyenkő a székelyi református templom előtt
(a szerz. felv.)

fegyelmezésére is, és ezt az igényét többé-kevésbé következetesen érvényesítette is. Ehhez hozzájárult a két testület közti jó viszony is. Pl. a már említett 1771-es paráznasági ügyben a világi hatóság rendelte el a bűnösöknek az egyházi fenyíték elviselését. Bár nincsenek rá adataink, feltehető a két bíraskodó testület közti részleges személyi egybefonódás. A világi hatóságokhoz fűződő jó viszony egyik záloga volt az egyházi fegyelmezés hatékonyságának. A két bíraskodó testület által kiszabott büntetések gyakran eltérnek egymástól, olykor szinte egymást kiegészítik. A világi fórum előtt a leggyakoribb büntetés a bizonyos számú botütés, míg az egyházi fórumon a kifejezetten lelki jellegű büntetések (pl. bűnbánattartás, egyházkövetés, kiközösítés) vannak előtérben. Főleg a kezdeti időszakban előfordul az egyház fegyelmezési gyakorlatában a világi büntetések kiszabása (pl. botütés) is. Ezt 1786-tól királyi rendelet tiltotta a számára.¹⁸ Az egyházkövetés szertartásának részleteire kánonaik közül először a BGKHK-ban találunk utalást.

18. *Ilyés E.*, 1941. 162.; *Idézi: Jávork K.*, 1971. 77.

„... közegyetértéssel elhatározzuk, hogy minden egyházban legyenek bűnbánati székek és gyász- vagy fekete ruhák, részint a mások intéséül és rémítéséül, hogy a hasonló cselekményeket kerüljék el, részint hogy legyen az némi vizsgálatúl, hogy vajon a bűnbánók igazán kívánják-e visszavételüket.”¹⁹ A bűnösnek az említett ruhában szégyen padra ülve, vagy szégyenkőre állva, a templomban vagy a templom előtt istentisztelet alatt kellett bűnhődnie, majd megfelelő töredelem láttán következhetett nyilvános bocsánatkérése Istentől és a gyülekezettől. Az egyházkövetést általában penitenciatartással rótták ki. 1771-ben paráznaságért egy „feleséges ember”-t és egy „férjezett asszonyt” „elébb két ízben Predikatio alatt a templomban való állásra, harmadik ízben pedig Ekklesia kövételére” ítélték. 1786-ig a penitenciatartás színhelye a templom, ezt követően a parókia. Utóbbi esetben kevésbé megszegyenítőnek érezték a bűnösök az alkalmazását. A helyszínen megváltozásában szerepet játszhatott Mária Terézia 1769-ből, illetve II. József 1786-ból származó rendelete is, amely az egyházkövetés alkalmazását az önkéntvállalás esetein kívül tiltotta.²⁰ A büntetések ismertetésénél tett olyan megjegyzések, miszerint a büntetést az illető „önként, minden erőltetés nélkül elviselte,” ill. „önként maga sürgette”, e fenti rendeletekre vannak tekintettel. Az 1800-as évek elején a bűnösök néhány alkalommal ún. „Reversális”-t adtak, melyben kötelezték magukat a jó magaviseletre. Az egyházi fegyelmezés hatékonyságát jelzi az is, hogy a legszigorúbb büntetés, a kiközösítés alkalmazására csupán egyetlen alkalommal került sor. 1767-ben „nemes Czékus Miklós uram malmára való molnár háromszori citálására az Eklesiának meg nem jelenvén és rettentő káromkodásáért magát az eklesiai fenyíték alá ne eresztvén Nob. Consistori excommunicaltatott”. A tapasztalatok szerint a kiközösítés kilátásba helyezése még a legmakacsabb bűnöst is meghátrálásra készítette.

1810 körül kezdenek mindinkább kirajzolódni a következő korszak körvonalai. Erre az egyházi fegyelmezés hatékonyságának csökkenése a jellemző. Az alábbiakban ennek főbb okaira térünk ki. 1840-ig nincs adatunk arra, hogy a fegyelmezés egyházi és világi szerve között jelentősebben megromlott volna a viszony. Bizonyos jelek ennek egyenesen ellentmondanak. Kölcsönös viszonyuk azonban alapjában megváltozott. „Az előző korokban a világi hatóság buzdította a büntetését kiálló egyháztagot (sőt kötelezte) a penitencia-tartásra, korszakunkban pedig az egyház adja át a bűnt elkövetett és penitenciát tartani nem akaró tagját megbüntetés végett a világi hatóságnak.”²¹ Pl. 1813-ban Ns. H. József betstelenséggel illetvén mind a Ns. Ekklesiát mind a Ns. Consistoriumot . . . hivatalára a Consistoriumnak meg átalkodásából el nem jött, meghatározta, hogy külső Magisztrátusnak adja ki.” Az 1814. április 3-án tartott presbiteri gyűlés jegyzőkönyvében olvassuk, hogy „a helybéli Magisztrátus a melynek által adatott, érdemlett büntetését rajta el követte.” 1818-ban két káromkodásért bevádolt nemes ügye „a Ns. Hadnagynak által adatott a dolognak kinyomozása végett, fel hagyattatván a Consistorium elejbe leendő megjelenése az érdemlő büntetésnek el vételére nézve.”

Ezekből az adatokból az is kitűnik, hogy az egyház továbbra is igényt formált magának bűnös tagjainak fegyelmezésére, a világi bírósághoz fűződő jó viszonya révén pedig a makacs bűnösöket is módjában áll megbüntetni. Adataink alapján 1840-től tapaszt-

19. Kiss Á., 1881. 729.

20. Jávorka K., 1971. 86.

21. Illyés E., 1941. 163.; utal rá: Jávorka K., 1971. 77.

talható a két testület fegyelmezési tevékenységének egyértelmű szétválása. 1840-ben pl. verekedés ügyében a presbitérium úgy dönt, hogy „megítélését, mint hatósága körébe nem tartozót, mellőzi.” 1842-ben pedig a következő döntést hozza egy lopás ügyében. „A lopás vétkét, mint polgári fenyíték alá eső vétkes tényt és következésképpen hatósága körén kiveleső tényt meg nem büntethetvén Consistoriumunk, Tek. Bodon Antal fő gondnok úr által az illető szolgabírói hivatal elejibe kívánja minél előbb feljelenteni.”

Az egyház által korábban alkalmazott lelki jellegű büntetésmódok (egyházkövetés, penitenciatartás, kiközösítés) alkalmazásának az önkéntvállalás eseteire való korlátozása, illetve tilalma, az egyházi fegyelmezés tekintélyét jelentősen csökkentette. Helyettük az egyház mint lelki jellegű büntetést többnyire a feddést, intést alkalmazta, meglehetősen kevés sikerrel. 1815-től válik általános gyakorlattá a presbitérium fegyelmezési munkájában a pénzbírság kiszabása. Emellett néhány esetben még meghatározott számú botütést is kiszab a presbitérium, bár a polgári fenyítéssel való büntetést 1786-tól királyi rendelet tiltotta a számára. Alkalmazását a fegyelmezési gyakorlatban a világi hatóságokhoz való jó viszony tette lehetővé. Bizonyos esetekben a pénzbírságot váltották át botütésre. Pl. 1825-ben az illető „terhesnek találván környül állására nézve a pénz beli fizetést, a 15 páltzát önként, minden kényszerítés nélkül válalván a Consistorium rajta el is verette.” „Ezek a büntetések súlyosságuk és nagyságuk mellett sem voltak alkalmasak a fegyelem szentségének és tisztaságának kidomborítására, viszont nagyon sok visszaélésre adtak könnyű alkalmat.”²²

A presbitérium tekintélycsökkenését és vele az egyházi fegyelmezés hatékonyságának visszaesését jelzi, hogy 1813 és 1838 között 7 esetben kénytelen a presbitérium a világi bíróság elé utalni az ügyet, mivel a bűnösök nem hajlandók eleget tenni a presbitérium idézésének. Ugyancsak csökkenti a fegyelmező testület tekintélyét az olyan eset is, mint amelyet 1825-ben jegyeztek fel. A jelzett évben a volt szolgabíró özvegyét súlyos paráznaság miatt eltiltják az úr asztalától, a következő évben tartott egyházlátogatáskor azonban a kiküldöttek meghagyják, hogy az egyház „a maga oktából az úr asztalától senkit el ne tiltson, hanem e részben a budai 47. kánonhoz tartsa magát.”²³ A presbiterek fegyelmi esetei is hozzájárultak a tekintélyvesztéshez. 1820-ban az egyházfi „külömbkülömbféle lopások gyanújába kevertetvén hivatalától a Consistorium által megfosztatott . . .” Ugyanezen esztendőben Ns. K. András consistoriális személy Rszombatba véghez vitt illetlen káromkodásáért, meg ittasodásából származott több úri rendekkel esett illetlen össze jövéséért . . . maga ki tisztázása tudtára adatott, hivatalának addig lejendő fel függesztése mellett.” 1825-ben egy másik presbiter miután megvallotta, hogy „néhai B. P. Szolga bíró úr özvegyével törvénytelen együttéléssel élt és tőle teherbe is esett és a született gyermeket maga iktatta el Derencsénybe az ev. prédikátor úrhoz a meg keresztelés és a rajta által való esztendeig tartó nevelés végett . . . miután méltó módon meg követte az Istent és az eklesiát s a Consistoriummal mint annak ez ideig volt tagja meg békéltetett, a Consistoriumból kirekesztetett és annak tagjának nem esmértek.” 1829-ben panaszt tesznek egy presbiter ellen, hogy „a kortsmán gyakran meg jelenik, még a kondással is iszik és káromkodásokat gyakorol”, amiért először kizárják a testületből, majd „a meg jobbulás feltétele mellett székibe meg hagyatott, de 3 Ft-ra marasztatott, elébe

22. *Lenkey L.*, 1965. 235.

23. *Bodon Á.*, 1860. 21.

adván, hogy ha több efféle hibákat ejt, rajta az említett büntetés végre fog hajtatni.” Az 1820-as évektől egyre gyakoribb a presbiterek elmaradozása a gyűlésekről. 1837-ben ezzel kapcsolatban azt a döntést hozzák, hogy „akik helyes ok s mentség nélkül elmulasztják a Consistoriumot 1 Ft-ra büntetessenek.”

A fegyelmezés hatékonyságának csökkenésében szerepet játszott a gyülekezet közjogi megosztottságának következményeként helyenként tapasztalható kettős megítélés gyakorlata. Az 1776-os egyházlátogatás alkalmával felvett adatok szerint összesen 588 lelket találtak az egyházban. Ebből 162-t Felsővályban, 56-ot Bikkszőgben, 52-t Gergelyfalán, 149-et Alsóvályban és 169-et Mihályfalán. Ennek a létszámnak óvatos becsléssel is a negyede tartozhatott a paraszti, illetve szolgáló réteghez. Az egyház irányításában a nemesség szinte kizárólagos szerepet játszott, az ő kezében voltak a legfontosabb tisztségek. Csak természetes, hogy a fegyelmezést gyakorló presbitériumban is az ő akaratuk érvényesült. Az egyház elvileg nem tett különbséget a gyülekezethez tartozók között azért, mert egyik vagy másik társadalmi réteghez tartoztak. A gyakorlatban azonban nem egy alkalommal találkozunk egyazon bűn eltérő megítélésével, asszerint, hogy elkövetője a nemesi vagy paraszti réteghez tartozott-e. 1810-ben határozatot hozott a presbitérium, hogy „azután magokat rendetlenül viselők kemény fenytések alá rendeltessenek minden személyválogatás nélkül, azaz páltza alá.” Am ugyanebben az évben két káromkodásért elítélt személy esetében a paraszti származásút „24 erős páltzákra” büntették, míg a nemesi származású „bűneit megbánván és arról vallást tevén, más büntetés alá rendeltett.” 1821-ben „Ns. L. Mária mint már többször is sok botránkozásokat véghez vitt személyly nyóltz Rforintokra, L. Susanna a becstelenítésnek nagy voltához képest 25 korbácsra büntetettek, de L. Susanna terhesnek valván magát a 25 korbácsot ugyan nyóltz Rforintokra változtatta által . . .” 1831-ben káromkodás és verekedés miatt 2 nemes 4–4 Ft-ra, a velük együtt résztvevő parasztleányt 12 botra ítélték. A nemesek választhatnak ugyanakkor a testi és pénzbeli büntetések között. Anyagi helyzetükre való tekintettel nem egyszer vállalták a pénzbírság helyett a botütést.

Az előbbieken ismertetett okok és tényezők együttesen okozták, hogy a negyvenes évekre az egyházi fegyelmezés már csak visszfénye önmagának. Szerepe mindinkább kisebb, a 40-es évektől egyre kevesebb ügyet tárgyalnak. Előtérbe kerülnek a különböző gazdasági, szervezési kérdések. Összegzésképpen a következők állapíthatók meg. A fegyelmezés kb. 1810 tájáig viszonylag hatékony, ettől kezdve a már vázolt okok miatt fokozatosan veszít hatékonyságából. A kiszabott büntetések tükrében a helyi értékrend szerinti legsúlyosabb bűnök a paráznaság, súlyos káromkodás, más vallásúak szidása, rágalmazás, édesanya tiszteletének meg nem adása. Elkövetésükért kezdetben egyházkövetés, később 10–12 Ft pénzbírság volt a büntetés. Súlyosságban ezután a következő bűnök következnek: előjárók sértése, ünnepnapon végzett munka, verekedés. Büntetésük általában 4–6 Ft, illetve esetenként ennek megfelelő számú botütés. Enyhébb elbírálásban részesítették a kevésbé súlyos káromkodásokat, a különböző egymás közti viszálykodásokat. Ezek büntetése 1–3 Ft között mozog.

Ami a bűnösök társadalmi megoszlását illeti: a nemesek gyülekezeti számarányukat messze meghaladó arányban képviseltették magukat a különböző fegyelmi ügyekben. A parasztok a paráznak, lopók és káromkodók között találhatók jelentősebb arányban.

IRODALOM

- Bíró S.–Szilágyi I.*, (szerk.), 1949. A magyar református egyház története. Budapest.
Bodon Á., 1860. A felsővályi reformált egyház története. 1550–1860. Sárospatak.
Forgon I., 1939–1941. „Mihályfalusi de genere Kodroár nemzetség története” Debrecen.
Forgon M., 1909. Gömör–Kishont vármegye nemes családai. I–II. Kolozsvár.
Ila B., 1944–1976. Gömör megye. A települések története 1774-ig. I–IV. Budapest.
Illyés E., 1941. Egyházfegyelem a magyar református egyházban. (XVI–XIX. századokban) Debrecen.
Jávor K., 1971. Egy XIX. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. Népi kultúra – népi társadalom V–VI.
Kiss Á., 1881. A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest.
Lenkey L., 1965. A gömöri református egyház története. II. k. Az egyházmegye kialakulása, alkotmánya, kormányzata, fegyelmi rendtartása és jogi viszonyai.
Tóth S., 1888. A serkei ev. református egyház története. Rimaszombat.

MORAL UND DISZIPLINIERUNG IN DER KIRCHE VON FELSŐVÁLY VOR DER AUFHEBUNG DER LEIBEIGENSCHAFT

(Auszug)

Der Verfasser hat Untersuchungen auf dem hauptsächlich von Kleinadligen bewohnten Gebiet des historischen Komitats Gömör, im Tale des Flusses Vály vorgenommen. Felsővály, Bikkszög und Mihályfalva waren reine Adelsdörfer. In Gergelyfalva und Alsóvály lebten auch Menschen bäuerlicher Herkunft. Das Verhältnis zwischen Bauernschaft und Adelsstand ist seit langem ein interessantes Thema der ungarischen ethnographischen Forschungen. Der Verfasser hat weitere Untersuchungen vorgenommen, die sich auf das moralische Leben und die Veränderungen der Arten der Disziplinierung beziehen. Er hat seine Daten den presbiterischen Protokollen zwischen 1767 u. 1843 des Felsővályer Kirchendistriktes entnommen.

Nach einer kurzen siedlungs- und kirchengeschichtlichen Einführung wird über die moralischen und Disziplinarvergehen bzw. über ihre Bestrafung gesprochen. Die Zeit zwischen 1767 und 1843 ist in der Hinsicht der kirchlichen Disziplinierung eine aktive Epoche. Schimpferei, die Beleidigung der Kirchenältesten, Hurerei, Verleumdung, Diebstahl, Prügelei, Nicht-Verehrung der Mutter, verbotene Arbeit an Festtagen, Beschimpfung anderer Religionen, Familienzwistigkeiten und Zänkereien waren die Disziplinarvergehen, die damals vorkamen. Besonders interessante Familienzwiste waren – es handelt sich ja um Adelsdörfer – die sogenannten Stuhlprozesse, deren Ursache die Sitzordnung in der Kirche war. Das hat die gesellschaftliche Hierarchie gut gespiegelt.

Der Verfasser vergisst während seiner Untersuchungen nie, die Gleichheiten und Unterschiede zwischen den zwei gesellschaftlichen Klassen zu zeigen.

Die verschiedenen Vergehen haben die Bauern und die Adeligen in anderen Proportionen begangen. Die Stuhlprozesse sind nur bei Adeligen vorgekommen ebenso wie die Beleidigung der Kirchenältesten. Der Anteil der Diebstähle und der Hurerei war im Kreise der Bauern grösser.

Es war interessant, wie die verschiedenen Sünden und Vergehen beurteilt wurden. Die kleineren oder grösseren Geldstrafen (2–6–10–16 Ft) und die Stockschläge wurden nicht im gleichen Masse den Vertretern der zwei Klassen erteilt. Die Adeligen haben aufgrund ihres Ranges, gesellschaftlichen Stellung und Vertretung in grösserer Zahl im Presbiterium günstigere Urteile im Falle der Adeligen als im Falle der Bauern gefällt.

Der Verfasser hat auch das Verhältnis zwischen weltlicher und kirchlicher Rechtsprechung untersucht. Seiner Meinung nach ist das Ansehen der kirchlichen Rechtsprechung zwischen 1767 und 1810 unbestreitbar, die Wirkung der Entscheidungen und Urteile die vom Presbiterium gefällt wurden, stimmt mit der der weltlichen Gerichte überein. Zwischen 1810 und 1843 kann man feststellen, dass das Ansehen allmählich verloren wird. Die kirchliche Rechtsprechung fällt nur moralische, nicht realisierbare Urteile und überweist alle Streitfragen in den Wirkungsbereich des weltlichen Gerichtes (Diebstähle, Prügelei, Familienstreite, usw.). Dessen Ursache ist einerseits das königliche Dekret 1786, was den Mitgliedern der kirchlichen Körperschaften die Urteilsfällung verbietet, andererseits die moralische Lockerung der Mitglieder der Presbiterien, ihre Disziplinarvergehen. Und dabei müssen wir auch erwähnen, dass sich die Vergehen und Bestrafungen, die in den Kanonen festgelegt sind, auf alle Mitglieder der Kirchengemeinde, ohne die gesellschaftliche Zugehörigkeit zu beachten, beziehen. Während des tatsächlichen Prozesses werden diejenigen, die den unteren Schichten angehören, diskriminiert.

István B. Kovács

ADALÉKOK SZEMERE BERTALAN KORMÁNYBIZTOSI TEVÉKENYSÉGÉHEZ

HUGYECZ JÁNOS

Szemere Bertalan politikai pályafutásának jelentős állomása volt teljhatalmú kormánybiztossá történt kinevezése. E tanulmány újabb adalékokat szolgáltat közéleti tevékenységének e szakaszához.

Az ország katonai helyzete 1848 decemberére katasztrófálissá vált. A december 2-án lemondott Ferdinánd helyére a 18 éves Ferenc József került a trónra. Eddig tartott a császári sereg tétovázása. A haditerv szerint Windischgrätz Bécs alól támadott a fősereggel Pest felé, bal szárnyán Simunich altábornagy a szlovák nemzeti felkelés vezetőivel a Felvidék elfoglalására indult. Délen Nugent tábornok a horvát határőrszázlójak összegyűjtésével szintén támadott. Keleten, Erdélyben Puchner tábornok elfoglalva tartotta az országrész nagy részét. A Schlick hadtest Kassa felé közeledett.¹ Velük szemben létszámban és kiképzésben jóval gyengébb magyar honvédek állomásoztak, illetve próbálták felvenni a harcot; egyelőre többnyire sikertelenül. Bár december második felére Bem tábornok erdélyi, Damjanich tábornok alvidéki sikerei némileg módosították a helyzetet, de elesett a Dunántúl nagyobbik fele, Windischgrätz Pest felé közeledett és aggasztó volt a katonai helyzet Kassa környékén is.

Az 1848. december 14-én tartott képviselőházi ülésen magát Mészáros Lázár hadügyminisztert nevezték ki a Felvidékre vezénylő tábornoknak.² Teljhatalmú kormánybiztosnak pedig egész Felső-Magyarországra december 13-án *Szemere Bertalant* nevezte ki a Honvédelmi Bizottmány.³

Az egykori kormánybiztosok igen fontos feladatokat láttak el. „A kormánybiztos a megyében a Honvédelmi Bizottmány képviselője és így az új hatalom hordozója, az új közigazgatás szervezője volt. Ahol a megyei közigazgatás tétlenkedett ott a kormánybiztosok intézkedtek az újoncozás, a felkelés megszervezése és a hadsereg ellátása területén. Alájuk tartoztak a megyében állomásozó vagy oda érkező összes katonai egységek. A kormánybiztosok ellenőrizték mindazoknak az üzemeknek a tevékenységét, amelyek a hadianyagot vagy katonai ruházatot és felszerelést készítették, ők foglalkoztak a szükséges gabona felvásárlásával, s emellett még különleges feladatokat is elláttak.”⁴

December 16-án érkezett Szemere Miskolcra, ahol pánikhangulat fogadta. Sem a várost, sem az országrészt számottevő kiképzett fegyveres haderő nem védte. „Kiképzett,

1. *Várady G.*, 1976. 179–183.

2. *Nemeskürty I.*, 1977. 298.

3. *Helytörténeti Dokumentumtár*, 53. 4326.

4. *R. A. Averbuch*, 1970. 64.

hivatásos katonák csak a 8. huszárezred egy odavezényelt századában, valamint a frissiben alakult 13. és 14. honvéd huszárezredek itt működő osztályaiban voltak. A gyalogság hat honvédszászlóaljából és egy lengyel önkéntes századból állt. Mind a hat honvédszászlóalj októberi sorozású alakulat volt, az első tíz közül egy sem szerepelt Miskolc alatt. Csak a 17.-nek és 20.-nak volt szabályos felszerelése . . . A többieknek csak lándzsájuk, kaszájuk volt és az alapkiképzésen is alig estek át: a 26. egri, a 42. sárospataki, az 53. hajdúszoboszlói, az 54. pozsonyi honvédszászlóaljakat tehát semmiképpen sem lehetett harc képes alakulatoknak nevezni.”⁵

Nem csoda tehát, hogy december 11-én Kassa környékén csatát vesztek a császáriak túlerőben lévő, kiképzett csapataival szemben. Miskolcon demoralizálódott seregmaradványok gyülekeztek. A város védelmét gyűlésen elhatározták.⁶ Ilyen körülmények között, szervezés hiányában aligha lett volna tartható. Szemere nem is egyedül érkezett; magával hozta *Vadnay Miksát* is szabadsapat alakítása végett.⁷

A Miskolc székhellyel megalakult Felső-magyarországi Kormánybiztosság területén már 1848 októberétől működtek kormánybiztosok; közülük kiemelkedett *Farkassányi Sámuel*, aki később Szemere Bertalannak is igen nagy segítségére volt.⁸

Szemere kinevezési okmányával érdemes részletesen is megismerkednünk. „A honvédelmi bizottmány Szemere Bertalan honvédelmi bizottmányi tag úrnak.

Miután a Kassa melletti veszteség a hazát méltán nagy aggodalomba ejtette, s az ország épsége megkívánja, hogy Schlick a maga seregével előnyomulásában ne csak meggátoltassék, hanem kiveretessék, sőt megsemmisítessék, minden véderőt össze kell vonni minden lehető eszközét a győzelemnek előteremteni. Ki fontosnak tartja a kormány ez ország rész csendben tartását, mely erejének egyik kútfeje, bevallotta akkor, midőn a hadügyminisztert a sereg vezérletével megbízta.

Ép azon okból önt teljes hatalmú korm. biztosnak a honvédelmi bizottmány ki nevezi aképpen, hogy Gömör, Abaúj, Szepes, Zemplény, Szabolcs, Borsod, Heves, Pest vármegyékben, a hajdú és Jászkun kerületekben mindent tehessen, rendelhessen, parancsolhasson a mit az ellenség meggyőzésére, megsemmisítésére szükségesnek és kívánatosnak tart, és e tekintetben rendeléseinek a megnevezett megyék kerületek, sőt a már kinevezett k. biztosok is pontosan és felelőség terhe alatt s minden feltétel nélkül engedelmesskedni köteleességöknek ismerjék. Különben semmi szín alatt nem cselekedvén.

Kelt Pesten December 13-án 1848.

A honvédelmi bizottmány
Kossuth Lajos, elnök.”⁹

Másnap, december 17-én a megyei közgyűlés előtt is hivatalosan bejelentették megérkezését és jövetelének célját.¹⁰ Ugyanezen a napon hirdették ki első rendeleteit. E szerint a tisztviselőknek nem volt szabad távozni engedély nélkül állomáshelyükről; lovas

5. *Nemeskürty I.*, 1976. 299.

6. *Szücs M.*, 1981. 258.

7. *Szücs M.*, 1981. 258.

8. *Deák G.*, 1960. 5253.

9. *Helytörténeti Dokumentumtár*, 53. 4326.

10. *Megyei Jegyzőkönyv*, 1848. 4504. 691.

embereket, szekereket kellett beállítani a hírközlés és kapcsolatteremtés javítása érdekében. A népet minden vallásbeli lelkésznek buzdítani kellett. Rögtönítélő bíróság és haditörvényszék felállítását is megparancsolta. Elrendelte a Miskolcon és Szikszón Kassa felé menők megmotosztását a kémtevékenység akadályozása céljából. Megtiltotta a lövöldözést. Aki este 9 óra után lámpa nélkül ment az utcán, annak elfogattatását helyezte kilátásba. Felszólította a lakosságot a táborozási élelem megajánlására: aki erre képes, jelentse haladéktalanul.¹¹ Igyekezett a közrendet megerősíteni és a hadsereg ellátását is biztosítani.

Meg is indult a hadsereg szervezése Mészáros Lázár vezetésével. A hagyományos falragaszokon kívül Szemere felhasználta az 1842 óta megjelenő Miskolci Értesítőt is tájékoztatás céljából. Az értesítő eddig hetente jelent meg, s elsősorban hirdetések tartalmazott.¹² Az 1848. december 23-i számban olvashatták a lakosok, hogy a lap ezentúl naponta fog megjelenni. „Szükségesnek és czélszerűnek találtam, hogy még a táborozás tart az értesítő naponként megjelenjen, részint hogy a rendeletek, napi parancsok, benne gyorsan közöltessenek, részint, hogy a közönség mindenről rögtön értesíthessék. Rovataiba minden hazafiú s bátor nyilatkozatok, felhívások sőt javaslatok is szívesen fölvétetnek. A szó, a hazafiú, a lelkesítő szó, szülő anyja jeles és vitéz tetteknek.”¹³

December végéig a hadsereg szervezését kívánta elősegíteni elsősorban. Naponta jelentek meg rendeletei ezzel kapcsolatban. Nem állt például elegendő mennyiségű termény rendelkezésre, ezt felvásárlással kívánta biztosítani és az ehhez szükséges 5000 Ft-ot egyelőre kölcsönként teremtette elő.¹⁴ Kijelölte a katonák szállását és felszólította a tábori főbiztost, hogy minden eszközzel teremtse elő a had számára a szükséges ellátmányt.¹⁵ Néhány nap múlva értesítette Duschek Ferenc pénzügyminiszter, hogy a katonaság számára előlegezte a kért összeget.¹⁶ A kisebb fosztogató csapatokkal szemben, a polgároktól védelmére mozgó, nem a hadsereg kötelékébe tartozó csapatokat akart létrehozni. A hadseregbe bevonuló újoncnak foglalt fizetett. Az anyagi költségekre szolgáló 20 000 Ft-ot a miskolci sóhivatalnak kellett biztosítani.¹⁷ Kérte Borsod vármegyétől 3000 nemzetőrt rögtön kiállítását és e kiállítást a szolgabíráknak és nemzetőrségi századosoknak kellett megszervezniük. A létszámot először a nőtlenekből, majd gyermektelen nősökből kellett feltölteni.¹⁸ Schlick csapataival szemben erősíteni akarta a sereget. Schlick tábornok december végére hadtestével előnyomult Forróig, ezért biztonsági okokból a hadipénztárat Egerbe vitték.¹⁹

1849 januárjára, a hadihelyzet súlyosbodása következtében a kormány Debrecenbe menekült, így Felső-magyarország jelentősége is megnőtt. Fokozott figyelmet kellett fordítani minden ügyre, mely a katonaságot érintette. Lónyai László zászlóaljparancsnok kéréssel fordult Szemeréhez, hogy a napi 8 krajcár zsold felett a nemzetőrök kapják meg a

11. Helytörténeti Dokumentumtár, 53. 4326.
12. Magyar városok monográfiája, 1929. 121.
13. Helytörténeti Dokumentumtár, 73. 216.
14. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 4510–12. 694.
15. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 4513. 694.
16. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 4515. 694.
17. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 4516. 694.
18. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 4519. 699.
19. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 4550. 711.

2 krajcár húspénzt.²⁰ Szemere haladék nélkül intézkedett, közgyűlésen kérte a mérsékelt adó behajtását, melyből a kiadások fedezését kívánta megoldani és egyben bizottságot nevezett ki a végrehajtáshoz. Miskolc város vezetőit pedig megerősítette hivatalukban.²¹

Január 4-én ismét csatát veszített a felső-magyarországi had Kassa mellett. Szemere ennek ellenére buzdító plakátot adatott ki, melyben leszögezte: a gyakorlat majd megtaníttja a sereget nyerni, győztes csatákat vívni.²² A magyar sereg január 6-án Miskolcra hátrált, ahová Klapka is megérkezett január 11-én, átvenni a parancsnokságot. Már január 12-én Tokajba parancsolta a csapatokat átszervezés céljából. Miskolcot mindössze Dessewffy Arisztid alezredes dandára védte.²³ Január 15-én parancs érkezett e dandárhoz is a város elhagyására és Tokajba történő vonulására. Szemere Bertalan ezen parancs ellen érelyesen tiltakozott. „Azt tartja a honvéd-bizottmány: csata nélkül Miskolczot fel nem adni. Azt tartom én. Oka, mert Abaúj, Torna, Gömör, Borsod, Heves elveszett. E megyék jelen kútforrásaink egy negyedét teszik. E pont a közvélemény kútfeje is. Ezt feladva még csizmát sem vehetünk. Számúztuk magunkat a tiszai pusztaságra, hol malom sincs. Miskolc nélkül lisztünk nem lesz, fánk sem és a legtöbb sem. Debrecent is haladja e pont ilyen tekintetben. Vannak kérdések, mikben a politikai tekintély főbb, ez olyan. Ez öt megye elvesztése körülbelül oly sensatiot okoz, mind Buda-Pesté. Ezért azon parancsot, mit ön ma Dessewffy alezredes úrhoz intézett, meglepetve olvastam. Ebben ki van mondva Miskolc feladása. Ezt tiltja a honvéd-bizottmány én a parancshoz ragaszkodom, elvállalom a felelőséget érte.”²⁴ Ennek ellenére az eredeti Klapka féle utasítást hajtották végre és Szemere is kénytelen volt székhelyét átteni Tokajba.

„Miskolc védtelen maradt és várták az ellenséget a lakók. Schlick azonban utoljára sem jött ide, hanem 25-én délután a Schulcig, Kriegerm és Parott alatti sereg érkezett ide Pestről. Ez váratlan volt, mert csak tegnap hallánk először, hogy közelget. — Hozzánk két vasas szállásoltatott a városi tanácsnak ki kellett menni, nyilvánítani, hogy befogadja a császári sereget. A fegyverek beszedetni rendeltettek, de már csak kaszák voltak a népnél, a nemzetőrség feloszlatott.”²⁵ A kortárs Szücs Miklós naplójához kiegészítésképpen még néhány intézkedést érdemes fűzni. Kiengedték a politikai foglyokat, élelmiszereket rekviráltak, illetve ezer pár csizma és bakancs elkészítésére és átadására adtak ki parancsot. Törvénytelennek mondták ki a két alispán és főispán működését és helyükbe Bárczay László és Sütő János urakat nevezték ki alispánoknak, bár tiltakoztak ellene.²⁶ Január 27-én erőszakosan feleskettették a városi vezetőket a császárra.²⁷ 28-án Schulzig kivonult a városból, de előőrsei a Sajó hídjánál állomásoztak. Így állandóan parancsokat küldött a város vezetőinek, melyeket ők kénytelenek voltak végrehajtani, hiszen bármelyik órában visszatérhetett.²⁸ Közben Klapka január 22–23-án, majd 31-én győzött Tarcál és Bodrogkeresztúr térségében. Schlick megkezdte hátrálását Miskolcon keresztül.²⁹

20. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 18. 5.

21. Megyei Jegyzőkönyv, 1848. 28. 9.

22. Helytörténeti Dokumentumtár, 53. 4333.

23. Szendrei J., 1910. 86.

24. Szemere B., 1870. 27–28.

25. Szücs Miklós naplója, 1981. 262.

26. Szendrei J., 1910. 87.

27. Szendrei J., 1910. 90.

28. Szendrei J., 1910. 92.

29. Szendrei J., 1910. 92.

Szemere sem télenkedett. 24-én Tokajban kiadott plakátján értesített a győzelemről és elrendelte, hogy vagy őt, vagy a fővezért köteles értesíteni az, akinek tudomására jutott valami az ellenség számát, hadmozdulatait illetően. Be kellett szolgáltatni az elhagyott honvéd felszerelési tárgyakat. Aki az ellenségtől vett el felszerelést és beszolgáltatta, jutalomba részesülhetett.³⁰ Egy másik rendeletében ugyanezen a napon újra figyelmeztette a helyüket elhagyó hivatalnokokat, hogy árulónak tekinti őket. Népfelkelésre is buzdított. „Itt van az alkalma a felkelésnek. Ó te ezerkarú nép. A hadsereg megverheti az ellenséget, de csak te semmisítheted meg. Te milliókból állsz te mindenható vagy a földön. Te élete és véde vagy a szabadságnak, halála a zsamokságnak.” Követendő módszerként ajánlotta az élelmiszerek megsemmisítését az ellenség elől és ezen csapatok szüntelen háborgatását is megparancsolta.³¹

A megvert császári seregek február 6-án végleg elhagyták Miskolcot és környékét, magukkal vitték a két általuk kinevezett alispánt. 7-én először Perczel, majd Dembinszky serege érkezett a városba és velük Szemere is megjött.³² Február 8-án az ellenséggel való viselkedés tárgyában plakát jelent meg. „1. Az ellenség erőszakos és zsarnoki rendeleteit végrehajtani nem szabad, a ki teljesíti hadi törvényszék elé állítatik. 2. Azok már magokban is törvényteleneknek és érvényteleneknek nyilvánítatnak. 3. Bárczay László és Sütő János az ellenségtől az alispánságot elvállalván, s még akkor is intézkedvén, midőn innen elmehettek volna, mert az ellenség már eltávozott, elfogatni s vád alá vétetni rendeltetnek. 4. Kik erőszakosan, szuronyok hatalmával hódolatra és esküre kényszerítettek (mert hiszem, Borsodban a nélkül senki sem hódolt) azoktól megvárom, hogy ellenkező nyilatkozataikat hozzám 48 óra alatt sietve beküldjék.”³³

A tények ismeretében, az akaratok ellenére kinevezett alispánok elleni elfogatóparancs túl szigorú volt, – mint ahogyan ezt a későbbiekben látni fogjuk. Február 11-én a megyei honvédelmi választmány-ülésén olvasták fel levelét, melyben a betegsége miatt lemondott id. Miklós Ferencz első alispán helyett Gencsy László másodalispánt, ennek helyére pedig Ragályi Károly, volt főszolgabíró-t nevezte ki. E kinevezés csak a háborús időszakra vonatkozott, mert a levél leszögezte, hogy ezen időszak elteltével törvényes választásokat kell tartani.³⁴ Felhatalmazott egy bizottságot, hogy a Schulzig altábornagy által kinevezett alispánok munkáit a jegyzőkönyvek alapján vizsgálja felül és tegyen erről jelentést neki és a honvédelmi választmánynak. Ennek tagjai: Dominkovics Lajos főpénztárnok, Bakó János tiszti főügyész, Vadnai Barna központi főszolgabíró és Apostol József aljegyző voltak.³⁵ Érdekesképpen: Dominkovics Lajost, ugyanazon forrás szerint, melyben a két alispán kinevezését megtaláljuk, Schulzig altábornagy főkormányzónak nevezte ki, amely tisztség alól két nap múlva a főpénztárnokság ürügyén tudott csak megszabadulni. A megyei közgyűlés átadta Szemerének a császári sereg megszállása alatt lejegyzet naplókat és rendeletek jegyzőkönyveit, hogy ezeket – felülvizsgálván – hagyja jóvá vagy semmisítse meg.³⁶ Február 15-én a honvédelmi választmány előtt elő is terjesz-

30. Helytörténeti Dokumentumtár, 53. 4336.

31. Papp D., 331–332.

32. Szücs M., 1981. 262.

33. Helytörténeti Dokumentumtár, 53. 4337.

34. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 70. 17.

35. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 71. 18.

36. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 78. 21.

tették a felülvizsgáló bizottság jelentését a tisztségviselők és alispánok munkájának értékeléséről. E jegyzőkönyvből érdemes idéznünk a két alispán ügyében beadott kérvényeket és a honvédelmi választmány véleményét tevékenységükkel kapcsolatban.

„A császári sereg által magával elvitt férjeiknek addig is míg magokat teljesen igazolhatják az ellenök kiadott elfogatási parancs alul feloldoztatását Szemere Bertalan Kormány Biztos Úrnál kieszközölt közbenjárásukért Bárczay Lászlóné és Sütő Jánosné asszonyok által beadott elnökiül a küldöttségnek tárgyalás végett kiadott folyamodványa a tudósító küldöttség azon nézete kifejezése mellett terjeszti elő, miszerint Bárczay László és Sütő János Urak, azon körülmények tekintetbe vételével melyek között alispánokká lenni s ezen hivatalt viselni erőszakoltattak, de tekintetbe vételével azon hazafiúi érzelmeknek is melyet eddigi közéletük tanúsít s mely a reájok erőltetett hivatal viselése alatt több eljárásukat jellemzett közbenjárásukat teljesen igénybe veszik. Mi ezen folyamodványt melynek soraiba az ész meggyőző okai mellé a leggyöngédebb s legsebesültebb női szív rakta le fájdalját- egész terjedelmében átnyújtjuk Szemere Bertalan teljhatalmú Kormánybiztos Úrnak. – El van abban mondva minden mit reájok nézve legbecesebb élet s magokéval egy becsület féltése folyamodó nők elébe írt, el van mondva, mivel férjeik szabadságban hagyását eszközlenni remélték. Azon helyre juttatjuk e folyamodványt hol a bírói magas tisztt kötelességéhez képest a felhozott okok valódi súlyok szerint fognak méretni, de oly helyre egyszersmind hív a szív szózata is mindig felhatolt s felhozand ez esetben is . . . Nyíltan hivatkozhatunk pedig az érintettek hazafiúságára, mert arra mind magok, mind azok életéből kikre leegyenesebb hatásuk vala meggyőző adatokat mutathatunk fel. Bárczay László Úrnak egyetlen fia azon időtül fogva, melyben a magyar szabadság s függetlenségnek az önkényesi harca kezdődik hű bajnoka volt ez ügynek. Midőn mellőle a kétes kimenetel számtalanokat elvont álhatatban megmaradt, s küzde e mai napig azon huszárok soraiban, mely eddigi győzedelemeinknek több tényezői közé tartozott. A fiú magaviselet nem nyit-e következtetést az apa jellemére, holott az apai tekintély a fiú pályának irányát meghatározhatja.

E választmány minden egyes tagjai tanúságot tehetnek, hogy Bárczay László Úr fiját ellenkező irányra vezetni sohsem akarta sőt őszinte szülői örömmel tekinté pályáját. Továbbá Bárczay László Úrnak egyik közeli rokona, az alföldi táborban közelismerést sőt babérokat vívott ki magának.

Sütő János Urat illetően: nem nyílt s meggyőző tanúsága é hazafiúi jellemének miszerint múlt évben tíz hetet töltött távol családjától, dicséretesen töltvén az eredményre nézve fontosabb táborozások egyikét, egyikét azon táborozásoknak, melyekben a szabadság egyik valódi csatája vívatott s egyszersmind egy hosszabb harcz kezdetét vette.

– Nem taglalva a színezetet, melyben ott hol szabad s független a polgári élet, az elv s vélemény különbség nyilatkozik – bátran s őszintén tanúsítja a választmány, miszerint Bárczay László és Sütő János Urak azon hazafiak sorába tartoznak, kik előtt addig becses az élet míg az szabad és független hazában élhetik le. Ily férfiak ügyében nem pirulhat e választmány közbenjárását vállalni, s ennek sikere iránti reményt fejezve ki, Kormány biztos Úr figyelmébe ajánlja azon okokat, melyeknél fogva az idecsatolt folyamodványban férjeiknek Bárczay László és Sütő János Uraknak az ellenök kihirdetett elfogatás alóli feloldoztatást kéri a folyamodók és kéri velök együtt a honvédelmi választmány.”³⁷

Szemere, érvelésüket és a felülvizsgáló bizottság munkáját elbírálva felmentette őket az árulás vádjá alól. Az ugyaneznapi jegyzőkönyvi folytatás szerint elfogatóparancsot adott ki viszont a császári sereg által szabadon engedett politikai foglyok ellen.

A február 23-án megjelent és választmányi ülés előtt felolvasott rendeletei az újoncok két héten belüli kiállításával, az adó behajtásával, a fegyverek beszolgáltatásával és a népgyűlések megtartásával kapcsolatosak. Megparancsolta a fő és alispánoknak osszák fel a megyét és kékthetente, ha kell nemzetőri kísérettel is tartsák meg a gyűléseket, hallgassák meg a nép panaszát és ahol szükséges világosítsák fel az embereket a „Teherbeli egyenlőséggrül”.³⁸ A háború következménye volt, hogy a szabadpiaci árak emelkedtek.

37. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 75. 79.

38. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 106. 30.

Ez derül ki a miskolci mészárosok hozzá benyújtott kérelméből, melyben a hús árának emelését akarták, de Szemere csak a húsárak maximálására volt hajlandó.³⁹

Közben a hadiesemények Borsodban, illetve közvetlen közelében váltakozó szerencsével folytak. Február elején a magyar csapatok nagy aktivitást fejtettek ki. „A branyicskai hegyen és Iglónál 5-én seregeink vitézül viselték magokat Guyon alatt, 10-én bementek Kassára . . . 13-án jött be Klapka serege a Tisza mellől Tokaj vidékéről. 14-én délután kiindultak Kövesd felé. Délután elkezdtek az ágyúk dörögni észak felől Dembinszky serege találkozott Schlickel Tornallyánál, de a sűrű ágyúzásnak kevés sikere volt, mind két rész megtartá helyét . . . 21-én érkezett Görgey tábornok serege egy részével. 22-én Aulich, 23-án Guyon, 24-én Kmeti brigádjaik mentek itt által . . . Mind Kövesd felé mentek a katonák, mert a német azon irányban gyűjté öszve népét . . . s csakugyan 27-én délután meg is szólaltak az ágyúk 28-án délelőtt pedig még sűrűbben hallatszott a dörögésök a bikk felől, nagyszerű ütközet volt Kápolnánál, mert illy nagy erő e hadviselés alatt még nem szállott szembe egymással. Eredmény azonban nem sok volt, legfőbb volt az, hogy mind két részről a fő erők mérközvéen meg, helyöket megtartván, miből átlátá a büszke Windischgrätz, hogy nem könnyű a magyarokkal boldogulni, elestek számosan mindkét részről a mellettük lévő derék olasz Zanini zászlóalj is sokat szenvedett. Talán több siker lett volna, ha éppen akkor Görgey és Dembinszky közt némi feszültség nem uralkodik, mit maga Kossuth egyenlített ki . . .”⁴⁰

Maga Szemere is Kövesden tartózkodott február 28-án: ezt tanúsítja itt megjelentetett plakátja. E plakát egy kisebb csatáról tudósít, mely Kövesdnél volt, de jelentősége nagy, mert a magyarok győztek és még „4 lovag álgút, 32 lovat” is zsákmányoltak. A plakát második fele a Szemere tudósítás szerint, a Fiume „visszahódoltatására” indult két magyar ezredről szólt.⁴¹

Csapataink a kápolnai csata után Tiszafüreden gyülekeztek. Itt zajlott le a hírhedt tiszti lázadás. Szemere is ideérkezett és nem lépett fel erélyesen sem Dembinszky, sem Görgey mellett, hanem Kossuthot hívta levélben. „Ismét baj a vezérek között. D. panasz-kodik, hogy parancsai ellen cselekszenek a vezérek. Iratokkal igazolja. A vezérek ő ellene panaszkodnak. Sok érdek van bolygatva és félek az lehat a legénység közé is. Ez a veszély. Össze kell vonni minden érdeket, hogy a lehető legtöbb érezze magát felelősnek. Mert minden csak D.-t akarja tenni t. i. némely vezérek. Ha nem volna G. én bele vágnék. De G.-t nem ismerem, ő csak téged respektálhat, ha nem kedvel is. Pedig ő a főtényező. Ezért szükség van egyenesen reád. Jőjj zaj nélkül; mintha értekezni jönnél a teendő felett; titkoljuk a bajt. Többet mondok szóval. Ütközben találkozni akarok veled, és megyek N. Hortobágy felé, hogy míg jövünk, elmondhassak mindent. Indulok holnap innen 8–10-kor. Vettert is hozd. Ő tekintély.”⁴²

De nézzük meg valójában, mi is történt a nagy-hortobágyi csárdánál Kossuth és Szemere között. Érdekes dolgokat tudunk meg magától Kossuth Lajostól, aki végső soron nem utasította helyre Görgeyt, hanem emlékirataiban Szemerére hárítva a felelősséget, szinte elkendőzte a tiszafüredi lázadás politikai jelentőségét. „Szemere sürgetett, sietnék a

39. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 116. 37.

40. Szücs M., 1981. 263.

41. Helytörténeti Dokumentumtár, 74. 181.

42. Szemere B., 1870. 19.

táborba, vigyem magammal Mészáros és Vettert is a katasztrófa megelőzésére Füredre, de elénk jön a nagy-hortobágyi csárdához. Jött is Beniczky Lajossal, felvidéki kormánybiztos-sal, aki szívósan pártolta Görgeyt, miközben Szemere előadta, hogy a seregzérek valamennyien a lengyel tábornagy ellen fordultak, egyhangúlag kimondták, Dembinszky-től parancsot többé el nem fogadnak. Szemere szerint a fővezér megtartása a hadsereg feloszlásával lenne egyenlő, ezért ő a kormány döntésének lehetőségét meghagyva azt javasolta, állítassék a fővezér mellé haditanács. Az altábornagy ezt nem fogadta el, ismételtén azt mondván haditerveinek megosztása felől: ha sapkája megtudná, mit tervez a következő órában, ő biz tűzbe vetné. Szemere, ki eddig engemet is mindig Görgey ellen hergelt leveleiben, most kijelenté, hogy a Honvédelmi Bizottmány nevében őreá bízta ideiglenesen a fővezérséget. Azzal a szándékkal indultam Debrecenből, hogy a fővezér elleni fegyvelmezatlenséget Görgeyn torlom meg, ám kiderült, hogy a lázadás Klapka hadtestében kezdődött. S Dembinszky hibás és elkésett, sőt fejtelten intézkedései ellenében a seregparancsnokok helytállása mentette meg a hadat a katasztrófától. Noha e minősítés a fővezér személyes bátorságát nem vonja kétségbe. A seregparancsnokok és Szemere döntését jóvá kellett hagynom, ha azzal a módosítással is, hogy főparancsnokká Vetter Antal tettem, aki ezúttal vállalta a megbízást.”⁴³

Miközben a vezérek viszálya tartott, Miskolc ismét őrizet nélkül maradt. Március 3-án Ramberg, Göcz és Jablonszky tábornokok alatti sereg mintegy 3000 embere bevonult Miskolcra. A tisztviselők elmenekültek. Ramberg fenyegetőzött is, hogy új tisztikart nevez ki és el is hajtatta a főispán és első alispán marháit. 8-án a szolnoki csata hírére Ramberg tábora elvonult és 10-én ismét megjelentek a magyar huszárok.⁴⁴ Szemere Bertalan is visszatért és erélyesen folytatta hadseregszervező munkáját.

Március 16-án látott napvilágot híres rendelete, amely a felsőmagyarországi védésséggel foglalkozott. A védéssereg létrehozásának a célja a következő volt: „akkor is biztosítani Felsőmagyarországot, különösen Gyöngyöstől kezdve, Egeren, Putnokon, Rozsnyón keresztül Lőcséig és innen kezdve Eperjesen, Homonnán, Ungváron, Nyíregyházán a Hegyalján keresztül Miskolczig, midőn hadseregünk jelen nincs. Célja: hogy a néppel egyesülve, apróbb ellenséges táboroknak ellenállhasson . . .”.

A továbbiakban nyolc pontban szabályozta a védéssereg létszámát, tagozódását, az állomány fizetését, szolgálati idejét. Kilátásba helyezte, hogy aki rokkant lesz, holtig ellátást kap, ha elesik a családja 1000 Ft-ot vagy tíz hold földet. Kinevezte a toborzó vezetőket is.⁴⁵

Ugyanakkor igyekezett felhalmozni készleteket a hivatásos had számára. E készletek várható nagyságáról értesítette Kossuthot március 26-i levelében. „Míg a hadsereg kissé időz, szükséges mozgását bevégezvén, én itt használom az időt. Készítetek 6000–8000 táborigényt, igen czélszerű minta szerint; varnak 30 000 bakancsot 50 000 fejémműt, 5–8000 csizmát, nadrágot néhány ezret, a méztzenzéfiek csinálnak szuronyt, puska csövet, zablát, kengyelvasat, Kassáról vitettem 1000 mázsa ként és salétromot N.-Váradra 86 mázsa puskaport; elfoglaltatott majd 100 ökör és 30–40 000 rőf vászon stb.”⁴⁶

43. Cseres T., 1981. 39798.

44. Szűcs M., 1981. 264.

45. Helytörténeti Dokumentumtár, 53. 4343.

46. Szemere B., 1870. 4–10.

Március 28-án ismét polgári ügyekkel foglalkozott. A zab és gabona árát is maximalta és a jegyzőkönyvből kiderül az is, hogy erre az intézkedésre hivatkozik a honvédelmi választmány, mikor kéri az iparcikkek árának maximalását is, nehogy a földeken dolgozó embereket nagymértékű károsodás érje.⁴⁷ Intézkedett a kápolnai csata után gyávaság miatt agyonlőtt borsodi hadnagy vagyónának édesanyjához való szállítása ügyében is.⁴⁸ Nagy gonddal szerelte fel védseregét is, szűrrel, kalappal vagy kucsmával és puskával. A védsereg költségeinek felét a kormánybiztosság, másik felét a megyék adták.⁴⁹ E védseregben harcolt Egressy Gábor is, kapitányként.⁵⁰

Az országos hadihelyzet a magyarok számára kedvezően alakult.⁵¹ A hatvani, isaszegi győzelmek után „Gödöllőn Kossuth azon ágyban halt, melyből azon nap reggelén Windischgrätz kelt föl” és a váci csatában elesett az egy hónapja Miskolcon járt Göcz tábornok is.⁵²

Kossuth a győzedelmes tavaszi hadjárat közben kormányalakítási tervekkel foglalkozott, ebbe bevonta Szemere Bertalant is. Április 16-i és 19-i leveleiben felkérte Szemere-t a belügyi és rendőri osztály vezetésére és arra, hogy nevezzen ki maga helyett kormánybiztost. Szemere április 20-i válaszlevelében családi okokra és közjogi aggodalmaira hivatkozva kitérő választ adott.⁵³ Többszöri levélváltás következett Kossuth és kormányának leendő tagjai között. 1849. május 2-án hivatalos közlőnyt jelentetnek meg a kormány megalakulásáról. E kormányban Szemere a miniszterelnöki széket kapta.

Kormánybiztosi tevékenységéről a következőképpen emlékeztek meg a megyei közgyűlés május 6-án, a függetlenség kikiáltása alkalmából tartott ünnepélyes közgyűlésen: „... mint az ország kormányát akkoron viselő honvédelmi bizottmány által kinevezett felső-magyarországi teljhatalmú kormánybiztos örködvén felettünk... a feldúlt lelki nyugalmat szent és igazságos ügyünk iránt kebleinkben mindenkor ápolt, de az önkény szolgálai által elszibbasztani igyekezett hazafiúi lelkeseést vissza hozta; ki továbbá is bölcs és erélyes rendelkezései által megyénkben folyamatosan működő a nemzeti szellem felébresztésével felső magyar hon s e közt e megye lelkes fiaiból is oly rögtönözve összevgyűjtött védsereg felállításával nem csak ezen megye, hanem az ezen sereg által nagyrészen biztosított felső magyar hon hazafiúi köszönetét és hálás megösmerését kiérdemelte.”⁵⁴ Ugyanezen közgyűlésen küldöttséget bíztak meg, hogy Szemere Bertalannál tisztelegjen.

„Este a katonák adtak Szemerének fáklyás zenét, ki miniszterelnökké neveztetett ki Kossuth kormányzó által, másnap pedig elhagyá városunkat, hol roppant szorgalommal és belátással intézé a közelebbi hónapokban felső Magyarország ügyeit.”⁵⁵

IRODALOM

Averbuch R. A., 1970. A magyar nép szabadságüzdeme 1848–49-ben. Budapest
Cseres T., 1981. Kossuth Lajos. Budapest

47. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 172. 65.

48. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 162. 60.

49. Papp D., 274–276.

50. Szücs M., 1981. 265.

51. Szücs M., 1981. 265.

52. Szücs M., 1981. 266.

53. Szemere B., 1870. 11.

54. Megyei Jegyzőkönyv, 1849. 524. 139.

55. Szücs M., 1981. 266.

Deák G., 1960. A kormánybiztosi szervezet kiépítése és működése Miskolcon 1848/49. Borsodi Szemle 4. szám.

Halmay B. – Leszih A., 1929. Magyar városok monográfiája – Miskolc. Budapest

Nemeskürty I., 1977. „Kik érted haltak szent világszabadság”. Budapest

Papp D., 1870. Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez, 1848–49. II. Pest

Ráth M., 1870. Szemere Bertalan összegyűjtött munkája V. Pest

Szendrei J., 1910. Miskolc város története és egyetemes helyirata IV. Miskolc

Várady G., 1976. Ezernyolczáznegyvennyolc, te csillag. Budapest

Veres L., (szerk.), 1981. Szücs Miklós naplója, 1839–1849. Miskolc

BEITRÄGE ZUR TÄTIGKEIT VON BERTALAN SZEMERE ALS REGIERUNGSKOMISSAR

(Auszug)

Die Verteidigungskommission hat den 13-en Dezember 1848. den jungen Politiker, der sich aber schon grossen Ansehens erfreute, Bertalan Szemere zum bevollmächtigten Regierungskommissar von ganz Oberungarn ernannt.

Auf dem Gebiet des Regierungskommissariates von Oberungarn mit dem Sitz in Miskolc waren vom Oktober 1848. Regierungskommissare tätig, aber zur Zusammenstimmung ihrer Arbeit ist es notwendig geworden einen Regierungskommissar starker Hand über allen zu ernennen. Die militärische Lage ist kritisch geworden und die Errungenschaften der Revolution gerieten in äusserste Gefahr.

Das wirtschaftlich-militärische Verlieren Oberungarns hätte den Zusammenbruch der Revolution bedeuten können. Bertalan Szemere als bevollmächtigter Regierungskommissar hat schon am Tage seiner Ankunft Anordnungen getroffen um die Lage zu stabilisieren . . . Auch er hat seine Residenz nach Miskolc verlegt, weil das andere bedeutende Zentrum Oberungarns, Kaschau oft seinen Herrn gewechselt hat.

Er hat für seine wichtigste Aufgabe die bessere Organisation des Nachschubs der Armee und die Vermeidung der Panik gehalten. Er hat die Zivilverwaltung radikal geführt. Bis Ende Dezember sind täglich seine Anordnungen erschienen, die mit der Neuorganisation der Armee in Zusammenhang waren. Er hat entschlossen Kriegs- und Standgericht aufgestellt. Er hat seine Anordnungen und die Ereignisse in den „Miskolcer Mitteilungen“ veröffentlicht, er hat die Zeitung zu einer aktuellen Tageszeitung von beschränktem Umfang entwickelt. Im Januar wurde Miskolc mehemals zum Kriegsschauplatz. Bertalan Szemere war gezwungen die Stadt für einige Tage seinem Schicksal zu überlassen, aber als er zurückkam, traf er gleich Massnahmen im Interesse der Wiederherstellung der ungarischen Verwaltung. Er versucht die Bewohner auch damit anzufeuern, dass er jeden kleinen Sieg bekanntgibt. Er hat sich wegen der berüchtigten Offizierrevolte in Tiszafüred nach der Kápolnár Schlacht auch mit Kossuth getroffen und versuchte die Gegensätze der Offiziere im Interesse der Einheit zu überbrücken. Mit seinen energischen Massnahmen hat er zur reibungslosen Versorgung der sich sammelnden Armee beigetragen. Mit seiner Tätigkeit hat er zur Bewahrung der revolutionären Errungenschaften und zur Neuorganisation der später siegreich vorrückenden ungarischen Armee beigetragen.

Seine einige Monate lange hat Tätigkeit sowohl im Kreise der Bevölkerung als auch bei der Verteidigungskommission eine Anerkennung hervorgerufen. Danach vom Mai 1849 bis zum Zusammenbruch der Revolution ist er verdienstweise Ministerpräsident geworden.

János Hugyecz

KÍSÉRLET AZ OROSZ FŐERŐ ELŐNYOMULÁSÁNAK FELTARTÓZTATÁSÁRA, 1849. JÚLIUSÁBAN

FALUSSY JÓZSEF

1849. júliusában Magyarország kettős – osztrák–orosz – támadás küszöbén állt. „Az erőviszonyok katasztrófálisan eltolódtak: a harc katonailag eldőlt. Az országot csak az erők forradalmi mozgósításával, egy Napóleon forradalmi zsenialitásával lehetett megmenteni, s csak akkor, ha . . . a hadvezéri tévedések sorozata és az együttműködés teljes hiánya lehetővé tette volna a hatalmas túlerő egyenkénti felmorzsolását.”¹

Klapka György a megbízott hadügyminiszter (e poszton Görgey helyettese) május 26-i terve alapvetően védelmi jellegű volt, a határvédelemre szorítkozott. A legfontosabb, a feldunai hadszíntérre is csak a tetteleges védelem volt a cél. „A szövetséges seregek kettős támadásával szemben szakítani kellett volna a kicsinyes és teljesen elhibázott rendszerrel, mely mindent fedezni és védelmezni akar. Aki összes kiterjedt határait védeni akarja egy nagy országnak, szétforgácsolja erőit, utóvégre semmit sem véd és segélynyújtásra vezetetik minden csak félig fenyegetett ponton, mi folytonos csapateltolásokat és végre tervtelenséget idéz elő.”²

Hol álltak tehát a magyar csapatok 1849. június közepén, az orosz beavatkozás kezdetének napjaiban? A Haynau vezette osztrák főerőkkel átellenben (kb. 70 000 fő) négy magyar hdt. helyezkedett el a Rába–Vág vonalon. (I. hdt. Nagy Sándor József tb., II. hdt. Asbóth ezr. később Kászonyi ezr., III. hdt. Knezich ezr. később Leiningen tb., VII. hdt. Pöltenberg tb., VIII. hdt. – a komáromi várórség – Klapka tb. vezetésével; összlétszám kb. 62 000 fő).

Az É-, ÉK-, K-felől fenyegető orosz betöréssel szemben a szorosokat védve (?), zömmel Bártfa – Eperjesnél összpontosította Dembinszki altbgy. a IX. hdt.-et, melyhez Munkács középponttal a Kazinczy ho. csatlakozott (együttesen 16 000-ret meghaladó létszám). Az erdélyi hadsereg fölött (VI. hdt. . . .) Bem parancsnokolt. Délvidéken pedig Jellasics és a szerbek, a Vetter altbgy. vezetése alatt álló erőkkel (IV., V. hdt.) néztek farkasszemet. A magyar katonai erő teljes létszámát 160 000-nél alig többre becsülhetjük.³

Mit tett a kettős támadás elhárítására a magyar katonai és politikai vezetés? A tavaszi hadjárat győzelmeinek túlértékelése, az osztrák katonai erő lebecsülése nagy hiba volt, melyben Kossuth a kormányzó és Görgey a diadalmas hadvezér egyaránt osztozott. A sok elpocsékolt idő után a cári orosz intervenció árnyékában – bár ebben senki nem

1. *Várady G.*, 1976. 249.

2. *Gelich R.*, 1882. III. 923.

3. *Gelich R.*, 1882. III. 495–501.

akart hinni – egyetlen lehetőség volt: Haynau seregének szétverése. Mire azonban a magyar csapatok Vág menti offenzívája megindult, nem létszám-kiegyenlítődség következett be, hanem a számbeli fölény is az ellenfél oldalára billent. Ez, valamint a nem kellően összehangolt működés, jún. 15–16-án a zsigárdi, az első orosz segélyhadosztály (Paniutin tb. vezette) megjelenése jún. 20–21-én a peredi vereséget jelentette a nyugati hadszíntéren. Az utóbbival egyidőben érkezett meg Paskievics hg. északkelet-magyarországi bevonulásának híre a fővárosba. Duklánál jún. 15-én kezdődtek el a mintegy 150 000-re becsülhető orosz főerő hadműveletei.⁴

A kormány jún. 26-án elfogadta Görgey hadügyminiszter és fővezér elképzelését, hogy a komáromi pozícióban koncentrálódva, innét mérjenek döntő csapást először az osztrákokra, s utána forduljanak az oroszok ellen.⁵ Az alapvetően helyes terv azonban elkésett. Haynau erőinek a Vágtól a Rábához való észrevétlen átcsoportosításával megelőző, súlyos csapást mért Pöltenberg hadtestére. Ezzel a komáromi állás féloldalassá, a főváros pedig fenyegetetté vált. A kormány e váratlan helyzetben gyors döntésekre kényszerült.

Több meghívott személy (katonai vezető) jelenlétében vitatták meg⁶ az eseményeket, 1. Dembinszki, Kiss Ernő, Mészáros, Perczel, több alkalommal (jún. 29., júl. 1., júl. 5.). A haderők összpontosításául a Tisza–Maros szögét választották, Szeged középponttal (ahova a kormány is hamarosan költözni kényszerült). Görgey hadügyminiszter azonban, kinek távollétében hozták ez intézkedést – mivel fővezéri minőségében Komáromban tartózkodott – nem helyeselte, és nem volt hajlandó a kormány parancsának engedelmeskedni. Görgey nem akart tudomást venni az osztrák túlerőről, és makacsul ragaszkodott korábbi elképzeléséhez, mely a döntést a nyugati hadszíntéren erőltette. Ez már a magyar politikai és katonai vezetés kiújult és súlyosbodó válságát, ellentétét jelentette. Görgey, hadtestére támaszkodva dacolt a kormánnyal, az pedig nem tudott érvényt szerezni akaratának. Céltalan levelezgetések, békéltető, egyeztető küldöttségek váltották egymást a főváros és Komárom között. A tábornokok közül Klapka közvetített Görgey és a kormány, Kossuth között.⁷

Nem célunk belebonyolódni ezen események részletesebb ismertetésébe, magyarázatába. A politikai vezetés adminisztratív eszközökhöz nyúlt. Az engedetlen tábornokot megfosztották mindkét funkciójától. A hadügyminiszteri szék pillanatnyilag betöltetlen maradt, fővezérré pedig Mészáros Lázárt nevezték ki. A derék, becsületes öreg katona így indokolta emlékirataiban, hogy engedett a rábeszélésnek. „Mészáros fejét erre reá adni kénytelen volt, midőn pedig ezt tevő, együgyűségében mi mást sem reményelt, minthogy annyi egymás közt összeférhetetlen hadvezér közt, ha más által nem is, becsületessége és egyenessége által, mely minden egyénben elismeri az érdemet, egy oly közönyös pont leszen, mely a sokféle ágazó véleményt és kedélyt egy körbe gyűjteni s kiegyenlíteni bírja, s mely a különböző becs- és dicsvágyókat legkevésbé bántja meg.”⁸

4. *Gelich R.*, 1882. III. 547.

5. *Gelich R.*, III. 597.

6. *Beér J.*, 1954., 548.; *Waldapfel E.*, 1950. IV. 44.; *Vukovics S.*, 1894. 503–504.

7. *Gelich R.*, 1882. III. 659.

8. *Mészáros L.*, 1867. II. 283.

Egyébként sem volt sok választási lehetőség. Dembinszki, Mészáros, Vetter leszerpelt; Kiss Ernő ilyen jellegű tevékenységre alkalmatlan volt; Perczel a katonák szemében képzetlen, politikailag túlságosan radikális; Damjanich lábát törte; Klapka határozatlan, elméletileg képzett, de a gyakorlatban kevésbé állta meg helyét; Aulichot nem lehetett Görgey ellenében kijátszani. Maradna Bem, de neki feltétele a diktatúra, ez nem fogadható el Kossuth és a kormány számára. Szóba jött Kossuth „vezérsége is”, de a miniszterek részéről az „... előterjesztés hidegen fogadtatott.”⁹

Klapka júl. 7-én megkísérelte ugyan – Görgey betegsége alatt a délre való levonulást megkezdeni, de ez Görgey lemondási szándéka, s a VII. hdt. tisztikarának akciójára megíusult.¹⁰

A már Bátorkeszin lévő Nagy Sándor vezette I. hdt.-et is visszahívták. Pedig – ekkor még – a Wysockival és Perczellel való egyesülésnek semmi akadályja nem volt, hiszen az orosz elővéd még csak Egerhez ért. Görgey az este folyamán hozzá látogató tiszti küldöttségnek a következőket mondta: „... nyílt ellenszegülésben állok az utóbbival szemben, (ti. K. L. és a kormány – F. J.) mert az általa és főhadparancsnoka által elrendelt általános délre vonulást semmi egyébnek nem tartom, mint az országból leendő gyalogatos futás kezdetének, ...”¹¹. S ha már idéztünk, lássuk a meglehetősen mértéktartó Gelich véleményét ezzel a kitételrel kapcsolatban: „... „a katonai becsületnek semmi köze a hadászattal, és hogy a hadseregnek, ha erősebb is a vele szemben álló ellenséges hadseregnél, oda kell mennie, hol jelenlétére nagyobb a szükség.”¹² A dél felé való elvonulás annál inkább kétségessé vált, mivel Haynau a magyar csapatok távozási szándékát felismerve és hírt kapva az oroszok miskolci kimozdulásáról, a főváros felé való előnyomulásra határozta el magát.

Paskievics hg. az orosz főerővel (II. hdt. Kuprianov, IV. hdt. Cseodajev vez.), Bártfa–Eperjes–Kassa vonalán nyomult előre, sokszoros túlereje ellenére nagy óvatossággal. Mivel a szemben álló magyar erőket erősen túlbecsülte¹³ (60 000 fő!) magához vonta a tőle nyugatabbra előre haladó III., Rüdiger féle hadtestet. Az ún. északi hadsereg eredetileg Dembinszki (júl. 18-ig), majd Wysocki és Dessewffy tábornokok vezetése alatt állott. Összetétele, ereje a következő volt: „... 4 dandárra osztva Bulharin, Lázár, Jaszvitz és Junics alatt. Gyalogság: 2 vadászzászlóalj, 9 új honvédszászlóalj (többnyire hiányos, némelyikök csak 2 századból állott, középszámítással tehát félzászlóaljaknak vehetők), 4 század lengyel légió, 12 század önkéntes az északi megyékből, 1 zászlóalj utász. Névleg 12 2/3 zászlóalj, hanem tényleg alig 10 zászlóalj számítható. Lovasság: 6 század huszár, 1 század lengyel dsidás, 1 század önkéntes lovas.” Tüzérség: 34 ágyú, 3 röppentyű löveg = 9600 ember.¹⁴

Elméletileg a Kazinczy ho. is idetartozott, azonban Wysockiék gyors visszavonulása, s az orosz előretörés következtében az összeköttetés megszakadt. A továbbiakban ez az erő a szabadságharc menetére semmilyen aktív befolyást nem gyakorolt.¹⁵ A IX. hdt.

9. *Vukovics S.*, 1894. 520.; *Mészáros L.*, 1867. II. 279.

10. *Gelich R.*, 1882. III. 667–669.; *Görgey A.*, 1911. II. 252–253.

11. *Görgey A.*, 1911. II. 252.

12. *Gelich R.*, 1882. III. 669.

13. *Gelich R.*, 1882. III. 545.

14. *Gelich R.*, 1882. III. 499–501.

15. Ezt a nézetet vallja *Várady G.*, 1976. a régebbi szakirodalomra támaszkodva. Vele ellentétes véleményen van *Pásztor E.*, 1979.

katonái 2–3 kisebb összeütközéstől eltekintve (pl. jún. 20. – Héthárs és 23. – Somos) nem tették próbára az orosz csapatok erejét. Kassára jún. 24-én vonultak be Kuprianov és Cseodajev hadtestei, miközben Anrep tb. elővédje által követve Wysocki 26-án Miskolcra ért. A gyors hátrálás okára rávilágít Kossuthnak egy nappal később Pestről keltezett levele. „A vezérek, főleg attól való félelmökben, hogy a 18 000 főnyi ellenséges lovasság csapataikat megsemmisíti és szétveri, nem mernek ütközetbe bocsátkozni, rögeszméjük, hogy főserégünkkel egyesülnek és nem gondolják meg, hogy ezáltal az orosz túlerőt itt a nyakunkba zúdítják . . .”¹⁶

Kossuth aggodalma jogos abban, hogy az oroszok túl gyorsan leérnek az Alföldre, azonban valóban öngyilkosság lett volna a sokszoros túlerő ellenében az alig kiképzett, hiányosan felszerelt, kicsiny létszámú magyar hdt.-nek ütközetbe bocsátkozni. Wysockinak, a jún. 26-án kapott parancs szerint Miskolcot a végsőkéig kellett volna tartania. A főserégtől csapaterősítéseket helyeztek neki kilátásba.¹⁷

De az ígéret Haynau győri támadása miatt beváltatlan maradt. Így a tábornok július első napjaiban (1–2.) Gyöngyös–Hatvan térségébe húzódott vissza. Ugyanakkor az orosz előnyomulás Miskolc környékén leállt. Paskievics hadtápvonalának megszervezésén fáradozott, hogy alig néhány napra való élelemmel „ellátott” csapatait ily módon kielégíthesse, mert a harácsolás nagyméretekben is lassan ment. Katonáit a kolerajárvány sem kímélte. 1849. június–július fordulóján megközelítőleg 2000 embere halt meg, s a betegek száma ennek 6–7-szeresére rúgott. A Pestre való előnyomuláshoz szükséges élelmiszeranyag előteremtése 8 napig Miskolcon való vesztéglésre kényszerítette az orosz fővezért.¹⁸ (Cseodajev IV. hadteste jún. 28-án már Tokajban tartózkodott.)

A kormány és Kossuth, miközben nem mondtak le abbéli szándékukról, hogy Görgey meggyőzzék, lázas tevékenységbe kezdtek. A Pesten tartózkodó Perczel Mór tb. vette át a Duna–Tisza közén, Kecskemét–Cegléd térségében már szerveződő ún. tartalék hdt. parancsnokságát.¹⁹ Perczelt június végén a fővárosban találjuk, ahol – bonyolítván a helyzetet – kormányellenes izgatást folytat, s személy szerint Kossuth-ot támadja,²⁰ (de másokkal is összetűz). Görgey vonakodását hallva pedig eddigi vádját látja igazolva és árulónak titulálja. Atyai jóbarátai Csányi és Vukovics igyekeznek mérsékletre bírni. Kossuth-tal való találkozásakor hevesen kifakad az őt (ti. P. M.–F. J.) ért vélt vagy valódi sérelmek miatt, végül kibékülnek. Olyannyira, hogy a kormányzó maga is Ceglédre²¹ megy Perczelt munkálataiban segíteni.

Mészáros Lázár – az újonnan kinevezett fővezér szerint a tábornok (P. M.) feladata a következő volt: Pest megye, Kunság, Heves megye, Tiszamente alkotta területen sűrűsse, a szervezés alatt álló tartalékosztályok újoncozását és felszerelését. Cegléd körül, a „vaspálya” mentén a szétszórt erőket egyesítse.²² A további eseményeket pedig várja be! „Cegléden Kossuth Perczellel ismét a legszorosb barátságba lépett, s befolyása alatt állott.”²³

16. Kossuth Lajos – Bemhez, 1849. július 27. Vö.: *Gelich R.*, 1882. III. 594.

17. *Gelich R.*, 1882. III. 552–553.

18. *Gelich R.*, 1882. III. 554.

19. *Barta I.*, 1955. II. 625.

20. *Vukovics S.*, 1894. 504.

21. *Klapka Gy.*, 1886. 182.; *Barta I.*, 1955. II. 653.

22. *Mészáros L.*, 1867. II. 280.

23. *Vukovics S.*, 1894. 521.

A tartalék hdt. szervezésében elhatározó fordulat következett be júl. 2-től kezdve. Ha Kossuth levelezését tekintjük, valóban számottevő mennyiségi-létszámgyarapodásról beszélhetünk. A kormányzó és a tábornok váltva járták a falvakat, nagyobb településeket. Ennek eredményeként 48 óra alatt 8000 ember sereglett a zászlók alá. Egy későbbi keltezésű híradás szerint: „Nyolc nap alatt Kecskeméten és Czeglédén egy 14 000 főből álló sereget gyűjtöttünk, felszereltünk, fegyverrel elláttunk Perczel tábornok alatt, . . .”²⁴ Szilágyi Sándor azonban itt megjegyzi: „E seregyűjtés érdeme legfőképp Perczelt illeti, ki faluról falura járva toborozott.”²⁵ Minek tulajdonítható e viszonylag rövid idő alatti, s rendkívül gyors létszámnövekedés? A kormány jún. 26-i kiáltványának („A nemzet kormánya a néphez!”) mindenesetre nem. Egyet kell értenünk Gelichkel, ha ezt a hosszadalmas, sok ismétlést tartalmazó irat – az elremítő túlzások következtében – inkább megfélemlített mintsem ellenállásra buzdított.²⁶ Az ország egészét tekintve egyébként is bebizonyosodott, hogy a népfelkelés csak korlátozott mértékben, kisebb területeken, s megfelelő szervezettség mellett (sorkatonasággal együttműködve) fejthet ki eredményes tevékenységet. S ez a haza helyett inkább a „ház” védelmére korlátozódik. Másrészt a kezdődő nyári munkák is akadályozták a földhöz szorosan kötődő parasztságnak a táborokba történő áramlását.

A fent említett területen egyszer már lejátszódott a szabadságharc folyamán, 1849. januárjában, egy méreteiben hasonló folyamat. A toborzás, szervezés eredményességére egyrészt Perczel személyes tevékenysége, másrészt a hadihelyzet alakulása szolgálhat magyarázatul. A kettős támadás okozta veszélyérzet fokozódása nagyban elősegíthette a létszám ilyen arányú növekedését. Ha a mennyiséget tekintjük, az eredmény nagyon imponáló. Más a helyzet, ha a minőséget, a harcértéket vizsgáljuk. A Wysocki–Dessewffy-féle hdt. felszereltségét, pontosabban felszereltségét, harcban való járatlan-ságát, a nyomasztó túlerő és állandó visszavonulás okozta bizonytalanságérzetet feltételezve és ismerve nem lehetnek illúzióink a Perczel-féle hdt.-et illetően.

Kossuth is mintha túlértékelt volna az újonnan szervezett és a hozzá csatlakozó, 2 hdt. erejét, vagy az optimizmus csendül ki szavaiból? Görgey seregének távollétében tagadhatatlanul megnövekedett, mint egyetlen közelben levő, felhasználható erő, a IX. és X. hdt. jelentősége. A kormányzó szervező buzgalmában az is közrejátszhatott, hogy ismervén Görgey és Perczel egymás elleni gyűlöletét – a különböző katonai vezetők között egyensúlyozva – nyomatékosan támaszkodhasson most, Perczelre. Magára a tábornokra és az irányítása alatt álló hadtestre.

A nehezen mozgó, szülőföldjétől messzebbre távozni nem akaró szervezetlen, rosszul felfegyverzett tömeg számarányának túlságos megnövekedése azonban már a leendő hadműveletek sikerét is veszélyeztette. Perczel, Dessewffy és Wysocki pl. a hatvani táborban összegyűlt, kaszás–dárdás népfelkelőket hazaküldték.²⁷ Helyettük inkább lovas szabadcsapatok felállítását szorgalmazták.²⁸ Ezzel azonban a harcra még valóban hajlandók kedvét vették el a további küzdelemtől.

24. Szilágyi S., 1850. 31.

25. Szilágyi S., 1850. 31–32.

26. Gelich R., 1882. III. 598–604.

27. Barta I., 1955. II. 729.

28. Barta I., 1955. II. 698.

Ebben a „félkész” állapotban, s a bonyolult helyzetben a magyar hadvezetőséget meglepetésként érte az oroszok Debrecenbe való bevonulása. Feltételezésük szerint – jogosan – Paskievics előnyomulása a fővárost célozta. Perczel azon parancsa is, mely szerint hadtestének várakozó álláspontot kell képviselni, hogy a további eseményeket várja be, Görgey csapataival való egyesülést feltételezte, hogy az oroszok ellen valamiféle halvány siker reményében vehessék fel a küzdelmet.

Az ellenséges főerő Miskolcon való stagnálása, s a Debrecen felé való kimozdulás elbizonytalanította, a napról napra súlyosbodó helyzetben amúgy is gyenge, kapkodó magyar hadvezetést. Kossuth, Bemhez írott levelében panaszodik is, hogy Wysockinak és Dessewffynek rosszak a hírmondói, s nem tudják pontosan, hogy hol áll az ellenség.²⁹ Cseodajev csapatainak debreceni betörése után Nagyvárad mint főcsapási irány is számításba jött. Kossuth – levelei tanúsága szerint – két dologban bízik: Görgey érkezésében, s a tiszántúli népfelkelés erejében. „Vácztól Hatvan felé 20–24 000 ember útban van. Tábornok Perczel a Tisza mellett két seregtest felett parancsnok („tulajdona” az általa újon alakított 10 000 s Vysocky – Dessewffy-test 12 000 ember) az első ma Abonyban, a másik Törtelen van. Körülmények szerint vagy átmennek a Tiszán, vagy mellette föl, ha a hatvani sereg közeledik.”³⁰

S Karcag környékén hatalmas népfelkelő sereget tételez fel. (K. L. – Bemnek 1849. júl. 4.) Ugyanezen napról szintén Bemhez: „Az ellenség Nagy-Várad felé való előnyomulásának híre úgy látszik nem igen alapos. Mindemellett Vysockynak rendelete van 7-én a Tiszán átmenni, Perczel pedig 10 000 emberrel már holnap átmenend.”³¹ Perczelnek a 2 hdt. fölötti vezérlete itt ideiglenes lehet, s a Debrecen elleni közös akcióra vonatkozik, annak időtartamára korlátozódik.

A magyar forradalom és szabadságharc ideiglenes fővárosának Debrecennek megszállása júl. 3–6-a között volt, s célja élelmiszerszerzés. Cseodajev csapatainak kivonulása napján kelt Kossuth levele Klapkához, melynek részlete a következően szól: „Visocky tábornok ma Czeglédre érkezett csapataival, holnap Kecskemét, Körös és Szabadka felé indul. Perczel tábornok, kinek már 10 000 embert bocsátottunk rendelkezésére, holnapután átkel a Tiszán; elővédei ma már Kiss Újszállás előtt állanak, csapatainak egy része pedig Török-Szt.-Miklóson és Szolnokon. – Az ellenség a Tiszán túl Debreczenben áll. – A népfelkelés különben erélyesen folyik s mihelyt Perczel átkel a Tiszán, az egész néptömeg támogatni fogja őt.”³²

E levélrészletből kiderül, hogy a korábbi elképzelés szerint Perczel csapatai, annak kisebb része, valóban átkelt a Tiszán, viszont a lengyel tábornok csapatai Szolnok helyett ellenkező irányban, Cegléden összpontosultak. Úgy látszik, Mészáros Lázár fővezér érvényt szerzett 1849. júl. 3-i hadparancsának a (júl. 5-i tanácskozáson), s eszerint a Wysoczky vezette hdt. útirányát Szabadka felé, tehát a bács-bánati sereggel való egyesülésben jelölte meg.³³ De nemcsak a IX. hdt. csapatainak tiszántúli bevetésére nem került

29. *Gelich R.*, 1882. III. 692.

30. *Barta I.*, 1955. II. 696.

31. *Gelich R.*, 1882. III. 691.

32. *Klapka Gy.*, 1886. 191.; *Gracza Gy.*, é. n. V. 561.

33. *Mészáros L.*, 1867. II. 292–293.; *Danzer F. A.*, 1874. 322. Ez utóbbi erős fenntartásokkal használható, gyakori tévedései és túlzottan szubjektív véleménye miatt.

sor, hanem – a Debrecenből való orosz kivonulás hírére a X. hdt. is leállt, s ismét a Tisza jobb partján Szolnok térségében sorakozott fel. (júl. 8-ra.)

Paskievics hg. serege 1849. júl. 6-án mozdult ki Miskolcra a pesti országutra, s a Mezőkövesd–Kápolna–Gyöngyös–Hatvan útvonalon haladt előre. Rüdiger tb. a III. hdt.-tel – nagy óvatossággal – júl. 12-re Hatvanba, Kuprianov tb. pedig a II. hdt.-tel Gyöngyösre ért ugyanaznap. Cseodajev IV. hdt.-e, biztosításul a Galícia felé vezető utánpótlási vonalaknak, Miskolcon maradt. Az orosz előnyomulással egyidőben júl. 9-től Haynau osztrák fővezér is megkezdte kisebb erőkkkel, a III. osztrák hdt. egyes részeivel, Buda megközelítését. (A szövetséges előőrsök – Adleberg és Vussin – találkozása júl. 11-én meg is történt a fővárosban).³⁴

Buda és Pest kiürítésének előkészületei eközben folytatódtak. Kossuth Cegléden tartózkodott, a képviselők szinte már mind Szegedre távoztak Szemere miniszterelnökkel együtt. A katonai irányítást Dembinszky és Mészáros L. a polgári ügyeket Csányi és Vukovics miniszterek intézték. A tevékenységük közepette júl. 8-án az éjszakai órákban érte őket a hír, a kormányzó levele, miszerint Perczel Mór tábornokot a „közép-tiszai” seregek parancsnokává nevezte ki. S erről értesítve a kormányt egyben kéri, . . .” hogy tekintse a haza jelen körülményeit, a susceptibilitást tenné félre, s rendelkezéseiben nyugodni meg.” A rendelkezések legfontosabbika pedig abban állt, hogy a Délvidékre tartó Wysocki-féle IX. hdt.-et Nagykőrösről visszarendelte Ceglédre. Ez, Görgeyhez hasonlóan a délvidéki erőkoncentráció elodázását jelentette. Kossuth, Perczellel, Wysockival és Dessffyvel hozta meg döntését.³⁵

Formailag nem lehetett kifogás a bejelentés ellen, hiszen azon miniszteri ellenjegyzés állt. – Horváth Mihályé. Mészáros, Dembinszky, s a többiek ebben ismét a kormányzó, a politikai vezető beavatkozását látták, joggal, a katonai döntések meghozatalában. Vukovics Sebő meg is jegyzi emlékirataiban ezzel kapcsolatban, nem sok túlzással: az országban tulajdonképpen három kormány van: K. L. Cegléden, Görgey Komáromban, a minisztérium Pesten. S tegyük hozzá negyediknek a Szegeden tartózkodó kormányfőt, Szemerét. Ez a dolog már valóban nagyfokú döntés- és irányítóképtelenséget takar. A két város (Buda, Pest) kiürítése jún. 8–9-én történt meg.³⁶ Utoljára – mint januárban – ismét Csányi László távozott. Másnap este, júl. 9-én Szolnokon Mészáros és Dembinszky keserű szemrehányásokat tettek Kossuthnak és lemondásukat helyezték kilátásba. De belátva azt, hogy lemondásuk amúgy sem változtatna a zavaros helyzeten, Perczel csapatainál maradtak. (A kormányzó még azon az éjszakán – a kozákok közeledtének hamis hírére – a Tisza bal partján lefelé, Szegedre indult).³⁷ Kossuth terve egyébként a tiszatáji csapatoknak Perczel főparancsnoksága alá helyezésével az volt, hogy Görgey helyett ez a sereg zárja el az orosz csapatok útját a főváros felé, egyben biztosítsa az érintkezést Erdéllyel, s a kormány szegedi székhelyét fedezze.

Mészáros, az öreg fővezér még most sem mondott le arról, hogy jobb belátásra bírja Görgeyt. Már nem parancsolt . . . „Ezennel felhívom azon haza nevében, mely ön állítólag annyira szeret, hogy nyilatkozzák, hogy akar-e a kormány rendeleteinek hódolni, vagy

34. *Gelich R.*, 1882. III. 693., 746.

35. *Vukovics S.*, 1894. 521.; *Mészáros L.*, 1867. 289.

36. *Vukovics S.*, 1894. 526.

37. *Vukovics S.*, 1894. 527.

nem? jön-e sereggel vagy nem? ” Másutt: „. . . de ha oly veszély környékezné . . . , mely az áttörést lehetetleníti, inkább vonuljon vissza Komáromba.”³⁸ Csak legalább őt, a fővezért értesítse.

Viszonya, közben korántsem volt felhőtlen másik beosztottjával Perczel Mórral sem. Emlékiratában kezdetben csak a napi teendők fölötti vita, haszontalan súrlódások szerepelnek általánosságban, a Pest elhagyását követő napokra vonatkozóan. De néhány sorral alább az ellentét okát röviden és találóan fogalmazza meg. „Perczel azonban az alárendeltséget soha nem tűrhetvén, akkor, midőn rögeszméje azt tartá, hogy a haza mentője egyedül ő, azt még kevésbé tűrhetette, s mindig függetlenül szeretett rendelkezni.”³⁹ Mindezek, amint a következőkben látni fogjuk, nagymértékben kihatottak e magyar sereg harci tevékenységére.

A 4 hadsereg nagyjából átlós irányban mozgott előre. Az oroszok az egyik átló hosszabb szálán DNY-i irányban a Pest felé vezető országúton haladtak előre, míg Haynau csapatai számára a főváros volt cél, hogy szövetségeseikkel az érintkezést fölvegyék – ami meg is történt. Július 15-én az orosz fővezér az osztrákoktól is értesült a magyarok komáromi elindulásáról (júl. 12.).⁴⁰ Az osztrák fővezér azonban nem tudott érdemben beleszólni a küzdelembe, mert 16-án megindított csapatai csak 22-én voltak már támadásra készen Pesten, kb. 38 000 ember.

A Görgey vezette magyar csapatok (3 hdt. kb. 25 000 ember) a Dunát követve, a másik átló rövidebb szárán D-nek fordultak, a leghosszabb utat pedig Perczel hadtesteinek kellett megtenni, Szolnok térségéből előrenyomulva. A két magyar sereg között azonban alkalmi híreken, levélen kívül semmi rendszeres összeköttetés nem volt, pedig ebben a félelmetes helyzetben a hadműveletek szoros összehangolására lett volna szükség. De sem Perczel, sem Görgey nem rendelkezett a másik sereg hollétéről pontos információval. A két átló metszéspontja kb. Gödöllő–Aszód térségében volt. Paskievics, aki biztos volt benne, hogy Görgey Komáromból előbb utóbb kénytelen lesz elvonulni, megkísérelendő a délvidéki egyesülést, e környéken akarta a magyar vezér útját állni. Számításai szerint a Wysocki hdt.-et D-re kellett nyomni, hogy előrenyomuló balszárnyát ne fenyegetse. A két hdt. egyesülése azonban növelte aggodalmát, annál is inkább, mert létszámukat jelentősen túlbecsülve mintegy 50 000 főre tette. Az egyesülés pillanatnyilag veszélyeztette Paskievics elképzeléseit, de a hadjárat egészének kimenetelére változást nem gyakorolt.

Perczel helyes elképzelése az volt, hogy a Miskolc–Pest országút felé, ÉNY-ra támad, zavarva az orosz felvonulást, hogy így könnyítse meg Görgey áttörését. (Emellett a tiszai átjárók őrzésére is gondot fordított.)⁴¹ A megvalósításra lépést is tett. Joggal vetődhet viszont fel a kérdés, hogy az esetleges egyesülés esetén milyen együttműködés lett volna remélhető a két rivális tábornok között, hiszen ellentéteik, sőt gyűlöletük egymás iránt nyílt titok volt. Görgey pl. tiszafüredi viselkedésével, Perczel pedig lemondásaival eléggé nyilvánvalóvá tette, hogy maguk fölött parancsolót nem tűrnek, s a döntéseket – katonai tekintetben maguk szeretik hozni.

38. *Gelich R.*, 1882. III. 673.

39. *Mészáros L.*, 1867. II. 293.

40. *Gelich R.*, 1882. III. 747.

41. *Waldapfel E.*, IV. 210–211.; *Gelich R.*, 1882. III. 757.

1849. július 13-án indult el a magyar sereg Szolnokról, az Újszász–Jászberény útvonalon. A pesti országútra akarván kiérni, s az orosz balszárnyat tevékenységében zavarni. Helyesen tételezve azt, hogy az oroszok a főváros ellen vonulnak. De csak Újszászig haladtak előre, és másnap visszatértek Szolnokra. Mi lehetett a tétovázás oka? Amikor elindultak „...lehető vala, hogy Görgey a Duna bal partján Vácnak indult, ...”⁴² – írja Mészáros Lázár. De Görgey hadmozdulatairól nem voltak tüzetesen értesülve. Természetesen fennállott annak lehetősége, hogy az oroszokat két tűz közé fogják, de ehhez az összhang a 2 sereg között hadmozdulatokban nem volt meg. S ha Perczel előnyomulása közben Görgey nem jött volna, könnyen Göngyös–Aszód körül Paskievics főerejével lett volna kénytelen szembenézni. Bonyolította a helyzetet Klapka levele is,⁴³ ami 13-án érkezett Újszászra. Az iránt kérdezősködve, hogy hol van híd a Dunán? Akkor Görgeynek nincs is szándékában Vácnak jönni? Vagy a tudósítás az ellenségnek szánt megtévesztés? – mint Mészáros fővezér vélte.

Az osztrákoktól még nem kellett ugyan tartani, hiszen még csak elővédjeik jelentek meg. A másik sereg távolmaradása viszont Perczelt tette ki az orosz főerő csapása veszélyének. Mészáros és Dembinszki már ezt az előnyomulást is veszélyesnek tartották azzal érvelve, hogy seregük fele kaszás. Perczel, aki mindenáron „diversiót” akart, csak fölöttései unszolására tért vissza kiindulási pontjára.⁴⁴

Az orosz fővezér júl. 14-én kapta meg a hírt Perczel előző napi kimozdulásáról, és 14–15-e éjszakáján Görgey elindulásáról Vác felé. Serege zömét, 2 hdt.-et Aszód közép-ponttal vonta össze, szekérvonalát a következő napon a pesti úton Gödöllő és Aszód közt biztonságba helyezte. Júl. 16–17-én zajlott le a váci eldöntetlen ütközet, s a Görgey vezette magyar sereg útvonala így dél felé elzáródott. Görgey északnak fordult Losonc irányába. Rüdiger a III. hdt.-tel üldözte az elvonulókat, míg Paskievics a II.-kal Vácott maradt. Csak 19–20-ra lanyhult az orosz üldözés és csökkent 3 (!) lovasszázadra.⁴⁵ Ti. az orosz fővezér még 17-én a magyar utóhaddal csatázva értesült Perczel 2. kiindulásáról (júl. 16.). Erre, 1 hadosztályt (8 zlj., 16 szd., 16 ágyú) Tolsztoj tb. vezetésével e magyar sereg megfigyelésére küldött.⁴⁶

Mint említettük, Paskievics számolt a Tisza felőli magyar támadás lehetőségével, ez most mégis zavarólag hatott. Miért? A sok menet, ellenmenet következtében orosz részről nem voltak tisztában Perczel előnyomulásának irányával. Másrészt ismét jelentősen túlbecsülték a tiszavidéki sereg erejét kb. 50 000-re. Valójában ennek a fele, ha az orosz fővezér most Perczelt tartotta veszélyesebb ellenfélnek, s csapatait ellene koncentráltta, azokat visszafordítva Aszód–Gyöngyös térségébe. Helytálló tehát az a megállapítás, hogy „Perczel mozgalmi Görgey üldözésének zsibbasztására fontos befolyást gyakoroltak ...”⁴⁷

Miközben mindkét oldalról az előkészületek folytak, a magyar hadvezetésben tovább tartott a cívódás, huzavona. Perczel felháborodott hangon ír leveleket a kormánynak,

42. Mészáros L., 1867. II. 293.

43. Mészáros L., 1867. II. 293.

44. Mészáros L. 1867. II. 294.

45. Gelich R., 1882. III. 756.; Egressy Á., 1893. 137.

46. Gelich R., 1882. III. 756.

47. Rüstow, E. 1860. 260. (Mértéktartó, tárgyilagos tudósítás a magyar szabadságharc katonai eseményeiről.)

Kossuthnak. A hadvezetést önállóan akarja intézni, tevékenységébe sem Mészáros (a fővezér!), sem Dembinszki ne szóljon bele, serege ügyébe nem tűr beavatkozást; a kormány inkább köszönje meg fáradozásait, Kossuth pedig rá ne féltékenykedjék stb.

A kormányzó válasza mértéktartó: „... sokkal célszerűbb volna, ha Tábornok Úr engem katonai tapasztaltságánál fogva a fővezér rendelkezéseinek helyességéről, vagy helytelenségéről véleményéről értesítene . . .”⁴⁸ De a parancsnok levelek útján való kontrollálására már nem volt idő.

Perczelnek ez a 2. kimozdulása a pesti országot felé, világos jele annak, hogy akaratát érvényesítette, hogy az oroszokkal a harci érintkezést mielőbb felvegye. Nem hivatalos hírek ugyanis magyar sereg Duna bal parti megjelenéséről is tanúskodtak. A gyalogság fegyvertelenebb része Abonynál maradt. A jobban felszerelt része, mintegy 15 000 ember 19-én Tápiószelén található. Nagykátára vonult kémszemlére a lovasság Desseffy vezetésével, a Thorzniczki osztály (17 szd., 12 ágyú) még 18-án. Perczel terve az volt, hogy Nagykátáról (Fényszaru irányában) Jászberénynek tart, s onnét a vasútvonalra tér vissza, de mindenképpen „az orosz működési vonal ellen diversiót teend.”⁴⁹

Az osztrákok esetleges megmozdulásának feltartóztatására Wysocki gyalogsága szolgált, fedezve az oroszok ellen indulók balszárnyát. 1849. július 20-án Perczel kiadja a parancsot az előnyomulás folytatására. A Thorznicki lovasosztály Fényszaru irányába tör előre, a vezér pedig 1 gyalogdandárral követi őket. A jelzett településnél a huszárok 2 szd. dzsidásra bukkannak, s azokat Zsámbok, Tura felé üldözik. Júl. 19-én Paskievics a II. hdt.-tel Vác–Kis-Újfalu környékén áll, s Rüdigert is a III. hdt.-tel másnap Romhányból Gyöngyös irányába rendeli. A IV. hdt. Kápolna, Mezőkövesd térségében ekkor Miskolc felé haladt. A szekérvonat (2. része) júl. 20-án Aszódról Hatvannak tart. Menetbiztosításul Tolsztoj tb. 15 lovasszázaddal és 14 ágyúval szolgált. (Ezekből volt az a 2. szd. dzsidás, akiket a huszárok megszalasztottak.) A II. hdt. 5. gyaloghadosztályának 1. dd.-a 18-án Tolsztoj támogatására Kis-Újfaluból Aszód felé indul.⁵⁰ Az orosz fővezér várakozik, a magyar sereg felbukkanására vár.

Tolsztoj tábornok Aszódon reggel 5 órakor (1849. júl. 20.) értesül menekülő dzsidásaitól a magyarok megjelenéséről, s a kb. 3000 fős menetbiztosítással haladéktalanul Tura felé indul. Egyben helyzetét tudatja Labintzoff altb.-gyal a segítségére küldött gyalogdandár parancsnokával. Turán áthaladva hadirendbe állítja seregét. Az első vonalba az Olga-huszárezredet, a másodikban a Hannover-huszárezredet négyes-négyes sorban. Ágyúival csapatai szárnyát fedezi. Az erősítést várva várakozó álláspontot foglal el, mert a magyar lovasságot túlnyomónak hiszi. Majd, hogy csapatai erősebb színben tűnjenek fel – egy hadicselt alkalmaz – második vonalát az elsőhöz előretolja. Tömöríti csapatait, tömeget mutatva. Tartalékul a kora reggel megszalasztott 2 szd. dzsidás kozák marad.⁵¹

A magyar csapatok a következőképpen álltak fel, a Fényszaru és Zsámbok közti térségben. A jobbszárnyon (Fényszaru kukoricásai által földve) kb. 600 lengyel lovas 6 ágyúval. Középen 5 szd. huszár 1 röppentyűüteggel, nyílt terepen. Ők álltak először szem-

48. Barta I., 1955. II. 756–758.

49. Mészáros L., 1867. II. 294.

50. Rüstow, E. 1860. II. 262–263.

51. Rüstow, E. 1860. II. 264.; Gelich R., 1882. III. 257–258.

be a kifejlesztett oroszokkal, várva a sereg másik felének beérkezését. Ez kb. 2 óra múltán bekövetkezett, amikor Perczel vezetésével kb. 1200–1500 huszár vonult fel a balszárnyra. Tartalékul 1 osztály huszár maradt. A magyar csapatok létszámát kb. 2300–2500 főre tehetjük.

A helyzet az volt, hogy megütközés ugyan nem volt tervezve – Mészáros Lázár szerint –, de a visszahúzódot szégyenletesnek tartották, s így került a csatára sor. Egységes vezérlés nem volt, a jobbszárnyon Dembinszki, középen Dessewffy parancsnokolt és itt tartózkodott Mészáros Lázár fővezér is. A balszárnyat, mint említettük Perczel Mór irányította.⁵²

Az oroszok megvárták a magyar csapatok felfejlődését, ami kb. déli 12 óra fejeződött be. Hosszú, kb. 1 órai tétlenkedés után Dembinszki ágyútűzével kezdődik a csata, amit az oroszok viszonznak. Ez is eltart egy órát. Az ellenséges ágyútelepek erőteljes működése azonban arra kényszeríti Dembinszkit, hogy csapatait, s a tartalékot kivonja a lőtávoból. Eközben a magyar huszárság az orosz szárnyak ellen támad, s az Olga-huszárezred kétszer is meghátrálni kényszerül. A támadásokat Dessewffy és Perczel vezette (az utóbbi gyalogdandára nélkül). Az orosz ágyútűz és a tartalék bevetése azonban a további előnyomulást megakadályozza. Orosz rohamok következnek, amit csak nagy ügyel-bajjal véd a huszárság. Hullámszik a küzdelem több, mint egy órán keresztül. Ekkor érkezik Labintzoff tb. gyalogzászlóaljaival és mögötte 1 huszárezred, s friss útegeinek tüze a huszárok meginognak, majd rendetlen hátrálásba kezdenek. A magyarok az egész vonalon félbeszakítják a harcot, gomolyagokban 4–500-val hátrálnak. Dessewffy huszárai, s a lengyelek, ez utóbbiak lovukról leszállva fedezik a visszavonulókat. Az ágyúzajra Felső-Szt.-György felől Wysocki dandára is beérkezik, de már csak fedezetül kerül felhasználásra. Szerencsére az orosz üldözés lanyha, kis erővel (1–2 szd.) folyik Tóalmásig. (A visszavonulást hadicselnek vélik).

A sereg Nagykátán keresztül Cegléd–Abony irányába vonul el.⁵³ Du. 6 óra körül minden befejeződik. Az orosz csapatok is visszahúzódnak Hatvan irányába. Veszteségük: 6 halott, kb. 60 sebesült, magyar részről kb. 100 halott és sebesült. Ez, a turai csata volt Perczel első és egyben utolsó támadó hadművelete az oroszok ellen. (Hogy mennyire túlbecsülte Paskievics a magyar sereg erejét az mutatja, az ütközet hírére 1 gyalogadosztály és 1 lovasdandárt indított útba Tura felé.)

A csatát követő nap⁵⁴ (21-én) érkezett Nagykátára a főhadiszállásra Piketti ezredes Görgey seregéből, akitől értesültek a vezérek a Vácnál lezajlott ütközetről és Görgey visszavonulásáról. Dembinszki szerint P. M. „a haját tépte”, hogy az előző nap nem egész haderejével nyomult előre, hogy Wysockit szárnyának fedezésére rendelte. Támadása azonban akkor is elkésett volna, hiszen vezértársa már Rimaszombaton járt.⁵⁵ Az orosz csapatok 2 tűz közé fogása szóba sem jöhetett.

52. Mészáros L., 1867. II. 295.; Szeremlei S., 1867. II. 236.

53. A csataleírások legtöbbje rövid, vázlatos, kevés eltéréssel, főleg a csapatvezérek szereplése mértékének megítélésében térnek el egymástól. V.ö.: Rüstow, E. 1860. II. 265.; Gelich R., 1882. III. 758.; Danzer F. A., 1874. 328–330.; Szeremlei S., 1867. II. 237.; Mészáros L., 1867. II. 295–297.; Breit J., 1929. II. 208–209.; Dessewffy csatában tanúsított viselkedéséhez lásd Kationa T., 1978. 377.; Podmaniczky F., 1888. II. 1.

54. Hogy szökve-e, vagy elszakadva a seregtől, nem tisztázott. Mészáros L. (II. 302–303.) 19-re teszi érkezését. Bizonytalan hírek szállingóztak a váci csatáról a seregben is. Vö.: Waldapfel E., 1950. IV. 210–211.

55. Egressy Á., 1893. 137.

Szinte természetes, hogy a veszett csata után a „közép-tiszai” hadvezetés egysége végképp megbomlott. Dembinszki azt emlegette fel, hogy a visszavonulásnál magára hagyták.⁵⁶ Mészáros L. már előre látta a vereséget, Perczel pedig az elmulasztott lehetőségen kesergett. Abban még egyetértettek, – s ez helyes következtetés volt, – hogy a magyar haderő ilyen csekély részeinek koncentrálásával az orosz főerő ellen sikert elérni nem lehet. Tehát tekintetbe kell venni a kormány szegedi székhelyének fedezését, valamint a Tisza–Maros szögi összpontosítást. Ennek érdekében a sereg feladata: lehetőleg késleltetni Haynau előrenyomulását Szeged felé. Az útvonal kijelölése vezetett a végső szakításhoz. A fővezér és vezérkari főnöke a Tisza bal partján vezették volna le a sereget: kerülővel, nem felélt területen, arra hivatkozva, hogy az osztrákoknak az oldalába lennének, s közöttük a Tisza. Perczel azonban ragaszkodott a kormány székhely valódi fedezéséhez, s a rövidebb Kecskemét–Félegyháza útvonalhoz. Végül Perczel kétségbe vonta Mészáros és Dembinszki rendelkezési jogát a sereg fölött, arra apellálva, hogy e téren neki Kossuth kizárólagos jogot biztosított.⁵⁷ Erre a két altábornagy azonnal el is hagyta a sereget.⁵⁸ (A levonulás Perczel elképzelése szerint zajlott le, melynek ismertetése, értékelése itt nem célunk.)

Az eddigiekben ismertettük az 1849. jún. közepétől július 20–21-ig terjedő részben politikai, de zömmel katonai eseményeket, melyek a szabadságharc kimenetelének e végső szakaszában zajlottak. Kiindulópontunk a harc reménytelen voltának megfogalmazása volt. A Klapka-féle védelmi koncepció helytelenségét a történetek világosan bizonyítják. Előbb tágabb körben mozogva próbáltuk felvázolni az erőviszonyok eltolódását, az intervenció, ill. magyar csapatok elhelyezkedését a jelzett időszak kezdetén. Szót ejtettünk a szabadságharc politikai és katonai vezetése közti, s ez utóbbin belül meglévő ellentétekről is. Majd a közt leszűkítve az ún. „közép-tiszai” sereg működését vizsgáltuk. Megállapításainkat a következőkben foglalhatjuk össze.

Kb. július elejétől kezdve a politikai vezetés a katonai ügyek intézésére semmilyen hatást nem gyakorolt. Sugyanezen időtől datálható ez, hogy egységes katonai vezetés, mint olyan – eddig is csak feltételes módban beszélhettünk róla – megszűnt létezni. Egymástól elszakított, egymással érintkezésbe alig lévő szétforgácsolt erők, tábornokaik által irányított – vagy inkább az ellenséges hadmozdulatok által rákényszerített – mozgásáról, „egyéni” akcióról van szó.

Született egy jó elképzelés a komáromi pozícióról (az osztrák seregek ellenében), később. A második – Görgey személyes fenntartásai ellenére – sem volt rosszabb, gyors végrehajtás esetén. S ha már Görgeyről szóltunk, ennek a tervnek a kivételét – egyike fő támogatója – Kossuth késleltette a közép-tiszai egyesítés révén.

Induljunk ki abból, mi volt Perczel feladata kezdetben? Erőgyűjtés, várakozás a „vaspálya” mentén. Erőgyűjtés: a 2/3 részben újoncokból, s puskaport alig szagolt, az oroszok elől végig menekülő katonákból minél harcészebb 2 hadtestet formálni. Nagyon rövid idő alatt, hallatlanul kevés és korszerűbb fegyver, hadianyag híján. A mennyiség

56. *Danzer F. A.*, 1874. 329.

57. Szegedi találkozásuk alkalmával egymást vádolták félremagyarázással, s ez Perczel lemondásának egyik – kisebb – oka volt.

58. *Barta I.*, 1955. II. 768.; *Breit J.*, 1929. II. 243–244.; *Danzer F. A.*, 1874. 331.; *Mészáros L.*, 1867. II. 302–303.

megett, viszont a harcérték csekélyisége nyilvánvaló volt. Várakozás: a jól felszerelt, vagy inkább sokkal jobban felszerelt, harcedzett Görgey-féle sereg megérkezésére, hogy míg Haynau Komárom alatt marad, ha nem is itt (1. Vác–Gödöllő–Hatvan térsége), de Dél-Magyarország egyesült erővel szálljanak szembe Paskievicssel.

Görgey álláspontját, egyéni megoldásokra való hajlandóságát ismerjük. Ez utóbbit tekintve – mint Mészáros Lázár írja – Perczel sem maradt el mögötte. Gondoljunk az 1849. decemberi eseményekre, aminek a móri csatavesztés lett a következménye. Fölöttebb kétséges együttműködésük egyesülés esetén, amikor egymás közt alá- és fölérendeltséget nem ismernek.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy az orosz csapatok debreceni tartózkodása csak élelemszerző, ideiglenes akció volt és a főcsapás iránya végül is a magyar főváros, Perczel seregének (IX., X. hdt.) a feladata is változott. A Wysocki, Dessewffy hadtesttel megerősödött tartalék feladatai „kibővültek”. Egyrészt továbbra is keresni kellett a kapcsolatot Görgey seregével – ezt Mészáros L. kísérte meg több ízben, érdemleges eredmény nélkül. Biztosítania kellett a tiszai átjárókat (Tiszafüred–Szolnok térségében) az oroszok átkelése ellen. Lehetőség szerint megvédeni a fővárost, de Szegedet is fedezni. S mindezek érdekében megállítani az orosz előnyomulást. Ez volt Kossuth elképzelése. Feleannyi, elképesztően rosszul felszerelt, gyakorlatlan erővel: területet védeni, s egyben „elégészes” erőket koncentrálni az orosz főerővel szemben: képtelenség. Hozzáteve, hogy az ellenség elhelyezkedését – egyébként jól – csak feltételezték Vác–Aszód–Hatvan térségében.

Paskievics erejének kipuhatolása mikéntjében is eltérő nézeteket vallottak a magyar vezérek. Mészáros és Dembinszki realisabban mérték föl hadtesteik valóságos erejét, s az összeecsapás elkerülését ajánlották. Perczel régi receptjéhez híven lelkesedést akart önteni seregébe egy sikeres összeütközéssel. Világos volt előtte, hogy nem kerülhet szembe az orosz fősereggel, mert ez a sajátja vesztét okozhatja. De hogy honnét és kb. milyen erőkkel támadhatnak, ki akarta puhatolni. Ezzel csapatainak épségét sem tette kockára, hiszen a használhatóbb gyalogságot, s a mozgékony lovasságot vitte magával. Az a nagyszabású elképzelés tehát, amely eredetileg kb. 50 000 főt, majd a Görgeyvel való egyesülés elmaradása után ennek a felét (immár csak a 2 hadtestet) szántak Paskievics csapatai ellen egy nagyobb szabású, erőszakos kémszemlére zsugorodott. Hiszen az eredetileg tervezett létszámnak kb. huszadrésze vett részt és szenvedett vereséget a turai csatában. Semellett már csak sokadrangú kérdés, hogy mennyiben zavarta meg az ellenséget Perczel kétszeri kimozdulása. Vagy az, hogy még ebben a kisebb méretű lovascsatában egy irányító, vezénylő tábornok nem volt, hanem minden szárny parancsnoka önállóan hadakozott. Az sem mérvadó, hogy Perczel gyalogdandára nem ért idejében a csata színhelyére, mert míg vele együtt is, a befejezéskor az ellenség már többszörös túlerőben volt.

A közép-tiszai sereg nem teljesítette, nem teljesíthette feladatát. Kossuth, talán Perczel terveinek irreális volta miatt. Katonai mozgástere már szűk. Északra a hatalmas orosz katonai erő, s nyugat felől Haynau fenyegető árnyéka. Szolnoknál még ugyan ott állnak Lenkey századai, de Pesten már az osztrák előőrsök tanyáznak. S nemhogy az orosz főseréget, de annak töredékét sem sikerült meghátrálásra kényszeríteni. Egyetlen út kínálkozott már csak a fenyegető kettős támadás elkerülésére: levonulás Szeged irányába. S ami ezután következett, az a magyar szabadságharc végvonaglója volt csupán.

IRODALOM

- Barta I.*, 1955. Kossuth Lajos kormányelnöki iratai II. Budapest
Beér J., 1954. 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Budapest
Breit J., 1929. Magyarország 1848–49. évi függetlenségi harcának katonai története. Budapest
Danzer F. A., (szerk.) 1874. Dembinszki Magyarországon. Budapest
Egressy Á., 1893. Emlékeim az 1848–49-dik évi szabadságharc idejéből. Budapest
Gelich R., 1882. Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Budapest
Görgey A., 1911. Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. Budapest
Gracza Gy., é. n. Az 1848–49-ik magyar szabadságharc története. Budapest
Horváth M., 1865. Magyarország függetlenségi harcának története. Genf
Katona T., (szerk.) 1978. A szabadságharc 9 nagy csatája. Budapest
Katona T., (szerk.) 1979. Aradi vértanúk. Budapest
Klapka Gy., 1886. Emlékeimből. Budapest
Mészáros L., 1867. M. L. emlékiratai. Pest
Pásztor E., 1979. A tizenötödik aradi vértanú. Budapest
Podmaniczky F., 1888. Naplótöredékek. Budapest
Rüstow, E. 1860. Az 1848–49-diki magyar hadjárat története. Pest
Szeremlei S., 1867. Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest
Szilágyi S., 1850. Kossuth a forradalom végnapjairól. Pest
Várady G., 1976. 1848 te csillag. Budapest
Vukovics S., 1894. V. S. emlékiratai a Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Budapest
Waldapfel E., 1950. A forradalom és szabadságharc levelestára. Budapest

VERSUCH ZUR AUFHALTUNG DER RUSSISCHEN HAUPTKRÄFTE IM JUNI UND JULI 1849

(Auszug)

Diese Publikation wünscht den Prozess darzustellen, der in der letzten Phase der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes vor sich ging. Sie beschäftigt sich nicht mit der Auswertung des gesamten ungarischen Kriegsschauplatzes, sondern mit einem kriegsgeschichtlich weniger dokumentierten Operationsraum. (Sieh: Tätigkeit der sogenannten Mitte- Theiss Armee).

Ungarn, der Sommer von 1849: Nach Budas Wiedereroberung sind Kossuth und Görgey ruhmreiche Persönlichkeiten, aber auch die österreichisch-russische Gegenoffensive wird zu dieser Zeit schon vorbereitet.

Mehrere Vorstellungen sind über Ungarns Verteidigung in Kenntnis der zweifachen Offensive geboren. Die sogenannte zirkuläre Verteidigung war Klapkas, die Konzentration in Komárom Görgeys und die Kraftvereinigung im Theiss-Mieresch-Winkel die Vorstellung von Kossuth und von einem Teil der der Generalschaft, einige Mitglieder der Regierung haben auch diese Vorstellung gehabt. Jede Vorstellung enthält positive Elemente vom kriegsgeschichtlichen Gesichtspunkt aus aber die sind zur gleichen Zeit bestreitbar. Es ist aber interessant wie sich ein Detail der vorher erwähnten Vorstellung verwirklicht hat.

Diese Publikation baut sich auf den Memoiren der militärischen und politischen Führer von 1848–49 auf. Diese sind 10–20 Jahre nach den Ereignissen oder auch noch

später entstanden. Sie tragen den Stempel der Subjektivität und den der Ungenauigkeit der Erinnerung an sich, trotzdem dienen sie als ernste Beiträge zur Untersuchung einzelner Ereignisse des Freiheitskampfes. Mit der – unseren heutigen Kenntnissen gemässen – Kritik können sie verwendet werden.

Wie wird also eine Konzeption grossen Formats – die Aufhaltung der russischen Hauptkräfte – zu einer militärischen Aktion kleiner Dimension? (1. Reitergefecht bei Tura). Was konnte ein militärischer Führer, der General Mór Perczel in der ausgespitzten Epoche der Krise der politischen und militärischen Regierung im Sommer 1849 für Ungarns Rettung tun? Neben Bem ist er der radikalste General des Freiheitskampfes. Seine Kraft und die Möglichkeit der Vereinigung mit Görgey ist minimal. Halten Sie die russische Hauptarmee auf – sagt Kossuth Dazu hat er aber weder Zeit noch Kraft. Während sich Paskievics von Osten und Haynau von Westen der ungarischen Hauptstadt nähert, wird die russische Hauptarmee unter Görgeys Führung dazu gezwungen, in der Richtung auf die Bergstädte zu ziehen. Perczel versucht wenigstens die Grösse und den Aufenthaltsort der russischen Hauptkraft festzustellen. Dessen Folge ist das Reitergefecht bei Tura den 20. Juni 1849, das in der zweiten Hälfte der Publikation erörtert wird. Der Ausgang kann nicht bezweifelt werden: die Überzahl des Feindes siegt.

Die zwei Interventiosheere wandten sich nach Süden und das unausgebildete bloß, mit schönen ungarischen Worten angespornte Armeekorps Perczels stand ihnen alleine gegenüber. Und nur ein Teil davon stösst mit einem abgesonderten Teil der russischen Hauptkraft zusammen.

Nicht die war die entscheidende Schlacht des ungarischen Freiheitskampfes. Eine politische Niederlage hatte er einige Wochen früher und eine militärische einige Wochen später erlitten. Diese Publikation wünschte nur eine weniger bekannte Episode der letzten Tage des Freiheitskampfes vorzustellen.

József Falussy

ADATOK AZ ABAÚJSZÁNTÓI CSIZMADIAIPAR MÚLTJÁHOZ

BAKONYI BÉLA

Az 1920-as években Abaújszántón, egy-egy országos vásár alkalmával, amikor a község csizmadiái felállították sátraikat, hosszú utat kellett megtenni annak, aki a sátorsor végére akart érni. A mesterek sátrain kívül a társulati tagság rendelkezésére állott a csizmadiaszín, melyben áruikat kínálták a csizmadiák. Érdekes látvány volt a 25–30 méter hosszú, 8 méter széles épületben látni a vásárló tömeget, szemlélni az áruikat kínáló mestereket. A pult fölötti lelógó álványon rendjében sorakoztak a csizmaremek. A béres, kubikus, szegényparaszt vevők a zsiros, vájt csizmákat keresték, a falvak parasztleányei, asszonyai a fényes, fonásdíszítéssel, gombbal felékesített bokszcsizmákat. A szántói csizma egy-egy országos vásár alkalmával vonzotta a gönci, encsi, szikszói, szerencsi járás falvainak lakóit.

A második világháború után már rohamosan fogyott a mesterek száma; a virágkorában 80 mestert, legényeit, inasait számláló társulat felére, negyedére csökkent, majd a hatvanas években teljesen elsorvadt. A gyáripar, a divat változása felszámolta ezt a sajátos ipari közösséget. A mesterek, a segédek más munkahelyet kerestek, csak egy-két öreg ült a bankli mellett a vájt kerekcsékben. Dolgoztak, mint foltozó, javító suszterek. Egy-egy öreg mester még ma is sokat mesél régi életükről, egy-egy kupica mellett: „Amikor Rakamazra mentünk vásárra, éjszaka indultunk el szekérral. Ha hideg volt felvettük a vásári bundát, no meg melegített a jó fajta pájinka: soha nem szundikáltunk, beszélgettünk a mesterbarátokkal (egy fuvarossal 2–3 vásározó is ment). Többen elmesélték az úton még az apjuktól, nagyapjuktól hallott betyártörténeteket, előhozakodtak a csizmadia szekereket megtámadó útonállóik igaz történeteivel. Így a szekéren utazók beszéd témája kizárta az alvást, – de az utak rossz állapota is gondoskodott arról, hogy a szekerek rázkódtatása ébren tartsa az embert. Amikor a zombori csárda mellett mentünk el, éberebbek lettünk mint más útszakaszon, mert ennél a csárdánál sokszor megtámadták a vásározókat.” Ilyen és ehhez hasonló történeteket, vásárra utazó élményeket szívesen mesélgetnek az öreg csizmadiák, valahogy könnyebb a lelkük, ha visszaidézik a régi idők emlékeit.

A csizmadiaipar háttere és szervezete: Abaújszántó népessége 1790–1982 között a következőképpen alakult: 1790: 3500, 1850: 4100, 1880: 4274, 1890: 4100, 1900: 4603, 1930: 4969, 1941: 4908, 1949: 4567, 1960: 4586, 1965: 4086, 1982: 4138.

Ha a létszámingadozásokat figyelembe véve átlagszámítást végzünk, melynek alapján kb. 800 oldal jegyzőkönyvi anyag, és figyelembe vesszük a csizmadiaszín befogadóképességét, általában 60 mestert számolhatunk két segéddel, egy tanulóval. (Volt ahol dolgozott 4–5 segéd, de voltak magányos öregek is.) Tehát a szakmát gyakorló, szervezett iparosok száma községünkben 180–200 főre volt tehető, ami a község lakosságának 5%-a. Ez a számarány egy község életében mindenkor jelentős és meghatározó volt.

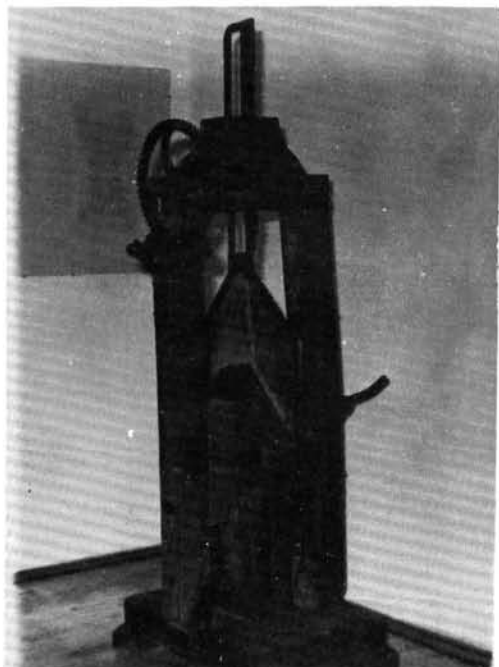

1. kép. Csizmadiaműhely a helytörténeti gyűjteményben
(A képek Antal János felvételei)

A csizmadiacéh elöljáróságát a *céhbiztos*, *főcéhmester*, *másod céhmester*, *céh jegyző*, az *atyamester*, a *kulcsos bejáró*, a *másodbejáró* és két *céh szolga* alkotta. A céhbiztost, aki jogi személy volt (bíró vagy ügyvéd) a közgyűlés először választotta meg, hogy a többi tisztségviselők – akik hasonlóan közgyűlésen lettek szavazatok alapján megválasztva – letegyék kezébe az esküt. A céhbiztos védte a kézműipari közösség jogi érdekeit, mint legfőbb választott személy a közgyűléseken elnökölt, ellenőrizte a mesterek szerződés kötéseit a tanulókkal és a legényekkel szemben. Ebben segítőtársai voltak a fő- és másodcéhmester. A céh elöljáróságnak joga volt pénzbüntetést kiszabni; ezek törvényességéről győződött meg a céhbiztos. Ilyen pénzbüntetést maga után vonó szabálytalanságok voltak: a mesterek visszaélései alkalmazottaikkal szemben, mesterlegények, inasok magatartásbeli problémái (fajtalan beszéd, anyaglopás, ittasság stb.). Ugyancsak büntetéssel járt a vásárhelyeken tapasztalt szabálytalanság (árrágítás, kontártermék árusítása, a kijelölt árulóhely el nem fogadása, mestertársakkal, vagy vevőkkel szemben tanúsított durva beszéd alkalmazása). Az elöljáróság által kiszabott pénzbüntetések jogi érvényességét a céhbiztos vizsgálta felül. Éberrel ellenőrizte, hogy a közönséges, vagy közgyűlések szabályosan lettek-e összehívva (hirdetés, tábla kiküldetésével). Gondja volt a gyűléseken a szavazatok tisztaságának elbírálásában.

A főcéhmester és helyettese, a másod céhmester felgyűjtötte és előkészítette minden azon testületi ügyeket, melyek a céhbiztos által intézkedést vagy szentesítést igényeltek. Megszervezték az atyamester által javasolt csizmaremek szakmai felülbírálatát, a legényeket vándorló, tapasztalatot szerző útra indították, személyeiket megfelelő hivatalos iratokkal ellátták.

A céhjegyző rendszerint jó írású mesterként lett erre a funkcióra kiválasztva. Kötelessége volt közönséges és közgyűléseken a jegyzőkönyveket vezetni, gyűlés előtt az előző gyűlés jegyzőkönyvét a hitelesítők megnevezésével felolvasni.

2. kép. Ványológép

a közgyűlés, vagy rendkívüli gyűlés kizárta a céh kebeléből. A céh előljárási irodájában kezelték a „szent cél” pénztárakat. Négy egyház él a községben (római katolikus, református, görög katolikus, evangélikus). A céh tagsága – vallási megoszlás szerint – minden hónapban tagdíjat fizetett be az egyházi szent cél kasszába. Sokszor előfordult, hogy megbotránkozottató káromolásért, vagy egymás jogtalan megbántásáért az előljárási büntetéspénzt szabott ki, melyet az illetőnek kötelessége volt befizetni a megjelölt szent cél kasszába. Az előljárási elhalálozás esetén *koporsó segélyt* utalt ki a szent cél kasszából, vagy szegényeket, ínségeseket jutalmazott, segélyezett. De az is törvényszerű volt, hogy kamat ellenében kölcsönöket folyósítottak ebből a keretből. A közönséges gyűlés és közgyűlés szigorúan őrködött azon, hogy a kamatok pontosan befolyjanak a pénztárakba. A csizmadiacéhre – később ipartestületre is – jellemző volt az egyházak megsegítése egy-egy értékes tárgyi adományozással. Ilyenkor külön gyűjtést szerveztek az illetékes egyházak tagjaitól, mivel a szent cél pénztárak nem bizonyultak elegendőknek. Ily módon adományozták a római katolikus egyháznak csillárt, örökmécses, mozaikablakot, zászlót, a református egyháznak márvány úrvacsoraasztalt, az evangélikus egyháznak az orgona felújítását. Ezek a tárgyak a mai napig is láthatók az egyházak templomaiban.

Az atyamester mellett működött még az ifjúságvezető-mester. Ez a személy egy fiatalabb, de nagy tekintélyt élvező mester volt, aki összefogta a fiatal legényeket és tanoncokat. Heti egy alkalommal felolvasást tartott részükre, műkedvelő előadásokat, táncmultságokat rendezett, húsvét harmadnapján pedig mivel ez hagyomány községünkben, batus kirándulást szerveztek a Sátorhegy és a Krakkó közötti völgybe.

Az atyamester (akinek külön hivatala volt) a személyi és szakmai ügyeket intézte, egymaga, vagy választott társaival képviselte a céhet más városok, vagy községek által rendezett vásározási gyűléseken, ahol kijelölték az áruló helyeket.

A céhrendszer virágkorában, amikor 200 főre volt tehető a foglalkozást űzők száma, nagyon sok személyi ügy adódott. Ezek: katona sorozásra előállítás, katonaidő letöltése után munkába állítás, javaslattevés, csizmaremek elbírálására, bekebelezési és elbocsátási eljárásokra javaslattevés.

Aki mestervizsgát tett, azt a céh hivatalos közgyűlésen a kebelébe fogadta. A főcéhmester buzdító beszédet intézett az új mesterhez, s a régi mesterek ünnepélyesen kezelték vele. Azt a mestert vagy legényt, aki a közszellem megsértésével, vagy egyéni magatartásával oly súlyosan vétett a községnek s közizlésnek, hogy nem volt méltó tovább a céhtagságra,

A kiszolgáló személyzethez tartozott a kulcsos bejáró, másodbejáró és a két céhszolga. Ezek feladata volt a céh hivatalos helyiségeinek tisztán tartása, fűtése, a csizmadia-árulósín takarítása, összejövetelek, gyűlések szervezésénél, az értesítés (tábla) kihordása.

Fejezetek a céh történetéből: Az abaújszántói csizmadiaipar legrégebb írásos emléke 1798-ban kelt. Magyarra fordítva „Nemes Királyi Szántói Csizmadia céh színyének meghagyattatása felől” címet viseli.¹ Ezt az okmányt a „Felsőleges Camerális Regéczi Uradalom Úriszéke Tállyán” adta ki. Ez az irat egy korábbi vita perdöntő írása.

A szántói csizmadiacéh egy csizma-árulósínt építtetett saját vagyonából és a tagság közadakozásából, mely 35 méter hosszú és 8 méter széles építmény volt. (Ez a csizmadiaszín 1980-ig fennmaradt). Az árulósín megépítését az tette szükségessé, hogy a vásárok alkalmával az utcán felállított ponyvasátorokban a csizmát áruló mesterek ki voltak téve az időjárás viszontagságainak, sokan közülük megbetegedtek. Megépült az árulósín, s mivel az utcán a sátorarúsítás megszűnt, tovább nem fizettek az úriszéknek vásározási helypénzadót. Hosszú vita után az úriszék belátta, hogy a csizmadiáknak igazuk van, a továbbiakban saját helyiségükben árulják a csizmát. Így a fent említett okiratban elállt követelésétől, elismerte az építmény jogosságát „színyének meghagyattatása” jóváhagyásával.

Az abaújszántói csizmadiacéh mesterei szekérfuvarral, a szekér alakjához (trapéz alakú) konstruált erős, bevasalt vásározó ládákkal szállították áruikat a sokadalmakra. Írott és recens adataim szerint a leggyakrabban látogatott vásározó helyek a következők voltak; *Alsóvadász, Bódvaszilás, Bodrogkeresztúr, Edelény, Halmaj, Hernádvécse, Hidvégardó, Krasznokvajda, Szendrő, Szikszó, Szin, Szerencs, Encs, Felsővadász, Forró, Sárospatak, Mád, Rakaca, Sátoraljaujhely, Tokaj, Tállya, Taktaharkány, Tiszalúc.* Egy 1822-ben Bodrogkeresztúrbán keltezett irat a következőket említi: „Alább írtak meg ösmerjük hogy minek utána az 1816-os esztendőben Privilegiáló Bodrogkeresztúr városába a Csizmadia Mester Enberek között szükséges árulóhely újonnan rendbe hozatott a Nemes Szántó városában lévő Csizmadia céhbéli mesterembereknek rendeltetett.”² Ezen írás részletesen foglalkozik a vásárok alkalmával kijelölt árulóhelyek odaítélésével. Megjelöli, hogy a céhek a vásártér északi vagy déli oldalán áruljanak sátorban, vagy színben. Ilyen vásárhelybiztosító, „tudósító üzenetet” küldött Sátoraljaujhely városa is 1846-ban.³

A vásárhelyek biztosítása s a törvényes árulási rend betartása jelentette a céhben dolgozó mesterek működési feltételeit. Ha a vásártér szűknek bizonyult, minden intézkedést megtettek a bővítés érdekében. Ezt jelzi az alábbi jegyzőkönyvi kivonat is: „Albert Mártony kis Czéh mester által fel terjesztetett, hogy a szerentsi vásárhelyen elvonuló vasút által az árulóhelyek megkevesedtek, amit is a városi előljároság tekintetbe vett és megígérte, hogy az vásárhelyet meg fogja bővíteni, oly formán, hogy a Szántói és Tályai Czéh előljárosi a jövő vásár előtt 14 nappal Szerents városa előljárosi előtt megjelenjenek és a vásári hely szín meg fog bővíteni. Határozat: Ez indítványt a gyűlés elfogadta és a fent írt mestertársak elhatározták hogy a Czéh kebelébül három egyén küldessen akik jelen legyenek a Szerentsi vásárhely kimutatásán.”⁴

1. Eredeti okmány megtalálható a Helytörténeti gyűjteményben.

2. Eredeti okmány megtalálható a Helytörténeti gyűjteményben.

3. Eredeti okmány megtalálható a Helytörténeti gyűjteményben.

4. 1872. ápr. 21-én megtartott főcéhmesterei kisgyűlés jkv. I. Tárty.

A fegyelem biztosítása a céh közösségen belül: Az a hagyománytiszteleten alapuló erkölcsi szellem, mely a vezetésből sugárzott, s gyakorlatilag a tagság egészére hatott, meghatározó volt a céh életében. Szinte minden cselekedet a kiváló munka elérésére volt ösztönző s a gyűlések javaslatai, vagy a dolgozókat irányító dicséret, dorgálás, pénz-büntetések (gyakran kizárások) az embernevelés szolgálatában álltak.

Választékos stílusban írták a céhgyűlések jegyzőkönyveit. Pl.:

„Tekintetes Czéh Biztos Úr sajnálkozását, sőt megütközését nyilvánította azon amint értésére esett előbbi Czéh Biztos Komjáti Sámuel urat minden ok nélkül s oly tiszteletlenül elhagytuk, s azt nem szeretné ha vele is így történnék. Általános éljenzésben tört ki a gyűlés öröme és kinyilatkozott, bár ezideig így viselte is magát a társulat, Tek. Barthus József Czéh Biztos Úr a gyűlés összes tagjait a szép egyetértés és értelmes tanácskozásért megdicsérvén azt felosztottnak nyilvánította.”⁵

A remekest sikeres munkája elismerése után az előljáróság és a gyűlés résztvevői mesterré avatták, a céhközösség kebelébe fogadta. Szép aktus volt ez, mely a munka értelme után a tekintélytiszteletet, a megbecsülést segítette elő.

A céh alkalmanként súlyos büntetéssel torolta meg a különféle vétkeket. Pl.:

„Főczéhmester Motsár András által jelentés tétetett, miszerint mestertársunk Sipos András inasa Rohály András mestertársunk Éliás Istvántól egy szattyánt, egy kerekítőt és egy zsebbeli kést elorozván, mely hibás tettjét az említett inasnak a gyűlés tárgyalás alá vegye. *Határozat* Miután Sipos András inasa Rohály András lopásban előterjesztett hibás tettje megvizsgáltott és az inas Rohály András lopás bűnét a gyűlés előtt beismerte és ő lopott egy szattyánt, egy kerekítőt és egy zsebbeli kést mely lopás beismert bűnéért elhatároztatott miszerint társulatunk tagjai között a mesterség tanulást többé nem folytathatja.”⁶

Ugyancsak lopás bűnéért (1 kancsó bor) két mesterlegényt kizártak a céh kebeléből.⁷

A fegyelmet, a munkára nevelést a leírtak szerint drákói szigorral biztosították, de erre szükség volt mert a szervezett munka alapfeltétele volt a hatékony munkamódszer átadása a legényeknek és inasoknak. Nagyon tanulságos boncolgatni a céhrendszer munkára nevelési fokozatait. Az inaséveket követte a mesterlegény fokozat. Ebben az időszakban kellett a mesterjelölteknek megismerkedni a szakma minden fortélyával. Amikor vándorlegénységre érett a csizmadia, a céh előljárósága ellátta a szükséges iratokkal, s vándorló útjára engedte. A vándorló időszak alatt a mesterek bejegyezték a vándorlegény könyvébe a szakmai véleményüket, a legény magatartását minősítették. A vándorévek munkakörülményeit csak fegyelmezett ifjak tudták úgy kamatoztatni, hogy remek készítésre vállalkozzanak.

A céh újraszervezésére, céhvezetőség, tisztségviselők hivatalos beállítására, a csizmadiacéh megújulására egy nagy elemi csapás, tűzvész kiheverése után került sor. A korabeli hiteles jegyzőkönyv fennmaradása teljes egészében festi a szomorú képet, mely községünket érte.⁸

5. 1870. jan. 8-án megtartott céhbiztosi közgyűlés jkv. II. Tárgy.

6. 1872. ápr. 21-én Főczéhmesteri kisgyűlés jkv. III. Tárgy.

7. 1872. aug. 18. Közgyűlés jkv. I. Tárgy.

8. 1869. A tűzvész leírása: „Emlékezetül”.

3. kép. Az evangélikus templom orgonája

4. kép. Csillár az evangélikus templomban

„Emlékezetül! 1869 év április 29-én borzasztó szerensétlenség érte Városunkat: ugyanis nevezett napon nyolcz óra tájban oly szélvihar támadt mely minden jó érzésű embert remegéssel töltött el, s akaratlanul is azon sóhajtozásra nyíltak meg az ajkak Uram őrizz meg a tűzveszélytől; és ime 11 óra tájban midőn a vihar éppen a legerősebb fokot érte el, hangzik a vészkiáltás s arra a legbátrabb is megrendülve fut a vész színhelyére, a város derekán a nagy utcán 241 ik számú ház nagy szalma fedele ösmeretlen okból kigyulladván a roppant szélvihar által a láng tűz csomók a városra széjjel szórattak, iszonyú lett a veszély: oltásról szó sem lehetett, vagyonmegmentés életveszéllyel lett eszközölhető ezért is saját élete biztosítása végett menekült aki menekülhetett: s néhány percz alatt léngtenger borította a város egész alsó részét: leégett 227 ház melléképületeivel együtt és ami városunkban hallatlan volt a házak csaknem mind beégtek; elhanvadt temérdek bútor, életnemű, gazdasági eszközök, háziállatok: de ami ezeknél rémítőbb emberélet is esett áldozatul a tűzveszélynek ugyanis Kender István neje az udvaron szénné égve találtatott, maga összeégve pár óráig keserves kínok közt még élt, de estére meghalt, másnap egy koporsóban temették el Nagy Sigmund úr udvarán egy Szepességi leány, aki menyasszony volt szénné égett, Vas Sámuel szinte udvarán találtatott társulatunk egy tagja Nagyodi Sámuel az előtti éjjel meghalván a teritőn szénné égett s így a tűz utáni napon őt megégett lakóstársunk nagy részvét nyilvánítás mellett temették el: még sok azoknak a száma, akik kisebb nagyobb sérüléseket ijedség füstbelehellés által betegséget kaptak, s később vagy meghaltak vagy csak nehezen lábadtak fel Társulatunk tagjai közül 27-en és 4 özvegy mesternő, összesen 31 en szenvedtek tűzkárt.

Az egész város népe ezen szerencsétlen eset által iszonyún le hangoltatott, jajgatás sírás töltötte be az egész város minden részét, mert alig akadt oly lakós ki vagy maga vagy rokona vagy jó barátja nem szenvedett volna ezen csapás által: hanem ezen általános lehangoltságban néhány jó lelkű azonnal segélyezésről gondolkodtak s úgy helyben adományok gyűjtettek mind mindenféle kérelem levelek eresztettek az ügyefogyottak részére segély gyűjtés végett.

S hála a jó Istennek még nem vezett ki az emberiség kebléből a nemesebb érzelem, vetélkedve jöttek a segedelem nyújtással, életneműt, pénzt adományoztak a szerencsétlen károsultak segélyezésére: Ezen begyűlt kegy adományok az aszt kezelő bizottság által híven s kiszámított arányban több ízben szét osztottak”

Az 1869. május 9-i közgyűlés a tűzkárosultak helyzetével és megsegítésével foglalkozott:

„1. Czéh mesterileg előterjesztvén, hogy a tűz által károsult tagtársak czéhpénztárból segélyezése miatt a gyűlés tanácskozní és azon összeget mely a segélyezésre fordítandó meghatározni legyen szíves. Közakarattal határozatott, hogy a tűzkárosult mestertársak 2 Ft-al, a mestertársnők 1 Ft-al segélyeztessenek és ez azonnal eszközöltetett is.

2. Czéh mesterileg előadott, hogy az ügyben kívánatos lenne ha egy néhány ösmertebb czéh társulatokhoz kérelmező levelek bocsájtatnának, egyszersmind kebelünkben is történne gyűjtés. Ezen előadás általános helyeseltetett felkértevén a czéh előjáróság, hogy ezt mielőbb foganatosítsa és eredményéről tegeyen jelentést. Ennek folytán május 17-én 9 czéh társulathoz, úgymint Niregyházi, Miskolczi csizmadia és timár, Kassai Rima Szombati csizm. és timár Újhelyi, Tállyai és Gönczi chéhek-hez kérelem folyamodások Tekintetes Czéh Biztos Úr aláírásával póstán menesztettek.⁹

F. évi július 4-én megtartott közgyűlés jegyzőkönyve szerint:¹⁰

„Czéh mesterileg előadott a kibocsájtott kérelmező levelekre összesen 189 Forint 70 fillér jött be. Határozatilag kimondatott, hogy a károsult mesterek egyforma arányban, az özvegy mesternők félarányban részesüljenek. Így a mesterek 6 Ft. 66 fillért a mesternők 3 Ft-ot kaptak.”

A minden elképzelést felülmúló csapás, mely Szántó városát érte, nemcsak a céh további munkájára, de az egész helység életére bénító hatással volt. 227 ház, minden felszerelésével megsemmisült, s ez hatással volt a település egészére. Nagyon összefogott kollektív (családi, rokoni, baráti) segítségre volt szükség, hogy a katasztrófát átélő családok fedél alá kerüljenek.

Az ipartársulat megalakítása: Az 1873-as ipartörvény elrendelte a céhek ipartársulattá való átalakítását. A szántói céhnek a Miskolci Csizmadia Ipartársulat küldte meg az alapszabály mintát, s ennek áttanulmányozására, helyi alkalmaztatására egy öttagú bizottságot választottak meg. Az eddigi céh címe is megváltozott, ezután Szántói Csizmadia Ipartársulat lett a neve. Elnök, elnökhelyettes irányította a társulatot, valamint a társulat jegyzője tartozik az adminisztratív munkákat elvégezni. A háromtagú vezetőségen kívül megválasztásra került egy 12 tagú választmánytestület is. Egy évszázadon át beállt, a gyakorlatban eredményesnek mondható ipari közösség életét alakította át az új ipari törvény.

Az átmeneti időszak a szántói csizmadiáknál éreztette káros hatását. Két csoportra szakadt a társulat. Az egyik csoport Motsár András vezetésével a volt czéhpénztár vagyonát javasolta szétosztani, – s a zavaros időkben elnökké választatta magát, de a helyreállított rend után tisztségétől megfosztották őket.

9. 1869. május 9. Rendes közgyűlés 2. Tárgy.

10. 1869. Főcéhmesteri kisgyűlés jkv. júl. 4. I. Tárgy.

5. kép. A római katolikus templom örökmécse

6. kép. Úrvacsoraosztó márványasztal a református templomban

A fellelhető korabeli iratokból (jegyzőkönyvekből) kitűnik, hogy a társulat többsége, később egésze elismerte ugyan az ipartörvényt, de évek teltek el (1873–1875) amíg megszilárdult a munkát biztosító rend és fegyelem, s ez ideig ragaszkodtak a korábbi céh szervezeti élet általuk jónak, hasznosnak vélt tevékenységéhez. A céhbiztos, atyamester gyakorolta hivatalát, felléptek a fegyelmetlenkedőkkel, a lopás büntetteket elkövetőkkel szemben.

Az ipartörvény a csizmaremek bemutatását beszüntette. A céhrendszer évszázados hagyománya, mely a minőségi ipari munkát volt hivatott elbírálni, többé nem létezett. Ezzel megszűnt a mesterré avatás szép szertartása is. Szántón az utolsó remek bemutatásáért Somosi József mesterlegény folyamodott 1875. dec. 31-én. A gyűlés válasza az alábbi volt: „Kérése elfogadtatott, minthogy azonban többé remeklésre szükség nem leend, a fizetendő kebelezendői illeték aként állapíttatik meg, minden bekebelezendő fizet 42 forint átalánt, azonban a mesterfiú 10 forint elengedésben részesítenek, mely jog a mesterlányokra is kiterjesztetik azon esetben ha bekebelezendő ifjúhoz megy férjhez.”¹¹ Itt is megnyilvánul a társulat saját autonómiája: ha egy mesterfiú mesterlányt vesz feleségül, az illeték befizetésekor kedvezménybe részesül.

A jótékonykodás szép példáját mutatta a társulat 1878 októberében, amikor is Miskolcon „iszonyú árvíz” pusztított, hogy a segélyt kérő csizmadiáknak 20 Forint pénzsegélyt utalt ki. Ez a megértő támogatás arra való hivatkozással történt, hogy egy évtizeddel előtte a szántói tűzkárosultaknak segítséget nyújtottak a miskolciak.

Nagyon tiszteletreméltó a társulat atyamesteri hivatalának ifjúsággal foglalkozó tevékenysége. A fiatalok nevelési eredménye kézzelfoghatóan pozitív természetű. Erre vonatkozóan idézem az 1881-es évi egyik jegyzőkönyvének egy részét: „Társulati elnök által előadatott, hogy Szabó József csizmadia segéd katona szolgálatban lévő Bécs állomás-

11. 1875. dec. 31. Számadási és nyitási közgyűlés IV. Tárgy.

helyéről, mint mesterfi a társulatban lévő bekebelezés céljából magát beiratni és az illető 5 Ft. tagsát levélben elküldötte.”¹²

A céhrendszert felváltó ipartársulati közösség időszakában a csizmadia árulósínben a társulat érdem szerint osztotta be az árulóhelyeket. A bejáráshoz közel lévő pultokat a társulat vezetői, érdemes mesterei foglalták el, a szín hátsó részébe a fiatal mestereket osztották be, s a legutolsó helyre azok kerültek, akik fegyelmileg, büntetésből, jegyzőkönyvi határozattal ide utasítottak.

1885-ben az elnök felhívást intézett írásban a társulati tagokhoz, pénztári adósságuk rendezésére. Ugyanis ha egy segéd mesterré vált, – illetéket kellett fizetni a társulat pénztárába. Az akkori jogszabály lehetővé tette, hogy ezt részletekben is kifizethette. Ugyancsak illeték fizetésre volt kötelezett az a mester, aki a társulat kebelébe kívánt lépni. Mivel a fizetések a tagok egy része elhanyagolta a korábbi erős céh fegyelem meglazulása miatt, egy mester illetlen, dölyfös választ küldött a felhívásra: „firkának” nevezte az elnök írását, s kifejezésre juttatta, hogy az elnök a városban szaladgáló kutyának parancsol. Ezzel az üggyel a közgyűlés foglalkozott, s a határozatokból kitűnik: „... ha a régebbi céh rendszer állna, tagjai sorából törölné az ilyen mestert, de mivel oly hatalomkörrel nem rendelkezik, a társulat, tehát egyszerűen megveti: bár árulósínben, vásárokon egy év lefolyásáig a legvégen árulhat. Kimondatott ezen határozatnak a vele való tudatása mihez tartás végett.”¹³ Amíg a céhes világban előjáróság, kizárhatta soraiból a súlyos vétséget elkövető csizmadiát, az ipartestületnél nem volt erre lehetőség, de mint büntetőszankciót az árulóhely beosztását alkalmazhatta. A vétkes csizmadia hosszú ideig volt kénytelen állni a büntetést, de mikor látta, hogy árúja nem fogy vásárok alkalmával, a szolgabírói hivatalhoz folyamodott sérelme elintézése érdekében. A szolgabíró beidézte a társulati elnököt és az ügyészt, s a meghallgatások után meghozta ítéletét: jogos volt a társulat büntetése, ezért a vétkes folyamodjon a társulati vezetéshez, a közgyűléshez, s ott várja büntetése megváltoztatását.

1885. július 19-i keltezéssel T. Gy. kérelemmel fordult a társulat tagságához. Ebben az írásban a csizmadia bevallja bűneit, s kéri a társulatot változtassa meg ítéletét, s adja vissza az árulósínben és a vásárokon a korábbi kijelölt helyét. Az anyagi gondok átnevelték a mestert, szinte kenyere függött a súlyos büntetés felfüggesztésétől. Nagyon érdekes megfigyelni a közgyűlés határozatát, mely jóhiszeműséget, engedékenységet mutat, visszaadja árulóhelyét is, de egyben bírál is, hogy a társulatot meghurcolta a szolgabírói hivatalban:

„A közgyűlés látva, hogy a kérelmező hibás tettét megbánván, kéri a gyűlést, a gyűlés késznek nyilatkozik megbocsájtani, bár ezelőtt is ha meghunyászkodási módon kérelmezett volna a társulati tagok lettek volna méltánylással, de azt nem téve poncziustól pilátusig járván az egész gyűlést maga elibe zúdítván, köszönje a maga önfejűségének, hogy ilyettén képpen meghurcoltatott, amely nem a társulat mint erkölcsi testület szégyene de a tulajdon maga megátalkodottsága és a maga dölyfösségének folyása, egyébiránt a rendes régi helyét visszaadja a közgyűlés azon feltétel mellett, ha minden egyes tagtársakkal kezét fog, s mindenkit megkérend: amit megtéve a színben, mint vásárokon ezután a rendes helyét foglalhatja.”¹⁴

12. 1881. okt. 23. Közgyűlés I. Tárgy.

13. 1885. jan. 11. Választmányi ülés I. Tárgy.

14. 1885. máj. 25. Közönséges gyűlés I. Tárgy.

Tehát az új közösségben a csizmadiatársulatban szükség volt a meglazult fegyelem megszilárdítására a társulati vezetésnek a tekintély helyreállítására. Az iptartörvény bevezetésének első időszakában, a fordulópont idején újra meg kellett alapozni a közösséget. Minden további tevékenység alapja volt a fegyelem, s ennek stabilizálása magával hozta a vezetés és egymás megbecsülését, a fiatalság támogatását, a közbayon gyarapítását, az áru minőségének javítását.

Az iptartörvény eltörölte ugyan a remek bemutatását, de a közgyűlés határozatilag kimondta (1885), hogy a mesterek vásárra-, színbe való eladásra szánt termékeit 3 tagú múltató bizottság vizsgálja felül, s a hibás, rossz anyagból vagy kontár-módon készült terméket kivonja a forgalomból, árusítását megtiltja. Ezt az intézkedést saját maga múltja, hírneve és becsülete alapján hozta a társulat.

Az évi közgyűlések, a havi választmányi és kis gyűlések tárgyai a szakmai és személyi ügyek programjai mellett alkalmat adtak a helyi, országos és nemzetközi eseményekben való tájékozódásra.

Az 1896-os „Millenniumi ünnepséget” nagy szervezettséggel ünnepelték meg: „1896. május 6-án közgyűlés tartatván, tekintetes társulati ügyész úr jelenlétében, amely több tagtársak felszólaltak, hogy az ország ezredévi fennállása emlékére egy zászlót, összejövetelre egy vacsorát készítsessen.”¹⁵ Ugyanez a szervezettség ismétlődött meg 1902. szeptember 19-én, Kossuth Lajos születésének századik évfordulója alkalmával. A hazafias összejövetel emléket jegyzőkönyvben örökítették meg: „... az ünnepély nagyon szépen folyt le és nagy lelkesedés fogta el minden hazaszerető honfi szívét”.¹⁶

1908-ban Abaujszántó keleti oldalán emelkedő Sátor hegy a néphiedelem alapján „morgásokat hallatott magából”. Alakjára nézve a Sátor a Zempléni-hegység sok hasonló hegyével együtt vulkanikus eredetre vezethető vissza. Nem tudni a hegy „morgása” valóban észlelt jelenség volt-e, de a lakosság hiedelme oda vezetett, hogy közös akarattal egy hatalmas keresztet ácsoltak össze, s a hegy „megnyugtatására”, a vulkanikus veszélytől való félelemből indítatva, nyolc ökörrel a hegytetőre vontattak, s a hegy csúcsán felállították. A társulat is hozzájárult anyagiakban a kereszt felállításához: „A római katolikus tagok a templomi öröklámpa alapjának a kibővítéséhez 20, azaz húsz koronával, tovább a Sátoron felállítandó kereszthez 10, azaz tíz koronával járultak hozzá”.¹⁷

A társulat tagsága együttérzését fejezte ki az 1909-i dél-olaszországi földregés áldozatainak hozzátartozóinak: „A Bizottmány a dél-olaszországi szerencsétlenül jártak részére 10 korona segélyt szavazott meg.”¹⁸

A társulat működése századunkban: Az első világháború négy éve erősen befolyásolta az abaujszántói csizmadiatársulat tevékenységét. A társulat fele, mesterek és legények bevonultak harctéri szolgálatra. Az itthon maradt öregek csak vegetáltak, nehezen jutottak bőranyaghoz, a tartalékok elfogytak. Tiszteletreméltó vonás volt a társulat szellemében háború alatt is a közéletbe való bekapcsolódás, a karikatív megnyilatkozás. 1916-os jegyzőkönyvben olvasható: „A közgyűlés az erdélyi menekültek részére 40 koronát szavazott meg. A hadba vonult tagok családjai részére 5–5 Forintot szavazott meg a közgyűlés”.

15. 1896. máj. 6. Közgyűlés I. Tárgy.

16. 1902. szept. 14. Bizottmányi ülés I. Tárgy.

17. 1916. szept. 10. Bizottmányi ülés I. Tárgy.

18. 1919. dec. 19-i Közgyűlés I. Tárgy.

A nehéz körülmények között élő ipari közösség szervezeten folytatta munkáját. A fegyvelmen, a korábban törvényként fennálló közgyűlési határozatok szellemében, semmit nem változtatott a hosszú háborús időszak. A frontról hazatértek újra a banklihoz ültek, fiatalok tömegesen jelentkeztek mesteri bekebelezésekre, az anyagbeszerzést megszervezték, s a társulat előjárói visszaállították a korábbi, jól működő társulati munkarendet.

A Tanácsköztársaság rövid ideje alatt a társulat tekintélyes tagjai bekapcsolódtak a községi direktórium munkájába, a csizmadiák szervezeten részt vettek a népgyűléseken, mint munkásközösség jobbára magáévá tette a proletariátus eszmeiségét. A tanácsköztársaság bukása után egy átirat érkezett a főszoigabírótól a társulat elnökéhez, melyben a főszoigabíró 4000 Forint pénzsegély befizetést kér a társulattól járási csendőrszakasz megalapítási hozzájárulásként. Erre a társulat a következő választ adta; „*Határozat*: A közgyűlés többek felszólalása után elhatározta, hogy a felszólításnak eleget nem tehet, mert a tagok 3/4 része hadba volt vonulva, így iparát nem folytathatta, elég anyagi bajai vannak, aki pedig hadba nem volt, azok többnyire öregebb tagtársaink, ilyen anyagi áldozatra nem képesek annál is inkább, mert az áruló csarnokunk javítására a közelmúltban 700 koronát kellett fizetni, a pénztárunk oly kicsi, hogy abból fedezni nem tudtuk így azt is a tagok pótlás címén rakták össze, mely már elég megterhelés a tagokra. Iparunk pedig most is annyira pang, hogy a mostani drága megélhetés és a drága uzsora áron beszerezhető nyersanyag mellett, habár a hazafiságot szívünkön viseljük, de semmi áldozatot nem vagyunk képesek hozni. Ezen határozatunk átadására felkérjük az elnökséget, hogy Dobozi István főszoigabírónak adja át és ezen 4000 korona összeg kifizetését ruházza olyan egyénekre, akik a háború alatt meggazdagodtak és semmi anyagi gondal megterhelve nincsenek.”¹⁹

1920. július 6-án szintén egy főszoigabírói átirattal foglalkozott a bizottmányi gyűlés, melynek tartalma: „... azt a tagot aki a kommün világban agitációt fejtett ki, szerepet vállalt, ki kell zárni tagjai sorából”. A bizottmányi gyűlés egyértelműen felelt írásban: „ilyen tagok sorainkban nincsenek.”²⁰

A társulat tagsága háborús hősi halottai hozzátartozóinak 1012 koronát gyűjtött össze közadakozásból.²¹

Az 1920-as években rendkívüli drágaság nehezedett az iparra és kereskedelemre. A bőr árak szinte hetenként emelkedtek, így a társulat is kénytelen volt áremeléseket végrehajtani, hogy magát fenntartsa, s a csizmakészítéshez szükséges anyagot továbbra is be tudják szerezni a mesterek. Különböző társulatoktól (Miskolcraól, Szerencsraól, Sátoraljaujhelyből) egyre sűrűbben érkeztek a felhívások, hogy a mindenkori árrendszert a vásárok alkalmára kialakítsák, s a koordinált ártól ne térjen el egy társulat se. A nehéz helyzetre jellemző volt az alábbi határozat:

„... oly anyagi nehézségekkel küzd a társulat, hogy képtelen kiadásait fedezni, ezért a közgyűlés elé terjesztetik, a vásáron eladott minden pár csizma után a mester 10 koronát fizessen be a pénztárba. A közgyűlés az indítványt elfogadta és határozatra emelte.”²²

19. 1919. dec. 19-i Közgyűlés I. Tárgy.

20. 1920. jún. 6-i Bizottmány.

21. 1921. jan. 10-i Közgyűlés I. Tárgy Kimutatás.

22. 1921. okt. 2. Rendkívüli Közgyűlés II. Tárgy.

Sajnos ez se volt megoldás, mert a csizmaeladási hozzájárulást az 1927. évre páranként 100 koronára emelték. Elérkezett a mélypont, az árakat lehetetlen volt stabilizálni. Ezekben a nehéz években a társulat saját bevételi forrásként gyakran rendezett színdarabokat, bálakat. A társulatba való belépés díját 400, majd 1000 koronára emelték. Az évszázados értékrend, árkalkuláció, munkabérszázalék teljesen bizonytalanná vált, s a kisiparosság a csőd szélére került.

Beteg, elaggott társaiért, hadirokkantakért a gyűjtéseket, megsegítéseket rendszeresen végezték ekkor, mint korábban:

„1926 év aug. 15-én félévi számadás gyűlés tartott. II. tárgy: Elnök előadja, hogy P. L. és K. J. tagtársak iszonyú betegségben szenvednek, ahol szegény családjuk sok nélkülözést viselnek, azért kéri a közgyűlést, hogy némi segélyben részesítsenek. Határozat: A közgyűlés nevezettek részére 100 000 koronát szavazott meg, s ezen összeghez 41 mester csatlakozott adományával, mely együttes összeg 225 000 korona fel lett adva a kórházi betegek részére.”²³

A társulaton belül, havi hozzájárulással (meghatározott tagsági díj) *temetkezési egyesület* alapítottak a csizmadiák a 20-as években. Nagyon hasznos társulás volt, mert minden haláleset alkalmával a temetés költsége biztosított volt. Egy megbízott pénzbeszedő a tagság soraiból havonként beszedte a temetkezési tagsági könyvbe beragasztott bélyeg ellenértékét, – s az egyesület vagyonát a hitelszövetkezetbe helyezték letétbe. A társulati elnök, aki egy személyben a temetkezési egyesület elnöke is volt, halálesetenként utalványozta a temetésre megállapított összeget. A csizmadia temetés sajátosan szervezett szertartás volt. Fegyelmезetten, zászlók alatt vonult fel a társulat, s a menetben a halottas kocsi előtt haladva kísérték elhunyt csizmadia társukat. A temetésen való részvétel kötelező volt, aki ezt elhanyagolta, pénzbírsággal, vagy egyéb megtorlással sújtották. Ide kivanózik az 1928. évi számadási gyűlés egyik tárgypontja:

„id. Éliás József tagtárs előadja, hogy nagyon sok tag nem gyakorolja a temetést, tehát kéri a választmányt, hogy e felett hozzon határozatot. A választmány az elnök urat felkérte, hogy a társulati táblát bocsássa el és hívja fel mindazon tagtárs figyelmét akik esetleg nem folytatják a mesterséget, – hajlandók-e a temetés járást gyakorolni vagy nem? . . . mert aki nem hajlandó a temetésen való megjelenésre, annak elhalálózása esetén a társulat nem vonul ki a temetésre.”²⁴

A pengő bevezetése utáni 15 év, mely a második világháború kitöréséig tartott a társulat felemelkedését, anyagi jobblétét szolgálta.

1936-ban az iparügyi minisztérium rendeletére megalakult az ipartestület, mely a községben dolgozó iparosság felettes szerve lett; a csizmadia társulat elvesztette önállóságát. Az anyagárak emelkedésével a csizma árát évenként, később negyedévenként, havonként emelték, de ez se vezetett eredményre.

1938-ban a cseh Batta gyár gumicsizma termékeivel elárasztotta az országot, hiába volt a csizmadia társulatok tiltakozása. A társulat a felgyülemlett árukészletét megvétele felajánlotta a hadseregnek, de a válasz lesújtó volt, mert a katonaságnak csak egységes, a szabványban előírt csizmaformát lehetett beszerezni, amit a gyáripár előállított. Az áruláshoz megszűnt a csizma árusítása, mert a katonaság részére lefoglalták a helyiséget.

23. 1926. aug. 16-i Félévi Számadó gyűlés II. Tárgy.

24. 1928. máj. 12-i Választmány ülés III. Tárgy.

1938-tól a katonai behívások megbénították a rendszeres termelést, a második világháborúba az abaújszántói csizmadiák 70%-át behívták harctéri szolgálatra: nagy részük ott pusztult a doni harcokban, vagy a fagyhalál áldozatául esett. Az itthon maradt öregek és betegek már nem tudták többé a szervezett testületi életet megteremteni. A világháború után egyetlen jegyzőkönyv tanúskodik a krónika hitelességéről, mely felmérte a szörnyű áldozatokat. Vásárokra nem jártak többé, a felszabadulás után új vásározási rendszert vezettek be az állami vállalatok, földműves szövetkezetek.

DIE 200 JÄHRIGE GESCHICHTE DER STIEFELMACHERGESELLSCHAFT IN ABAÚJSZÁNTÓ

(Auszug)

Die Abhandlung hat Kapitel aus der Geschichte der Stiefelmacherzunft des historischen Hegyaljaer Marktfleckens ausgewählt. Das erste Kapitel beschäftigt sich mit den allgemeinen Fragen der Geschichte der Siedlung und bezeugt, dass ein sehr bedeutender Teil (5%) der Bevölkerung Gewerbtätigkeit ausübte. Das nächste Kapitel erörtert den organisatorischen Aufbau der Stiefelmacherzunft und liefert interessante Daten zur Kenntnis der Handwerkerschicht, die die Struktur der Feudalgesellschaft spiegelt. In der Abhandlung wird der Prozess eingehend behandelt, während dessen die Stiefelmacherzunft ihre Rechte dem Patrimonialgericht gegenüber erkämpft hat. Es handelt sich auch um die Ordnung des Marktes und legt ausführlich die Regeln des Innenlebens der Zunft dar, die die innere Disziplin der Gesellschaft sicherten.

Die zweite grosse Einheit der Abhandlung schildert die Epoche der Abschaffung des Zunftsystems, die der Formung der Industriegesellschaft und diejenigen wirtschaftlichen Schwierigkeiten, die die Handwerker der sich verzehrenden Marktflecken in dem sich langsam kapitalisierenden Ungarn bekämpfen mussten. Kleinere Kapitel beschäftigen sich mit den Alltags- und Festen und mit der Wirkung der grossen historischen Schicksalswenden auf das Leben der Abaújszántóer.

Das Schlusskapitel legt die Ursachen des Verfalls und Absterbens der Abaújszántóer Stiefelmachergesellschaft dar. Mit dem zweiten Weltkrieg endet die letzte Epoche des traditionellen Stiefelmacherberufes.

Béla Bakonyi

A MISKOLCI GÖZTÉGLAGYÁR RT. KÖEDÉNY- ÉS KÁLYHAGYÁRA TÖRTÉNETE

IFJ. TÚRY JÓZSEF

A *Miskolci Gőztéglagyár Részvénytársaság Köedény- és Kályhagyára* megalapítása *Túry József* nevéhez fűződik. A kerámiához, illetve agyagiparhoz való kapcsolata és érdeklődése bizonyára onnan ered, hogy családjának felsőbányai ága, amely aranybányászattal foglalkozott, a bányászat melléktermékét, egy plasztikus agyagot, kezdte felhasználni fazekasáruk készítésére, ami végül is a családban a fazekasipar megalapításához vezetett. A familia Csepregi Károly ága foglalkozott először fazekassággal s az ő műhelyükben, Felsőbányán, ragadta el a Túry család apraját-nagyját az agyag, korong és tűz „varázsló” ereje.

A Miskolci Gőztéglagyár igazgatósága 1911. év augusztus 22-én hívta meg Túry Józsefet igazgatójának, aki akkor mint a Miskolci Erzsébet Fürdő ügyvezetője a fürdő továbbfejlesztésén dolgozott. Az első években – a háborús években is – Túry József a vállalat két miskolci – Gyöngyvirág utca végén lévő, valamint a hejőcsabai és a görömbölyi – telepeit fejlesztette, modernizálta s a termelést felfokozta. A telepek gyártmányai voltak: kézi- és géppel sajtolt falitéglák, lyukasztott és üreges téglá, boltozati téglá, falburkoló díztéglák és alaktéglák minden formában, valamint sima és hornyolt fedélcserепek és alagcsövek. Ezek az építészeti kerámiák kiváló minőségűek és szép piros színük miatt keresettek lettek egész Észak-Magyarországon.

Előrelátható volt, hogy a csabai kapui téglagyár telepe bele fog esni Miskolc város terjeszkedési vonalába. A nyitott agyagbányák óriási gödröket, az anyagot fedő réteg felhalmozása kis hegyeket képeztek. Ugyanakkor az agyagréteg leapadt. Mindezek hozzájárultak a téglagyártás csökkentéséhez, majd végleges beszüntetéséhez.

1918-ban Túry igazgató megnyerte a téglagyár vezetőségét a csabai telepen egy edénygyár megindítására. (Az igazgatósági tagok között volt *Koos Soma*, *Koos Miksa* volt miskolci edénygyáros bátyja, aki különös érdeklődést mutatott a terv iránt.) A munka hamarosan megkezdődött és Túry József maga vezette a szervezési munkálatokat, a gyártás technológiájának kidolgozását, anyagbeszerzést és kísérletezést.

A szárítószínekből modern munkahelyek létesültek, korongosműhely szárítóállványokkal. A meglévő üzemképes Hoffman-féle körkemence, ami jó állapotban volt, egyelőre a Görömbölyön gyártott és idefuvarozott áru égetésére lett használva. Ugyanabban a kemencében lettek kiegészítve a téglával és fedélcseréppel együtt az új edénygyárnak első termékei, a mázatlan virágcserepek is. Úgyszintén az első művészi terrakotta darab, egy 3 méteres, agyagból megmintázott propeller és turulmadár, mely a miskolci repülőtérfőbejárátát díszítette. A kemencében zárt tokokban máz és angobe kísérleteket végeztek.

Az első darabok 1908-as felsőbányai fazekas tanfolyam eredetű színes öntőfestékekkel s mázakkal voltak ellátva. Ugyanezeket a színes fedőmázakat használták a téglá és fedő-cserép mázolására. A felsőbányai recepteket *ifj. Csepregi Károly* küldte.

1919 tavaszán egy új, nagy épületet kapott az üzem. Az új helyiségbe egy kis búbos fazekaskemencét építettek, amelyben az agyag- és mázas kísérletek folytatódtak tovább.

1895-ben Ungváron fazekasok és cserépkályhások továbbképzésére szakiskola létesült: a „Magyar Királyi Állami Agyagipari Szakiskola”. Célja hazánk agyagiparának fejlesztése szakképzett iparosok nevelésével. Az iskola jól volt berendezve és a tanulóinak az elméleti és gyakorlati szakismereteit gazdagította. Ungváron képzett agyagiparosokkal, fazekasokkal és csempekályhásokkal az állam minden részében találkoztunk, akik mindenütt sikerrel dolgoztak. Egnéhányan Amerikába is kivándoroltak, ahol – többek között – *Petrovics Andor* hírnévre tett szert. Az iskola 1919 tavaszáig működött, mikor Ungvár Csehszlovákiához került. Túry József közbejárására a Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium jóváhagyta az ungvári szakiskola Miskolcra való áthelyezését. A kétéves oktatás 1919. szeptember 1-én kezdődött meg a göztéglagyár csabai kapui új kőedény- és kályhagyárában. Az iskola jól ismert igazgatója, *Papp János* magával hozta *Hoppé* kiváló korongos művezetőt s a *Hevesi* korongos családot, akik mindnyájan, családjaikkal együtt a telepen találtak jó lakást és elhelyezkedést.

Az ungvári szakiskola bekapcsolódása, Papp János igazgató szaktudása és Hoppé bácsi korongos formaalkotó művészete nagyban hozzájárult a sikeres kezdethez mind a tanítás terén, mind a gyár megindulásánál.

A vállalat híre terjedt s rövid időn belül több Ungváron végzett fazekas és cserépkályhás jelentkezett s beolvadva az üzembe, segített a termelés fokozásában.

1920-ban Miskolc város ipari kiállításán, a Városháza nagytermében láttuk először a Miskolci Göztéglagyár RT. építészeti kerámiái mellett az új kőedény- és kályhagyárának termékeit. Körülbelül 550 darab használati edény- és díszáru, két cserépkályha s 30 darab dísz- és fali-tégla – amit a göztéglagyár az 1908-ban épült katolikus főgimnázium épületének gyártott – volt kiállítva. A fazekas- és használati edények között voltak: tűzálló edények, vizeskorsók, tejesköcsögök, dupla fedelű dohánytartók, lekvárbödönök, asztali és konyhaedények, pálinkás-, moka- és kávé-, valamint teáskészletek, bögrék, kannák és füles fazekak. A díszműáruk: virágtartók, lapos, füles kulacsok, fali dísztányérok, padlóvázák, tálak, kancsók és kiskorsók, dobozok és hamutálcák, bokájok, vizeskanták és bonbonierek.

A gyár ez alkalommal mutatta be cserépkályháit, egy mangános, barna simacsempést és egy rézzel színezett, világoszöld mázas, féldomborműves majolika típust. A kályha az Ungváron végzett és Miskolcon letelepedett *Komarnicki* kályhásmester műve volt, aki a csempe formálásától a felállításig mindent maga végzett.

A népies jellegű gyártmányok mind kézi munkával készültek, legnagyobb részük a korongon. A díszműáruk kézzel festett, magyaros népi motívumokkal és stilizált virágmintákkal voltak díszítve s a minták mezőkövesdi, kalotaszegi és erdélyi hagyományokon alapultak. A konyha- és tűzálló edények a barnamázás bunzlai és a linelisan sgraffitózott, barna angóbos znaimi edényekre emlékeztettek. Ezekkel a típusú edényekkel nőttek fel nagymamáink s ezért ezek közkedveltek lettek.

Az eddigi eredményben és a kiállítás sikerében nagy része volt e sorok írójának, aki édesapja biztatására és szorgalmazására nemcsak az első végzett növendéke volt az is-

kolának, hanem elhatározván a családi szakma folytatását, beletanult az üzembe s bedolgozta magát az iskola mellett az üzemvezetésbe, amit ő még 3 évig folytatott Miskolcon. 1924 őszén a kerámiaipar tanulmányozására és felsőiskolai szakképesítés elnyerése végett külföldre ment, ahol később a kerámiaipar különféle ágaiban mint szaktanácsadó szerepelt. Tevékenysége kiterjedt 18 államra, Európában és Észak-Amerikában, ahol 1936-ban saját üzemet alapított s mai napig díszműáru- és építészeti kerámiát állít elő.

A további fejezetekben a miskolci kőedény- és kályhagyár termelésének részletes leírása következik: a használt agyagok és azok előkészítése, megmunkálása – formaalkotás – díszítés angóbbokkal, festékekkel, mázakkal s ezen anyagok elkészítése és használata – mázolás, égetés, eladás és fejlesztés.

A nyersanyagokat különféle helyekről szerezték be. A helyi (csabai) agyag csak téglagyártásra volt alkalmas. A fazekasáru- és kőedény gyártására alkalmasnak ismert görömbölyi és tapolcai agyag feltárása megoldást ígért helyi anyagellátásra. Ezekhez az agyagokhoz közelfekvő kaolinok, homok- és mészpát hozzáadásával remélhető volt egy jó massa kidolgozása. A görömbölyi telepen két igen jó használható agyag volt. Egy kékes-szürke, igen plasztikus és egy sárgás, homoktartalmú agyag. Mindkettő szénsavas meszet tartalmaz. 50–50 százalékos keveréssel igen jól korongozható volt. A cserép az ólmos fazekasmázat repedés nélkül tartotta. A tűzön való melegítést nem bírta s ezért az ebből készült fazekak főzésre nem voltak használhatók. A szürkés színű, a kiégetés után sárgás-fehér tapolcai agyag tűzálló volt (30–31 Seeger-cone olvadásponttal). A kézi formázásra nem volt nagyon alkalmas, de görömbölyi kék agyag és homok hozzáadásával korongolásra és tűzálló edény készítésére használható volt.

Az első masszát a két görömbölyi agyagból az ottani téglagyári agyagyúróknak keverték és dolgozták meg, s készen hozták be az edénygyárba, ahol – ha az idő megengedte – hevertették, ami képlékenyebbé tette. A megjavított massa, ami a tapolcai és a görömbölyi kékes agyagokból készült, vízben volt feloldva és homok hozzáadása után keverve. Aztán átszűrve egy nagy, szabadban lévő, téglával kirakott iszapolóban lett ülepítve, amíg gyúrható állapotig megszikkadt. A gyúrógépen kapták meg a massa az utolsó keverést, feldolgozást a formázásra. A szűrés különösen kívánatos volt a tapolcai agyag használatánál, az agyagban előforduló szemcsés mészt eltávolítása végett.

A kályhacsempe gyártásához a poltári agyag beszerzése volt szükséges mind a szín, mind a képlékenység (plaszticitás) végett. Az 50–50 rész tapolcai és poltári agyag homok hozzáadásával a fent leírt módon volt preparálva, ami kiváló kvalitást adott a csempe gipsz formába kézzel való beformázására. Igen jó minőségű kvarchomokot kaptunk a miskolci üvegyártól, amit mind a masszában, mind a mázakban használtunk. Idővel a csempe masszában a homokot samott liszttel helyettesítették, mint soványító, jó eredménnyel.

A formaalkotás kezdetben az ungvári Hoppé bácsi kezében volt, aki rendkívüli finom érzékű és sokoldalú korongos volt. Egyaránt szerette korongozni a népies kis kancsót és a klasszikus padlóvázát, eltekintve attól, hogy egy vagy több darabból készült-e. Ahol fülre volt szükség, azt felhúzta korongon s aztán kézzel formázta felragasztás előtt. Több formát esztergályozással finomított ki.

Hevesi bácsi született fazekas volt, akinek a keze (tenyere) mértéke és a magasságot jelölő pálca elég volt ahhoz, hogy 40–50 darab teljesen egyforma terjedelmű és mértékű tejskőcsögöt, vagy edényt korongozzon egy nap alatt.

Később egy formaalkotó csoport alakult, melynek Hoppé bácsin kívül *Papp János*, *Horn Béla*, valamint *id. és ifj. Túry József* voltak tagjai. Az új forma nem mindig hozta meg az eredményt. A falusi lakosságnak meg voltak a saját tapasztalatai. A „művésziesebben” kinéző, karcsúbb tejeskőcsögöt a vásárlók nem értékelték úgy, mint a régi hasas csuprot, amiben a tej jobban feladta a fölét és ez a célszerűség alapfeltétele volt az edény sikerének.

Művészi téren felvettük az összeköttetést helyi művészekkel s megismerkedtünk *Bernhard Ákos* vezetése alatt kialakuló művésztelep tagjaival, akik nagyrészt Budapestről, az akadémiáról jöttek nyári tanfolyamokra, amelyeket a volt miskolci szanatórium és vízgyógyintézet épületeiben tartottak. Ezek a fiatal művészek mind érdeklődést mutattak a kerámia iránt s próbálkozásukkal inspiráltak bennünket. A miskolci művészek közül *Meininger*, *Nyitray* és *Nyilas Samu* kísérleteztek velünk. Samu az avasi templom tornyát mintázta meg kis plasztikában, amit mi azután agyagban kivitelezünk.

A domborműves művészi kerámia megkezdése *Muhics Sándor* iparművész tanár nevéhez fűződik. Muhics egy miskolci művésztelepen tett látogatása alkalmával meglátogatta az edénygyárat. Habár ő textil- és freskóművész volt, hamarosan felismerte a lehetőségeket, amiket a kerámia nyújt. Rövid időn belül 6 domborműves modellt bocsátott rendelkezésünkre, amelyekről negatív formákat öntöttünk gipszből. A következő darabok voltak a kollekciónban amiket kivitelezünk: egy 25 cm-es fali plakett (vallásos jellegű), egy kontúrvonalalaiban kivágott 25 cm-es angyal, egy háromoldalas, három lábón álló váza, nyakkal (25 cm), egy lapos, ovális alakú, 25 cm-es kulacs és egy hatoldalú, fedős bonboniere (táncoló, zenélő kis angyalok és stilizált virágsokor relief). A legeredetibb volt egy csikós kulacs, amelynek formáját egy lapos, kerek edény öt ujjal való benyomása eredményezte. A kulacs homlokzatát egy lovon vágató csikós, a másik oldalát pedig „Miskolc 1922” dombormű díszíti, futó növény stilizált girlandjai között. Egy világosvörös, majolikamázal mázolt darab e kulacsok közül ma ifj. Túry József tulajdonában van, amit ő Hollandiában talált. Muhics Sándor munkája, egy újszerű magyar barokk kerámia.

A kályhagyártásban nagy segítséggel volt az ungvári végzettségű, Miskolcon letelepedett kályhásmeister, Kormarniczki. Az ő szaktudása segített a csempék és a többi kályhaformák negatívjának elkészítésében (gipszből), a csempék formázásában, mázolásában és égetésében. Mint tanult kályhás, ő építette fel a gyár első cserépkályháit a miskolci kiállításon.

A gyártmányok angóbbal, festékekkel vagy mázzal voltak díszítve. A fehér, vagy színes angóbbal – amit magunk készítettünk –, vagy az egész darab le volt öntve, vagy csak egy minta volt azzal ráfestve. A sima fehér öntőföldre néha színes angóbbal festettük, vagy írókáztuk a mintákat. Az öntőföldbe való sgraffito is népszerű volt. Az erdélyi kék, vagy fekete sgraffitos mintát a sötét színű angóbnak egy fehér alapanyagú formára való ráöntésével, majd kikarcolásával értük el. A festékeket vagy máz alá, vagy a nyers máz felé vittük fel ecsettel. Az utóbbi technika szép, lágy kontúrokat eredményezett. A díszített darabok egy színtelen, átlátszó mázzal voltak bevonva.

A díszítés legnagyobb részben *Horn Béla* miskolci rajztanár munkája volt. Annak dacára, hogy az agyagiparban nem volt előzetes ismerete, rövid idő alatt elsajátította s bedolgozta magát az angób festés technikájába. Horn Béla tervei eredetiek voltak s alkalmazkodtak a formákhoz és technikához. Túry József inkább a máz alatti festékeket

kultiválta, ecsettechnikája az anyagszerúséget követte. A gyár első két díszített darabja egy angóbos és egy máz alatti festékkel festett kulacs volt, amit ő tervezett és festett.

Mind a fazekasarura, mind a díszárura kezdetben vagy átlátszó, színtelen, vagy fémoxidokkal színezett nyers mázakat használtunk. Ezek eredetileg ólomtartalmúak voltak, mert fényesebbre égtek ki a fazekaskemencében. Az első mázaink a felsőbányai receptek alapján készültek. Jó mázakat kaptunk Debrecenből, *Tóth József* kerámiai üzletéből. Később a meisseni *dr. Julius Bidtel* cég frittelt mázait használtuk a díszített díszműárura, amelyek a máz alatti színeket élénkebben hozták ki. A Bidtel-féle majolikamázak szép, lágy színűek voltak s egy világos-vörös színű különösen jól aláárnyalta a Muhics-féle domborműveket, amikre ezenkívül világos- és kobaltkék mázakat is használtunk.

Az edények belül mind beöntéssel voltak mázolva, a fazekasedények pedig kívül ráöntéssel. A tejesköcsögöket és vizeskancsókat tisztaság szempontjából kezdtük kívül is mázolni, míg meg nem tudtuk, hogy a mázatlan cserép hűvösebben tartja a folyadékot. Egy másik eset, amikor a célszerűség győzött a külső fölött.

A kályhacsempék és kályharészek bemártással, vagy ráöntéssel voltak angóbírozva és mázolva. Az angóbok, festékek és mázak egy kőmalomban, kézi erővel voltak megőrölve. Az első égetési kísérletek a meglévő körkemencében történtek, míg a kis fazekas, direkt lángú búbos kemence felépült. Nemsokára ezt egy négyszögletes, hosszú, emeletes, visszacsapó lángrendszerű fekvő-kemence váltotta fel. A kemence felfűtésére hosszúlángú fát használtak. A kemencében az alacsonyabb hőmérsékletű helyeket bisquit (mázatlan) áru égetésére (*zsengelésre*) használták ki.

Igen fontos volt a magas ólomtartalmú fazekasmázaknak kisebb mennyiségű ólomot tartalmazó, frittelt mázakra való kicserélése. Megkezdtük a kőedénygyártáshoz szükséges bórsavas fritték készítését. Az ólomot, bóraxot, szódát (hamuzsirt) tartalmazó keveréket a kemence magasabb hőfokán tégelyekben olvasztottuk meg. Megzúzás után kaolin, vagy agyag és szénsavas magnézit hozzáadásával a mázat kőmalmon megőröltük. Fehér és színes óntartalmú (SnO_2) fedőmázakat is készítettünk s itt-ott használtuk a színes alapanyag letakarására, a fajance-effektus, illetve küllem elérésére.

Amíg a gyártás haladt előre, állandóan dolgoztunk a massa és mázak megjavításán. A nyersanyagkutatás ezzel párhuzamosan haladt. Agyagokat és kaolinokat vizsgáltunk meg, próbáltunk ki Sárospatakról, Abaujszántóról, Sátoraljaújhelyről, Szendrőből és Szerencsről valamint több távolabbi helyről. A tardi kvarcot is kipróbáltuk. A kísérleti munkában segítségre volt egy kisméretű, de elég jól berendezett laboratórium.

Égetett agyag sablonokat is készítettünk, tányérok masszájának a korongozó gipszformára való ráformázására. Tartók hiányában a sablonokat kézzel tartottuk. Mindezen munkák mellett állandóan dolgoztunk a gyártmányok minőségének megjavításán és a gyártás fejlesztésének feladatain.

Az új miskolci kőedény- és kályhagyár kialakulása érdeklődést keltett nemcsak helyi viszonylatban, hanem az ország többi részeiben is. Túry József igazgató barátai és összeköttetései révén az agyagiparban és kőedénygyártásban szerepelt vezető emberektől erkölcsi és praktikus támogatást kapott. Többen meglátogatták az üzemet és szaktanácsal segítettek. Az elsők között volt *dr. Grofcsik János* egyetemi tanár, aki Papp János szakiskolai igazgató meghívására jött el Miskolcra, a *Pruzsinszkiak* Bélapátfalváról (kőedény- és kályhagyárosok), *Ulrich Károly* Sárospatakról (kaolinbánya szakértője), *Fischer Emil* kőedénygyáros Budapestről és *Balló Ferenc* kályhagyáros Kassáról jöttek, s több napot töltöttek velünk.

A Zsolnay–Mattyasowsky család Pécsről, valamint a hollóházi vezetőség meghívtak gyárunk megtekintésére, legszívezebben fogadtak és elláttak tanáccsal. Szintén segítettek *dr. Basch Lipót*, a kispesti gyár műszaki vezetője, *Gáldi Marcell*, a szentlőrinci gyár, később a kispesti gyárak vezérigazgatója és *Eleőd Kende* Körmöcbányáról. Meg kell említeni, hogy a Göztéglagyár RT. igazgatósági és felügyelő-bizottsági tagjai és alkalmazottai mindnyájan nagy érdeklődéssel és segítséggel kísérték az edénygyár sorsát. (*Dusbaba Vilmos, Hollender Béla, Koos Soma, Liechtenstein László, Róbert Emil, Schrecker Emil* és mások.)

A termelés mellett az eladás megszervezése és kiszélesítése volt a legfontosabb. Kezdetben, de később is az eladás a gyári raktárból történt. A falusi fazekasedényt szekerek vitték a falukba, ahol az eladás egy régi rendszer szerint úrméret szerint történt. A köcsögöket egyszer töltötték meg búzával a vevőasszonyok, vagy másfélszer kukoricával, árpával. Ezt a rendszert igen kedvelték, mert ellátta élelemmel alkalmazottainkat.

Háztartási edények hasonlóan szekerekről és vaskereskedésekben kerültek eladásra. A *Pigay üzlet* Miskolcon sokat segített. Díszműáruinknak a Széchenyi utcán levő, elegáns Koos Soma-féle üveg- és porcelánüzlet adott külön helyet a kirakataiban, ami különleges presztízst biztosított az árunak. Azonkívül több üzlet kis kirakataiban voltak darabok elhelyezve. A gyár részt vett állandóan kiállításokon is. Nagy esemény volt az, amikor 1922-ben termékei a budapesti árumintavásáron voltak kiállítva. Az ízlésesen megtervezett kiállítás főleg a díztárgyakat mutatta be. Június 17-én, a megnyitás napján az egyik látogató, *Radványi István* műkereskedő (Budapesten, az Apponyi tér 5. szám alatt volt akkor díszműáru üzlete) ajánlatot tett, hogy megveszi a kiállított tárgyak minden darabját. A kiállítás végén odaszállítottuk a körülbelül 200 darabból álló kiállítási anyagot s ettől az időtől kezdve a Radványi cég az új miskolci kerámiák megbecsülője, terjesztője és állandó utánrendelője volt. Jóleső látvány volt kerámiáinkat az üvegpolicokon és a kirakatokban évekig ott látni Budapest egyik legelőkelőbb üzletében. A darabok (egynéhány a Muhics-kollekcióból), mielőtt az üzlet végleg becsukódott 1950-ben, már mind el voltak adva. Egy utolsó darabot 1975 nyarán találtam Radványi István (aki 1957-ben halt meg) unokahúga Párizsi-közi lakásában. A kis kőedényváza (ami görömböly–tapolcai agyagból készült) máz alatti festékekkel van díszítve s az alján látható „Miskolc–1922” felírás, ami kétségtelenül az én kezem nyoma.

A darabok legnagyobb része kézzel festett védjeggyel van megjelölve, ami az avasi templom tornyát ábrázolja, a hegyen egy fával. A dombvonal alatt egy „M” betű jelzi, hogy Miskolci kerámia (készült 1919 és 1924 között). Néha a festők nevének kezdőbetűi is láthatók, festve, vagy bekarcolva: HB Horn Béla, vagy T ifj. Túry József.

Miközben a gyár fejlődött, a külső telep rendezése is megkezdődött. Édesapám terve volt egy kis kertes, virágos telepet létesíteni s azzal kapcsolatban egy virág- és zöldségkertészetet felállítani. Az első teendő volt az agyaggödörök betöltése és a szabad nagy területek és dombok planírozása. Miután ez megtörtént, a szentistváni furikosok segítségével egy üvegház és melegágyak felépítése következett. Egy fiatal sváb kertész segítségével virágokat és zöldségféléket kezdtünk termelni és eladni. Ugyanakkor a gyár környéke rendezett és színpompás lett a virágoktól, amik megtalálták útjukat az edénygyárba a cserepekbe és virágtartókba, s gyakran ezekkel együtt kerültek eladásra. A zöldségek az alkalmazottak személyi szükségleteit is kielégítették.

Említésre méltó, hogy a vállalatban mindazok, akik részt vettek a tanításban, termelésben és fejlesztésben, a legjobb együttműködéssel és jóakarattal segítettek. A vállalat jó munka- és munkáviszonyok között, jó anyagi körülmények között működött.

Amint előbb már említettem, én 1924 őszén tanulmányútra és továbbképzésem céljából külföldre mentem. Édesapám 1932-ben bekövetkezett halála után értesülesem és tudomásom a miskolci kőedény- és kályhagyár működéséről egyre hiányosabb lett. Annak idején, az építkezés megindulásával a részvénytársaság összpontosította és kifejlesztette a téglá- és fedélcserép gyártását a görömbölyi telepen. Valószínűnek látszik, hogy az edénygyárban a szakemberek és szakmunkások elöregedése és az új, fiatal utánpótlás hiánya okozott némely nehézséget.

Amikor elhatároztam, hogy megírom a Miskolci Góztéglagyár Rt. kőedény- és kályhagyár történetét, ezt egyrészt azért tettem, hogy megtiszteljem mindazok emlékét akik részt vettek ebben a vállalkozásban, másrészt pedig abban a reményben, hogy az ő törekvésük, munkájuk és ideájuk szolgálni fog – mint egy szem a láncban –, fenntartani a lehetőségét egy maradandó művészi kerámiatermelés kialakulásának Miskolcon, az én szülővárosomban.

GESCHICHTE DER TONGUTGESCHIRR- UND KACHELFABRIK DER MISKOLCER DAMPFZIEGELEI AKTIENGESELLSCHAFT

(Auszug)

Die Gründung der Tongutgeschirr -und Kachelfabrik der Miskolcer Dampfziegelei Aktiengesellschaft knüpft sich an den Namen von József Túry. Der Verfasser, der jüngere József Túry nahm auch selbst tätig an der Gestaltung der Miskolcer Keramikherstellung in den 20-er Jahren teil. In seiner vorliegenden Schrift erinnert er sich an diese Epoche der Fabrik bzw. der Tongutgeschirrherstellung.

Die Miskolcer Dampfziegelei beschäftigte sich zur Jahrhundertwende in erster Linie mit der Herstellung von Ziegel-und Baukeramik. Im Jahre 1918 hat József Túry den Verwaltungsrat der Fabrik dafür gewonnen, auf dem Hejőcsabaer Gebiet des Betriebs eine Geschirrfabrik in Gang zu setzen. Nach dem inneren Umbau, mit der Erwerbung neuer Mitarbeiter in führender Position, mit der Ausgestaltung neuer Technologie hat der Betrieb bedeutende Ergebnisse auf dem Gebiet der Geschirrherstellung erreicht. Im Herbst von 1919 wurde die Staatliche Tonindustriefachschule von Ungvár nach Miskolc übersiedelt, von nun an gehörte auch die Ausbildung der neuen Fachleute zu den Aufgaben der Fabrik.

Im Jahre 1920 sind an der Industrieausstellung der Stadt Miskolc neben den Baukeramiken auch die Produkte des neuen Tongeschirr- und Kachelbetriebs der Fabrik erschienen. Sie waren grösstenteils Töpferwaren und Gebrauchsartikel, aber es gab unter ihnen auch Galanteriesachen. Dieses Mal hat die Fabrik ihre ersten Kachelöfen ausgestellt.

Die Fachleute des Betriebs haben stets Beziehungen zu anderen ungarischen und ausländischen Keramikfabriken unterhalten und ihre Ergebnisse in ihrer eigenen Arbeit mit Erfolg verwendet. Man hat eine selbständige formgestaltende Gruppe zustande-

gebracht und nahm die Verbindung zur-sich bildenden-örtlichen Künstlerkolonie auf. Damals begannen die Versuche, Kleinplastik herzustellen, deren Initiatoren auch örtliche Künstler waren. Der Anfang der Herstellung der plastischen Kunstkeramik knüpft sich an den Namen des Kunstgewerblers Sándor Muhai.

In der Abhandlung können wir der Veränderung des künstlerischen Geschmacks und der Produktenstruktur auf der Spur folgen und durch die Schilderung der Probleme des Absatzes auch die Wirkung der Fabrik und den Verbreitungskreis ihrer Produkte.

jüng. József Túry

A GÖMÖRI AGYAGIPAR ÁLLAPOTA 1891-BEN

SZULOVSKY JÁNOS

A közelmúltban figyelemre méltó munka látott napvilágot a debreceni Néprajzi Tanszék gondozásában. Mivel a gömöri magyar fazekasságról még nem jelent meg összefoglaló mű, majdani megírásához két fazekas falu, Deresk és Lévárt bemutatásával fontos adatokat szolgáltat *Szalay Emőke és Ujváry Zoltán* könyve.¹ Levéltári kutatásaim során olyan adalék került felszínre, amely tovább gazdagíthatja a gömöri agyagiparról kialakult eddigi képet.

1891 nyarán a Kereskedelmi Múzeum időleges agyag-, cement-, aszfalt- és kőipari kiállítást rendezett Budapesten. Az előkészület hírére január 27-i ülésén a miskolci Kereskedelmi és Iparkamara pártolólaga vette tudomásul, s egyhangúlag elhatározta az összes agyagiparral foglalkozó iparos felszólítását, „hogy kerületünk kiterjedt agyagipara méltólag legyen képviselve”.² A felszólításnak nem lett kellő foganatja, ezért az iparkamara az akkori helyettes titkárát, a rendkívül agilis *Sugár Ignác*-ot a kiállítás ügyének népszerűsítése érdekében elküldte a jelentősebb központokba:

„Jelentés az agyag-, aszfalt-, cément-
és kőipari kiállítás tárgyában.

Budapesten, a kereskedelmi múzeum által f. é. május hó 15-től június hó 30-ig rendezendő agyag-, aszfalt-, cément- és kőipari kiállítás tárgyában a kereskedelemügyi m. kir. miniszter úr és a kereskedelmi múzeum igazgatóságától vett felhívás után nyomban intézkedtünk a kamarai kerület iparosainak közvetlen felszólítása a helyi lapokban közzétett közlemények, egyes hatóságok megkeresése útján az iránt, hogy az érdekelt iparosok figyelme a kiállításra, az ezzel egybekötött fontos előnyökre tereltessek.

A kamarai kerületnek a kiállításban való részvételére annál nagyobb súlyt kell helyeznünk, mert az agyagipar nemcsak a népipar jellegével bír Gömörmegyében, de Borsodban, fővárosában és északi részében jelentékenyebb iparágat képvisel. Ez iparág állapota a kamara figyelmét fennállása óta folyton foglalkoztatja, önmagától értetődik tehát, hogy örömmel üdvözölhető a kereskedelmi múzeum gyakorlati irányú kiállítása, mely ez iparág jelen állapotának feltüntetésére van hivatva.

Sajnos az írásbeli felhívásnak nem mindenütt lévén sikere, elnök úr által Gömörmegye azon főpontjaira, hol az agyagipar fő fészkei vannak, kiküldtettem, hogy iparosaink közvetlen érintkezés útján, a kiállításban való részvételre reábirassanak. A nyert utasítás folytán a rendelkezésre álló rövid idő figyelembe vételével előbb Rimaszombat, Tamásfalva, Susány és Fazekas-Zsaluzsány vidékét jártam be, utóbb pedig a Tornallyától északra eső Lévárd, Deresk, Licze, Süvete és Perlász községeket.

1. *Szalay E. – Ujváry Z.*, 1982.

2. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár IX–201. 2. doboz. A Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara iratai. Jegyzőkönyv, 1891. január 27. (A továbbiakban: BAZmLt. MKIK jkv.)

A miskolczi agyagiparosokkal pedig f. hó 19-én tartott e tárgyban értekezlet. Miskolczi két fazekas vesz részt az itten csupán belfogyasztásra készült ú. n. fekete edénnyel. Régi pipakészítőink mesterségükkel felhagytak, alig 1–2 dolgozik.

A személyes érintkezés eredményeképp tisztelettel jelentem, miszerint a kiállításban való részvételre jelentkeztek: Rimaszombat város mint téglagyár tulajdonos, egy kályhás és két fazekas, valamint egy kőiparos Rimaszombatból; Tamásfalváról egy kályhás; Susány község iparosai közül a kiállításra rábírn, sajnos csak egyet sikerült, de hogy a község képviselő nélkül ne maradjon, a községi tanító úr a kamara anyagi támogatásával gondoskodik arról. Részt vesz az ottani iskola is. Fazekas-Zsaluzsányból úgy a község, mint egyes iparosok fognak részt venni. Lévárd és Deresk, valamint Licze és Perlász a község collective állít ki, Süveteről pedig az ottani fazekas társulat. A közvetlenül tett bejelentések előttünk ismeretlenek, tudomásunk szerint a miskolczi tömörkőedény- s majolika gyár, valamint az apátfalvai kőedénygyár a kiállításon termékeikkel szerepelni fognak. Pádár községből Vitéz Lajos ev. lelkész úr szíves közreműködése folytán két kiállító jelentkezett.

Sajnálatosul kell ezúttal konstatálni, hogy a kiállítás iránt az érdekeltek körében nemcsak közöny, de sokhelyt erős bizalmatlanság nyilvánult, melyet megingatni alig sikerült.

Igaz, hogy a kis vagy jobban mondva népipar állapota is hanyatlóban van. A vasedény és a másodrendű porcellán még a jófajta kőedénynek is túlnyomó erővel bíró vetélytársa. A vas és porcellán edény már nemcsak a városi háztartásokban szerepel, de utat tör magának a falvak, tanyák lakói között is. A kályhás ipar oly mérvben hanyatlak, mint a mely mérvben terjed a szénfűtés, a mennyiben készítményeik nincsenek e fűtésre a modern technikai vívmányok alapján berendezve. Helyi bajok is vannak. Némely község iparosai távolabb helyről kénytelenek a megkívántató anyagot hozni, a mi költséges. Az égetés mindenütt fával történik, ennek beszerzése itt-ott már nehézségekbe ütközik. Egyes helyeken az agyagbánya a tagosítás alkalmával magánosok kezébe jutott, s ezek vonakodnak földjeik agyagbányaként való használatától.

Ezek az általánosabb okai agyagiparunk mai állapotának. De egyoldalú volna a kép, ha az okok más csoportját mellőznék a mely okok az iparág belső okaiul tekinthetők. Általánosságban megjegyezhetni, hogy az agyagipar a fejlettség szempontjából ma is azon stádiumban van, mint évtizedekkel ezelőtt. Kiválóan nép vagyis házi ipart alkotván, művelőik járt nyomonon haladnak, ami ugyan előny volna, ha azt az idők kiválmáihoz képest fejlesztenék. Ugyanaz a niveau, ugyanaz a technikai kezdetlegesség, mint annak előtte. Sőt a kész áruk forgalomba hozatala is teljesen a régi mederben mozog. Nem ismerik a technika újabb vívmányait, eszközeit, minélfogva az edények, kályhák stbi előállítására, főként ott, hol – mint említeni szerencsém volt – az agyag távolabb fekvő bányából szerzendő be, oly költséges, hogy legjobb esetben is figyelembe alig jövő haszonnal kell megelégedniük. Pedig köztudomású, s kamaránk eddigi évi jelentéseiben is kellőleg méltatva volt, hogy Gömörmege egyes agyagnemei a legkitűnőbbek közül valók.

Áttérve az egyes ágakra: a kályhakészítés az, a mi a legnagyobbat hanyatlott. Tamásfalván, melynek terrekotta díszszel ellátott kályhái ma is jó híreik és használtak, már csak egy kályhás van. Ez az anyagot Pongyelokról veszi. A tamásfalvi kályhát a gácsi és cheh³ gyártmányok erősen szorítják. Teljesen kézi erővel, minden legkisebb kézigép nélkül dolgozik. Modelljeit önmaga csinálja s így nem igen változatos és izléses. A lemezek szélei nem csiszoltak s a kályha felállításánál agyaggal tömendő hézagok maradnak, mi fűtés után kiesik. Ez oly hátránya e kályháknak, hogy a község előtt e miatt népszerűtlenné válnak.

A tégláégetés lokális szükségletre irányúl, kivéve a zsaluzsányi tégláégetőket. A tűzálló téglá nemcsak hazánkban jóhírű, de Ausztriában is. Hazai kohóink szívesen használják, s évente jelentékeny mennyiségű téglá kerül ki Zsaluzsányból. E községben a nagyobb téglá égetők lóerejű géppel, a kisebbek kézi erővel sajtolnak. A lemezek szélei nem csiszoltak s a kályha felállításánál agyaggal tömendő hézagok maradnak, mi fűtés után kiesik. Ez oly hátránya e kályháknak, hogy a község előtt e miatt népszerűtlenné válnak.

A szomszéd susányiak fazekasok és cserépszindely készítőik.

E környék agyagját a f. zsaluzsány–mastinczi hegyről nyeri. Ide tartoznak Pongyelok, Bakos-Török, Perjés és különösen Pádár községek, utóbbi helyütt, hova időhiány miatt személyesen nem

mehettem el, mint értesültem e megye közismert buzgóságú tanfelügyelője buzdítása folytán fazekas társulat jött létre, mely a mázag beszerzése és őrlése tekintetében a közös eljárást vette fogantatba.

A másik nagy csoport: Deresk, Süvete, Licze, Lévárd, Perlász, Kövi, Gicze, Miglész, Rócze és Jolsva-Taplócza a melléke kövi vidékről szerzik anyagukat, az itt felsorolt községekre nézve különösen áll az, a mit fentebb jelenteni volt szerencsém, hogy egyik-másiknak már nincs, vagy közel jövőben nem lesz agyagtelepe. Ezen, az illető nép létfeltételével elválaszthatlanul egybefüggő körülményen múlhatlanul kell segíteni, annál inkább, mert e vidéken az Amerikába irányuló kivándorlás mind nagyobb terjedelmet nyer. Míg az előbb felsorolt vidék alsó fele úgyszólván kizárólag téglá és cserépszindely égető, addig most vázolt környék a fazekas ipar fészke. Merőben házi ipart képez itt is és ezzel a község egész népe foglalkozik s fő kereseti forrás kiapadásának meggátálása nagy érdek.

Az iparág a régi nyomokon jár, ami természetes ugyan, amennyiben az alföld népének megszokott edényeit készítik. S a régi nyomok alatt az ósdi technikai fogások s módszerek értendők, melyek már túlszárnyaltak. Mindamellett is ez iparág ma még oly állapotban van, hogy a megfelelő gyakorlati intézményekkel rajta maradandólag segíteni lehet. Süvetén régi társulatuk még fennáll, ez közvetíti a mázag (Glätte) beszerzését, közösen látják el magukat erre a dereski fazekasok is, sőt ez utóbbiak Levárd szomszédos községeket is ellátják. A közös beszerzés nagy pénzügyi fontossággal bír reájuk. A mázag – mely Selmezbányáról szállítatik – nagybani beszerzési ára m. mázsánként 20–22 frt, holott kicsinyben a falubeli boltosnál 28–32 krba kerül. S mivel néhány község fazekasai évente tetemes mennyiséget használnak fel, nyilvánvaló, hogy már e czímen is hasznosnak beillő megtakarítás volna elérhető. Ott, hol a talaj erre alkalmas, az érdekelt fazekasok figyelmét erre felhívam és őket szövetkezésre buzdítottam. Ugyancsak szenved az iparág a megfelelő mázagörölő-gépek hiánya miatt. Jelenleg időrabló primitív őrlő készülékük van, mely a termelés költségeit igen fokozza; conveniálós őrlő készülékkel való ellátás sürgős szükségét képezi.

Meg kell még említenem a kész edények forgalomba hozatalának ősi módját.⁴ Ugyanis az edényekkel megrakott kocsi a tavaszkor (égetés után), a nagy-magyar-alföldnek veszi útját (ú. n. hosszúút). Az eladást azonban ritkán az iparos, de túlnyomó nagy részben más egyének eszközlik. S a miként vannak „fazekas községek”, úgy vannak „kereskedő falvak” is, melyek a szomszéd község által készített edényeket az alföldre fuvarozzák. Az edényekkel cseregazdaság folyik; az edényárus búzával stbi tér vissza, melyel övéit a legközelebbi télre ellátja. Könnyen elgondolható, hogy e mód végeredményében nem járhat haszonnal. Hozzájárul ehhez még az is, hogy egyik-másik vásártartó község hetivásárait az edényárusok előtt elzárta.

Tiszteletteljes jelentésem kapcsán fel kell vetni azon kérdést is, hogy mily eszközökkel lehetne ez iparágon segíteni. Ennek megoldásánál alapúl figyelembe kell vennünk, hogy daczára a vas és porcellán edény terjedésének, a fazekas ipar még hosszú időkre életképes, mert a cserépedény olcsó, azt mezőgazdasággal foglalkozó népünk szereti s sok másféle használatban is áll.

Az agyagipar életképességének s fejlődésének fentartására első sorban arra van szükség, hogy iparosaink a kor igényeihez mért eljárással, készítési módozatokkal, eszközzel és ízléssel megismerkedjenek. Ezeket természetesen csak megfelelő szakszerű oktatással lehet elérni. Kamaránk már 1881 évi jelentésében mondá a kályha gyártásról: „Ez az iparág megérdemli a fejlesztést. A kamara kívánatosnak látná a vidéken pl. Rimaszombatban egy agyagipari szakiskolának felállítását. Az iskola két tanfolyamból állhatna. Az egyik lenne a tulajdonképeni szakiskola, a másik ismétlő iskola. Ez utóbbinak egyelőre nagyobb fontosságot tulajdonítunk; mert ebben munkaszünet idején az az agyagiparral gyakorlatilag már foglalkozók, t. i. a mesterek, legények s mások nyernének iparáguk némely műfogásában s főleg a mesterek egyik-másik megrendelésük minél tökéletesebb kivitelére nézve gyakorlati útmutatást.”

Az itt mondottak jelenleg, tíz évvel később is állanak, azzal a különbséggel, hogy ma inkább az utóbbira, a gyakorlati irányra kell a fő súlyt fektetni, mert nem lehet szem elől téveszteni, hogy – mint említeni szerencsém volt – itt nem iparszerű, de házi iparszerűleg üzött foglalkozásról van szó. Ez egyénektől nem lehet s nem is szabad várni, hogy az bejőjön a szakiskolába. Őket saját tűzhelyüknél, napi munkájuk közben kell felkeresni – s oktatni. E célznak csak a vándortanári intézmény felel meg, később lehetőleg csak egy agyagipari szakiskolának felállításáról elmélkedni. A vándortanárnak – eset-

4. Vö.: Szalay E. – Ujváry Z., 1982. 118–129.

leg Rimaszombat székhelyvel – feladatát képezné, hogy az agyagipartűzőket a munka idején felkeresné, őket czélszerű eszközökkel, fejlettebb készítési módokkal, jobb anyagokkal megismertetné, ízlesebb mintákkal ellátná. Ez volna az első feladat, melyet Gömörmegye közönségének s a kamarának válvetett támogatásával illetékes helyen, sikeresen volna megoldható.

Második feladat volna a meglevő erők tömörítése, a közös nyersanyag s munkaeszközök beszerzése, a mely társadalmi úton volna csak kivihető. Nem lévén városias jellegű verseny viszonyok: a közönség akadályokba ütközik. Így – mint fentebb említeni szerencsém volt – Pádáron már is létrejött oly intézmény, mely a mázag beszerzéséről és őrléséről, közös számlára gondoskodik s e czímen, mint értesültem, a korábbi állapothoz képest évi 1200 frt készkiadás megtakarítása fog elérteni. Így közönség van a mázag beszerzéseken Deresken, Süvetén stbi.

Harmadik feladatot képezhetné azon módok és eszközök megfontolása, hogy mely mód legalkalmasabb állandó piacok teremtésére. E téren különbséget kell tenni az egyes cikkek között. A tűzálló téglának már is van állandó piaca, a kályhák évente 30–40 db. is csak elkelnek a környéken. Előbbi piaca könnyebben bővíthető, utóbbiaké csak az esetben, ha a készítmények a városi közönség igényeinek beszerkezete s kulcsin tekintetében megfelelnek. Megkönnyítené a piacszerzést az, hogy az agyagkályhák ismét nagyobb használatnak örvendnek. Nem volna nehézség úgy a fővárosban, mint vidéken a gömri kályhák részére szolid bizományosokat találni, kik piaczok szerzésén törnek magukat.

Nehezebb kérdés a fazekas edények elhelyezése. A legrégebbi idő óta – említettük – cseregazdaság dívik a készítő s vevő között, mely bizonyos tekintetben előnyére válik mindkét félnek, de az eladó ezzel egybekötött költségei tetemesek és időrabló foglalkozás is, mely másutt jobban értékesíthető erőket köt le. Másik nehézség az, hogy a fuvarozással foglalkozó községek lakosának megélhetési kérdésével a forgalom ezen primitív módja szorosan összefügg. E kérdés tehát alapos s minden oldalú megfontolást igényel azon irányban, hogy lehetséges e foglalkozás termékeit bizonyos központokba koncentrálni s innen közvetíteni, úgy, miként azt a kereskedelemügyi m. kir. miniszter úr ő nm. némely házi ipar cikkekre házi iparcarnokok felállítására által tervezi.

Méltóztatassék a tisztelettel javasoltak tárgyában határozni, szerény nézetem szerint a vándortanári intézménynek már a jövő télre, mint legközelebbi munkaidőszakra való rendszeresítése volna a legsürgősebb feladat, melynek megoldására vonatkozó lépések már most volnának megteendőek, hogy a felmerülő pénzügyi nehézségek ez év őszéig leküzdhetők legyenek.

Az agyagipar gyárszerűleg a kamarai terület három pontján üzetik: Miskolczon, Apátfalván és újabban Murányban. A murányi edénygyár pár évi fennállás után megszűnt, de most a Kuhinka féle r. társaság kezébe kerülve, rövid idővel elelőtt üzemét újra megkezdette. Ez ok miatt róla bővebben most még nem szólhatni.

A miskolczi tömörkőedény- és majolika gyár, mely állami kedvezményben részesül s az állami czímert használni jogosított, két év óta áll fenn s ezalatt jó hírt szerzett magának külföld némely piacain is. Létfeltételei megvannak, hisz jó agyagja közel van. De hozat Gömörmegyéből Mastinczról is. Szállító képessége azonban még jelentékenyen fokozható s fokozandó volna. A Zsolnay-féle gyár után az ungvári mellett hazánk legnagyobb e nemű ipartelepét képezi. Gőzerőre van berendezve s minden segédmunka gépi erővel végeztetik, 76 szakmunkás által 30–40 napszámú segélyével. Termelési képessége naponként 500 drb.

Az apátfalvai kőedénygyár m. évben bérlőt változtatott. E miatt az üzem ideiglenesen szünetelt. Vízierővel dolgozik, technikai felszerelése sok kívánni valót hagy fenn. Az üzem akadályát a közlekedési viszonyok képezik, az eger-nádasdi vasút kiépítése létfeltételét képezi e telepnek.

A rozsnyói kőedénygyár pár évi fennállás után megszűnt.

A kőedénygyártás feltételei nálunk kellek megvannak.⁵ Azonban a vállalkozói szellem, illetve a megkívántató tőkeerő hiánya miatt nincs azon polczra emelve, melyet elfoglalhatna, habár tény, hogy a kőedény most leginkább szenved a cseh porcellán versenye miatt, mert nálunk talán a kőedény előállításában rejlő okok következtében ez oly drága, hogy a cseh másodrendű porcellán olcsóbb áron nyerhető s ezt a közönség már csak azért is inkább vásárolja, mert alak és kulcsin tekintetében kőedényünket fölülmúlja.

Jól képzett munkaerők s a modern gyártási versenyviszonyok szemmelkísérése s követése szerfölött szükséges kőedénygyáraink haladására.

5. A jegyzőkönyvben ez a mondat tévedésből kétszer szerepel.

A kőipar szerény korlátok között mozog. Tulajdonképpen kőfaragászatról alig lehet szó, habár kamaránk egyes vidékein kiváló minőségű anyag áll rendelkezésre.

Gömör s Borsodmegyében legsűrűbben szerepel a mészkö, mint hegyeink legnagyobb rétegű anyaga. A mészkö égetés régi mederben mozog, kivéve a tiszolci mészégetőt. Kőfejtő telepeink utóbbi időben a közelfekvő czukorgyárak építése és üzeme által gyarapodtak. Az építkezés városainkban nem volt erős a közelebb lefolyt években, másrészt a kőműves munka a kőfaragóét sokban helyettesíti, a hajdani kődíszek helyét a czeмент foglalta el. Sirkövekben pedig a tartósabb márvány és gránit kerestek. Hevesmegye északi részeiben virágzó kőfejtő telepek vannak. A mátrai vasút a vonala mellett elvonuló bányákból fedezi a kőszegény alföld kőanyag szükségletét valamint az államvasutak Hatvan–pásztói vonala közelében levő telepek. Palakő bányászatunk egészen elhanyaglott; kettőről tétetik említés idézett 1881 évi jelentésünkben: a dobsinai és a felsőtárkányiról. A közönség a fa és cserépszindelt inkább kedveli, utóbbit már azért is, mert a múlt évtized építkezési lendülete miatt több helyt keletkeztek téglá és cserépszindely égetők. A m. é. folyamán M. Kövesden állíttatott 1, Andornakon 2 tégláégető.

A kőipar sem került el a kamara gondos figyelmét. Ennek eredményeképp jött létre a Dobsinai kőcsiszoló tanműhely, melyhez annyi remény fűzetett, de mely pár évi fennállás után, minden különösebb nyom nélkül megszűnt. Megemlítendő, hogy Nagy Rőczén a polgári iskolával kapcsolatban edényfestő tanműhely áll fenn. Tisztelettel Sugár Ignác.”⁶

Az Iparkamara iparos szakosztályának március 20-i ülésén felolvasott jelentéshez *Dr. Csáthi Szabó István* beltag hozzáfűzte véleményét, hogy a körkemencék alkalmazatlanok a finomabb edényáruk égetésére. *Pfliegler Ferenc* beltag a vándortanítói intézmény életbe léptetése helyett – melynek szerinte nem lenne gyakorlati haszna – célszerűbbnek látta az iparág fejlesztését társadalmi úton, ha a kőedénygyártásban élenjáró Znaimból néhány iparos családot telepítenének be, akiktől elsajátíthatnák a szakmai fogásokat. Mint óhajt a vándortanítói intézmény mellett ezt a véleményt is felvették határozatilag a jelentésbe.⁷ Ezek a gondolatok négy nappal később, az iparos és a kereskedelmi szakosztály közös ülésén is elhangzottak, ahol az iparkamarai elnök, *Radvánj István* indítványára elhatározták, hogy az úti jelentés tudomásul vétele mellett felírnak a miniszter úrhoz, „miszerint Gömör megyében egy agyagipari vándortanárt már a legközelebbi téli munkaidőszakban rendszeresíteni méltóztassák”.⁸

Az agyagipari kiállítást – melynek indítványozója és támogatója *Baross Gábor* kereskedelmi miniszter volt – másfél havi szünettel, május 23–június 31., illetve augusztus 15–szeptember 30. között lehetett megtekinteni a városligeti iparcarnokban. Baross a Kereskedelmi Múzeum rendezvényét leiratában is propagálta: „A kiállítás igen sok érdekes és szakemberekre nézve tanulságos anyaggal rendelkezik. Kívánatos tehát, hogy azt az agyagiparral foglalkozók minél nagyobb számmal látogassák. Ennélfogva felhívom a címet, hogy kerületének az agyagiparral foglalkozó iparosait és szaktestületeit a kiállítás megtekintésére buzdítsa és hasson oda, hogy a megtekintésre felránduló iparosok szakszerű tanulmányozás tárgyává tegyék ezen az agyagipar jövő fejlődésére nézve tanulságos kiállítást. A kiállítás megtekintésére feljövő szakbeli iparosokat a kiállítási belépti díjak alól fölmentem. Végül megjegyzem, hogy a vidéki és fővárosi szakemberek csoportjait minden vasárnap és ünnepnapon délelőtt az e szakmában járatos férfiak, mint vezetők és magyarázók fogják kalauzolni és hogy a tanulmányozási csoportoknak a kiállítás meg-

6. BAZmLt. MKIK jkv. 1891. március 24. 37–48. 1.

7. BAZmLt. MKIK jkv. iparos szakosztály jkv. 1891. március 20.

8. BAZmLt. MKIK jkv. 1891. március 24. 48. 1.

tekintése a rendes megnyitási időnél egy órával előbb (vagyis már reggel nyolcz órakor lesz megengedve”.⁹

A miskolci Iparkamara szeptemberben az előre nem látott kiadások terhére 150 forintnyi összeget szavazott meg útiköltségnek az agyagipari kiállításra,¹⁰ s az október 21-i ülés jegyzőkönyvébe pedig már beírhatták: „Az agyagipari kiállításra kiküldött szakiparosok a kiállítást a titkár vezetésével megtekintették”.¹¹

IRODALOM

Szalay E.–Ujváry Z., 1982. Két fazekas falu Gömörben. (Studia folcloristica et ethnographica 7.) Debrecen

ZUSTAND DER TÖPFEREI IN GÖMÖR 1891

(Auszug)

Die kurze Publikation veröffentlicht ein interessantes Dokument, das interessante Beiträge zur Geschichte der traditionellen Töpferei in Gömör liefert. Im Sommer 1891 hat das Handelsmuseum in Budapest aus den Produkten der ungarischen Töpferei, Zement-, Asphalt- und Steinindustrie eine Ausstellung veranstaltet. Während der Vorbereitungen hat die Miskolcer Industrie- und Handelskammer die Handwerker, die auf ihrem Gebiet tätig waren, aufgefordert sich mit ihren Produkten an der Ausstellung vertreten zu lassen. Da aber die Aufforderung ohne Wirkung blieb, wurde der Mitarbeiter der Kammer, namens Ignác Sugár in die wichtigsten Töpferzentren im Interesse der Popularisierung der Ausstellung geschickt. Die Mitteilung veröffentlicht die Meldung von Ignác Sugár, die uns ein umfassendes Bild über die wichtigsten Töpferzentren des Komitats Gömör, über das Niveau der Produktion, über den technischen Apparat einzelner Betriebe gibt.

János Szulovszky

9. BAZmLt. MKIK jkv. június 9. „A közös ülés e magas leirat közzé tételével és a kiállítás tanulmányozására felmenő iparosok részére szükséges igazolványok kiállításával a kamarai irodát megbízta.”

10. BAZmLt. MKIK jkv. 1891. szeptember 10. 31. 1.

11. BAZmLt. MKIK jkv. 1891. október 21.

KAZINCZY FERENC EPISZTOLÁI

FARKAS PÉTER

Egy költői életmű egészéből kiemelni és külön vizsgálni az alkotó megnyilvánulásait egyetlen műfajban természetesen nem lehetetlen dolog, de az eredmény – ad absurdum vive az elkülönítést – nem lehet több kísérletnél. Mégis Kazinczy Ferenc episztoláinak feldolgozását – értelmezésüket és értékelésüket – már *Czeizel János*¹ megkísérelte. Nyilván abból a megfontolásból, hogy ami létező, az önmagában is megragadható. Mindazonáltal valószínűleg túlzás az, hogy „Nem túlzás, midőn azt állítjuk, hogy Kazinczyt mint embert, író, s mint irodalmunk vezérét ezen levelekből ismerjük meg legjobban”.² Miért kellene akkor – márpedig kell – elolvasnunk huszonhárom kötetnyi prózai Kazinczy levelet, nem is szólva egyéb műveiről, ha a Kazinczy jelenséget meg akarjuk fejteni? Röviden: Kazinczy-arc képet rajzolni lehetetlen az episztolák alapján. Más tenni viszont bátran lehet. Például kikutatni azt, hogy egyáltalán miért írt a prózában oly kitűnő Kazinczy episztolákat. Megmondani, hogy miért éppen ezeket, az irodalomtörténetekben is rendszerint külön csokorba szedett költői leveleket vetette papírra. Tisztázni, hogy voltaképpen miről, s valójában kihez szólnak e már per definitionem oktató, bölcselkedő művek. S lehet, magától értetődően értékelni is ezt a költői teljéitményt (sok szempontból), de mindig tudva, hogy irodalmi igényű Kazinczy-portré abból ki nem kerekedhet. S amiként tévedett e dologban *Czeizel J.*, úgy volt igaza *Kárpáti Aurélnak*: „Kazinczynek ezer arca van. S mind más és másfelé tekint. Ő a mi Goethénk és Voltaire-ünk. A széphalmi remete a legnyugtalanabb levelező, örök forradalmár és született kiegyező, az első igazán európeér magyar.”³

Műfaji kérdések. Miért írt ez az európeér magyar episztolákat? A válasz első megközelítésben egyszerű (de nyilvánvalóan nem igaz): a műfaj adva volt számára. Eredendően talán éppen a horatiusi minta. *Pintér Jenő* nagyon kézenfekvőként hangsúlyozza ezt a lehetőséget. „Első sorban Horatiust utánozta, Goethe mellett talán legkedvesebb poétáját, kinek alkotásaiért már sárospataki diákévei alatt lelkesedett . . .”⁴ Kétségtelen tény, hogy amit Kazinczy írt Berzsenyinek episztolában, az erősen rokonítható azzal, amit Horatius címzett a Pisoknak, ám a két mű között lényeges különbség mutatkozik. Horatius általános érvényű műnem- és műfajelméletet fogalmazott meg, Kazinczy viszont

1. *Czeizel J.*, 1913. 16–49.

2. *Czeizel J.*, 1913. 16.

3. *Kárpáti A.*, 1961. 26.

4. *Pintér J.*, 1913. 49.

alkotáselméleti keretekre vont, éppen akkor érvényesnek vélt napi irodalmi (és ezzel együtt politikai) programot. *Pintér J.* művében az „utánzás” szó használata egyszerűsítés és túlzás (negatív értelemben). Világos, hogy a Berzsenyihez intézett episztolának volt horatiusi ihletése, de megírásának mégsem a római költő volt az oka. S különösen nem lehetett a versíró kedv gyökere ez az ókori ars poetica a többi költői levél esetében, melyek egészen másról szólnak. A Kazinczy episztolák közelebből vették mintáikat, ha egyáltalán voltak minták. E kérdésben alighanem *Négyesy László* találta el az igazságot: „A levélforma volt prózában is a legszokottabb kifejező közege; leveleinek az életben is volt bizonyos általános jelentősége és érzelmi jelleme: mi természetesebb, mint hogy a levélhez közelálló költői műfajt művelnie kellett?”⁵

Mi sem természetesebb . . . Ám az előzményekhez hozzátartozik az is, hogy a feljebb való években, pontosabban 1770 körül „a költői episztolák száma nem csupán ugrásszerűen megnövekszik, hanem néha az életművek túlnyomó része is belőlük áll . . .”⁶ Noha Kazinczy már más világban élt, mégis természetes lehetett számára ennek a Barcsay, Orczy, Ányos és Bessenyei által kimunkált mintának a követése. Természetes akkor, ha tudta, hogy a verses levelek hajdani ármádiájának megírásával valami új kezdődött a magyar irodalomban. Márpedig Kazinczy minden jel szerint tudta ezt, s ő is újat akart. Valóban, miért ne használta volna fel a jól bevált módszert.

Ám volt még egy nyomós oka az episztolák megírásának. Mégpedig a költői önkifejezés igénye. „Kazinczy, akinek legfőbb álma száz jó vers volt”⁷ feltétlenül törekedett arra, hogy a hagyományosan *valódi* irodalmi formának tartott versben is rögzítse mindazt, amit prózai leveleiben megírt. Talán azért, hogy a nyilvánosság elé léphessen gondolataival, amire az irodalmi forma lehetőséget adott, a magánlevél pedig nem. „Neki állandóan közölni kell magát gondosan stilizált irodalmi formában, mert csak amikor így közli magát, csak akkor él.”⁸ Természetesen gondosan stilizáltak voltak magánlevelei is, de mégiscsak személyes közlések voltak. A nyilvánosság elé adhatóság ténye mellett a nyomós ok, melyről itt szólni kell, feltétlenül az a meggyőződés volt, hogy a verses forma költőibb, tehát értékesebb megnyilatkozás a prózaival szemben. Az episztoláirás szándéka mögött feltétlenül ott rejtőzött a herderi gondolat, mely szerint „A költészet szintiszta egyszerűség, végtelenül egyszerűbb mint a próza” – ámbár Herder azt is mondta, hogy „nyelvünk a legegyszerűbb prózában a költészet legmagasabb szintjére emelkedhet.”⁹ E téma pontosabb megvilágításához természetesen tudni kellene, hogy a németül oly jól megkülönböztethető *vers* és *költészet* fogalmak magyarul oly gyakori összekeverése mennyire volt sajátja Kazinczynak. Mindenesetre tény, hogy Kazinczy önnön művei közül a verses formájúakat, különösképpen pedig szonettjeit és epigrammáit tartotta leg-
többre.¹⁰ Episztoláit viszont kortársai becsülték.¹¹ Pedig a műfaj nem volt könnyű helyzetben: „háttérbe szorul, illetve teljesen átalakul a verses elmélkedés műfaja is – ezt a

5. *Négyesy L.*, 1931. 123.

6. *Biró F.*, 1979. 318.

7. *Németh L.*, 1969. 663.

8. *Szerb A.*, 1972. 240.

9. *Herder, J. G.* 1983. 426., 430.

10. *Váczy J.*, 1899. 683–709.

11. *Váczy J.*, 1899. 700.

klasszikus értelemben felfogott episztola öleli magába . . .”¹² Kazinczy megmentette az episztolát, tudatosan elszakadva művelésében a korábbi stílustól és formától.

Végeredményben Kazinczy episztolaírói tevékenységének az lehet a magyarázata, hogy mindazon gondolatait, melyeket egyebek között leveleiben is papírra vetett magasabb rendű művészi formában a nyilvánosság elé akarta tárni. E törekvéséhez pedig nagy és pozitív hagyományú műfajt választott megvalósítási eszközként.

Az *episztola-életmű*. Kazinczy az *Abafi Lajos-féle*¹³ kiadás szerint 34 episztolát írt. Ezekből *Váczy János*¹⁴ huszonkettőt vett fel gyűjteményébe. *Pintér Jenő* huszonnégy episztolát sorolt fel irodalomtörténetében,¹⁵ míg a monografikus feldolgozásra törekvő *Czeizel János* mindössze tizenegy episztola elemzését tartotta szükségesnek.¹⁶ A modern és teljes Kazinczy-monográfiát nyújtó *Z. Szabó László*,¹⁷ a dolog természeténél fogva, nem teszi lehetővé az episztolák összeszámlálását. Lényeges eltérése azonban az eddigiektől, hogy *A vallástalan* című töredéket is az episztolák közé sorolta.¹⁸ Teljességgel egyet lehet érteni *Z. Szabó László* elemzésével, mely szerint ez az 1781-ben keletkezett töredék jelentős mű Kazinczy életében, mert „Vallási kételyei a deizmusig juttatták; sőt *A vallástalan* vers szerint még azon túl is”.

Az irodalomtörténeti vizsgálódás szemmel láthatóan mindig az episztolák vélt értéke szerint súlyozott. A legjelentősebbeknek (ki-ki eltérő sorrendben) mindeddig a *Vitkovics Mihályhoz*, a *Berzsenyi Dánielhez* és a *Gróf Festetics Györgyhez* írottakat tartották. Minthogy az irodalomtörténeti értékelések egy-egy csokornyit episztola kiemelésén, s azon belül néhány mű rokon vonásainak kimutatásán kívül határozott csoportosításra nem törekedtek, a legcélszerűbbnek látszik egyelőre időrendben vizsgálni Kazinczy episztola-termését. Erre az *Abafi Lajos-féle* kiadás teremt lehetőséget (bár a művek közlési sorrendje e kötetben sem szigorúan időrendi).

Az első Kazinczy episztola kétségtelenül *Baróti Szabó Dávidhoz* íródott 1786. október 16-án.¹⁹ *A Toldy Ferenc*²⁰ szerint „catulli reminiscenciával ugyan, de valódi catulli dévajssággal” megírt rövidke költői levél (epistolion) Kónyi János és Nagy János²¹ versezeteit gúnyolja tréfás átkozódással, de érezhetően halálos komolyan. A mű lényege még-

12. *Biró F.*, 1979. 325.

13. *Kazinczy F.* összes munkái. 2. kötet, 307.

14. *Kazinczy F.* műveiből 1903. 372.

15. *Pintér J.*, 1913. 49–52.

16. *Czeizel J.*, 1913. 16–49.

17. *Z. Szabó L.*, 1984.

18. *Z. Szabó L.*, 1984. 56–61., 105.

19. *Toldy F.* szerint 1776. október 16-án ld. *Toldy F.*, 1859. 100. Ez azonban nyilvánvalóan sajtóhiba, hiszen – nem tekintve Kazinczy ifjúkorát – az a mű, melyről az episztolában szó van (Nagy J.: *Méhi gazdaság . . .*) 1786-ban jelent meg. Vö.: *Dóczy J.*, 1934. 169.

20. *Toldy F.*, 1859. 100.

21. *Kazinczy F.* összes munkái. Abafi-kiadás (13. jegyzet) 237.

sem a rossz versezetek (és azok terjesztőinek) pokolba kívánása, hanem Kazinczy programjának rövid meghatározása:

..... *összegyűjtöm*
A sok Kónyit, a nem magyar Zechentert,
.....
S majd ha összeszedem, barátom, őket,
Érdemlett jutalom fog érni érte.

Töredék, mindössze kilenc sor az 1787-ben keletkezett *Kazinczy Lászlóhoz* című episztola. A wertheri hangulatú, torzóban maradt fogalmazvány a testvéri összetartozásról szól, de utolsó két sorából kitetszik, hogy Kazinczy másról (is) akart írni:

Szoros kötél volt ránk a származás,
De még szorosabbat érzés és gondolat.

Szinte bizonyosra vehető, hogy a harmincnégy évvel később írt *Gróf Kornis Mihályhoz* című episztolában azokkal az alapelvekkel találkozhatunk majd, melyek e töredékből kimaradtak.

A *Horváth Ádámhoz* címzett episztolát Kassán írta Kazinczy 1789. szeptember 24-én. Érdekes szerkezetű, betétként egy románcot is tartalmazó mű ez. E közbeiktatott dallal kapcsolatban nem érdektelen *Négyesy Lászlót* idézni:²² „(a fogsága előtt írtak) közt legnevezetesebb a Horváth Ádámhoz intézett episztola (1789), hangzatos hexametekben, ennek jelentőségét betéte adja meg, a *Fekete szemű szép hölgyecske* kezdetű régies hangra stilizált románc, egy magyar keresztesvitéz ajkára adott helyzetdal, amely annyira megragadta az írók figyelmét, hogy többen kérdezték: igazán régi szerzemény-e vagy Kazinczy írta? Majdnem négy évtized múlva is Vörösmarty, Toldy, Zádor a naiv dalok nemében mintának tekintették. Gyulai Pál is azt mondja, hogy Kazinczy a magyar ritmus titkait nem ismeri ugyan, de mégis sikerült példát ad ebben arra nézve, hogy a népiest miként kell művészivé emelni”.

*Czeizel János*²³ szerint „Kazinczy méltányolta Horváth ily irányú törekvéseit (t. i. a népdal követését) sőt maga is a *Keresztes Bálint* c. versében (ez a betét) utánozta a régi népdalok hangját... Bár a költemény nem vetekedhetik *Horváth Ádám* dalaival, Kazinczynek egyik legsikerültebb alkotása. Nem elmélkedik, nem keresi a mesterkelt kitételeket, hanem egyszerű nyelven festi a szív érzelmeit”. *Waldapfel József*²⁴ úgy vélte, hogy a „költői levél betéte érdekes műfaji kísérlet a középkori lovagi költészet modorában... itt ott a népi szerelmi költészet hangját üti meg.”

Noha kétségtelen, hogy a keresztesvitéz-románcnak az episztolától elkülöníthető saját értékei is vannak (Az Abafi-kiadás külön is közli), mégis helyesebb egységesnek felfogni a *Horváth Ádámhoz* című költői levelet. Első szerkezeti egységében Kazinczy finoman dicséri Horváthot („a művelhetetlen művelődöt”²⁵), aki méltó erre, s arra is, hogy meghallgassa azt a dalt, amit Erato adott Kazinczy szájára (s amely nyilván megfelel

22. *Négyesy L.*, 1931. 123–124.

23. *Czeizel J.*, é. n. 149–150.

24. *Waldapfel J.*, 1957. 111.

25. *Németh L.*, 1968. 258.

Horváth ízlésének). A második szerkezeti egység a románc II. Endre kori történeti háttérét vázolja fel (keményen bírálva a királyt), a harmadik pedig maga a románc, mely négy soros, páros rímű strófákból áll, s magyarosan bizony eléggé nehezen ritmizálható. Mindazonáltal valóban népies hangulatú költemény. A negyedik egység folytatása a voltaképpeni episztolának (ismét hexameterekben). Erató elröppent, de hívogatja a szépségben gyönyörködni tudót a kivirított erdő békés árnyékába. Melankólia és életöröm találkozik ezekben a befejező sorokban. Rousseau-i hangulatok, szentimentalizmus, s talán romantikus képek jellemzik az egész episztolát. Rejtély, hogy a legfeljebb életérzésekről valló episztolában, melynek lényege a népdalok iránt érdeklődő Horváth melletti voksolás, miként láthatta *Waldapfel József*²⁶ Kazinczy fogság előtti korszakának világnézetileg legradikálisabb művét. Fontos ez a mű abban a korban, „amelyben pl. a népdal – s általában a népies tónus – látnivalóan a háttérbe szorul, de egyáltalán nem szorul ki a műfajok mezőnyéből...”²⁷ Ha az esztétizáló és európeér Kazinczyra figyelünk, könnyen hihetjük, hogy messze állt a népiességtől. Az ellenkező igazság (eléggé magányos) bizonyítéka a most vizsgált románc, s Horváth Ádám dicsérete. Adalék az ahhoz, hogy *Fried Istvánnak*²⁸ lényegében igaza volt, mikor a következőket írta: „Kazinczy borzadt a Gvadányi-típusú költészettől, de ez messze nem jelenti azt, hogy a népiességtől, sőt a népköltészettől is borzadt volna.”

Kassáról írta Kazinczy 1790. január 1-én a verselgető pozsonyi papnövendékhez, *Döme Károlyhoz* címzett episztoláját, *Bácsmegyeim leveleivel* alcímmel. Az Ámor elől hivatalosan megszökött kispapnak szóló küldemény (Bácsmegyei levelei), s kísérője, az episztola, érdekes bepillantást enged a kiegyensúlyozottsághoz vonzó Kazinczy lelki világába.

*S átkozd s kerüld a repdeső gonosz
Istent. Őt véled én is átkozom,
De, ah! – ez a szív égni s sírni kész,
S örökre hordja, s önkényt! láncait.*

A magyar széplélek, íme, meglehetősen különbözik a némettől, a Goethe által teremtetttől.

Az 1794-ben fogságra vetett Kazinczy börtönévei alatt egyetlen episztolát írt, Spielbergben, 1795 októberében. Töredék ez, tizenkét sorból áll. Címe: *Az excellenc nevezete*. Ami megmaradt, vagy elkészült a műből, az gúnyos kirohanás a cím- és rangkorság ellen, a városiasodó Pest újjgazdagainak kicsúfolása. Röpke adalék Kazinczy (az éppen rab Kazinczy) erkölcsi és talán politikai felfogásához.

A felvilágosodás eszméit őrizgető fogoly kiszabadulása után alig egy hónappal, 1801 júliusában episztolát írt Török Lajos grófhhoz, de ennek ismert változata (átdolgozása) 1811-ből való. A fogságban írt művet tehát egy jóval későbbi, az 1809 márciusában kelt *Báró Wesselényi Miklóshoz – Miklós fiához* című követi. Ebben a 12 évesen kapitánnyá lett ifjú báró iránti lelkesedését vetette papírra a költő. „... ezen gyönyörű új productumod oly páratlan remek, – írta a műről Berzsényi²⁹ – melyen sem Schiller dagályait,

26. *Waldapfel J.*, 1957. 110.

27. *Biró F.*, 1979. 325.

28. *Fried I.*, 1979. 644.

29. Kazinczy Ferenc levelezése Berzsényi Dániellel 1808–1831. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 20.

sem Mathisson piperéjét nem látom, hanem amelyben az óda felsége, a szelídebb poesis könnyűsége és gráciája a legkedvesebb harmoniával vagynak összevadásítva, és egy igen szép s tökéletes egészszé olvasztva”. Az episztola a szó szoros értelmében vett tanító költemény. Alighanem két félmondat kedvéért íródott. Íme:

Azért legelső, mert legérdemesbb

.....

De a hazáért nem csak veszni szép:

Szép élni is öerte:

Z. Szabó László³⁰ az inszurrekció korszerűtlensége elleni tiltakozásnak tekintette a művet, míg a korábbi vizsgálódó, Czeizel János³¹ meglehetősen egyoldalúsággal valamiféle úriemberi kánonnak fogta fel az episztolát, pedig nem az, vagy nem csak az. Kazinczy hihetőleg többet akart: a korában lehetséges emberi magatartásmintát megadni, s egy emberen (pontosabban apa és fiú mintáján) keresztül embereszményt készíteni. Az eredmény egy kifogástalan erkölcsiségű tanító költemény lett, kissé ellentmondásba keveredve önmagával is, hiszen a címzett ifjú oly dicső máris, hogy szinte felesleges életigazságokra oktatni. S bár a versben szó esik a dicső elődokról, s a Wesselényieket körülvevő világról is, valójában mindenki csak mint egyedi példa, s minden csak mint egyéni feladat jelenik meg benne. Kazinczy valóban „távol van attól is, hogy az embert nemzeti-történeti dimenziók között fogja fel.”³² S különösen érvényes erre az episztolára Csetri Lajos³³ megállapítása: „Kant történetfilozófiájának az egyéni és a nembeli lény (Gattungswesen) közötti dialektikája helyett, mely az emberi képességek teljességének kibontakozását csak az egész emberi nem teljes történeti fejlődése során engedi megvalósulni, inkább Herder történetfilozófiai főművének Kanttal is vitázó személyiségtszeteletét és a német neo-humanizmus, valamint Goethéék személyiségkultuszát teszi magáévá.”

A mű etikai tartalma (az előző idézetek hordozzák ezt) máig érvényes tanítás.

Kazinczy 1809 májusára keletzte a *Gróf Dessewffy Józsefhez* intézett, jambusokban megírt episztolát. Furcsa keveréke ez a törtetőket, a világi hívságokért minden megálátatást vállalókat ostorozó gúnyos, satirikus és a tanító költeménynek. Végső lényege az emberi ész dicsérete lett, légyen az sztoikus (Epikтетosz) vagy felvilágosult (Rousseau) elme.

S az észnek hajtok térdet s tisztelő főt.

Nem hiányzik az episztolából a keserűség sem:

Kell ész, de cifra is kell. Ész a több?

Oh nem! Az sokszor árt. De higyj nekem,

Pénn, cifra, fény sok nem lehet soha.

30. Z. Szabó L., 1984. 221.

31. Czeizel J., 1910. 26–29.

32. Biró F., 1979. 321.

33. Csetri L., 1974. 229–279.

A költemény Kazinczy egész életének egyik fontos alapjával záródik.

*Adjunk tanítást: – Fényt! ha jól lehet, jól;
Ha nem lehet jól, úgy amint lehet.
Elég idő lesz mindig bölcsességre.*³⁴

A felvilágosodás költőjének hitvallása ez, de a sztoikus bölcsé is. Vagy legalábbis azé az emberé, aki már megégette az ujját, de tanítói-irodalomszervezői programjáról semmiképp sem akar lemondani.

„Én Octob. 15-d. ismét leánynak lettem atyjává . . . Meg sem álmodván, hogy három leányt szüljön feleségem, (mert ez 3-dik) episztolámat hozzá (t. i. gróf Ráday Pál leendő keresztapához) úgy készítettem el még Septemberben, mint a kinek bizonyosan fia lesz” – írta Kazinczy Berzsényinek 1809. október 21-én.³⁵ A vers a boldog várakozásban élő apa könnyed hangvétellű (de nehezen megírt³⁶), úgymond franciás ízlésű megnyilatkozása. A gyermekváró episztola *Gróf Ráday Pálhoz* címmel került gyűjteménybe. Rimes játék, s ezért – ha nem társtalan is – különleges hely illeti meg az episztolák sorában. Tartalmilag a Wesselényi-episztolával rokonítható. Tanító költemény, csak éppen még nem szólhat közvetlenül a meg sem született gyermekhez. Ezért aztán a keresztapa kapja a leckét:

*Te oktasd arra a bölcsességre,
Mely élni tud; a jót a szépet szereti,
Azt ami nem az, megveti,*

A franciás (?) könnyedség mögött horatiusi hangulat rejtezik, s talán belécsillan az „emberiség legszebb éjszakájának”.³⁷ Platón Lakomájának emlékképe is. Az episztolában meghatározott nevelési mód – mint Wesselényi Miklós esetében is – a kiváló példák követése, a nevelés célja pedig

Nem nyugodalmat csak, de fényt is szerezni,

Máskülönben a homo aestheticus jellemző önvallomása a vers, s mint ilyen a Kazinczy-féle embereszmény kerek megfogalmazásának is tekinthető.

Szinte egyidős (1809. októberi) a Rádayhoz írt episztolával a *Berzsényihez* küldött költői levél, a leghíresebb Kazinczy alkotások egyike. *Pintér Jenő* szerint³⁸ „Horatiusnak a Pisokhoz intézett tanító költeménye erős nyomot hagyott Kazinczy episztoláján, bár az utóbbi hasonlíthatatlanul kevesebb poétikai kérdést érint, mint Horatius világhírű *Ars Poeticája*. A magyar költőt főleg a költői ízlésnek, a nyelv újításának és a verselés mértékének ügyei érdekelték”.

*Czeizel János*³⁹ rendkívül részletesen boncolgatta ezt az episztolát, s szerinte Kazinczy „Ötven év tanulságait foglalja most versbe, melyek intő szózatul szolgálhatnak az utódoknak, hogy egyedül a művelt népekkel való eszmeközösség s nem a merev elszí-

34. A Váczy kiadás szerinti szöveg. Az Abafi kiadásban az idézet első sora hiányzik.

35. Kazinczy Ferenc levelezése Berzsényi Dániellel. 25–26.

36. Kazinczy Ferenc levelezése Berzsényi Dániellel. 25–26.

37. Szerb A., 1958. 51.

38. *Pintér J.*, 1913. 49–50.

39. *Czeizel J.*, 1913. 35.

geteltség biztosítja szellemi életünk fejlődését”. Érdekes, hogy az e felfogás szerinti rendkívüli jelentőségű episztolát Váczy J.⁴⁰ és Négyesy L.⁴¹ gyakorlatilag negligálta. Ez utóbbi egyszerűen „didaktikus, epés hangú levél”-nek minősítette. A *Berzsenyihez* episztola értékelése az utókorban élőknek nem könnyű, mert mi már tudjuk, hogy a benne foglaltakat éppen a címzett támadta leginkább. Igaz, húsz évvel később és akkor már alighanem teljes joggal.⁴² A mából nézve, s legfontosabb, inkább esztétikai mint verstani alapelvét tekintve az episztola korántsem olyan elavult. Amikor pedig íródott, egészen forradalmi lehetett azzal az elvével, hogy a szépség érdekében megengedte a hibát:

Ne kérd: törvénnel egyez-e, nem-e?

Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen.

A kellem istennéit engeszteljed:

Nyert, a kinek kedvelik áldozatját.

Verselési módokról, versformákról írt Kazinczy, talán kissé körülhatárolatlan esztétikai alapról kiindulva, de mindenképpen a költészet védelmében. Ami maradandó az episztolában, az nem verstan, hanem költészetten. Z. Szabó László⁴³ találó összefoglalása szerint „A francia felvilágosodás eszméiből táplálkozó tételek tartják az episztola hatalmas épületét: a babonával és az emberi butasággal szembeforduló *világosság*, a kiválasztottak, a tömegtől elkülönülő ész gyermekei, a felvilágosodás hajnalának ragyogását elősegítő kevesek, akik ez óhajtott boldog időket tán meg sem érhetik”. Egyébként Z. Szabó László igen határozottan kiolvasta a műből Kazinczy esztétikai alapelvét, miszerint⁴⁴ „Az episztola keretét meghatározó esztétikai elv a *törvénné emelt szép-jó*.” Ámde a szép és a jó nem szükségképpen ugyanazon rangban jelenik meg a műben. A történelmi szemléletű episztola azt sugallja, hogy Kazinczy szerint az újra törekvés (korábban ez a felvilágosodás) a tulajdonképpeni jóra törekvés, s ez az ami erkölcsi alapot ad a szépnek, nevezetesen a költői világ sajátágaiból fakadó szépnek törvénné emeléséhez.

Kazinczy soron következő költői levele a *Kishez* (Kis Jánoshoz) című. Ez 1810. január 19-én készült, de eredetileg már 1800-ban, fogságában papírra vetette. Ezt a kufsteini episztolát azonban 1809-ben elégette.⁴⁵ Az emlékezetből ismét megírt vers (töredék) Kazinczy erkölcsi alapelveiről árulkodik. Világos kifejtése annak, hogy az ember saját erkölcsi tisztasága révén válhat naggyá, illetve csak az így elért nagyság az igazi. Kazinczy szerint tulajdonképpen ez a nemesség. S még valami nagyon fontos: a jó ész. Az embernek, hogy valóban ember lehessen, erre van szüksége, s nem szerencsére és gazdagságra. Íme, a felvilágosodás tiszta képlete Kazinczynál: *erkölcsi tisztaság és jó ész*.

Figyelemre méltó Kazinczy vallomása erről a szellemi-erkölcsi nemességről, hiszen egész életében a vér szerinti nemességhez (is) tartozónak tudta magát, s különös előszere-ttel forgolódott arisztokrata körökben. Episztoláiban is olykor szinte hízeleg gróf és báró barátainak. Mentségére szolgáljon, hogy kulturális társakat keresett, s ezeket az

40. Váczy J., 1909.

41. Négyesy L., 1931. 127.

42. Czeizel J., 1913. 40–41.

43. Z. Szabó L., 1984. 218.

44. Z. Szabó L., 1984. 216.

45. Abafi kiadás, 239.

arisztokrácia köreiben találta meg. De nemcsak ott. S Kazinczy erkölcsi fölényét bizonyítja, hogy plebejus barátaival, minthogy szellemi társai voltak, pontosan úgy viselkedett, mint az arisztokratákkal. Mégis teljesen igaz az, amit *Bán Imre*⁴⁶ írt róla: „Magatartása mindvégig arisztokratikus maradt. Nyoma sincs benne polgári vagy plebejus öntudatnak, s munkássága csak magyar társadalmi viszonyaink különös alakulása folytán hatott a polgárosodás irányában a nemesi vagy félnépi parlagiasság ellen vívott harcával.”

Ám abban is lehet valami igazság, hogy a felvilágosodott humanizmus erkölcsből és észből kovácsolt nemesség-eszményét nem véletlenül írta meg éppen a jobbagycsaládból íróvá vált (nőtt) Kis Jánosnak. „Eleven érzéke lévén az emberek hiúsága iránt, mindig azon a hangon szól hozzájuk, a mely leginkább a szívükhöz talál, hogy céljainak megnyerhesse őket” – írta róla *Váczy János*.⁴⁷

Negatív jellemvonás ez? Korántsem. Az irodalom-„diktátorának” – ahogy *Szerb Antal* és *Féja Géza* is nevezte⁴⁸ – okosan kellett eszméivel politizálnia. Táborra volt szüksége, s meg is teremtette.

Cserei Farkasnak 1810 júliusában írt költői levelet Kazinczy. Az ihlető ok az volt, hogy Cserei Kazinczy kéziratgyűjteményét Mária Terézia, Bajtay Antal, Major Gergely s Barcsay Ábrahám kézírataival gazdagította.⁴⁹ Az episztola egyrészt dicsérete a felsoroltaknak, különösképpen Mária Teréziának (és II. Józsefnek), másrészt azon erkölcsi (s ezzel összefüggésben politikai) erények felsorolása, melyeknek a nevezettek birtokában voltak, s ezért meg is szolgálták a dicséretet. A dicsőséggel, hírnévvél övezett emberekre vonatkozó alaptörvény Kazinczy szerint:

*Fényt birni, s a fényt érdemelni, dísz;
Nem birni, s érdemelni, nem kevésb dísz;
De birni, s meg nem érdemelni, szenny!*

A múlttal kapcsolatban nosztalgia csendül ki a versből, s ennek hangoztatása Ferenc császár idejében nem nélkülözötte a politikai bátorságot, és bizonyította hűségét a felvilágosodás eszméihez, mint azt *Z. Szabó László* is hangsúlyozta.⁵⁰

A múlt felé forduló hangulat, úgy látszik, szeptemberig elkísérte Kazinczyt. Ekkor írta *A bugaci csárdához* című episztolát, mégpedig Orczy Lőrinc után.⁵¹ Egyszerű, a valóságot leíró nyelvezete révén ez az egyik legolvashatóbb episztolája. Realisztikus leírásai ma is megkapóak. Lényegét tekintve meglehetősen nosztalgikus mű: a modern városi építkezésekkel és étellel állítja szembe a szívéhez közelebb álló, s valamiféle emberi melegséget kínáló rozszant bugaci csárdát. Mintha a későbbi korokban oly népszerű „pallota és a kunyhó” motívum még valóban őszinte feldolgozása lenne ez a vers. Máskülönben pedig programlevél a városi, nyilván a régi erkölcsi értékeket nélkülöző városi kultúra ellen. Bizonyos, hogy a rokokó pásztori költészet utóregzése is ez az episztola, s bizonyos, hogy Rousseau „természetes ember”-ideálja is segítette megszületését.

46. *Bán I.*, 1976. 240.

47. *Váczy J.*, 1899. 691.

48/a *Szerb A.*, 1972. 236.

48/b *Féja G.*, 1943. 43.

49. *Czeizel J.*, 1913. 31.

50. *Z. Szabó L.*, 1984. 221.

51. *Orczy L.*, 1855. 344–345.

Sokáig, 1809-től 1811-ig érlelődött Kazinczyban a horatiusi ötletből felépített magyar szatíra, a *Vitkovics*hoz címzett episztola, mely casus belli, egy szarajevói merénylet lett a nyelvújítási harcban. Kazinczy vélhetőleg nem annak szánta.⁵² Közvetlenül nem is a tárgya, a parlagi verselő, a maradi verselés kigúnyolása miatt kavart oly nagy vihart, hanem azért, mert Magyarországon már akkor is igaz volt, hogy csak személyi ügyek vannak, tárgyiak nincsenek. Röviden: Szatmár megye kicsúfolva érezvén magát – megsértődött. Elkészültek az ellen-röpiratok, kiteljesedett a harc Kazinczy és ellenfelei között. Az episztola jó kiindulási alap volt ehhez, hiszen nagyjából valóban összefoglalta Kazinczy poetikai elveit a „Köztünk lett! köztünk nőtt! köztünk maradt meg!” elvéhez ragaszkodókkal szemben. Ám ezek az elvek csak a felsorolt költők, írók ismeretében válnak többé-kevésbé valósággá, tételeket nem írt az episztolába szerzője. S noha a *Vitkovics*hoz kétségtelenül költői levél, (bár *Z. Szabó László* ezt, az utolsó 31 sora kivételével nem ismeri el⁵³), mai szemmel nézve inkább látszik krockinak, hírlapi sztorizás eredményének, mint bölcselkedő, tanító episztolának. Nem maga a vers nagy, miként *Czeizel János*⁵⁴ állította, hanem – mint egy éllel megírt újságbeli színesnek – a hatása volt frenetikus.

Tométi Ferencnek, a római Árkádia akadémia tagjához írta Kazinczy az *Egy Arcashoz* című episztolát. Meghívó levél ez, melyben a költő bemutatja otthonát, boldog családját.

.. *jöjön s lássa ezt: Itt Arcadia.*

Ha nem tudnánk, hogy Kazinczynak mennyi gondja-baja volt széphalmi életében, el is hinnénk az állítást, oly meggyőző és igazán szép vers. Mégsem hamisítás ez a rokokó idill. A szépség megszállottja meg is láthatta mindenben a szépet, s élhette teljes őszinteséggel az életét ebben a felfedezett, megismert és általa is kiteljesített szépségben. Ehhez persze sztoicizmus is kell, s benne is van ez is a versben:

*S ha mindezeknél még inkább az a kedv,
Mely a gonosz sors üldözésinek
Nem gyáva homlokot vet ellenébe,
Nem retteg semmit, és semmit nem óhajt.
Békében él magával, a világgal:*

Szinte hihetetlen, hogy ugyanez a Kazinczy írta a Vitkovics Mihályhoz címzett episztolát. Hiába, ezer arca van!

*Helme*czy Mihályhoz írt episztolát 1811. június 18-án Kazinczy, válaszként annak ódájára, de a költői levél legkevésbé szól a címzetthez. Fiáról, végre megszületett Emiljéről elmélkedett versben

..... csillogást,
*Hírt és nevet nem kértem én neki,
Nem azt a jobbat is, melyet dal ad.
A hír, a név csak gőz, és ha kinek*

52. Abafi kiadás, 250–251.

53. *Z. Szabó L.*, 1984. 257–258.

54. *Czeizel J.*, 1913. 42–49.

*A tömjén vesztegetve gyűjtatik,
Szégyen s pirúlat festik arcukatját.*

Az idézett néhány sor összegzése annak, amit a hírnévről írt eddig Kazinczy egyrészt a *Gróf Ráday Pálhoz*, másrészt a *Cserei Farkasnak* címzett episztolákban. Az összegzésben, a hírnév a fény kérése dolgában, van némi lemondás. Erkölcsei meggyőződésén azonban nem változtatott Kazinczy. S belírta az episztolába egész életének, munkásságának talán legfontosabb alapelvét is:

..... tanítsák
Irtózni a rútat, s a mi szép, szeretni:

Erkölc és szépség kapcsolódik itt egybe, szinte magyarázatul a Tomézi-episztolához. *Bán Imre* is hangsúlyozta, hogy „Eszztétikai jellegű erkölcsi igényessége (a magatartás megítélésében mindig a szépet keresi) minden nemtelen, alacsony gondolatot távol tartott tőle . . .”⁵⁵

Felkérésre íródott a nagy debreceni tűzvész után a *Nagy Gáborhoz*, a tűzvész károksultjához intézett episztola. Vigasztaló versnek szánta Kazinczy, de meglehetősen kapkodóra, szerkesztetlenre sikerült. Szép benne vallomása a könyvek, az emberi szellem termékeinek szeretetéről.

Az esztendő végére, 1811. december 6-ra készült el az 1801-ben már megírt *Gróf Török Lajoshoz* című episztola. Ebben Kazinczy „a valóság legbelsőbb természetének és a művészet titkának megközelíthetlenségét példázza, a *Saisi ifjú* schilleri motívumának felhasználásával; szépen festi benne saját ifjúkori vívódásait, valamint megcsillapodását is” – írta az episztoláról *Négyesy László*.⁵⁶ A schilleri történet lényege (profán fogalmazásban) annyi, hogy az isten tiltja megtudni a valót, megtudni mindent. Mit tehetünk hát? – kérdezi Kazinczy kimondatlanul is. A válasz ennyi:

..... *Láss! A mit keressz,
Nyúlj be kebledbe, s feltaláltad*

Kantiánus filozófia ez. Létezik a rajtunk kívüli valami, a magánvaló, csak éppen megismerhetetlen, le van takarva, mint a saisi ifjú esetében. S kanti a végkövetkeztetés is, mely szerint a tudat építi fel önmagának a megismerhetőt, illetve a megismerés módját, a tudományt. *Csetri Lajos*⁵⁷ szerint Kazinczy Kanttól „elsősorban a szubjektum hangsúlyozását fogadja el, az esztétikában is a szubjektív ízlés és szubjektív génusz elválaszthatatlan összetartozása fogja meg . . .” S ez valóban jellemző volt Kazinczyra. Amikor például a *Berzsenyihez* episztola olvasója a Kazinczytól megadottnál pontosabb meghatározást keres a versbeli „szózatosság” fogalmára, akkor hiányt talál. S ez a hiány csak valamiféle szubjektív esztétikai ítélettel tölthető ki. Persze nem akárkiével, hanem például Kazinczyével. Rokona lesz ennek az episztolának a *Sipos Pálhoz* 1812-ben írt költői levél, mely egyúttal az *Egy Arcashoz* episztola idillikus, szépségben fürdő világvilágát is magyarázza. Ezt azért fontos itt megemlíteni, mert éppen Sipos Pál professzor volt az, aki megismertette Kazinczyval Kant filozófiáját. *Horkay László*⁵⁸ szerint Kazinczy valóban

55. *Bán I.*, 1976. 240.

56. *Négyesy L.*, 1931. 124.

57. *Csetri L.*, 1974. 272.

58. *Horkay L.*, 1974. 201–228.

„maga is olvasta és elismerte Kantot. Már 1806. okt. 24-én kelt levelében azt írja Kis Jánosnak, hogy ő is úgy van Kanttal, miként Szókratész vallja Hérakleitoszról: »A mit benne értettem, jó és igen szép: s innen azt húzom ki, hogy az is igen jó és igen szép leend amit benne nem értettem«”.

*Czeizel János*⁵⁹ bár nem említi Kantot, hasonló következtetésre jutott. Kazinczy – írta – „a *Gróf Török Lajos*hoz írt epistolában már bevallja, hogy a tapasztalaton kívül eső dolgokat emberi ésszel fel nem foghatjuk, hogy az igazság nem abszolút, hanem csak egyéni igazság, nem tudás, hanem csak hit és sejtés . . . Sohasem tagadta a legfelsőbb lény létezését, de irtózott a gondolattól, hogy a *supra me* dolgokat a tapasztalat körébe vonja, megelégedett azzal, hogy szívébe, belsejébe tekintett, hol mindenkor meglegelte a legfontosabb kérdésre a feleletet.” Van ebben valami túlzás is azért: Kazinczynál nincs abszolutizálva az egyéni igazság.

A filozófia világából a hétköznapi harcok (és ünnepi örömök) világába visz az 1812. február 13-án *Gróf Desseffy József*hez intézett episztola. *Dümmerth Dezső*⁶⁰ részletesen leírta az előzményeket: „1811 decemberében Pozsonyban, az országgyűlés nyilvánossága előtt elhangzott Kazinczy Ferenc neve. Az egykori bilincsből tartott politikai fogolyé, aki a kiszabadulása óta eltelt évtized alatt lassan, szinte észrevétlenül, a jakobinus mozgalom vérbefojtása után újból ébredező magyar irodalmi élet vezető tekintélye lett. Nevét Szabolcs vármegye követe ejtette ki, gróf Desseffy József, s ezzel a pénzügyi bajokkal viaskodó, közjogi sérelmekkel küzdő, heves országgyűlési viták légkörében egy rövid időre a szellem, a művelődés magasabbrendű varázsát idézte fel. Kazinczy boldogan, szinte gyerekes örömmel fogadta a hírt . . .” Ezt az örömet foglalta episztolába.

Hasonlóképpen politikai eseményhez, de megyei tisztválasztáshoz kapcsolódott az 1812. februárban írt *Tisztválasztás után* című rövid episztola. Szatirikus „vigasztalás” akart lenni mindazok számára, akik hoppon maradtak.

A filozófiához visz vissza az ugyancsak 1812-ben kelt *Prof. Sipos Pál*hoz című költői levél. Alighanem igaza volt *Czeizel János*nak, amikor azt írta, hogy ez „Kazinczy egyik legnehezebben érthető verse”.⁶¹ Amiként *Czeizel J.* is kimutatta a vers Fichte filozófiai rendszere ellen íródott. *Bán Imre*⁶² szerint Kazinczy „a fichtei idealizmustól és a mögötte álló reakciós magatartástól mélységesen idegenkedik . . .” *Z. Szabó László* szerint⁶³ pedig „Azért volt idegen néki a fichtei rendszer, mert a német idealista gondolkodó a gyakorlatot egyedül az erkölcsi tudat tevékenységére korlátozta eszmerendszerében; ez pedig ellenkezett Kazinczy esztétikumot hirdető felfogásával.”

A küzdelem Fichtével érdekes szerkezetű vers megírására adott alkalmat. Kazinczy saját filozófiájának (és kétségeinek) megírását látomással szakítja félbe – ez volna Fichte és szabadságfilozófiája –, hogy végül kantianus filozófiáját is leegyszerűsítve menekülést találjon (a mégiscsak kanti) szépségelméletében.

59. *Czeizel J.*, 1913. 23.

60. *Dümmerth D.*, 1967. 167.

61. *Czeizel J.*, 1913. 24.

62. *Bán I.*, 1976. 230.

63. *Z. Szabó L.*, 1984. 223–224.

..... *A ki napjait*
A szépnek szentelé, s még a valót is
Azért kedvelli, mert alakja szép,
Mert a való s a szép egy tő virágai,
Testetlen lelken úgy nem lél kecsét,
Mint a lelketlen testen nem talál.

„S ez az utolsó mondat – írta *Fried István*⁶⁴ – különösen árulkodó. Mert Kazinczy hétköznapi „való”-ja nem volt szép. Kicsinyes küzdelmekkel, korai gyermekhalállal, anyagi gondokkal teli. Ebben a valóban élt. Csakhogy a *való* a versészetben nem ebben a jelentésben szerepel. A költészet is való, a művészet mint második természet – goethei értelemben. Mint ahogy a *szépben* az erkölcsi jó Shaftesburytól Goetheig hangoztatott felfogása is benne rejlik. Ily módon Kazinczynál fokozott mértékben telíti az életet az irodalom, a művészet; a jelen nyomorúságát erőteljesen tagadva, nemegyszer (tudatos?) naivsággal ideálokat lát bele a mindennapokba.” Ez érződött már az *Egy Arcashoz* című episztolában is.

Nem tudni, kihez írta Kazinczy 1813. március 4-én a *Mint tölti ki Amor* című episztoláját a meleg emberi kapcsolatokról. A töredék néhány szép gondolata figyelemre méltó Például:

Kell ott a duzmadt ész sugallatát,
És még inkább a vak s hideg szokását,
Ahol meleg szív szívhez szól, követni?”

Emlékkönyv-vers is lehetne. Ugyancsak töredék a *Báró Naláczy Istvánhoz* intézett episztola is, mely 1815-ben készült. Nem több egyszerű értesítésnél, várható látogatásról.

A viharos téli este igazán hangulatos leírásával kezdte Kazinczy a színészpártoló *Vida Lászlóhoz* címzett episztolát 1815. december 11-én. S hangulatos a versben a Vidánál Törtelen töltött szép napok felidézése is. Az episztola csaknem kizárólag e hangulatokból építkezve szól a barátságról. Figyelemre méltó benne Vida képgyűjteményének felemlítése. Kazinczy egész élete arról tanúskodott, hogy rendkívüli mértékben vonzódott a képzőművészetekhez. Nem véletlen, hogy például két versének is Canova alkotásai voltak az ihletői. Teljesen igaza volt *Bán Imrének*⁶⁵ amikor azt írta, hogy „Kazinczy korántsem hódol minden fajta klasszicizmusnak, hanem csak annak a képzőművészeti szemléleten alapuló korszerű ízlésáramlatnak, amelyet Winckelmann, Mengs, David és Barthélemy nevével jelezhetünk”. Nagyon érdekes az episztola befejezésének meg nem jelent változata.⁶⁶ Ebben a nyelvújításról van szó:

..... *beszédemet nem értik;*
S hogy métely ez, a népre próvokálnak,
Én a szokásra, mely a nyelvben úr.

Mínthogy az előbb klasszicizmusáról esett szó, s mert Kazinczy harcainak java a nyelv-
szokás megítélése körül forgott, érdekes lehet *Fenyő Istvánt* idéznünk: „Az imitáció kö-

64. *Fried I.*, 1982. 265.

65. *Bán I.*, 1976. 239.

66. Abafi kiadás, 265.

vetelménye ugyanis csupán általános elvi intenció volt Kazinczynál, amelyen belül nagyon is igényelte az író teremtő individualitását. Korszakos vállalkozása, a nyelvújítás is voltaképp gyökerében antiklasszikus jellegű volt: a szokás, a megállapodott rend, a régen bevett nyelvi-stiláris eszközök ellen irányult.”⁶⁷

Horatiusi mintára íródott, de szentimentális hangulatoktól sem mentes az 1816-ban *Buczy Emil*hez intézett episztola. Lényege azonban nem több a kedves barátok szép, mívesen megformált köszöntésénél.

Az *Erdélyi levelek* kísérőjéül készült 1816-ban a *Gróf Dessewffy József*néhez intézett episztola, melyből a megmaradt töredék egyetlen üdvözlő körmondat. Ebből az évből való egy másik töredék a *Gróf Gyulay Karolinához* címzett episztolából. A vers, úgy tűnik, a női nem dicsérete akart lenni, ám indítása felettébb bonyolult, s második (megszakadt) része sem kellemes olvasmány a túlzásba vitt lelkendezés miatt. Mintha Kazinczyt megzavarta volna, hogy egykori szerelmének lányához készül költői levelet írni.

Kazinczy 1818-ban emlékfát kapott a keszthelyi Helikon-ligetben.⁶⁸ Ezt a nemes gesztust köszönte meg 1819. január 3-án a *Gróf Festetics György*hoz intézett episztolával. *Váczy János*⁶⁹ szerint Kazinczy „valamennyi episztolája közül kiválik a Gróf Festetics Györgyhoz című, mely tartalmával és alakjával egyaránt közeledik a nemzeti költészet szelleméhez. Kortársai nem győzték magasztalni e művet, a mely Festeticsnek a nemzeti élet erkölcsi és anyagi előmozdítására tett hatását költői nagyítással ugyan, de igazi művészi felfogással emeli ki úgy, hogy Kazinczy költői irányának ellenfeleit is megnyerte. Íme költészetének a nemzeti költészettel érintkező szembetünőbb pontja.” A túlzások azonban érthetőek. *Gyulai Pál*⁷⁰ szerint Kazinczy „egy új Magyarországról, egy új magyar nemzetről álmodozott, melynek jövőjét nem a történeti jogok biztosítják, hanem a szellem ereje.” Hogyne köszöntötte volna a valóságtól elrugaskodó lelkesedéssel a szellemi élet felé forduló, s meglehetősen demokratikus szellemű gazdasági tanintézetet alapító főurat! Az episztola jelentősége mindazonáltal nem tartalmában lelhető fel, hanem formájában, verselési megoldásában. Hogy miért, azt egészen pontosan feltárta *Négyesy László*⁷¹. Íme az elemzés: „Végre egy episztoláját mégis magyar tizenkettesekben írta. *Gr. Festetics György*hoz, mikor az 1818-i helikoni ünnepen a gróf Kazinczy tiszteletére is fát ültetett. A költemény a helikon íróvendégek körében örvendő meglepetést keltett, közeledést láttak benne a dunántúliakhoz, akik éppen a lefolyt években nagy harcban álltak vele. Most azt mondták: »De bizony Kazinczy megint a régi«. Ő mosolygott ennek hallatára, hogy lépre csalta elleneseit. A magyar forma ellenére a vers nyugati ízlésben van írva, a francia éjűtre-ek formájára, aminőket Boileau írt XIV. Lajoshoz, Voltaire másokhoz az ő alexandrinjokban. Hasonló versalak, hasonló fordulatokkal, hasonló tartalommal, a *Grand roi!* megszólítás és az *achevez* fordulat követésével. Az egyszerűen látszó formára, nehogy lapos legyen, annyi gondot vesztegetett, hogy azon idő alatt ötször annyi hexametert is megírt volna”.

67. *Fenyő I.*, 1976. 24.

68. Abafi kiadás 268–269.

69. *Váczy J.*, 1909. 136.

70. *Gyulai P.*, 1914. 3–29.

71. *Négyesy L.*, 1931. 127–128.

Az episztola befejező sorai Kazinczy erkölcsi felfogását közvetítik:

*Menj, nagy férfi, s példád tanítson bennünket
Magunknál még inkább szeretni ügyünket.*

Az ügyszeretet hangoztatása mellett itt a nagy példa iránti rajongásra, a tekintélytiszteltetire érdemes figyelni. „... a tekintélytiszteltet neki egyik leggyökeresebb érzelmi szükséglete volt” ... írta róla *Horváth János*.⁷²

Ugyancsak páros rímű tizenkettesekben, alexandrinokban írta Kazinczy a *Gróf Kornis Mihályhoz* címzett költői levelet 1821. január 23-án. Művével valódi tanító költeményt küldött Kazinczy az ifjú grófnak. Alighanem maradéktalanul összefoglalta benne korábbi episztoláiban kifejtett etikai nézeteit.

*Túrd a mit túrni kell, s leljen fájdalomában
Lelked vigasztalást s erőt önmagában.*

.....
.....
Igazán emberré csak azáltal leve,

.....
Amit a kettőtől ajándékol veve:

.....
*Észet, mely oltogassa a szív vad égését;
Érzést, mely fenyítse az ész tévedését.*

.....
.....
*Kérd a szivtől, mit súg egy homályos szent hit,
S derítsd fel elmédnek komolyképzelményit.*

E magatartási normák teljességgel tükrözik Kazinczy filozófiai rendszerét is. Tetten érhető ebben az episztolában az a Kazinczy, aki nem azért olvas filozófiai műveket, nem azért elmélkedik *supra me* lévő dolgokról, hogy filozófusnak hassék, hanem azért, hogy a világ szemléléséből azonnal gyakorlati következtetéseket vonjon le. Mégpedig az emberi magatartással és az azt vezérlő gondolkodással, vagyis az erkölccsel kapcsolatban.

Hasonló jellegű tanító költeménynek indult az 1822–23-ban papírra vetett és *Gróf Dessewffy Aurélhoz* címzett episztola. Valójában két költői levél kezdete maradt meg ezzel a címmel, s ezért ami előttünk áll, kétszeresen is töredék. Az egyik szatirikus, a másik emelkedett hangvételi. Tréfás „bohóság”⁷³ az ifjú házaspár *Bátfai Lászlóhoz* írt költői levél (1826). Finomra csiszolt tizenkét sor, s igazán nem több az ilyenkor lehetséges üdvözletnél. Nem több, de tökéletes. Ajándékot megköszönő-jutalmazó episztolája Kazinczynek az 1827-ben *Thaly Antal és Farkas Károly barátoknak* küldött levél.

S az elszegényedett, pereskedő öreg Kazinczyt továbbra sem hagyta el jó kedélye. Derű csillog a *Wadasi Jankowich Miklóshoz* intézett, 1827. november 23-án kelt episztolában. Utazni készült a költő, s köszönte előre a szállást, s ajándékképpen két anekdotát is beleszólt a levélbe. Figyelemre méltó, hogy az episztola egyetlen emelkedettebb han-

72. *Horváth J.*, 1931. 18–19.

73. Abafi kiadás, 271.

gulatú szakasza Kazinczynak a képzőművészet iránti szeretetéről szól, Ferenczy István egyik szobrával kapcsolatban.

Kazinczy utolsó, 1831-ben készült episztolája *Gróf Széchenyi Istvánhoz* szól. Sajnos a mű befejezetlenül maradt. Sajnos, mert a meglehetősen hosszú töredékben összefoglalta mindazt, ami a lelkében élt egész életművével, a nyelv- és stílusújítással kapcsolatban. Nagyon kellene a vershez a befejezés, a végső következtetés. Ámbár a lényeg, amit az utókor számon tart, az már ennyiben is benne van.

*Én láttam a zavart, s láttam, hogy az
Rendén nagyon; úgy volt az mindenütt,
Míg a nyelv hívei, írók s olvasók,
Egymást korholván, összeszerkezének;
S a versenygőket nem békére vontam,
Hanem hevesbb és még makacsbb vitára.
Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kivivánk
A szép tusát s most béke boldogít.*

A győzelem tudatával élő ember hangja ez, de szó sincs dicsekvésről. E magatartásnak lélektani okai vannak: Kazinczy meg akarja győzni Széchenyit arról, hogy érdemes harcolni, érdemes a nyugat, a haladó világ mintáit átplántálni, mert lehetséges a győzelem. Más lapra tartozik, hogy Kazinczy valójában nem győzött a szó szoros értelmében. Csak éppen nélküle nehezebben alakult volna ki az a világ, mely őt 1831-ben körülvette, s amely már idegen volt tőle, de amelynek minden gyökere az ő munkásságából (is) táplálkozott. Semmiféle disszonancia nincs tehát abban, hogy magával példálózott. Teljes joggal ölelhetette keblére Széchenyit mint rokonlelket. Voltaképpen kettejük azonos vonásainak érzékelése adta kezébe a tollat. Ám az episztola lényege mégsem a buzdítás lett, hanem az összefoglalás. Ennek az összefoglalásnak pedig annyi a tartalma: *Érdemes volt . . .*

Persze, ez is buzdítás.

Végezetül meg kell még említeni a *Szentgyörgyi Józsefhez* intézett episztolát, melyről nem tudni, mikor keletkezett. Szentgyörgyi Kazinczy orvosa volt, s az episztola részben orvosi kérdésekről szól.⁷⁴ Pontosabban Mesmerről, aki hipnózissal gyógyított. Kazinczy, szelleme védelmében, visszautasította ezt a durva beavatkozást.

*S mellem baját a Mesmerekre, kik
Agyamban ártva gyógyítanak, felette
Nincs kedvem bízni. Nékem a fejem
Nem fáj mellemnél, hogyha fáj, kevésbbé;
S ha fáj, belé még mellem is beteg.
Ép úgy vagyok, ha ép mind ketteje. –*

Az irodalmat teremtő, szellemére büszke ember tiltakozása az minden beavatkozás ellen.

Az episztolák tipológiája. Íme, ennyi episztolát írt Kazinczy. Az áttekintés után meg kell kísérelni valamiféle csoportosítást, tipológiát készíteni. Ezt határozottan megnehezíti az a körülmény, hogy az episztolák meglehetősen eklektikusak, a szónak abban

74. Abafi kiadás, 277.

az értelmében, hogy a versépítés során alkotójuk természetes módon és logikusan változtatja karakterüket. Magyarázatot erre maga a műfaj adhat. A levélben, s természetesen a költői levélben is, a megszólítástól kell elindulni, s aztán valamiféle fordulattal áttérni a lényegre, a közlésre. Közben nem mellőzhetők az utalások sem, hiszen a levelet kapcsolni kell valamiféle aktualitáshoz. Maga a közlés sem szükségképpen egynemű, hiszen a levél megengedi, hogy mondanivalóját a szerző példákkal támassza alá, hogy emlékek felidézésével tegye érzékletesebbé. Heterogenitást nyerhet a közlés a szerző szándékaitól függően is. Egyetlen téma bizonyos vonatkozásainál elegendőnek tarthatja a közlést önmagában, másoknál kinyilváníthatja meggyőzőési szándékát, ismét másoknál véleménynyilvánításra ösztökélhet.

Kazinczy leveleinek (költői leveleinek) túlnyomó többsége, mint műalkotás, jól szerkesztett, egységes. Ám ebbe a klasszicista egységbe nagyon jól belefér minden változatoság, amit a műfaj az előzőek szerint megenged, sőt megkövetel.

Mégis a közlés szándékát és tartalmát együttesen szemlélve megkülönböztethetők bizonyos típusok Kazinczy költői leveleiben, bár az is igaz, hogy egy-egy episztola rendszerint több helyre is besorolható.

A legtöbb, mintegy tucatnyi episztola, az alkotó szándékát és a mű tartalmát tekintve egyszerűen valakinek a köszöntése. Más szóval ezek alkalmi versek. A köszöntés és az alkalmiság a legjellemzőbb vonásuk. Ilyenek: *Nagy Gáborhoz* (1811), *Gróf Dessewffy Józsefhez* (1812), *Mint tölti ki Ámor* (1813), *Báró Naláczy Istvánhoz* (1815), *Vida Lászlóhoz* (1815), *Buczy Emilhez* (1816), *Gróf Dessewffy Józsefhez* (1816), *Gróf Gyulai Karolinához* (1816), *Gróf Festetics Györgyhöz* (1819), *Bártfay Lászlóhoz* (1826), *Wadasi Jankowich Miklóshoz* (1827), *Thaly Antal és Farkas Károly barátoknak* (1827). A dolog természeténél fogva gyakori témája e műveknek a barátság dicsőítése.

Mintegy nyolc Kazinczy episztoláról mondható el, hogy bennük az erkölcsi alapelvek bemutatása volt a lényeg, s ugyanakkor szerzőjük szándéka a tanítás volt. Ilyenek: *Wesselényihez* (1809), *Gróf Ráday Pálhoz* (1809), *Kishez* (1810), *Cserei Farkashoz* (1810), *Helmeczy Mihályhoz* (1811), *Gróf Kornis Mihályhoz* (1821), *Gróf Dessewffy Aurélhez* (1823). Feltűnő, hogy az ide sorolt episztolák egyik csoportja 1809 és 1811, a másik 1821–23 között készült.

Alig elkülöníthető az előző etikai-tanító episztoláktól az a csoport, melynek tagjait filozofikus episztoláknak lehet nevezni. A nehézséget az okozza, amiről a *Kornis*-episztolánál már szó volt, hogy tudniillik a filozófiai gondolkodás Kazinczy számára elsősorban etikája megalapozása szempontjából létkérdés. Ennélfogva filozófiai episztolái szorosan kapcsolódnak etikai-tanító költeményeihez. A kapcsolódást a művek keletkezésének időpontja is bizonyítja. Tehát filozofikus episztolák: *Gróf Török Lajoshoz* (1811), *Egy Arcashoz* (1811), *Prof. Sipos Pálhoz* (1812), *Gróf Kornis Mihályhoz* (1821).

Különleges egysége a Kazinczy episztoláknak az a csoport, melynek tagjait a szatirikus hangvétel jellemzi. Ilyenek: *Baróti Szabó Dávidhoz* (1786), *Az Exellenc nevezete* (1795) *Gróf Dessewffy Józsefhez* (1809), *Vitkovicshoz* (1809–1811), *Tisztválasztás után* (1812). Minthogy a közlés tartalma és szándéka szerinti csoportosításban szatirikusnak nevezett kategóriának nincs helye, ezeket az episztolákat is célszerű más csoportokba beosztani. Nos, ezek szerint a *Gróf Dessewffy Józsefhez* (1809) kifejezetten filozofikus költemény, a többi pedig az alkalmi versekhez sorolható azzal a megszorítással, hogy a

*Vitkovics*hoz (1809–1811) című eléggé elkülönült helyet követel magának átmenetet képezvén a tanító költeményekhez, s határozottan van programnyilatkozat jellege is.

Ez utóbb említett sajátja miatt rokonságban van ez az episztola a tartalom és szerzői szándék szerint is *összegző* versekkel melyek ismét külön csoportot alkotnak. Kettő tartozik ide az episztolák közül: *Berzsenyi*hez (1809), *Gróf Széchenyi István*hoz (1831). Erős rokonságban van e csoporttal a *Gróf Kornis Mihály*hoz (1821) intézett költői levél.

Ellenállnak a tipologizálásnak a következő episztolák: *Kazinczy László*hoz (1787), *Döme Károly*hoz (1790), *Bugaci Csárdához* (1810), *Szentgyörgyi József*hez (?), mert töredékesek, mert a Bugaci-episztola átírás, utánérzés stb.

Kimaradt a *Horváth Ádám*hoz (1789) intézett költői levél a csoportokból, mert kirívó egyedi vonásai miatt különös csoportot követel magának, ámbar bizonyos részletei miatt lehetne filozofikus költemény is.

Ez a némelykor erőszakolt, mechanikus elkülönítés, éppen nehéz kivitelezhetősége miatt, nagyon fontos dologra hívja föl a figyelmet. Ez pedig a Kazinczy episztolák egysége.

Arról van szó, hogy valamennyi episztolának van valamiféle erkölcsi magva. Az a szembetűnő, hogy a közlés tartalma és a szerző szándéka szerint elkülönített típusok (a szatirikus megoldású alcsoporttal együtt) mind alárendelődnek egy magasabb életmű egységnek, az etikus ember meg nem alkuvó megnyilatkozásának.

A tartalmat és a szándékot összefogja a cél: az erkölcs normáinak meghatározása és bemutatása. Általánosságban a filozofikus költeményekben, konkrétan az etikus-tanító episztolákban, részben az irodalomra és a nyelvi-irodalmi harcokra vetítve az összegző költői levelekben és egészen elaprózva, leginkább a barátság köntösébe burkolva, az azonos nézetűek összetartozását hangsúlyozva, tehát egy emberre vonatkoztatva az alkalmi-köszöntő levelekben.

Összegzés. Az ellenvetéseket megelőzendő érdemes talán megemlíteni azt, hogy Kazinczy esetében a verstani, poetikai, irodalmi, nyelvújítási kérdések feldolgozásának sem csak tudományos, politikai, esztétikai alapja volt. Az episztolák legalábbis azt sugallják, hogy ő erkölcsi kötelességének érezte a haladás szolgálatát. S szépségimádatának sem csak esztétikai alapjai voltak, hiszen kézenfekvő, hogy a magasabb erkölcsi régiókba emelkedett ember önmaga a szépség, vagy legalábbis birtokosa a szépségnek. Filozófiai tépelődése, a kanti magánvaló megismerhetetlenségéről és a szívünkbe nézés szükségességéről mi más, mint az etikus ember önvizsgálata? Az erkölcs társadalmi, osztálygyökerű. Az ember problémája az azonosulás. Kazinczy a saját változó világában, melyet éppen ő is változtatott, kétszeresen megküzdött ezzel az azonosulással. Őrizgette magában a régi, patriarchális tekintélytisztelést. Belegyökerezett ebbe a szellemi nagyság előtt meghajolni tudás készségét. Felépítette erre a szellem megragadásának erkölcsi szükségletét. S végül megkoronázta ezt a törzset a cselekvésre elkötelezett ember szerteágazó világával. A cselekvő Kazinczy a nyelvre (és az irodalomra) vetette rá magát. Talán *Herder, J. G.*⁷⁵ első

75. *Herder, J. G.* 1983. 281. Ugyanezen kötet 430. oldalán (Levelek a humanitás előmozdítására – 120. levél) olyan herderi gondolat olvasható, mely segít igazolni azt, hogy Kazinczy igenis megközelíthette az irodalmat etikai oldalról. Íme: „Hogy végül az *illendőség* a költészet lényeges

természeti törvénye járt az eszében: „Az ember szabadon gondolkodó, cselekvő lény, akinek erői progresszíven működnek: ezért a nyelvre van teremtve!”

IRODALOM

- Bán I.*, 1976. Esmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok. Budapest
Biró F., 1979. A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez. ItK. 83.
Csetri L., 1974. A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. *Szauder J.–Tarnai A.* (szerk.) Irodalom és felvilágosodás. 229–279. Budapest
Czeizel J., é. n. Kazinczy Ferenc élete és működése. 1. köt. Budapest
Czeizel J., 1913. Kazinczy Ferenc epistolái. – ItK. 20. 16–49.
Dóczy J., (szerk.) 1934. A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1501–1805). Budapest
Dümmerth D., 1967. Kazinczy köre és az 1811/1812. évi országgyűlés. ItK. 71.
Fenyő I., 1976. Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Budapest
Féja G., 1943. A felvilágosodástól a sötétedésig. A magyar irodalom története 1772-től 1867-ig. Budapest
Fried I., 1979. A Vitkovics-jelenség. Problémák és utak a magyar klasszicizmusban. ItK. 60.
Fried I., 1982. Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata. ItK. 96.
Gyulai P., 1914. Kazinczy Ferenc. Emlékbeszéd. I. 3–29. Budapest
Herder, J. G. 1983. Értekezések és levelek. Budapest
Horkay L., 1974. Kant első magyar követői. *Szauder J.–Tarnai A.* (szerk.), Irodalom és felvilágosodás. Budapest
Horváth J., 1931. Kazinczy emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia ülése Kazinczy Ferenc halálának századik évfordulója alkalmából 1931. október 18-án. Budapest
Kárpáti A., 1961. Kazinczy emlékezete (1913). Tegnaptól máig. Válogatott irodalmi tanulmányok. Budapest
Kazinczy Ferenc összes munkái. 2. köt. Költemények II. Kiadja Abafi Lajos. Budapest é. n.
Kazinczy Ferenc levelezése Berzsenyi Dániellel 1808–1831. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, 1860.
Kazinczy Ferenc műveiből. Sajtó alá rendezte és bev. Váczy János Budapest, 1903.
Négyesy L., 1931. Kazinczy pályája. Budapest
Németh L., 1968. Kiadatlan tanulmányok. 1. köt. Budapest
Orczy L., 1855. A bugaci csárdának tiszteletére. A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időig. Pest
Pintér J., 1913. A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy Ferenc haláláig (1772–1831). 2. köt. Budapest
Z. Szabó L., 1984. Kazinczy Ferenc. Budapest
Szerb A., 1958. A világirodalom története I–II. Budapest
Szerb A., 1972. Magyar irodalomtörténet. Budapest
Toldy F., 1859. Kazinczy Ferenc és kora. Pest

eleme, ehhez nem férhet kétség: mert ezért művészet, sőt bizonyos tekintetben a legelső a művészetek sorában. A szépség, a sokféleség szisztémája az, ami a képzelet alkotásaiban és a cselekedetekben egyformán vonzó hatással van reánk; az illem, a méltóság, a szépség az élet bája, az erényre és minden derekasságra készítő vonzóerő. A jóra irányuló, de határozatlan hajlandóság csakhamar ellankad; a részvét, a jóakarát, a tettekre és változtatásokra törekvő mohó vágy nagyon könnyen eltéved, ha az értelem és a szépérzék nem ad formát a műnek, célt a pályafutásnak, méltóságot és tisztességtudást az életnek. Ahol ez történik, ahol a tökéletesség hatással van a szívre és műveli a lelket, ott igazi költészet van a régieknek és a szónak szoros értelmében.”

Váczy J., 1899. Kazinczy Ferenc. *Beöthy Zs.* (szerk.) A magyar irodalom története 1. k. A legrégebb időktől Kisfaludy Károly felléptéig. Budapest

Váczy J., 1909. Kazinczy Ferencz. Budapest

Waldapfel J., 1957. A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Budapest

EPISTELN VON FERENC KAZINCZY

(Auszug)

Ferenc Kazinczy hat während seines langen Lebens mehr als 30 dichterische Briefe – Episteln – geschrieben. Diese Zahl verschwindet neben den – unseren Kenntnissen nach – 23 Bänden, die seinen Briefwechsel in Prosa enthalten. Trotzdem sind die Episteln von ausserordentlicher Bedeutung in seinem Lebenswerk, weil seine Briefe Privatbriefe waren, seine Episteln wurden aber der Öffentlichkeit geschrieben. Kazinczy schrieb also Episteln, um die – in den Privatbriefen ausgedrückten – Gedanken auch in einer anerkannten, volkstümlichen Gattung grosser Tradition, die auch für künstlerisch gehalten wurde, neu zu formulieren.

Die Literaturgeschichte hat bisher Kazinczys Episteln als Bestandteile seines Lebenswerkes untersucht. Alleine János Czeizel (1913) hat sich nur mit den Episteln beschäftigt. Seine Studie positivistischen Geistes ist aber schon überwunden. Die neue marxistische Annäherung untersucht die Episteln nicht aufgrund ihrer Gattungseinheitlichkeit, sondern der Absicht ihres Inhalts und ihres Verfassers nach. Diese Annäherung ermöglichte die Typologisierung der Episteln. Dieser Typologie nach kann man zwischen einfachen dichterischen Begrüssungsbriefen, Werken, die das moralische System ausbauen, filosofischen Episteln und Werken unterscheiden, die die Totalität anstreben. In verschiedene Untergruppen sind diejenigen Episteln zu teilen, in denen Kazinczy in satirischem Ton schreibt.

Diese Art von Typologisierung kann mit der Ausnahme einiger Episteln verwirklicht werden. Aus dieser Klassifizierung kann man aber keinesfalls die Schlussfolgerung ziehen, dass sich Kazinczys Episteln in verschiedene Gruppen geteilt voneinander wesentlich unterscheiden. Mit Hilfe der marxistischen Analyse konnte bewiesen werden, dass Kazinczy die Gattung der Epistel immer zum Ausdruck seiner moralischen Ideen gebraucht hat. Und sogar sehr einheitlich. Die Veränderungen seiner Schaffensperioden überbrückend war er bestrebt, in seinen Episteln seine moralisch unveränderte Lebensphilosophie auch mit künstlerischen Mitteln zu unterstützen. Dieser Absicht ist es zu verdanken, dass Kazinczys Episteln sich auf die Philosophie von Kant stützend und Fichte gegenüberstehend, eine ganz einheitliche Verhaltenstheorie spiegeln. Im Mittelpunkt dieser Theorie steht die hohe Moralität, die das Verhalten der progressiven Ungarn im Reformzeitalter bestimmte.

Péter Farkas

BÁRÁNY PÉTER, EGY ELFELEJTETT LITERÁTOR A FELVILÁGOSODÁS KORÁBÓL

GYÁRFÁS ÁGNES

Széchenyi Ferenc 1788 nyarán megállapodást kötött barátaival, hogy a magyar irodalom kibontakozását támogatják, s a cél érdekében titkárt alkalmaznak, aki „legyen ifjú és filozófus, egyenes szívé és törvénytudó ember, aki az archivumnál is segíthetne”. Ennek az elképzelésnek megfelelt Bárány Péter, aki Borsod megyei nemes szülőktől származott; születési helye az Abaúj megyei Gagy község.¹ Az irodalmi emlékezet őt magát is miskolci származásúnak tartja.² Iskoláit a piaristák privigyei kollégiumában kezdi és 1780. november 1-én beöltözik kispapnak. A felvilágosodás szellemére korán és érzékenyen reagáló piarista tanárok hatása befolyásoló tényező lesz munkásságában.

Szinnyei József és mások³ szerint a budai egyetemen bölcsészetet tanul, majd utána házi tanítóskodik, midőn a *Magyar Kurir*ban 1789. jan. 31-én megjelenik egy felhívás magyar nyelvű bölcséleti pályamű megírására. A közleményt egy a nyár közepén nyilvánosságra lépő új magyar lap a Hadi és más nevezetes történetek előzetese. Június 7-én megjelenik az első szám *Görög Demeter* és *Kerekes Sámuel* szerkesztésében, akik immár saját lapjukban teszik közzé, hogy 1790 májusáig várják a pályamunkák beadását bécsi szerkesztőségükbe. 30 arany jutalmat kap az első díjat elnyerő és munkájának kinyomtatott kötetéből 150 példányt. Péczeli József a *Mindenes Gyűjteményében* a legszebb antik hagyományok folytatását látja a pályakérdés felvetésében és egyben az európai haladó országok akadémiai adománymívelő gyakorlatának hazai bevezetését.⁴

Bárány Péter nekilát a munkának és 1790. január 18-ra befejezi.⁵ Ezzel a pályamunkával alapozza meg jövőjét, mert már a beküldés után hamarosan a Széchenyi Ferenc titkára lesz és az a három év, melyet titkárként tölt el élete alkotói korszaka. 1793 után, mikor a politikai légkör megmerevedik, a Széchenyi-család iványi birtokára kerül és 1805-ig áll a gróf szolgálatában.⁶

1. Született: 1763. szeptember 8. Gagy. Abaúj megye. Apja neve János. Privigyén tanul és kispap lesz. Hogy mikor hagyta el a rendet, arra nem volt adat. (A szíves felvilágosítást ezúton köszönöm a Budapesti Piarista Gimnázium könyvtárosának és levéltárosának.) Meghalt: 1829. július 26. Új-Arad. Torontál megye. Tud. Gyűjt. 1829. 9. 106.; *Borovszky S.*, (szerk.) 104.
2. *Szinnyei J.*, 1891. 553–554.
3. *Nagy I.*, 1857. 177–178.
4. *Mindenes Gyűjt.* 1789. 127–128.
5. Az adat a kézirat Bé-vezetését zárja le.
6. Bárány Péter életéről önálló tanulmány nem született. *Szinnyei J.* mellett a Széchenyi Ferencről szóló monográfiák foglalkoznak vele, illetve mozaikokból összerakható; *Bártfai Szabó L.*, 1913. A levelek, amelyekre hivatkozik, elvesztek.; *Fraknói V.*, 1902. 186–192.; *Olafsson P.*, 1940. 97–127.

Magyar Pszichológiája. Ez a tudományos igényességű pszichológiai pályamunka az eddigi kutatások alapján az első műve; a Görög–Kerekes-féle pályázat első helyezettje.⁷ A díjátadó ünnepséget 1791. január 25-én a késő délutáni órákban tartják Görög Demeter bécsi lakásán. Báróczy Sándor a testőrírók doyenje Kassáról utazik el, hogy Széchényi Ferenc személyes kérésére az ünnepségen részt vegyen és a díjat átadja.⁸ Az irodalmi emlékezet ezt az ünnepséget jelentősnek minősítette és a Marczibányi-díj előzményét látta benne. Bárány Péterről szólva a legtöbb méltatója ez ünnepséget tartja a neve mellé feljegyzendő leglényegesebb adatnak. Miután a kéziratot majd kétszáz évig elveszítettnek hitték, a díjátvételkor elmondott beszéde utalt csupán a tanulmány kantiánus fogantatására.⁹ Az esemény fontosságára elsőként *Kazinczy* hívta fel a figyelmet levelezésében.¹⁰

A házigazda Görög Demeteren kívül Bárány Péter miskolci barátja Kis József orvos a Széchényi-család háziorvosa, Tibolth Mihály a Széchényi Lajos nevelője, Kibling József a Draskovics fiúk nevelője, Decsy Sámuel a bécsi magyar társaság illusztris szervezője, Illos József és Vatty György testőrhadnagyok, valamint piarista tanárok, köztük valószínűleg Révai vesznek részt az eseményen.¹¹

Báróczi és Bárány beszédéből az irodalmi élet képe, az irodalmat művelők, támogatók személye is kibontakozik. A jelenlévők személyén át az irodalmi élet minden rétege képviselte magát. Báróczi maga már hagyomány; egy eszme elindulásának hírnöke és meggyökeresedésének bizonyossága. Révai a nagy szervező; a budai Universitas képviselője, lelkében már az Akadémia tervei rajzolódnak, ő a tudomány számvevője és a tudósok toborzója. Kis József doktor az áldozatkész mecénások képviselője. A testőrök: az irodalompartoló társadalmi réteg, a befogadók egyre szélesedő körének jelenlévői.¹² Az esemény a bizakodás légkörében zajlik. Bízunk a felvilágosult nemzet erejében, a magyar tudomány életképességében. És ha nem a történelem későbbi eseményeit, hanem az ő pillanatukat nézzük, úgy tűnik, okuk volt a bizakodásra. Nincsenek támogatás nélkül. Az ország három pontján aktívan működik egy-egy irodalmi társaság, ahogy ők mondták: Tudós Társaság. Péczeli József a Mindenés Gyűjteményben oly közismertnek hiszi e három irodalmi „fellegvárat”, hogy talányos mesét sző köré, s valóban: olvasói megfejtik a kérdést. A kassai, a komáromi és a bécsi Tudós Társaságról van szó.¹³ A hazának e „három kútforrása” ahonnan az „érdemes Tudós Társaság” származik a „Bétsi Hadi Történetek, a Kassai Magyar Múzeum és a Komáromi Mindenés Gyűjtemény”. A magyar sajtó-szerkesztők és -szerkesztőségek voltak irodalmi életünk első szervezett fórumai, s nem véletlenül várta a magyar értelmiség, hogy a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia is e forrásokból táplálkozva valósul meg. Az első magyar nyelvű bölcseleti mű Bárány Péter tanulmánya a bécsi társaság fegyverténye, melyet örömmel könyvelt el mind a kassai, mind a komáromi. Megjelenését várják, az ízelítőül előre bocsátott szöveget felett vitáznak. A nyomdai megjelenés azonban késik, mígnem 1792-ben napvilágot lát Horváth Ádám második díjat nyert műve, s a Bárány Péter tanulmányáról többé nem beszélnek.¹⁴

7. Hadi és más nevezetes történetek. 1791. IV. szak. 89–95. Az esemény: 1791. január 25.

8. *Báróczy S.*, beszédét méltatja *Beöthy Zs.*, 1887. 24–25. 2. kötet.

9. Bárány Péter beszéde másolatban MTA Könyvtára Kézirattár Ir. lev. 4°125 sz.

10. *Kazinczy Ferenc* lev. IX. 509.

11. *Kazinczy Ferenc* utal erre lev. 10. köt. 413. és 11. 150., 509.

12. *Kókay Gy.*, 1970. 305–401.

13. *Mindenés Gyűjt.* 1789. 281. A megfejtés: 299.

14. *Horváth Á.*, 1792.

Ettől kezdve Bárány Péter kézírata elkallódott; elveszettnek hitte az irodalmi köz-
tudat.¹⁵ Maga Erdélyi János sem tér ki soha hatalmas életművében a Pszichológia tartal-
mára, de Bárány Péter nevét a magyar filozófiai irodalom történetét megírandó anyag-
gyűjtésben számon tartja.¹⁶ 1875-ben *Behyna Gyula* Kant magyar bölceletünkre gy-
akorolt hatásáról írt cikksorozatában¹⁷ már nem is említi. A díjátadás és az elveszett mű
alapján tartja számon Bárányt a magyar lexikonok egy része, a kor összefoglaló köny-
vészete és a tanulmányok tekintélyes sora.¹⁸

Tudomásunk szerint híven Kant szellemét tükröző tudományos alkotást nem tud
felmutatni irodalmunk.¹⁹ Ezt a tényt 1954-ben *Mátrai László* összegzi.²⁰ Bárány mun-
kája, mivel elveszett, hatástalan maradt, tehát késői előkerülése sem cáfolja meg az összeg-
zést, esetleg kiegészítheti. Még mindig hátra van annak a kérdésnek a tisztázása, hogy
milyen úton módon jutott a Tiszta ész kritikája birtokába,²¹ ki hívta fel rá a figyelmét, ki
magyarázta meg a 26 éves ifjúnak a kanti gondolatok lényegét?

A felvilágosodás korában volt a magyar értelmiségnek egy rétege, akik az eddig
ismert szellemi irányokon túl, illetve azok mellett Kant hívei voltak és tudományos meg-
ítélés szempontjából Európa vezető szelleméhez csatlakoztak. Hogy Kant röpiratát a fel-
világosodásról ismerték, az köztudott²² ennek hatása sem maradt el, a magyar értelmiség
sokarcú szellemi élete, társaságokba való tömörülése, vitakészsége, az európai változatok
több esetben történő bölcs megítélése a szellemnek kanti értelemben vett nagykorúsága
mellett szól. Erre gondolt már *Horkay László* is²³ bár kimutatni csak az ellenhatásokat
tudta.²⁴ Meglepő, hogy bár dokumentative egyetlen adat sem szólt amellett, hogy Kant-
nak híve, netán követői lennének hazánkban, de 1792-ben már hírül adja a Magyar Kurir,
hogy Rozgonyi József losonci professzor a „Tiszta okosság vizsgálása ellen könyvet ír”.²⁵
Maguk az egyetemen oktató paptanárok sem nézik jó szemmel a felvilágosodás ellen
agitáló Szerdahelyi György tevékenységét, s II. József népszerűségét emeli köreikben,
midőn 1784-ben elteszi az egyetemről. S így már szinte törvényszerű, hogy Kant filozó-
fiájának egyértelmű kivonását az oktatásból neki tulajdonítják.²⁶ Kant eszméinek kizso-

15. Rá vonatkozó irodalom: *Sipos I.-né.*, 1967. 817–825. Pszichol. Tanulm. 10. kötet.

16. *Erdélyi J.*, 1981. 802.

17. *Behyna Gy.*, 1885. 5:40., 472–74., 5:40., 482–85., 5:42., 494–96.

18. Bárány Péterre vonatkozó legfontosabb irodalom: *Szinnyei J.*, 1891. I. 553–554.; *Vargha K. – Windisch É.* (szerk.); *Kókay Gy.*, 1975.; *Kókay Gy.*, 1970. 305–401.; Magyar Életrajzi Lexikon I.; *Szendrey J.*, 1910. V. *Kis Á.*, 1881. II. 105. *Csorba Z.*, 1942. 160.; *Váczy J.*, 1915. I. 296–297.; *Waldapfel J.*, 1957.; *Waldapfel J.*, 1935. 93. *Simai Ö.*, 1918. 1–2., 15–17.; *Csaplár B.*, 1885. 296–314.; *Kormis Gy.*, 1907. 145–153.; *Kis J.*, 1890.; *Ballagi G.*, 1888.; *Horkay L.*, 1977.; *Berlász J.*, 1981.

19. *Kosáry D.*, 1983. 356–357.

20. *Mátrai L.*, 1977. 56–66.; *Pukánszky B.*, 1924. 294–303.

21. *Kant, I.* 1913.

22. *Kant, I.* 1922.

23. *Horkay L.*, 1977. 8–20.

Horkay L., 1974. 201–228.

24. *Kosáry D.*, 1983. 504.; *Szentpéteri I.*, 1935. 206.

25. Magyar Kurir 1792. 97.

26. *Kosáry D.*, 1983. 504. Szerdahelyi György Alajos a felvilágosodás ellen. Maradi és klerikális. 1784-től elteszik az egyetemről; a jezsuitákkal érez, s Kant eltiltását neki tulajdonítják.

rítására irányuló lényeges lépések tehát már az 1790-es évtized első két évében megtörténnek. Ami utána következik már csak a hatalom törvényereje vagy az ostobaság tobbódása.²⁷

Bárány Péter magát Kant követőjének vallja, s díjátvevő beszédében kifejti, hogy Kant ismerete nélkül nem tudta volna megírni a tanulmányt.

Miután a kézirat előkerült és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában hozzáférhetővé vált az érdeklődő közel kétszáz éves késéssel elolvashatja Kant zellemében fogant anyanyelvünkön írt magyar pszichológiánkat.²⁸ A kézirat terjedelmes és a tapasztalati pszichológia minden területét felöleli. A tanulmányt latin–magyar és magyar–latin szószedet egészíti ki.²⁹ A szószedet szavainál utal arra, kitől tanulta a magyar megfelelőt, illetve ki alkotta a szót. Így alakul ki közvetlen szellemi környezete: Benyák Bernát a piarista felvilágosodás tudománybéli és anyanyelvi úttörője, Koppi Károly aki végtelennek tűnő humanizmusát mély bölcsességgel koronázta, Szűts István, aki korban közel állt Bárányhoz, s maga is írt empirikus pszichológiát, Dugonits András a matézis nyelvének magyarítója és maga Révai Miklós a felvilágosodás minden vonatkozásban egyik legaktívabb harcosa. A felsoroltak mind tanárai vagy tanuló társai Bárány Péternek. A szószedet azonban nem elégíti ki a kanti eszmekör fogalomrendszerének magyar megszólaltatásával kapcsolatos, annak minőségére, sőt mennyiségére is vonatkozó igényeinket. Lényegében tételről tételre kellene a bizonyító eljárást végigvezetni. Így alakulna ki az első magyar kantiánus mű megítéléséhez szükséges világos filológiai háttér. Kanthoz való kapcsolódása mellett szól az alapvető szemléletmódja. Félreérthetetlen egyértelműséggel tartja távol magát minden metafizikától, mely szerinte az empiriától idegen. Vagy a józan ész természetes megfigyeléseire hagyatkozik vagy korának szigorúan vette tudományos kutatásai alapján elfogadott, s máig helytálló tételek talaján áll. Így például utal arra, hogy a Föld keletkezésének elfogadható elméletétül a kanti kozmogonómiát tartja. Jellemző rá a sokoldalú megközelítésmód, melyet dialektikus egységben vezet végig a művön, s esetenként a megtárgyalandó témán. Így jár el az általa tárgyalt tudomány meghatározásánál a Bé-vezetésben. „A lélektudomány kétféle: jelenséges és okos (okoskodó). Itt csak a jelenségesről beszélünk. A Források: önön-esmérés, a többi emberek esmérése, az emberi nemzet történeti, a barmok természeti históriája (mert a természet könnyebb utat nyit a barmokban való jelenségek szét-szededegetésére) a physiológia /a Lélek annyira egybe vagy on szürve a testtel, hogy ezen tudomány nélkül a Lélektudományban semmire sem mehetünk. Azon Lélek-vizsgálók, akik ezt a lélektudományba segítségül nem vették . . . egyenetlen végzéseket tettek” (a 3. lapon) Ki kell emelnünk felfogásának materialista voltát, melyről később is hitet tesz egy allegorikus

27. *Budai F.* 1801.

28. Ezúttal is köszönöm Berlász Jenőnek és dr. Fülöpné Csanak Dórának, hogy hozzásegítettek a mű kézbevevéséhez. A kézirat a MTA Könyvtára kézirattárában található. Egyh. Bölcs 8° 10. sz. alatt. Címlapjának szövege: Jelenséges lélek=mény (Lélektudomány) Írá: *Bárány P.*, 1790.; A kézirat jó állapotban van; könyv formátumú. 277 számozott lapból áll. A címlap után a Bétsi Tudós Magyar Társasághoz írott ajánlása olvasható. A III. oldalon kezdí az Elöl-járó Beszéd-et, melyben kifejti, hogy metafizikától mentes tapasztalati lélektant írt. Római I-es lapjelzéssel kezdí a Bé-vezetést.

29. A Szó-szedete tanulmány a rá vonatkozó irodalommal együtt kézirat. Gy. Á. 1983.

filozófiai költeményben.³⁰ Ma már természetes mindnyájunk számára a léleknek a testi jelenségekkel kapcsolt tárgyalásmódja. Bárány Péter korában a tankönyvek, így az 1792-ben megjelent Horváth Ádámé is külön tárgyalják a kettőt, s minden könyv nagy fejezetet szentel a lélek halál utáni létének. Horváth Ádám e kérdést úgy összegzi, hogy „Elég az nekünk, ha ki hozhatjuk azt a lélek természetéről közönségesen, hogy ő halhatatlan.”³¹ Bárány Péter az ilyen fajta felfogástól elhatárolja magát és könyvének három fő fejezetén belül a megismerőképeséget, az érzékelést és beszédet (I.) az érzékszervek fiziológiáját és működését és azokat az érzelmeket, melyeket közvetítenek (II.) és végül az ösztön és a szokás egyéni és társadalmi vetületeit tárgyalja. Toldalékban foglalkozik a „léleknek rendkívül való állapotával” vagyis a diszharmonikus alkattal beleértve az elmebeteg állapotot is.

Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája óta nyomtatott magyar nyelvű tankönyv nem segítette a tudományos megismerés anyanyelvi elsajátítását. Benyák Bernát piarista tanár, Báránynak is mentora, az iskolai órákon kezdi a nyelvújítást. Szavai átmentek a tanulók szókincsébe, ezért van az, hogy bár egy-egy szó Benyák alkotása vagy felújítása, Bárány Péter nem fűz hozzá megjegyzést. Számára már köztudottá vált a legtöbbje. Benyák 1772-ben írja meg Erkölcsei eszméit, s már itt lefekteti máig is használt műszavaink legtöbbjét.³² 1777-ben midőn bevezeti a „bölcsekedés tanulmányába való vetélkedést” a pesti piarista gimnáziumban, a hallgatóság kérésére összeállítja új tudományos szavait.³³ Kéziratban maradt „a deák nyelvműben gyakorlott nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom” kilencszáz szót ajánl a bölcséleti és a természettudományoknak. Benyák a nyilvános vetélkedőkön Wolf és Leibnitz tudományos megismerő módját vallja, s ő a fizika tudománya fontosságának korai felismerője. Ezekről az alapoktól indult el Bárány Péter. Az iskolai stúdiumok hatására nem egy világ, csak egy lépcső

30. 1802-ben Sopronban adta ki a Széchenyi Franciska esküvőjére írt Ének . . c. költeményét, mely a házi színpadon színre is került, zenekíséréte is volt. A költeményben Cupidó szerepel, a Természeti Tavasz, Nyár, Ősz, Tél és ezek Erkölcsei megjelenései, továbbá Kórus. A párbeszédű költemény gyönyörű képekkel eszteli a természet változatosságát párhuzamosan az emberi léttel. A végén a halandóság riasztó gondolataival vívódó Erkölcsei Tél szavait Cupidó oldja fel:

Nem mulsz-el ne félj!
Tsak jámborul élj –
Fogsz élni magzatodban,
Édes maradéokban!
S lesz béred halálodban
Örök tisztelet!

Ez a racionális-materiális felfogásmód jellemzi a kis alkotást, s mutat rá arra, hogy a politikai események karrierjét és publikálási lehetőségét letörhették, de világnézete töretlen ívben fejlődött.

31. *Horváth Á.*, 1792. 350.

32. A piarista tanárokról és oktatásügyük jellegéről az alábbiakban tájékozódtam; *Kosáry D.*, 1983.; *Cörver, A.* 1744.; *Takáts S.*, 1891. A 173. laptól közli Benyák szókészletét tudományágakra bontva. „Barczafalvi 1786-ban kezd újítani Benyák 1772-ben”; *Horváth A.*, 1940. Részletes elemzést ad Koppi jórészt latin munkásságáról; Szüts Istvánról sem tanulmány sem monográfia nem készült. Bárány Péter kölcsönzött szavainak 80%-a tőle való. Szinyei említi, hogy *Pszichologia Empiricaja* kéziratban maradt. Nem találtam meg. Erkölcstől és elegyes versek c. antológiájában 35 verset fordít Gellertől. Ezzel kapcsolatban többször hivatkozik rá *Császár E.*, 1913.; *Balanyi Gy.*, *Biró I.*, *Biró V.*, *Tomek V.*, 1943.

33. Benyák Bernát és a többiek kéziratjai a Piarista Gimnázium levéltárában.

választotta el Kanttól, a kanti filozófia befogadásától. Kant rendszerében az örök vita tárgya, s egyben szisztémájának sarkalatos pontja is a megismerőképeség. Mert bár vallja, hogy minden a tapasztalattal kezdődik, IDŐ szerint semmi sem előzheti meg a tapasztalatot, mégis van megismerőképeségünk, mely eleve adott vagyis a priori tulajdonságunk.³⁴ Bárány Péter józan esze a megismerőképeség fogalmát így közvetíti számunkra: „Az esméret tehetség pedig a mennyire az esméretnek formája tőle függ, Kánt szerint legtágasabb értelemben Értelemnek neveztetik.” (az 52. oldalon) Kant javított, másodízben kiadott (1787) A tiszta ész kritikája alapján dolgozott. Egyik méltatója szerint a díjátvételekor tartott „válaszbeszéde éppúgy elárulja nagy olvasottságát széles körű bölcséleti ismereteit, mint maga a lélekről írt munkája, melyen szinte meglátszik, hogy gazdag könyvtár mellett írták”.³⁵ Mivel a „Bétsi Tudós Társasághoz” írt ajánló szavaiban utal arra, hogy ha nem tetszik a mű, Pestre küldjék vissza „Koppi Károly Universitásbéli tanító Úrhoz” s azt is megtudjuk, hogy „írást Pesten”, feltételezhetjük, hogy Koppi Károly pesti környezetében találta meg a szükséges szellemi háttérrel a munkához. Koppi nagy könyvtárszeretetére Kazinczy is utal, ő is az egyetem „olvasó kabinetjében” találkozott Koppival, kinek ez kedves tartózkodási helye volt.³⁶

Az ember a szókinccsét a szülői házban tanulja, az olvasmányok és az iskola bővítik. Bárány Péternek a bölcséleti tudományokhoz kapcsolódó szókészlete Benyák Bernát magyar nyelvű oktatása hatására már megalapozódott. Amennyire pedig Koppi gondolatai; társadalomról, államról és emberről vallott nézetei Takáts Sándor közvetítésével felmérhetők, e gondolatok ösvénye egyenes úton vezette Bárányt Kant országújtjára.

A Hadi és más nevezetes történetek a pályamunkák beküldése után és még a díj odaítélése előtt, 1790-ben elért egy csokorral véleményezés végett a pályamunka szavaiból.³⁷ Ez a 150 szó jórészt el is terjedt a használatban vagy kiesett a gyakorlat rostáján vagy érdemtelenül elfelejtették. Baróti Szabó Dávid 1792-ben kiadott Kisded szótárában tízet találhatunk e gyűjteményből.

Ifj. Szinnyei József 1881-ben megtalálja a lapban a szószedetet, s nyomban le is közli.³⁸ Ez a szószedet még sokáig foglalkoztatja a bölcséleti irodalmunk tudósait, s van, aki tartalmi következtetéseket is próbál belőle vonni.³⁹ Ez a csokornyai kis szószedet nem pótolta, nem helyettesítette az elveszett művet, csak emlékeztetett rá, s konkrét mű hiányában ez képezte bölcséleti irodalmunk hivatalos megindulását.

Az életrajzírók úgy tartják számon, hogy 1790–1793-ig folytatott titkári teendőket Bárány Péter Széchényi Ferencnél. Hogy mikor kezdte el e munkát, pontosan nem tudjuk. 1790 decemberében, midőn a pályadíj neki ítéletét hírül hozza a Hadi és más nevezetes történetek, „Pozsonyban éli ifjú életét”. 1790. március huszadikán alakult soproni diáktársaságot⁴⁰ meglátogatja, mint Széchényi Ferenc „követe” és Görög–Kerekes szerkesztők jókívánásainak tolmácsolója. Raics professzornál érdeklődik a tár-

34. Kant, I. 1913. 28–29.

35. Olafsson P., 1940. 104.

36. Kazinczy F., 1879. 140.; Horváth A., 1940.

37. Hadi és más nev. tört. 1790. 726., 776., 799. lapjai közli a szószedetet.

38. Ifj. Szinnyei J., 1881. 10: 308–309.; Foglalkozik még a szószedettel: Csaplár B., 1885. Simai Ö., 1918. Kornis Gy., 1907.

39. Csaplár B., 1885.

40. „Kis János 1790. márc. 20-án alapítja a soproni diák társaságot.” Könyvei J., 1860. 143.

saság életéről.⁴¹ A társaság könyvtárába elhozta gróf és a szerkesztők könyvajándékait, s a lelkes ifjakat irodalmi ambícióikban támogatja. Kis János emlékezései szerint neki köszönheti irodalmi pályakezdése sikerét,⁴² mert mint írja, Herkules választása c. művét Bárány egy cenki kocsiút alkalmával olvasta fel a grófnak, s kapta meg az engedélyt a kiadatás költségeihez. Itt ismeri meg Németh Lászlót, a fiatalon elhunyt nagy ígéretet, aki pár év múlva egy olyan nemzetközi kereskedelmi–jogi–szociológiai kézikönyvvel lepi meg a magyar közönséget, amely a magyar gazdasági életbe a nemzetközi szellemet lopja bele és előkészítő mű egy kifelé kereskedő nemzeti gyakorlatnak. Megismerteti a kereskedni, utazni óhajtó magyar embert a környezet szokásaival, állami, társadalmi berendezkedésével, pénzeivel, mértékegységeivel, életmódjával, tudományos intézeteivel.⁴³ Koppi Károly kereskedelmi képzést kívánt az országba bevezetni, s iskolatervét egy ilyen munkával kapcsolta össze. Koppi terve és Németh László könyvének megjelenése egy évre esik: 1795-re. Koppi politikailag exponálja magát; társaságban színt vall a forradalmárokkal, besúgják és háttérbe szorítják. Iskolatervét nem tudja megvalósítani. Németh László művének második kötetét, mely a Monarchiával és bővebben hazánkkal foglalkozik, nem engedte kinyomtatni a cenzúra. Bárány Péter ekkor már az iványi birtok magányában hallgatásra ítéltetett.⁴⁴

Mielőtt azonban alkotói létére a sors vasfüggönyt engedett volna, Bárány Péter az alkotásra készített három szabad esztendőben megírta élete főműveit, részt vett a nemzet politikai mozgalmában és ellátta titkári teendőit.

1790 tavaszán írja meg Korvinus Mátyás c. ötfelvonásos vígjátékát, röpiratot ír a nők egyenjogúsításáról, lefordítja Ewald művét a Megvilágosodásról, tervezetet ír a Magyar Tudós Társaság működéséhez, Két nyelvre fordítja Széchenyi Ferenc tervezetét a Deputációk munkájához és az Első Magyar Játékszíni Társaság 1792. május 5-i megnyitó előadására Brühl szomorújátékát magyarra teszi nyelvben és szellemben: egy olyan vígjátékot ír, amelyről Bayer József és minden méltatója a csodálat és elismerés hangján beszél.⁴⁵

41. Bereczky S., 1885. 18: 241–249.

42. Kovács S., 1890.

43. Németh L., 1795.

44. Bodolay G., 1963.

45. Bárány Péter munkát – Szinyei József adatait némileg kiegészítve – közlöm: *Jutalomfelelet a magyar tudós társaság felállítása iránt*. Hadi és más nev. tört. 1791. melléklete. Elveszett vagy hozzáférhetetlen. *Jelenséges Lélek-mény (Lélektudomány)*. 1790. Kézirat. Részletesebben a 28. pont alatt. Szinyei korában elveszettnek hitték. Ma már kézbe vehető. *A köznép megvilágosodásáról*. Ewald művét névtelenül fordította és kiegészítette. Bécs 1791. *A magyar anyáknak az országgyűlésre egybe-gyűlt ország nagyjai és magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérdések*. Pest 1790. Névtelenül megjelent röplapját már korábban is tudták, hogy ő írta. *Die hungarische Mütter*... Ford.: Neustadter. Bécs 1791. Az előbbi röplap német fordítása. *Korvinus Mátyás*. Szomorúval elegyes vígjáték öt szakaszokban. Werthes F. A. K. után magyarul kidolgozta. 1790. április 29. Található OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 189. sz. Közéleteszi és tanulmánnyal ellátja Gyárfás Ágnes. Megjelenés alatt a Miskolci Irodalomtörténeti Füzetekben. *A talált gyermek*. Vígjáték öt szakaszokban. Brühl Jakob után. Pest 1792. Magyar Játékszín I. sorozat első darabja. *Ének méltóságos gr. Batthány Miklósnak és méltóságos gróf Széchenyi Franciska ka. mennyegzői örömnapjára*. Sopron. 1802. Allegorikus drámai játék.

Hogy munkásságát a későbbiekben sem fejezte be, egy-egy írói jelentkezéséből tudjuk. 1802-ben allegorikus költeményt ír Széchenyi Franciska esküvőjére. Egyetlen lírai alkotása filozófiai tartalmú. Az 1817-ben meginduló Tudományos Gyűjtemény egyik szerkesztője és itt már az első évben két gazdasági vonatkozású tanulmánya jelenik meg.⁴⁶ Elvesztett levelek emlékei tanúsítják, hogy filozófiai-bölcseleti munkákat fordít és ír, s Széchenyi Ferencet kéri a kinyomtatásra. Eszméi azonban ekkor már közelebb állnak az ifjú Széchenyi Istvánéhoz, s a Tudományos Gyűjtemény-béli tanulmányokkal is az Ő gazdaságpolitikai célkitűzéseit szorgalmazza.⁴⁷

Bárány Péter nem tartotta lényeges eseménynek saját életében az 1790. november 3-án lezajlott ún. Litterarius Consessus vagyis irodalmi összejövetelt a Tudós Társaság útját egyengető könyvkiadóegylet ügyében Széchenyi Ferenc pesti lakásán. Mégis, mivel a reménykedő és még a negatív eredményeket is becsülettel számontartó emlékezet hamasított nem e megbeszélésen számon tartotta nevét, a megbeszéléssel kapcsolatos emlékek felderítése Bárány Péter életének befejezéséhez értékes adalékkal szolgált.⁴⁸

A Tudós Társaság létrejöttét a kor minden jeles gondolkodója támogatta, s 1790 őszén már úgy tűnik, Révainak sikerül az egyetemi nyomda épületében szobákat és értekező termet is kapnia a társaság céljaira, Széchenyiék e terv támogatására a mágnások hitelével könyvkiadó társulatot szerveznek, mely végső formájában írónak és hitelezőnek egyaránt jövedelmező lett volna. E tervezet és szerveztetés a társaság tagjaira is kihatott. Révai közismert Plánumban, melyet kéziratban adott át a helytartótanács elnökének, felsorolta a „becsületbeni tagokat és a rendszerint való tagokat”. Ez utóbbi kategóriába tartoznak lényegében az írók, s köztük szerepel Bárány Péter is.⁴⁹ Negyvenükből csak Kazinczy Ferenc Bacsányi János (Ausztriában) Görög Demeter és Simai Kristóf élték meg az Akadémia tényleges megindulását, 1831-et.

Bárány Péter 1826. augusztus 12-én Széchenyi Istvánhoz írt levelében tér ki a Magyar Pszichológiára és fényt derít a meg nem jelenés okára, egyben kéri, hogy az Akadémiának a „Bölcselkedési ágára” munkatársnak jelöljék. Megemlíti, hogy az egykor kidolgozott Pszichológiáját „mind a magyar, mind az erdélyi tudósok” legjobbnak találták, s Görög Demeter „azért késett annak kinyomtatásával, [mert] a mostani Uralkodó alatt [I. Ferenc császár] kívánta tőlem, hogy a megkoronázott Pszichológiát új formába öntsem.” Tehát át akarták íratni, hogy azok a jelensége, amelyek a hagyományos gondolkodási sémától eltértek és természettudományos, materiális vonalra terelték a lélektan kutatási menetét, maradjanak ki. Hogy a bécsi cenzor Szekeres Atanász sugallta-e, aki viszonylag nem volt túl szigorú vagy Görög Demeter maga is érezte, hogy nem mehet át a cenzor kezén, nem tudhatjuk. De az tény, hogy a Korvinus Mátyás, amely drámai keretek között a felvilágosodás korának neveléslelektani szintézise megakadt a Szekeres rostáján és maga tette rá a pecsétet, mi szerint: Non admittitur impressis. Vagyis nem nyomtatható ki. Szekeres egy időben foglalkozott a Korvinus Mátyással és a Pszichológiával, hiszen

46. Tud. Gyűjt. 1817. 1. évf. IX. 42–53.; Tud. Gyűjt. 1817. 1. évf. VIII. 42–53.

47. Kókai Gy., 1970. Elismeréssel ír mindkét dolgozatról.

48. A Litterarius Consessus óriási irodalmából egy töredék található a 18. pont alatt felsorolt művekben. Ezeket túl hivatkozom még: *Némedi L.*, 1962. 213–289.; *Pach Zsigmond P.*, 1975.

49. *Csaplár B.*, A nemzeti törekvések akadályai. 1791. Figyelő (Szerk.): *Abafi L.*, 1885. 18:34–54. A „Candidatusok” névsora az 52. lapon.

szinte egy lélegzetvétel alatt született mind a két mű, s még az akkori viszonylag felszabadultabb légkör sem tűrte el a gondolatok csatlakozását sem az eleve megbélyegzett Kanthoz, sem a magyar nemzeti múlt haladó eszméihez. Hogy az elhallgattatás csak Bárány Péternek szólt-e vagy Széchenyi Ferenc is érthetett belőle, költői kérdés, de tény a Bárány Péter magyarázata, amiért nem írta át: „De én azt nem tehettem azért, mert ami egyszer tetszett, annak mindenkor tetszeni kell.” Viszont felajánlja, hogy kész lenne „a bölcselkedésnek többi ágát is magyarul kidolgozni.”⁵⁰

1817-ben Széchenyi Ferenchez írt leveléből tudjuk, hogy szisztematikusan foglalkozott a filozófiával és több munkát le is fordított magyarra. E kéziratok elveszhettek, mert ekkor már a Torontál megyei Új-Aradon élt családjával, s a kutatást objektív tényezők gátolják.⁵¹

Magyar Pszichológiája és annak mintegy illusztrálásaként született Korvinus Mátyása egymást kiegészítő művek. Mindkettő kéziratban maradt fenn, s míg a Korvinus Mátyás, hála a Széchenyi Ferenc pontosan vezetett könyvtári rendjének megmaradt, a Pszichológia hosszasan hányódván a szerkesztőség, a cenzor, a véleményezők stb. kezén sokáig eltűnt s csak most, szaktudományi jelentőségét elveszítve, de mondanivalója korszerűségét egyszersmind megtartva került elő.

A felvilágosodás kori írókat tudósoknak nevezték, s valóban kivétel nélkül mind-egyikük egyaránt ápolta az irodalmat és a tudományokat. Bayer József azt írta, hogy nagy kár, amiért Bárány Péter elfordult a színpadtól. Bizony nem ő, hanem a színpad fordult el tőle, mint ahogy az is kár, hogy a bölcséletet csak kéziratban művelhette. Vigaszt nem ad, sőt tetézi a körülötte megkövesedett emlékek tömegét, ha hozzáteszem, hogy kutatásaim során a megírt, de soha ki nem adott filozófiai-bölcséleti művekből egy doboznyi cédulát írtam össze, s raktam egymás mögé, mint temetés után a koszorúkról emlékebe préselt virágokat.

IRODALOM

- Balanyi Gy.*–*Biró I.*–*Biró V.*–*Tomek V.*, 1943. A magyar piarista rendtartomány története. Bp.
Ballagi G., 1888. A politikai irodalom Magyarországon. 1780–1825. Pest
Bátfai Szabó L., 1913. A sárvári-felsővidéki gróf Széchenyi-család története. I–II.
Behyna Gy., 1785. Kant hatása hazai bölcsészetünkre, s fő követői nálunk. *Szana T.* (szerk.) Figyelő
Benda K., (szerk.) 1957. A magyar jakobinusok iratai I. Bp.
Beöthy Zs., 1887. A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban
Bereczky S., 1885. A soproni ev. lyceium magyar társaságának története. Figyelő
Berlász J., 1981. Az Országos Széchenyi Könyvtár története. Budapest
Bodolay G., 1963. Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Akadémia Kiadó, Budapest
Borovszky S., (szerk.), Magyarország vármegyéi. Temes vármegye. Bp.
Budai F. 1801: Kant szerint való filozófiának rostálgatása
Cörver A., 1744. Philosophiae omnium recentissimae, quam experimentatem quidam vocant, ac mechanicam methodus totaque ratio summarie exposita nomine

50. Bárány Péter levele Széchenyi Istvánhoz. MTA Könyvtára Kézirattár. K 202/75. sz. 1726. aug. 12. Istvánnapi üdvözzettel kezdődik, s a gratuláció után p. s. terjeszti elő kérését.

51. *Benda K.*, 1957. Szekeres Athanáz cenzori viselkedéséről Verseyhy Ferenc Millot fordítása kapcsán ír, a 190. lapon.

- Csaplár B.*, 1885. A nemzeti törekvések akadályai (1791) *Abafi L.*, (szerk.), Figyelő
- Csaplár B.*, 1885. Vérmes remények mérsékelt eredménye. *Abafi L.*, (szerk.), Figyelő
- Császár E.*, 1913. A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Budapest
- Csorba Z.*, 1942. Miskolc és Borsod az irodalomban. Miskolc
- Erdélyi J.*, 1981. Filozófiai és esztétikai írások. Budapest
- Fraknói V.*, 1902. Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820. Budapest
- Horkay L.*, 1974. Kant első magyar követői. Irodalom és felvilágosodás. Budapest
- Horkay L.*, 1977. A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. (Kézirat)
- Horváth A.*, 1940. Koppi Károly működése. Szeged
- Horváth Á.*, 1792. Psychologia az az a lélektől való tudomány. (1789) Pest
- Kant, I.* 1913. A tiszta ész kritikája. Budapest
- Kant, I.* 1922. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?
- Kazinczy F.*, 1879. Pályám emlékezete. Budapest
- Kis Á.*, 1881. A magyar népiskolai tanítás története II. Budapest
- Kis J.*, 1890. Kis János szuperintendens emlékezései éleletéből. Budapest
- Kornis Gy.*, 1907. A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése. Magyar Nyelv
- Kosáry D.*, 1983. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest
- Kovács S.*, 1890. A soproni ev. lyceum magyar társaságának története. 1790–1890. Sopron
- Kókay Gy.*, 1970. Bessenyei, Rát és Révai útján: Görögék az irodalmi és tudományos élet megszervezéséért és az akadémiai program megvalósításáért. A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei 1780–1795. Budapest
- Környei J.*, 1860. A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlata. Pest
- Mátrai L.*, 1977. A magyar felvilágosodás kutatásának néhány filozófiai problémája. A kultúra történetisége.
- Nagy I.*, 1857. Magyarország családai címereikkel. Pest
- Némedi L.*, 1962. A nemzeti művelődés ügye 1790-ben. Egri Ped. Főisk. Évkve.
- Németh L.*, 1795. Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása. Sopron
- Olafsson P.*, 1940. Gr. Széchényi Ferenc irodalompartolása. Pannonhalma
- Pach Zsigmond P.* (szerk.) 1975. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975. Budapest
- Pukánszky B.*, 1924. Kant első magyarországi követői és ellenfelek. Protestáns Szle.
- Simai Ö.*, 1918. Bárány Péter Magyar Pszichológiája. Magyar Nyelv
- Sipos I.-né.*, 1967. A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei. Pszichol. Tanulmányok, X. Budapest
- Szendrey J.*, 1910. Miskolc város története és egyetemes helyirata. Miskolc
- Szentpéteri I.*, 1935. A bölcsészettudományi kar története. Budapest
- Szinnyei J.*, 1881. Nyelvújítási adatok III. Lélektani műszók. Magyar-Nyelvőr
- Szinnyei J.*, 1891. Magyar írók élete és munkái. I. Budapest
- Takáts S.*, 1891. Benyák Bernát és a magyar oktatásügy
- Váczy J.*, 1915. Kazinczy Ferenc élete és kora. I. Budapest
- Waldapfel J.*, 1935. Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780–1830. Budapest
- Waldapfel J.*, 1957. A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp.

PÉTER BÁRÁNY EIN VERGESSENER TITERATOR AUS DEM ZEITALTER DER AUFKLÄRUNG. SEINE UNGARISCHE PSYCHOLOGIE UND AKADEMISCHE MITGLIEDSCHAFT

(Auszug)

Den 31. Januar 1789. ist in der Zeitung „Ungarischer Kurier“ eine Preisausschreibung erschienen. Die Aufgabe war ein philosophisches Werk ungarischer Sprache zu schreiben. Die Preisaufgabe wurde von einer neuen, in Wien redigierten Zeitung ungarischer Sprache, die Mitte des Sommers erschienen ist, „Militärische und andere merkwürdige Geschichten“ ausgeschrieben. Péter Bárány, der sein Philosophendiplom an der Universität von Pest erhalten hat, schreibt in Pest, im Heime des Piaristenlehrers Károly Kopp seine „Ungarische Psychologie“ und gewinnt damit den ersten Preis, 30 Dukaten und nach der Erscheinung 150 Freixemplare. Der Preis wurde von Doyen der Gardistenschriftsteller, Sándor Báróczy in einer Spätnachmittagstunde in Wien im Heime des Redakteurs Demeter Görög unter festlichen Äusserlichkeiten aber in einem engen Kreise von Intellektuellen übergeben.

Das Werk blieb lange im Mittelpunkt des Interesses. Ferenc Kazinczy und andere drangen auf die Erscheinung des Buches, aber anstatt dessen wurde die Arbeit von Ádám Horváth, der den zweiten Preis gewonnen hat, veröffentlicht.

Wir erfahren aus dem Brief vom 12-ten August, den Péter Bárány an den Grafen István Széchenyi geschrieben hat (der Fundort des Briefes ist das Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften), dass ihn Demeter Görög gebeten hat, „der gekrönten Psychologie jetzt während der Herrschaft des Kaisers Franz eine andere Form zu geben.“ Péter Bárány hat das nicht getan, weil er an ihren Inhalt im Sinne der Kantschen Philosophie immer festhielt. In diesem Brief bittet er auch darum, unter die Mitglieder der 1825 inartikulierten Akademie der Wissenschaften aufgenommen zu werden, weil ihn damals Miklós Révai im ersten Planum von 1790 unter den Schriftstellern als ordentliches Mitglied proponierte. Aber 1831, als die Akademie ihre tatsächliche Tätigkeit begann, war Péter Bárány schon tot. So ist er nie Mitglied geworden.

Das allgemeine Literaturbewusstsein hat seine Ungarische Psychologie für verloren gehalten. Im Jahre 1881 hat der jüngere József Szinnyai in den „Militärischen und anderen merkwürdigen Geschichten“ die Wörtersammlung gefunden, die zur Begutachtung den Lesern mitgeteilt wurde und er hat sie in der „Magyar Nyelvőr“ veröffentlicht. (10:7, Seite 308–309.) Diese Wörtersammlung lag der ungarischen philosophischen Kunstsprache zugrunde. Was den Inhalt des Werkes von Péter Bárány anbelangt, haben von János Erdélyi bis Ödön Simai alle Vermutungen angestellt, bis László Mátrai zusammen mit der ungarischen Kantianerbewegung die Ungarische Psychologie so beurteilt, dass sie „nicht zu den fortschrittlichen Traditionen der ungarischen Philosophie gehört.“ In den 1970-er Jahren versucht László Horkay die Frage zu überblicken, aber er kann keine Entscheidung fällen, weil er das Werk nicht kennt.

Man kann die Ungarische Psychologie von Péter Bárány im Handschriftenarchiv der Ungarischen Akademie der Wissenschaften finden. Wenn man die Handschrift von der Leiterin des Archivs Fülöpné Dóra Csanaki bekommt, kann man das Werk auch inhaltlich analysieren. Der Verfasser dieses Artikels erklärt, dass die Studenten der Pester Univer-

sitas die Ideen von Kant durch die Vermittlung von Károly Kopp kennengelernt haben, und von hier aus haben sie sich im Land verbreitet. Im Kreise der Intellektuellen wurden sie nicht durch die offizielle Unterrichtsordnung bekannt, sondern durch den freien Strom des geistigen Lebens. Péter Bárány hat unter dem Einfluss dieser geistigen Bewegung in Kantscher Auffassung seine Ungarische Psychologie geschrieben und dieser geistige Einfluss hat ihre spätere Erscheinung verhindert. Die zum Vorschein gekommene Handschrift von Péter Bárány wirft den Gedanken der Numwertung der ungarischen Kantianerbewegung auf.

Ágnes Gyárfás

A VIZUALITÁS CÉZANNE-I FORRADALMA ÉS AZ AVANTGARDE

TAGAI IMRE

A vizualitás a maga nyelvén éppannyit elárul egy társadalomról, egy kor, korszak fejlődési tendenciáiról mint a társadalmi életnek azok a mozzanatai (pl. gazdaság, politika, vallás, jog), melyek közvetlenebb összefüggésben vannak a gyakorlati étellel. De mint minden mást, a vizualitást is csak saját nyelvén lehet vallatóra fogni, azoknak a törvényeknek a figyelembevételével, melyeket az emberiség képzőművészeti kultúrája az eddigi társadalmi fejlődés során megteremtett.

Ezt a szempontot kell szem előtt tartanunk akkor is, amikor Cézanne vizuális forradalmát – a maga XX. századi hatásaival (összefüggéseivel) – megvizsgáljuk. A cézanne-i forradalom persze nem előzmények nélkül való, s része egy szinte az egész XIX. századon végighúzódo képzőművészeti forrongásnak, mégis Cézanne az, akinél a legmélyrehatóbban, egyfajta szintézisben, a XX. század szinte minden irányzatával összefüggésbe hozhatóan értékelődik újra egy egészében a reneszánsz világáig visszanyúló vizuális hagyomány.

E hagyomány értelmében a tér abszolút, mindentől, a benne levő dolgoktól és individuumoktól egyaránt független „doboz”, melyben – a reneszánsz perspektívának megfelelően – egyetlen *pillanat* alatt (ezt az idő folyamatából kiemelve s így bizonyos értelemben elidegenítve) csak fél szemünket használva tekintünk magunk elé. Itt tehát már mindennek az individuum a középpontja, a fókusza, szemben a középkor táncoló perspektivikus vonalaival, antropomorfizált, bizonyos társadalmi standardokat, alá-fölérendeltségi viszonyokat kifejező tereivel.

De megvan a belső ellentmondása ennek az újkori térnek is. Egyfelől a megismerés közvetlen és végtelen, a társadalmi közvetítéseket látszólag teljesen kiiktató tereként jelenik meg a centrumát képező individuum számára, másfelől azonban egyoldalúan, dezantropomorfizáltan van felfogva, benne egy absztrakt, standardizált individuum ismer meg egy absztrakt, standardizált világot (gondoljunk a fél szem használatának és az elidegenített, a folyamatból kiragadott pillanatnak a mozzanatára). Ez az absztrakt individuum éppoly transzcendens a hús-vér, konkrét, a világgal teljes értelmi-érzelmi viszonyban levő individuum számára mint az a – végtelenben levő – *pont*, melyben az elemzett tér prespektivikus vonalai összefutnak.

Míndez – mutatis mutandis – a színekkel kapcsolatban is megfigyelhető. Már nem egyszerűen lokális színekről van szó, melyeket nem egy egységes tér, hanem bizonyos konvencionális mozzanatok kötnek egymáshoz, mint a középkor legtöbb alkotásában, hanem érvényesül a színeknek az egységes tér képzetéből fakadó, s elsősorban a *claire obscure* révén megvalósuló dialektikája, kölcsönhatása. Ez a dialektika azonban kettős

értelemben is absztrakt és standardizált (ahogy a fentebb említett tér-szubjektum viszony is): egyfelől absztrahált színek (kék, vörös, sárga, zöld stb.) dialektikájáról van szó, melyek – minden árnyékolás ellenére – jól elkülöníthetők egy-egy felület vonatkozásában egymástól, másfelől a közöttük levő dialektika mindig egy *séma*, a végső soron *fekete árnyék sémája* nevében megy végbe, vagyis úgy, mintha egy színt nem más színek, hanem egy fekete, illetve szín nélküli tér venne körül. Még pontosabban: a festők egy-egy forma vonatkozásában általában érvényesítik a hideg-meleg színek, a tónusok különbsége konkrét formaalkotó erejét, de az egyes formákat egy tőlük független tér fluiduma köti általában össze, nem színeik konkrét kölcsönhatása, dialektikája (legfeljebb csak sematizált módon), s így – bármilyen érzékeny is az egyes felületek színbeli játéka – az egyes formák mégiscsak lokális színűek maradnak, mintha bemázolták volna őket.

Mindez persze csak a legáltalánosabb értelemben és tendenciaszerűen igaz, s a konkrét esetekben – főként a nagy mestereknél – a probléma bonyolultabban merül fel.

Különösen tanulságos Rembrandt esete, aki – jóllehet a *claire obscure* egyik legtipikusabb mesterének tartják – a fényeket és árnyékokat mindig az egyedi, konkrét *színek* dialektikájának, egymásra hatásának legérzékenyebb megfigyelésével teremti meg, tudatosan és következetesen érvényesítve ezt képei legapróbb részleteiben is. Ebből a szempontból azt a festői problematikát előlegezi, melyet azután Cézanne bont ki minden radikális következményével együtt. De tegyük hozzá: Rembrandtnál a reneszánsz perspektíva még nem kérdőjeleződik meg, legfeljebb annyiban, hogy Rembrandt terei végső soron nem az enyészpontban összefutó gúla alakúak, hanem meghitt *félgömbként* fogadják magukba a néző tekintetét. E félgömbnek a nézőtől legtávolabbi pontjában azonban a perspektivikus vonalak engedelmesen futnak össze, akár csak a reneszánsz perspektivikus vonalai az enyészpontban.

E Rembrandtra vonatkozó kitérő után hívjuk fel a figyelmet egy fontos összefüggésre a hagyományos, a reneszánszig visszanyúló tér- és színfelfogással kapcsolatban. Általánosan szólva a szubjektum-objektum viszony filozófiai problémájáról van szó, értve ez alatt egy társadalmilag tipikus szubjektum és az őt környező társadalom, illetve társadalmilag közvetített természet mint objektum viszonyát. Arról a *tartalmi* összefüggésről van szó tehát, mely az említett tér- és színfelfogásban mint forma megjelenik.

Az újkor szubjektum-objektum viszonyának egyik leglényegibb vonása, hogy a szubjektum (individuum) számára az *eszmény* és *valóság* egymással szembenállóként tétéleződik, az előbbi magasabb rendű és transzcendens az utóbbival szemben, s az individuum feladataként a valóságnak az adott eszmény irányában való alakítása, transzcendálása van kitűzve. Az egyén számára ez a feladat metafizikai sarkpont, s a belé vetett hit az élet legmélyebb értelmét jelenti neki, akár sikerül a valóság tényleges átalakítása, akár nem. Átszövi ez a hit a kor egész kultúráját a Don Quijote-tól a Fauston át Kant és Hegel idealista filozófiájáig, s a zenében éppúgy megtalálható mint a képzőművészetben. Az eszménynek és valóságnak ez a sajátos viszonya tapintható ki abban a struktúrában is, mely az elemzett térfelfogást jellemzi (emlékezzünk fő összefüggéseire: abszolút, mindentől független tér, melyben egy transzcendens enyészpont felé futó perspektivikus vonalak mentén rendeződnek vizuálisan a dolgok). De gondolhatunk a kor színfelfogására is: absztrahált, adottként vett színek, melyek szabályozott, eszményi értelemben vonatkoznak egymásra egy színtelen a színektől mintegy független térben.

Mindez így persze csak nagy vonalakban helytálló. Vannak a valóság közvetlen analizését célul tűző művészeti tendenciák is (pl. Diderot, Rousseau realizmusa, a portréfestészet, életkép-ábrázolás bizonyos törekvései, Chardin csendéletei), melyek módosítják esetleg az „eszményt”, de végső soron, legáltalánosabb értelemben mégiscsak újratermelik a fent jellemzett eszmény-valóság struktúráját.

A XIX. század folyamán azonban az eszmény egyfajta pluralizálódása és szubjektívizálódása figyelhető meg (itt most csak a jelenséget és művészeti következményeit kell regisztrálnunk, a társadalmi okokra nem szükséges kitérnünk). Mindez végül az eszmény eltűnéséhez, illetve szubjektív hangulatokban való feloldódásához vezet. Gondoljunk Balzac rossz végtelenére, ahogy kitartóan próbálja lokalizálni az eszményt a társadalom legkülönbözőbb részeiben, legkülönbözőbb típusaiban – eredménytelenül, de említhetjük Baudelaire hangulat-költészetét is. E válság további stádiumait jelzi a „tényfeltáró”, a tudomány módszereit kölcsönvevő *naturalizmus*, és az élmény lényegét a pillanatnyi benyomásban megragadni próbáló *impresszionizmus*.

A két utóbbival mint módszerrel az a probléma, hogy miközben tudatosítja a fent vázolt eszmény-valóság struktúra immár végleg illuzórikus, az emberi szabadságot egy torz, hamis sémába kényszerítő voltát, egyben újratermeli ezt a struktúráját a szubjektum és objektum, az eszmény és valóság egymástól való abszolút elválasztottsága s kapcsolatuk esetlegessége, véletlenszerűsége mítoszában.

Valójában az egész struktúra meghaladása, a szubjektum-objektum viszony, az emberi szabadság új dimenzióinak feltárása vált szükségessé. Egyáltalán: a szubjektumnak az objektumhoz fűződő teljes értelmi-érzelmi viszony forradalmi megújítása körvonalazódott mint egyre több vonatkozásban felmerülő követelmény.

A vizualitás vonatkozásában ez a megújítás következett be Cézanne művészetében.

E megújulás lényegét egyetlen mondatban ki lehet fejezni: *a szín teret formál*. Ez egyben magában rejtja, hogy Cézanne-nál *egy szín önmagával való azonossága pontszerűvé zsugorodik*.

Cézanne-nál nincsenek absztrahált színek, kék, vörös, fehér, sárga stb. hanem ezek *teremtődését* figyelhetjük meg, azt a végtelen, befejezetlen modulációt, amely a különböző színek konkrét, közvetlen egymásra hatásából következik. A forma, s ennek következtében a tér a színeknek e konkrét, egyedi, végtelen dialektikájából teremődik Cézanne-nál. Gondoljunk pl. a „Vörösmellényes fiú” „fehér” ingének megdöbbentő színorgiájára, a hideg-meleg, lila, zöld, kék, sárgás árnyalatok végtelen modulációira. A fehér csak teremődik ebben a színorgiában, anélkül, hogy egy pontra rá tudnánk mutatni: ilyen színű az ing. Mégis hitelesebben van jelen a fehér ebben a modulációban, s hitelesebben, valószínűbben, igazabban bontakozik ki az ing formája is, mintha csak egyszerű árnyékolással érzékeltette volna a festő a formát. Cézanne-nál egy színben potenciálisan s többé-kevésbé valóságosan a szivárvány minden árnyalata képviselve van, anélkül, hogy ez tarkasághoz vezetne. Ellenkezőleg, struktúra bontakozik ki: a színek a formákon – a tér egységes fehér fényében – rávilágítanak egymásra, s értelmes, véget nem érő párbeszédbe kezdenek, hogy egészen új dolgokat mondjanak el egymásról, az egymáshoz való viszonyukról s a világról. Ezt a magánvaló végtelen totalitást Cézanne természetesen – eszközeiből kifolyólag – csak absztraháltan, a fő tendenciákat, erővonalakat, lényegi összefüggéseket kiemelve tudja érzékeltetni. Ez a titka a festészetében mind merészebben, tudatosabban használt égő színlapocskáknak, melyek azonban – érdemes megfigyelni – soha nem egy-

színűek, mindig tartanak valahová, egyik árnyalattól egy másik felé (gondoljunk pl. az egész kései Mont Sainte-Victoire képekre).

Ez a radikális, vizuális következményeiben ilyen következetesen eddig végig nem vitt elv, hogy a *szín teret formál*, Cézanne-nál szorosan összekapcsolódik a térábrázolás három olyan forradalmian új mozzanatával, melyek önmagukban függetlenek a színektől, de Cézanne-nál a „szín teret formál” – elv szigorú betartásával mégis mindig a színek révén jutnak érvényre.

A térábrázolás három új mozzanata a következő:

1. Az objektumot két szemmel nézzük, ahogy a valóságban is.
2. A szubjektumnak szabad mozognia, jobbra-balra, le-föl, hogy a tárgy struktúráját jobban megfigyelhesse, analizálhassa.
3. A 2. mozzanatról következik, hogy Cézanne-nál a tér nem független az időtől, képeink nemcsak tér- hanem időbeli kiterjedés is ábrázolva, érzékeltetve van a megfelelő absztrakciós eszközökkel.

A fenti három mozzanatot példákkal is érzékeltetem. Ami az első mozzanatot, a két szemmel nézést illeti, gondoljunk pl. arra, mikor egy perspektivikus vonal egy tárgy mögött nem ott, s esetleg nem abban az irányban folytatódik, mint ahogy eltűnt mögötte (mert – tegyük fel – ahogy eltűnt azt a bal, ahogy kijött azt a jobb szemünkkel néztük). Ez az absztrakciós eszköz persze szolgálhatja adott esetben a szubjektum elmozdulásának kifejezését is (le-föl, jobbra vagy balra).

Ezzel máris a 2. mozzanathoz vagyunk, ti. hogy a szubjektumnak szabad mozognia a megfigyelés érdekében a tárgy előtt (némielg a tárgy körül). A le-föl mozgásra hoznék itt egy lényeges példát, nevezetesen mikor a köcsög vagy más edény alsó ellipszisével azt érzékelteti, hogy honnan, a felsővel pedig, hogy meddig mozdult el.

Bár a 3. mozzanat – az időbeli kiterjedés – magától értetődően benne van a 2.-ban, azért erre is hozok egy explicitebb példát. Egy „Dinnyés csendélet” című 1900-ban festett akvarellről van szó, melyen a dinnyét számtalan „keresővonal” veszi körül, mintha csak nem tudta volna Cézanne, hogy hova is rajzolja. Valójában ebben azok a *nézetek* fejeződnek ki *egyidejűleg*, melyek a szubjektum ilyen, vagy olyan irányú, s nyilván *időbe telő* elmozdulásaiból adódtak volna.

Mindezzel tehát Cézanne túllépett a hagyományos térszemléleten (anélkül, hogy misztikumba fullasztotta volna a problémát). A szubjektum-objektum viszony vizuális analízisének egy magasabb fokát nyújtotta azáltal, hogy nála egy *konkrét*, két szemmel néző s a tárgy körül elmozduló, az időtényezővel is élő szubjektumról van szó, aki mindezzel a mozdulatlan, tőle független objektumot egy új értelmi-érzelmi összefüggésben, az individuális szabadság új lehetőségeit felhasználva elemzi. Fontos hangsúlyoznunk: Cézanne nem elvetette, hanem racionális értelemben megszüntetve-megőrizte a hagyományos térszemléletet, mint absztrakciós rendszerének egy tisztán soha nem érvényesülő, de tendenciaszerűen jelenlevő mozzanatát (gondoljunk a „fél szem” s a ponttá zsugorított, kiragadott pillanat problémájára).

Cézanne-nál tehát ugyanúgy egy a konkrét individuumtól, szituációtól elválaszthatatlan tér-idő tartományról s ebben ábrázolt, absztrahált objektumról van szó, mint Einstein fizikai világképében, akinél tér és idő szintén nem független egymástól, s a megfigyelő adott helyzetétől, paramétereitől. A párhuzam persze csak bizonyos pontig

találó, ugyanakkor nem véletlen, ahogy az sem, hogy a hagyományos térszemléletet pedig a newtoni fizikával lehet összefüggésbe hozni.

Összefoglalva: a Cézanne-nál található vizuális „torzulásokat”, furcsaságokat tehát a fent vázolt új szín- és térfelfogás teszi érthetővé. Ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk: az eddigiekben a megértés érdekében elkülönített mozzanatok egy-egy kép esetében mindig együtt, egységben, egymástól elválaszthatatlanul vannak jelen, s a szubjektum mozgását sem úgy kell elképzelni, hogy minden esetben ugyanannyit tesz meg jobbra, balra, le és fel, mintha csak egy céltábla középpontjából indulna ki. Itt mindig belső aszimmetriák, egyenlőtlenségek vannak, melyek éppen az individuum új szabadságából fakadó konkrét, totális *érzelmi-értelmi* viszonyulás szabad, belső, individuális kibontását, kifejezését szolgálják.

De mindettől függetlenül, a fent kiemelt mozzanatok hangsúlyozását, s a *szín teret formál* egységes elvére való visszavezetését és abból való kibontását nagyon fontosnak tartom ahhoz, hogy Cézanne vizuális forradalmát, s e forradalomnak a különböző avantgarde tendenciákkal való összefüggését megértsük.

A legnagyobb probléma ugyanis ezzel kapcsolatban az, hogy Cézanne vizuális újítását általában a legnagyobb mértékben eklektikusan kezelik. Beszélnek arról, hogy színei élénkek, hogy modulál velük, hogy igyekszik visszavezetni a formákat a kúp, gömb, henger alakjaira, hogy többnézőpontúságról van nála szó (stb.). Teszik mindezt többnyire anélkül, hogy az összefüggéseket feltárnák, s az egészet egy racionális, világos szubjektum-objektum viszony és ebből következő tér- és színszemlélet lényegi összefüggéseiből próbálnák megérteni.

A legveszélyesebbnek azt tartom, mikor úgy fogják fel a dolgot, hogy szemben az addigi festészettel, Cézanne úgymond már nem „másol”, hanem a dolog „belső struktúrája” érdekli, mert ilyenkor elkenik, hogy Cézanne-nál egy új értelemben felfogott szubjektum-objektum viszonyról van szó, ahol a kettő (szubjektum és objektum) *nem oldható fel egymásban*, s Cézanne felfogásába – teljesen jogosulatlanul – a későbbi „izmusok” bizonyos irracionális mozzanatait vetítik.

A döntő különbség – legalábbis tartalmilag – pedig éppen abban van Cézanne és az „izmusok” között, hogy míg Cézanne a lehető *legracionálisabb* módon vitte előbbre az emberi megismerést a művészet területén, a vizualitás kultúrájában (bár tulajdonképpen a megismerés bizonyos új dezantropomorf, tudományos szükségleteire is rezonálva), addig az „izmusok” produktumainak döntő többségében ott bújkál és hat az *irracionális* mozzanata ilyen vagy olyan formában, kevésbé vagy erősebben. Ez az irracionális mozzanata abból fakad, hogy az „izmusok” legtöbbje végső soron annak a szubjektum-objektum viszonynak egyik vagy másik mozzanatát *abszolutizálja*, viszi ad abszurdum, melynek forradalmian új vizuális megfogalmazását Cézanne-nál találhatjuk.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az „izmusok” a „Semmi” allegóriái (Lukács György), hanem éppen ellenkezőleg, hogy egy konkrét szubjektum-objektum viszonynak, az individuum egy *közös helyzetének különböző nézőpontokból* való megörökítései, formába öntései.

E szubjektum-objektum viszony problémája – szemben a korábbi eszmény-valóság szembenállással, s az előbbinek az utóbbit maga felé vonó bűvös erejével – úgy jelenik meg, hogy szubjektum és objektum mintegy *párhuzamosként, közömbösként* van egymás mellett, konkrét egymásra vonatkozásuk, kapcsolatuk esetleges, véletlenszerű. Egyfelől

teljesen elszigeteltek egymástól, másfelől közvetlen megfelelés van köztük. Annak a szabadságnak, ami az objektum világában az áruk közötti *szabad válogatás*, a szubjektum világában a látszólag öntörvényű, mind egymástól, mind a külvilágtól független *belső impulzusokban* való szabad válogatás a megfelelője. E szabadság közvetlenül ellentétével, az *abszolút determináltsággal* azonos. A *transzcendálás* ebben a világban nem lehetséges. Az individuumba kiirthatatlan vágy van betáplálva az *adott* túllépésére, transzcendálására, de a megvalósítás mindig az adottak közötti válogatásként, egyik adottól a másikig való hányódásként lepleződik le, egyfajta rossz végtelen értelmében, s mennél rafináltabb a menekülés, annál gyorsabb a kifáradás.

Az „izmusok” az individuumnak ezt az *elidegenült szabadság élményét* fogalmazzák meg, fejezik ki, különböző vonatkozásokban, úgy próbálva túllépni szubjektum és objektum elidegenült dichotómiáján, egymástól való fetiszizált elkülönítésén, hogy különböző módokon és hangsúllyal (ez adja az egyes „izmusok” relatív elkülönítésének lehetőségét) *feloldják őket egymásban*.

Az „izmusokat” ugyanakkor az teszi izgalmassá és termékennyé, hogy mindegyikük az individuum szabadságélményének egy-egy *jogosult* mozzanatán alapul (noha azután ezt a mozzanatot általában abszolutizálja). De ami még fontosabb: az izmusok többsége mondanivalója kifejezésére felhasználja a már fentebb tárgyalt cézanne-i *vizuális* forradalom egy-egy elemét, mozzanatát, jóllehet legtöbbször abszolutizáltan vagy irracionális értelművé változtatva át.

Először is adódik egy célszerűnek látszó felosztási lehetőség, melynek alapján az izmusokat két csoportba foglalhatjuk: (1) amelyek – úgy tűnik – közvetlenül a szubjektum belső világának adnak öntörvényű formát pl. fauvizmus, expresszionizmus, dadaizmus, szürrealizmus, s (2) amelyek az objektum valamiféle analizisét kísérik meg az individuum új értelemben felfogott szabadsága nevében pl. kubizmus, konstruktivizmus, futurizmus. Bizonyos értelemben az impresszionizmus-naturalizmus polarizálódás folytatódásáról van itt szó. Még tisztábban megfigyelhető ez a kettősség az absztrakt festészet esetében – foltokat, pacákat használó absztrakt expresszionizmus –, illetve geometrikus „alap”-elemekből álló szigorú konstrukciók. (Gondoljunk pl. egyfelől Kandinszkij bizonyos képeinek szubjektív expresszionizmusára és másfelől Mondrian négyszögekből, geometrikus elemekből, kiszámított arányok alapján összeállított purista képeire.)

Az „izmusoknak” ez a két csoportra osztása azonban csak abban az értelemben jogosult, hogy valóban elmondhatjuk: egyes „izmusok” inkább a szubjektum, a szubjektum belső világának kifejezése (ábrázolása) míg mások az objektum „analízise” felől közelítik meg a problémát, abban azonban konvergálnak, hogy végső soron – egy szubjektív, *intuíciónyszerű élmény* formájában – feloldják egymásban a szubjektumot és objektumot, egyetlen kiáltásban vagy egy pillanatra kimerevedett, billenékeny struktúrában fejezve ki és egyben tagadva szubjektum és objektum egymástól való elidegenedtségét.

Nézzük most már egyenként a legjellegzetesebb „izmusokat”.

Foglalkozzunk először a *fauvizmussal*, melyben hihetetlenül gazdag és összetett értelemben van továbbgondolva a cézanne-i vizuális problematika. Új jelentések, új összefüggések válnak explicitté, mintegy csíraszerűen előlegezve szinte mindazokat a tendenciákat, erővonalakat, melyek azután a különböző izmusokhoz vezettek.

A fauvizmus vizuális lényege az – s itt most elsősorban Matisse és részben Derain fauvizmusára gondolunk –, hogy benne az egyik tónustól a másik tónus felé tartó

cézanne-i „színlapocskák” *színindividuumokká* változnak, melyek tisztán és elkülönülten állnak egymással szemben, belső ragyogásukkal megteremtve saját területet, ugyanakkor – jóllehet sérthetetlenek, individuálisak egymással szemben, ahogy az individuális ragyogásukból fakadó szubjektív terük is – viszonyukból ismét csak egy – szubjektív – egységes térképzet adódik. Érdemes megemlíteni, hogy ez az egységes térképzet felszabdalt színlapocskáival egyfelől előlegezi a kubizmus szubjektíven tagolt, feldarabolt terét, másfelől az expresszionizmus *pszichológiai*, belső, szubjektív terét.

A fentiekkel összefüggésben a fauvizmusban új értelmet kap a cézanne-i szubjektum-objektum viszony is. Már nem a konkrét, éppen velünk szemben levő objektumról van szó benne, hanem ennek emlékéiről, egyfajta absztrakciójáról. A konkrét objektum vizuális megismerésének befejezetlen cézanne-i „itt és most” küzdelme egy modellvilágba transzponálódik, feszültsége belső, pszichikai feszültségeinek formájában őrződnek meg. Mindez vizuálisan jól kifejeződik abban, hogy a cézanne-i *teremtődő*, soha nem kész, végtelen átmenetekből formálódó színek helyett itt kész, már-már valószerűtlenül harsány és individuális színek vannak. Egy sárga Matisse-nál soha nem sárga, hanem egyben transzcendálja is a sárgát, meg is hazudtolja a sárgát, s valami forró, kielégítetlen vágyakozást fejez ki a többi szín után.

Másképp merül fel a probléma az expresszionizmusban. Ebben *tépett színindividuumokat* találunk, egyik szín nem engedi igazán érvényre jutni a másikat, mindegyik tisztaságát közös szürkévé homályosítja a másik jelenléte. A színeknek, pontosabban a színek *tisztaságának* ez a pontszerűvé transzcendálódása azonban már nem a cézanne-i értelemben merül fel, ahogy az objektum magánvalóságából, a szubjektumtól való függetlenségéből adódott, hogy a színek csak teremtődtek, s egy végtelen, befejezetlen kölcsönhatás volt köztük. Az expresszionizmusban nem az objektum törvényei, hanem a szubjektum belső érzései, indulatai szerint „keverednek” a színek, formálják, deformálják egymást, s az objektumot is, melynek objektív vizuális hatásait e szubjektív színélményekkel, s hangjait egy mély individuális kiáltással véli a szubjektum elnyomhatónak, tagadhatónak. Kifejezi azt ami a legszubjektívebb, hogy közben kizárjuk a világunkból azt ami a legobjektívebb, amin úgy tűnik nem lehet változtatni: e drámai és konzekvenciáiban tragikus tartalom feszül az expresszionizmus legszélsőségesebb alkotásaiban.

A kubizmusban előtérbe kerül az a cézanne-i mozzanat, hogy az objektumot vizsgáló szubjektum *nem mozdulatlan*. Ugyanakkor ez a mozzanat a kubizmusban bizonyos értelemben abszolutizálódik is. A lényeg itt nem az, hogy a szubjektum a kubizmus alkotásaiban „körbenjárhatja” az objektumot, hanem hogy *tetszőlegesen, önkényesen* mozog az objektum körül, s a saját szubjektív arányegyensúly-harmóniaérzéke, illetve belső szenvedélyei szerint montírozza össze az objektum egyes nézeteit. Így – különösen az *analitikus kubizmus* esetében – nem is annyira a világ, az objektum „szerkezete”, mint a szubjektum *szubjektív terének szerkezete* jelenik meg ezeken az alkotásokon. A perspektíva-problémára az egyes síkok széleinek különböző irányokba tartó vonalai emlékeztetnek, teljesen szétrobbantva azt a reneszánsz térszemléletet, melyet Cézanne bár meghaladott, de egyben meg is őrzött a maga térkoncepciójában. Ez azonban nem jelenti, hogy a kubizmusban nincs *egységes tér*, nevezetesen – mint említettük – a szubjektum önkényesen soknézőpontú egységes tere, melynek egységét – a vonalak kiegyensúlyozott játékán túl – elsősorban a *színek redukálása* (!) biztosítja. Nem véletlen, hogy az analitikus kubizmusban – leszámítva a hideg-meleg ellentétből adódó térérzékeltetési lehető-

séget – általában egyetlen tónus uralja a képet, mely legtöbbször barnás, de lehet pl. kékes is. Az egység, a centrumszerűség, a kép egynemű közege megőrzése céljából itt a színekből absztrahálni kell, legalábbis ami e módszer végső konklúzióit illeti.

Itt tehát az objektum struktúrájának „analizálása” ürügyén az objektum „alapössztevőit” (szögletes idomok) végső soron a szubjektum egy intuitív, különböző pillanatok egymásra montírozó *élményében* oldották fel. Ettől a konstruktivizmus annyiban tér el, hogy ebben pont a szubjektum pillanatnyi élményétől vonatkoztatnak el, s a szubjektumot teszik zárójelbe az objektum – sok szempontból *mechanikus* jegyeket öltő – struktúrájának kiemelése érdekében. Vagyis a konstruktivizmusban a szubjektív egyfajta standardizálásáról, s az objektum egyfajta konszenzus alapján kiemelt lényegi mechanikus összetevőiben való eltüntetéséről (noha nem ezekkel való azonosításáról!) van szó.

A kubizmusban hangsúlyt kap egy másik jellemző cézanne-i mozzanat is, nevezetesen, hogy minden szín-forma minden másikkal végtelen módon függ össze: ez jelenik meg absztraktabb formában a kubista képek finom struktúráiban, ahol az egyes tárgyak egymás vonalaiban, mondhatnánk egymás szavába vágnak, egy-egy szögletes forma a legváratlanabb helyeken összemosódik másokkal. Ahogy a színek az expresszionizmus esetében, úgy vágnak itt a formák egymás szavába. Egyszóval a kubizmus ad abszurdum viszi, hogy egy tárgy kimeríthetetlen összefüggésben van a képstruktúra egészével. Nincs kész állapot a képen, a dolgok egymásra hatása, végtelen változása, oda-vissza hatása van itt egyetlen vizuális képletté kiterítve.

Mindez csak konkrétabb formát ölt a kubista kollázsban, ahol nem illúzionisztikusan ábrázolt, hanem valóságos tárgyak (újság, papír, fadarab stb.) kerülnek a fenti relációba egymással – halványan a neoavantgarde-beli pop-art problémáját előlegezve. A következő probléma fogalmazódik a kubista kollázsban képpé: egy-egy tárgy csak a másikhoz való relációjában létezik, de e relációk a maguk külső valóságában *mechanikusak, elidegenültek*, ellenségesek, ezért egy új relációrendszert kell a művészet közegeiben konstruálni, egy esztétikait, emberért valót, melyben szintén egyik tárgy sem teljes, hanem a másiktól határolt, korlátozott, módosított, de egy esztétikai, emberért való játékosság értelmében, melynek az individuum szabja a törvényeit.

Igen izgalmas a futurizmus problémája összevetve a cézanne-i szubjektum-objektum viszony ábrázolásával. Tömören fogalmazva: a futurizmus a mozgás intuitív megragadása egy pillanat vizuális szintézisében. A Cézanne-tól való eltérés ott van, hogy míg Cézanne-nál a néző mozog a tárgy körül, mely mozdulatlan, s melyet így jobban analizálhat (gondoljunk a már említett dinnyés akvarell keresővonalaira), addig a futurizmus esetében a tárgy, az *objektum suhan el* a néző előtt, aki egyetlen intuitív pillanatban próbálja a mozgásélményt rögzíteni. Ez egyik legjobb példája annak, ahogy a cézanne-i teljességgel *racionalis* vizuális forradalom *irracionalizmusba* fordul az „izmusok” ad abszurdum vitt elveiben. A futurizmusban tehát a cézanne-i világos szubjektum-objektum különbség helyett egy irracionális szubjektum-objektum konfúzió jön létre, ami két mozzanattól áll: (1) egyfelől a szubjektum oldaláról a mozgás *élményéből*, másfelől (2) az objektumáról a mozgás *tényéből*. Míg a mozgás mozzanatának cézanne-i behozása épp a tárgy/világ teljesebb megismerését segíti elő, a futurizmusban pont a tárgy megismerését teszi lehetetlenné. A futurizmusban a szín, a forma, a vonal mind ezen irracionális szubjektum-objektum összemosódás kifejezésének eszközeként jelenik meg, önálló, forma- és téralkotó funkcióját elveszti, a tárgy, a világ analízise helyett a világnak, mindennek a mozgásban, a

mozgás élményében való eltüntetése válik a céljává. Ha a kubizmus egy téglafal, akkor a futurizmus egy olyan téglafal, melyet éppen ledöntenek. Ebben benne van a szubjektum *ereje*, lendülete, mellyel ledönti, de egy *objektív tény formájában* nyilvánul meg, s nem azon van a hangsúly, hogy *nekünk mit jelent ez az esemény* (mint az expresszionizmus esetében), hanem azon, hogy eltűnjünk, feloldódjunk ebben az élményben, az énünk szinte megsemmisüljön benne.

Egyébként érdemes megemlíteni, hogy a futurizmus a maga hullámmozgó, a szemet szinte erőszakosan irányító vonalaival bizonyos értelemben az op-art problematikáját előlegezi. Míg azonban a futurizmusban ez az irányítás egy szubjektív, pillanatnyi élményszerű ráhatás formájában történt, addig az op-artban személytelen, mechanikus módon mintegy a *vizualitás biológiai törvényeit* felhasználva.

A futurizmusnál még közvetlenebb módon előlegezi a neoavantgarde szellemét a *dadaizmus*, mely a legszélsőségesebb irányzat az avantgarde-on belül. A művészet abszolút tagadását jelenti, pontosabban az „*ami éppen van azt kell tagadni*” elv végigvitelét. Ezen elv másik oldala az „elvitathatatlan hit minden spontaneitásból teremtett pillanatnyi istenben”, ahogy az a dadaizmus kiáltványában szerepel.

Itt említhetjük meg a dadaista tárgyfelhasználás problémáját. Szemben a kubista kollázs „esztétizálásával” a dadaista tárgyfelhasználás célja egy-egy tárgyat *kiragadni* az összefüggéséből és *abszurdítását* prezentálni, vagy egy olyan gúnyos-szellemes összefüggést kimutatni egy véletlen, váratlan, egyszeri asszociációval, amely közönségesen úgy tűnik, nincs benne. (Gondoljunk pl. Duchamp „Palackszárítójára” vagy egy kiállított bilire, melynek ezt a címet adták: „Forrás”).

Bármennyire is szélsőséges azonban a dadaizmus, abban mégis különbözik a neoavantgarde tendenciáitól, hogy a dadaizmusban az individuum, a szubjektum közli állandóan saját közvetlen lényét, érzelmeit. Őszintén utál, gyűlöl, fellelkesül stb. Egyszóval önmagát, saját individualitását adja, nem pedig egy mechanikus, gépszerű, standardizált ént közöl, s ami a legfontosabb, megvan a humor, a *játékosság* mozzanata is benne.

Mint legszélsőségesebb, önpusztító irányzat a dadaizmus adekvát mozgásformát a szürrealizmusban talált. Ami a dadaizmusban az *abszurd* megsemmisítő felvillanása, az magáértvaló világot kap a szürrealizmusban, olyan világot, melynek dimenziója, kiterjedése van.

Az az elv, amit általában alkalmaztunk az avantgardizmusra, hogy ami az objektum világában az áruk közötti válogatás, az a szubjektumében a saját asszociációi, impulzusai közötti szabad válogatás, a legexplicitebben a szürrealizmusban érhető tetten.

De ebben lepleződik le egyben ennek az elvnek abszolút determinista jellege is: mindig van egy gondolat, egy ötlet, amely sínre löki az asszociációkat. Így a kiindulópont valami teljesen „valóságfölötti”, s az élmény mégis valami mindennél „valóságosabb”, „hitelesebb”, mert az asszociációk egy mechanikus, hézagtalan, egynemű sorozatát kapjuk, ami kizár minden mást.

Ebben a világban a vizualitás bizonyos értelemben háttérbe kerül: a téma, a bizarr *gondolat* a lényeg, s ennek minél bizarrabb vizuális kifejezése. A forma a gondolat önkényének rendelődik alá – mint ilyen a szürrealizmus bizonyos értelemben a concept art-ot előlegezi. Ennek megfelelően a szürrealizmus áll a legkevésbé kapcsolatban a cézanne-i vizuális forradalommal. A szürrealizmus vizuálisan a legmesszebbmenőkig eklektikus, s néha a legolcsóbb vizuális megoldásokat választja. Tudom persze, hogy a

szürrealizmus skálája ennél sokkal szélesebb (vizuális értelemben is), de itt megint csak a legszélsőségesebb, a szürrealizmusra mint *módszerre* legjellemzőbb tendenciákra utaltam.

Most, hogy az avantgarde néhány jellemző „izmusát” vázlatosan áttekintettük, érdemes itt röviden foglalkoznunk Paul Klee művészetével, aki a legmélyebb értelemben egyesíti, s éli meg mindazokat a konfliktusokat, melyek a cézanne-i látásmódból s ennek az avantgarde irányzataiban való szétrobbanásból fakadnak.

A radikális fordulatot, ami az avantgarde-ot jellemzi ő is végrehajtja: a cézanne-i szubjektum-objektum viszony *objektív* problematikáját bizonyos értelemben szubjektívizálja, *belsővé* teszi. Az objektum már nála sem „itt és most” konkrét valóság, hanem *emlék*, a szubjektum pszichológiai világának része. Ugyanakkor, ami a legfontosabb, nincs olyan az „izmusokkal” kapcsolatban felmerülő vizuális mozzanat, amit Klee a vizuális megismerés érdekében fel ne használt volna; a cézanne-i vizuális forradalom minden eredményét megőrizte, egy oldalát sem abszolutizálta, csak a maga kifejezésbeli problémáihoz alkalmazta, s levonta belőlük a megfelelő következtetéseket. A két legfontosabb mozzanat, a *szín térformáló* hatása s a *színek teremtődésének* problematikája a legmélyebb értelemben érvényesül Klee-nél. Gondoljunk pl. a „Szindbád”-akvarell bensőséges világára, melyen a tenger hullámai különböző hideg-meleg színárnyalatú négyzetekkel vannak érzékeltetve. Kleenél a cézanne-i színlapocskák legtöbbször különböző geometrikus idomokká, háromszögekké, négyszögekké absztrahálódnak, de mindig életszerűek maradnak, s nem mechanizáltak mint pl. a konstruktivizmus geometrikus négyszögei.

Míndezzel Klee az individuumban levő belső „térbeli” viszonylatok, leglényegesebb értékstruktúrák, erők ábrázolására törekszik vizuális eszközökkel. Pontosabban mintegy e struktúrák *teremtődését*, s harcát figyelhetjük meg nála. Mint maga fogalmazta, ő nem a kész formákat ábrázolja, hanem azokat az erőket, melyek ezeket létrehozzák. Kleenél minden szerves, organikus, ugyanakkor egy nagyon szigorú belső struktúrával rendelkezik, amely egy láthatatlan, lényegi centrum körül kering. Míndig mélyebb és mélyebb értelemben ismerjük meg ezt a struktúrát: Klee szenvedélyesen kutatja a leglényegesebb összetevőket, egészen a *vonalig*, hogy aztán ebből s a színből építse fel a maga gazdag, kimeríthetetlen világát, anélkül, hogy közben egy pillanatra is *sémákat* alkalmazna.

Mielőtt a neoavantgarde vázlatos jellemzésére térnénk, említsünk meg egy problémát az avantgarde társadalmi háttérével kapcsolatban. Az avantgarde-ot gyakran szokták a kapitalizmus elleni „kispolgári lázadásnak” nevezni. Amennyiben a „kispolgárit” nem pejoratívan, ideologikusan tekintjük, hanem egy olyan individuomot jellemző társadalmi létkategóriaként, aki magántulajdonosi birtoklásra törekszik, egyetlen célja növelni, illetve aggódva őrizni azt a kis bekerített territóriumot a világból amit társadalmi helyzete lehetővé tesz, s szabadságát e birtoklásélmény minél intenzívebb átélésében látja, mely ugyanakkor egyre transzcendensebbé válik számára, akkor egy ilyen beállítottságú individuum s az avantgarde bizonyos szélsőséges tendenciáinak individuuma között vonhatunk bizonyos párhuzamot. Az avantgarde individuuma is bizonyos értelemben úgy próbálja a kép négyszögében bekeríteni, s rendezni a maga önkényként megjelenő szabadsága szerint a világ dolgait, mint ahogy az említett „kispolgári individuum” próbálja elkeríteni a maga világát, kiélve e világon belül minden önkényét, míg *kívüle* a világ teszi ugyanezt vele.

Óva intenék azonban attól, hogy a fenti gondolatmenet alapján az avantgarde „kispolgári lázadása” képlethez jussunk. A probléma ugyanis jóval bonyolultabb, s a fentiekben direkt azért próbáltam a dolog vizuális oldalára koncentrálni, hogy az anyag egy

bizonyos belső struktúrájának feltárásával a megalapozatlan, elhamarkodott általánosításoktól óvjak, s – e belső összefüggésrendszer feltárásával egy mind társadalmilag, mind elméletileg differenciáltabb megközelítéshez adjak kiindulópontot.

Térjünk rá ezek után a *neoavantgarde* problematikájára. Metaforikusan szólva: ha a régi avantgarde-ot egy sejttenyészethez hasonlítjuk, melyben az egyik sejt kórosan megnagyobbodik, s individualitásával meg akarja fertőzni, villámátadásszerűen meg akarja hódítani a többit, akkor a neoavantgarde ezzel szemben olyan sejttenyészet, melyben a sejtek szétesnek, különválnak, s csak mindenféle tápszerekkel tartják életben őket. A régi avantgarde-ban az *érzelem*, a belső dinamizmus a döntő, ez az individuum belső metafizikai sarkpontja, egy közvetlen *öntudat*, s ennek spontán leképezése a műben. Az új avantgarde pont e régi értelemben vett *öntudat* tagadása, abból a keserű tapasztalatból kiindulva, hogy úgyszólván félreviszi az embert, az első kinyilvánítás alkalmával elidegenedik tőle, vagyis hamis, illetve semmis.

A neoavantgarde ugyanakkor az individuum védekezése, aki számára az őszinteség egyetlen lehetőségének az látszik, hogy kimondja, *nincs* individualitása, hogy belső impulzusait, amelyeknek eddig gyújtópontja volt, elidegenítették, véletlenszerűen külsővé tették. A régi avantgarde-ban az individuum egyfajta centrummal bír (bármilyen elvonttá párologott is a centrumszerűségnek ez az élménye), s alkotásaiban a vizualitás *antropomorfizált*(!), nyelvén ez a centrummal bíró individualitás fogalmazódik meg, képeződik le egy kozmikus nembeliséggel való azonosulás nevében. Az új avantgarde-ban a centrumszerűség élménye megszűnt, szinte tabuvá vált, transzcendenssé változott, illetve csak *mechanikus*(!), külsőleg, gépiesen determinált formában lehetséges. A régi avantgarde kiáltás, sikoly, de *individuális*, az új: egy sziréna hangja.

Az individuumnak az a szabadsága, mely Cézanne vizuális forradalmában körvonalazódott, s amely a régi avantgarde-ban a szubjektum-objektum egység *individuális élményének* igényében jelent meg, az új avantgarde-ban végképp transzcendenssé változott, a „tökéletes”, abszolút, ugyanakkor vákuumban levő szabadság élményévé, ahhoz az élményhez való csökönő, rögeszmeszerű ragaszkodással, hogy a cselekvés az *individuumtól* indul ki, ezáltal az uralom pillanatnyi élménye adódik, de közben a cselekvésnek minél *minimálisabbra* kell redukálnia, minél kevésbé individuális kell, hogy legyen (az individualitás valódi s nem manipulált értelmében).

Ennek megfelelően a neoavantgarde lényegét tömören úgy fogalmazhatjuk meg, hogy *menekülés a formától*. Ebben persze paradoxon rejlik, mert ez a menekülés csak állandó *formaadásokon* keresztül valósulhat meg, a menekülés mélyebb értelme tehát a forma örökös *innovációja*, szakadatlan változtatása, illetve a forma efemereségének hangsúlyozása.

A formáról átkerül a hangsúly a *gesztusra*, az aktusra, mellyel a formát változtatják. Átkerül a hangsúly magára az individuumra, saját önfelörlő innovációs folyamatára, melyben úgy juttatja érvényre saját „individualitását”, hogy közben menekül a valódi individualitástól. Gesztusának lényege a *közölhetetlenség közlése*, annak tényszerű kinyilvánítása a *legkülönbözőbb formában* és egyedüli tartalommal felfújva, hogy az individuum belső lényege, magva hozzáférhetetlen, közölhetetlen. Egyben erős ragaszkodás van e mag létéhez és léte *sentségéhez*, léte misztikumának és egyedül autentikus voltának – akár agresszív – elismertetéséhez.

Régebben az individuum bizonyos társadalmilag motivált kapcsolatainak voltak „szentek”, misztériumok, melyekre nem lehetett rákérdezni, s melyeknek az egyén alá volt rendelve: ez manifesztálódott különböző formákban a vallásban. Ma ezek a kapcsolatok szélsőségesen mechinizáltak, „racionalizáltak,” banálisak, s ugyanakkor a velük kapcsolatos szorongás az egyénben nem misztikus tényezők, hanem nagyon is evilági, racionálisan elemezhető lehetőségek fontolgatása miatt van. A „titok” az individuumba szorult, ez lett a misztikum, a misztérium központja, metafizikai gyűjtőpontja. Ez a társadalom elidegenült mechanizáltsága és az individuum transzcendens, misztikus lényege közötti polarizálódás fejeződik ki közvetlen, artikulálatlan formában a neoavantgarde különböző irányzataiban.

Míg a régi avantgarde-ban a szubjektum és objektum egységének egy individuális, közvetlen élményén volt a hangsúly, addig a neoavantgarde esetében a szubjektummal vagy az objektummal való szélsőséges *azonosulás* kerül előtérbe, az eltűnés, a rejtőzés vágya az egyikben a másik egyidejű *tagadásával* (!). A szubjektummal való azonosulás, pontosabban az ennek „transzcendens lényegébe” való visszavonulás szélsőséges kísérlete a concept art, míg a másik póluson a pop-art, happening, minimal art, land art stb. van. Az más kérdés, hogy végső konzekvenciáikban konvergálnak, tehát abban, hogy az individualitás *közölhetetlen*, transzcendens lényegét a *sokkhatás*, a permanens s így gépiesség, monotonná vált innováció formájában „közlik”. Itt már inkább *fiziológiai*, mint lelki hatásról van szó, idomításról, ahogy a reklám idomít. Jól érzékeltetik ennek az egésznek a fiziológiai jellegét az op-art bizonyos szélsőséges tendenciái, melyek az optika, a vizualitás törvényeinek megfelelő alkalmazásával akár fizikai rosszullétet is képesek előidézni (gondoljunk a különböző „szemrontó”, sokkoló op-art kompozíciókra).

Úgy fogalmazhatunk, hogy az objektum, mint valami úthenger egyszerűen szétlapítja a szubjektumot, ez eltűnik alatta, noha nem teljesen – íme, a kettő „azonosulása” valami ilyen formában van itt jelen.

Mindezzel persze csak a legszélsőségebb tendenciákra és következményekre utaltam, s korántsem szeretném sémaként alkalmazni gondolatmenetemet akár a neoavantgarde minden megnyilatkozási formájára, akár általában korunk vizuális kultúrájára. Itt pusztán csak problémákra, a felszínen levő s ható tendenciákra próbáltam felhívni a figyelmet.

L'AVANT-GARDE ET LA RÉVOLUTION DE LA VISUALITÉ CHEZ CÉZANNE

(Résumé)

La visualité à sa propre langue, révèle autant d'une société, des tendances de développement d'une époque que les mouvements de la vie sociale qui sont en rapport étroit avec la vie pratique (p.x: l'économie, la politique, la religion, le droit).

Tenant compte de ce point de vue, examinons cette révolution visuelle de Cézanne ayant naturellement des antécédents: référant ici non seulement à l'impressionnisme, mais aux ébullitions de beaux-arts étant présents au cours de tout le XIXe siècle.

Qu'est ce qui a caractérisé donc la tradition contestable à la manière *la plus constructive* et la plus radicale chez Cézanne, et qui prend ses sources depuis de la renaissance et que les tendances nommées „ismes” ont attaqué d'une manière qu'on peut mettre en quelconque rapport avec la révolution de Cézanne.

L'essentiel de cette tradition signée c'est que l'espace est une sorte de „boîte”, indépendant des choses qui se trouvent à l'intérieur et même des individus et où on ne regarde devant soi que par un oeil en un seul „instant” (il faut penser à la perspective renaissance). Dans ce cas-là c'est donc l'individu qui est le centre de tout, en regard les lignes perspectives „*dansantes*” et les espaces exprimant des relations de subordination du Moyen-Age. Mais cet espace de l'âge moderne a de certaines caractéristiques abstraites et standardes: regard par un oeil, individu et espace standards et que les lignes perspectives concourent en un point de destruction presque transcendant. Cette caractéristique standard se représente dans l'utilisation des couleurs même: des couleurs locales surtout, ombrées avec noir, qui se rappelle le caractère standard de l'espace sans couleurs (naturellement il y a des exceptions: couleurs froids-chaudes, etc.)

En revanche – ne pas parlant des antécédants et faisant un grand pas en avant dans le temps – un principe essentiellement nouveau passe au premier plan chez Cézanne: *la couleur forme espace*. L'identité d'une couleur avec soi-même se réduit punctiforme (c'est qui se représente abstractivement dans les „facettes de couleur” caractéristiques de Cézanne). Il n'y a plus des couleurs abstraites (bleu, rouge, jaune etc.) mais bien on peut observer *la création* des couleurs. Tout cela est en rapport avec les trois nouveaux mouvements de la représentation de l'espace:

1. on considère l'objectum par *deux yeux*, comme dans la réalité,
2. le subjectum peut bouger à droite, à gauche, en haut, en bas pour pouvoir examiner, analyser la structure de l'objet.

Le 3e vient du 2e mouvement: l'espace n'est pas indépendant du temps chez Cézanne: sur ses tableaux l'extension *de temps* et même celle d'espace sont représentées, faites voir par les moyens d'abstraction *convenables*.

Les plusieurs „déformations”, „défigurations de formes”, „les mauvais tracés” de ses tableaux différant du traditionnel sont en rapport avec les trois mouvements ci-mentionnés.

Tous ces faits contiennent une nouvelle sphère de possibilités de la relation univers-individu et même la nouvelle *substance de liberté* de l'individu (transformant d'une manière constructive les éléments et principes), comme par exemple la vision cosmique d'Einstein est le développement progressif de celle de Newton, donc il s'agit du rétrécissement de son domaine de validité. (Dans ce cas-là *le problème temps-espace* n'illustre pas affecté les tendances éventuellement communes de l'évolution *artistique* et *scientifique*.)

Selon ces caractéristiques les tendances de beaux-arts du XXe siècle, nommées „ismes”, peuvent être considérées *d'une part* comme les aspects de la révolution de Cézanne et comme le développement pour différentes directions de la nécessité de liberté de l'individu.

Chez le fauvisme les modulations punctiformes de couleur de Cézanne deviennent *individus de couleur*, qui créent pour ainsi dire *leurs propres espaces* en face l'un de l'autre au sens subjectif et psychologique aussi.

En revanche, chez l'expressionnisme (l'étude touche même l'analyse des différents rapports sociaux) se trouvent des *individus de couleurs déchirés*: aucune des couleurs ne permet pas de prévaloir l'autre, à un certain sens ils se jettent à une tragédie *terne*.

Le mouvement essentiel du cubisme, c'est que le subjectum *n'est pas immobile*. „Fait un rond” autour de l'objectum, bouge pour ainsi dire *autoritairement, arbitrairement* autour de l'objectum, et c'est *l'espace subjectif* du subjectum qui se représente devant nous sous la forme des facettes „vides de sens” en apparence. Chez le *constructivisme* tout cela devient *mécanique*.

Chez le futurisme c'est l'objectum qui passe en un moment intuitif et irrationnel devant nous, jusqu'à ce que chez Cézanne ce soit le subjectum qui bouge autour de l'objectum pour qu'il puisse mieux l'analyser, le reconnaître (voir px. les lignes „recherchantes” de l'aquarelle „Nature morte avec melon”).

La liberté peut prendre même l'image de l'absurde sous la forme du mouvement spatial soit temporel, de plus: métaphysique. Voir par exemple le dada et le surréalisme qui construit ses tableaux de vision souvent d'après un coup d'attaque d'une idée (absurde), y tenant presque *mécaniquement*.

L'art de Paul Klee – dont l'étude s'occupe à part – signifie une certaine synthèse éminente et individuelle des tendances de développement ci-mentionnées. Malgré que Klee ne puisse pas être lié à aucune des tendances, leurs aspirations réelles, leurs valeurs vivent profondément en lui.

Quant au problème du néo-avant-garde, il faut mentionner la tendance caractéristique de la fuite devant *la forme* et *le mécanisme* (qui est en rapport aussi avec les nouveaux motifs sociaux analysés dans l'étude). *Le geste* se rappelle les effets de choc et même l'effet presque psychologique (op-art, pop-art, etc.). Il paraît que *l'objectum* fourre sous soi-même le subjectum comme un cylindre compresseur, s'y identifiant de cette manière.

Imre Tagai

MÁNDOKI BÁCSI –
DÉSI HUBER ISTVÁN ISMERETLEN RAJZA

GODA GERTRÚD

Gazdagodik Dési Huber Istvánról, a portréfestőről és típussteremtő művészről alkotott képünk, amikor életművének e szép darabját; a *Mándoki bácsi*-t megismerjük (1. kép). (A művész özvegyének 1984-es szíves azonosítása.)

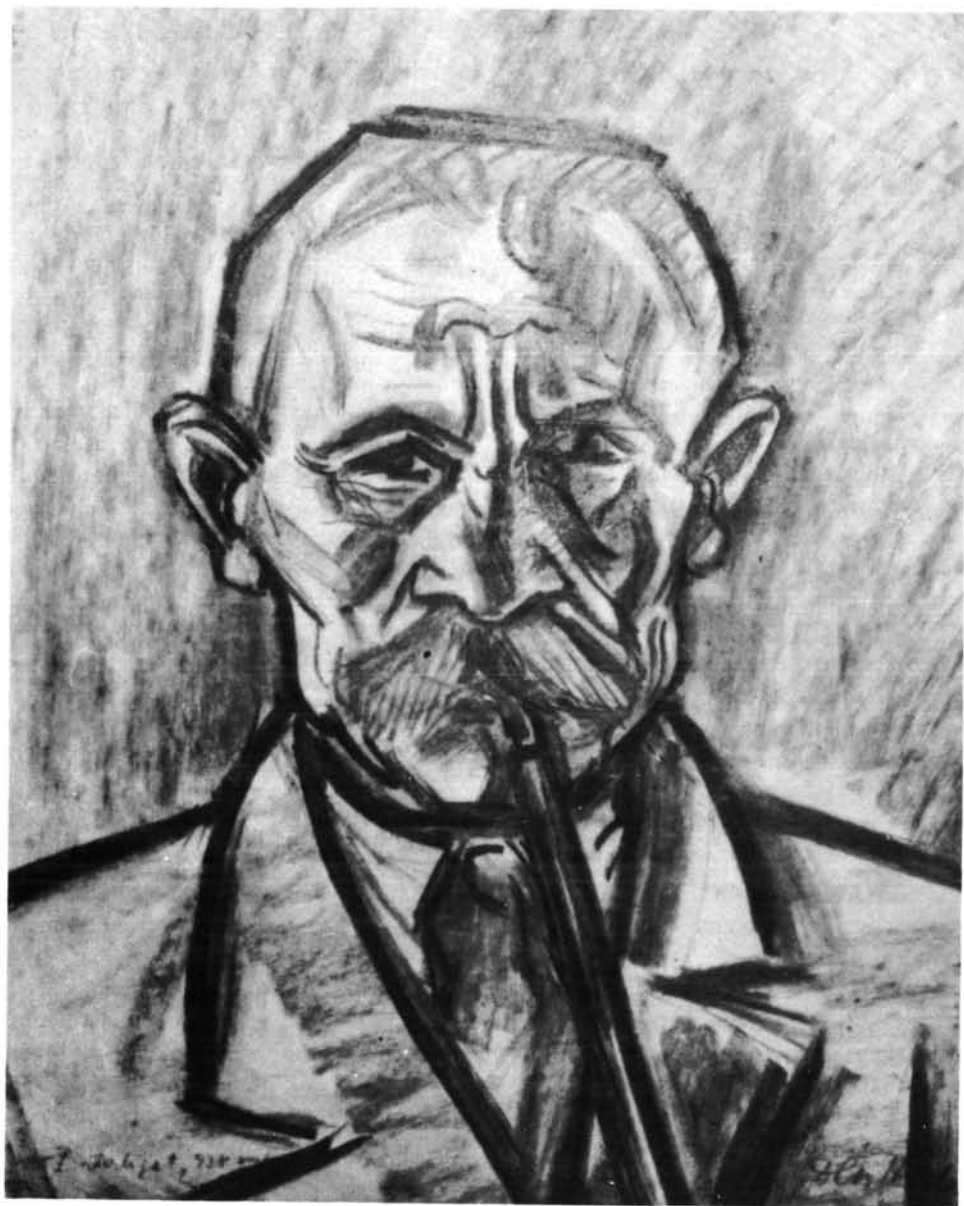
A művészi kibontakozást tekintve az 1930–40 közötti évtized igen jelentős volt Dési Huber életében. A Szocialista Képzőművészek Csoportja vezéregyéniségének – M. Heil Olga értő korszakolása szerint: „... a harmincas évek elejét jellemző kubizmusát a harmincas évek második felében expresszionizmusa követte, majd végül egy, az előbbiektől teljesen különböző lírai korszak zárja le művészetét”. Meg kell jegyeznünk, hogy Dési Huber István: „A festészeti »izmusok« bírálata” c. írásában határozottan elveti az expresszionizmust, mert abban a „nagypolgárság individualizmusa kér szót” (Korunk 1933. III.).

A Mándoki gazdáról készült rajz nem csupán keletkezési idejét tekintve, hanem a formanyelvet illetően is a művész az expresszív etapjába sorolható. A méltán legismertebb alkotások születésének esztendeje az 1938-as. Többek között a „Szalmakalapos önarckép” rajzi és festett megoldása, a „Viharmadarak”, az „Önkínzó önarckép” vagy ismerőbb nevén az „Önarckép Picassó-képpel” (2. kép), melynek felfogásmódja legközelebb áll a szóban forgó műhöz. Ekkor készült a szatmári élmények hatására a „Fedics bácsi” (6. kép), a paraszti eszménykép: „Kucsmás paraszt” (4. kép), vagy a „Megriadt tehén” látomása.

Az 1938-as év tavaszán már megkezdődtek Ernst Ede tárgyalásai Dési Huberrel egy esetleges kiállításról, s valószínűleg a már súlyosan beteg művész alkotó kedvét ez a lehetőség megsokszorozta. A decemberi nyitást kételkedve hihette csupán, látván a politikai feszültséget. Az Anschluss évében a Picassó „Menekülők” című kompozícióját – quattrocentó festők módján – önarcképébe beépítő művész – maga is menekült az alkotói magányba, amikor elfogadta Ortutay Gyula meghívását bátorligeti gyűjtőújtjára.

Míg a néprajzkutató folklorista a mesemondó Fedics Mihály egyéniségét vizsgálta – a mesék jegyzésével egyidőben Dési Huber azon tervét valósította meg, melyet Méliusz Józsefhez írt levelében így fogalmazott meg: „Van egy szép tervünk nyárra; le szeretnénk menni két hétre Bátorligetre Ortutayval. Ő népmeséket gyűjtene, én rajzolni szeretnék sokat, szép, kemény magyar parasztfeket.”

A Mándoki gazdáról készült rajz felbukkanásáig úgy tudtuk Horváth Györgynek Dési Huberről írt könyvből, hogy ez a terv módosult. A szatmári falu elszegényedett lakosai inkább az agrárproletariátushoz tartoztak, mintsem parasztok lettek volna. Maga a

1. kép. Mándoki bácsi – Bátorliget 1938

2. kép. Önarckép Picasso-képpel (Önkínzó önarckép) – 1938

3. kép. Fedics Mihály – 1938

4. kép. Kucsmás paraszt – 1939

művész is elcsodálkozott a negyedik rend falusi képviselőinek életkörülményein és számosságán („Fedics bácsi mesél” 5. kép).

M. Heil Olga írja: Adalékok Dési Huber István művészetéhez – ember- és típusábrázolás című cikkében (Művészettörténeti Ért. 1966. 3–4.): „Ritka kivétel az, akinek a művészi előbbrejutás egy – idegen – nem művészi diszciplína segítségével sikerül”. A festő mindenkor a társadalmi megközelítést tartotta elsődlegesnek az alkotás folyamatában. Bátorligeten hamar felismerte a magyar falu népének sokrétű tagozódását és azt a lényeg feltárásával – rajzban – szociológus módján tudta elemezni (Fedics Mihály 5. kép, 6. kép).

A művész a zsellérsorból kiüregedett Fedics Mihályt egy helyen így jellemezte: „Az öreg . . . egy 87 éves szegényparaszt, akit az élet minden formában meghengergetett. Ma községi ellátott, magyarul koldus. Egyébként istenáldotta művész, remek elbeszélő tehetséggel, tüneményes szókinccsel és olyan memóriával, ami ritkaság.”

Mándoki bácsi viszont a művész bátorligeti szállásadója. Háza van, szobája amit a vendégek rendelkezésére bocsáthat, ha ő a kamrában, istállóban pihen is, családjával mint rendszeren. A 10 holdas Szabolcs megyei magyar parasztember életvitelét különösen akkor szabad általánosítanunk, ha Dési Huber művészete kapcsán vizsgálódunk. – (Érdeklődése a föld népe iránt régebbi, mint szabolcsi útja. 1932-ben „Ásós paraszt”, „Földmunkás” című művében az azonosulni akarás olyan fokra emelkedett, hogy a szimbolikus-kubista kép egyben rejtett önarckép is.)

Dési Huber portréfestészetét és általában a művészetét jellemzi a tipizálásra való törekvés. A festő mérhetetlen hite a negyedik rend jövőjében lehetőséget adott egy olyan magyar paraszti típus megteremtésére, amely kora társadalmi ideálján túl nőtt, s máig nagy hatással van a nézőre.

Az általánosításra – ismerve a művész munkamódszerét – a vázlatok képi feldolgozásakor került sor. A rajzszén volt Dési Hubernek a látvány azonnali rögzítésére használatos eszköze. Önarcképei, portréi szinte kizárólagosan ezzel a technikával készültek. A szénrajzok József Attiláról, bensőséges hangvételű ideálportrék is egyben (7. kép).

A modell utáni rajzok a konstruktív fegyelem eredményeit felhasználva képekké formálódtak. A stílusfejlődés alapos vizsgálódása után a posztimpresszionizmus rendteremtését tartotta a maga számára követendőnek, s érezni az általa méltán becsült Nagy István hatását is a rajzokon.

Mándoki gazda élete teljén túl lévő ember. Önbecsülése a faluközösség elismeréséből fakad. A társaitól tehetségesebb, okos parasztember magabiztossága árad a rajzról. Méltósággal szívja hosszú szárú pipáját és farkaszemet néz a tekintetét fürkésző festővel, – majd a nézővel. Karakteres arcán a mezei munka nehézsége nélkül rajzolódik ki, hogy kezét, vállát láthatnánk. A valószínűleg Derkovitstól átvett és szeretett attributum használatra sem kerül sor. A környezetre nem történik utalás, csupán egy tónusérték jelzi a háttérrel. A laposan kezelt szén finom árnyalataival sikerül az arc gazdag plasztikáját megmintázni: A széles koponya, az erőteljesen kiugró járomcsontok, az arcélbe simuló szélesnyergű orr megjelenítése oly magas fokú, hogy bár az eszköz, amivel készül – gyakorló anyag, ilyen magas szinten kezelve – festőivé válik. Bátran állíthatjuk, hogy ezzel a rajzával Dési Huber megjelenítő erejének csúcsára jutott. Érződik, hogy a festő munkája tárgyát végtelenül tiszteli és szereti. Portrét készít arról az alföldi magyar paraszt típusról, aki népünk meghatározó karakterét adja.

6. kép. Fedics bácsi – 1939

5. kép. Fedics bácsi mesét mond – 1938

7. kép. József Attila – 1937

Az állapotszerű nyugalmat a konstruktivizmus tapasztalatainak átmentésével, a feszültséget az expresszív jegyekkel éri el, s e kettősség egy Dési Hubernál is ritka dinamizmust eredményez ezen a művön belül. A homlok ráncainak megfogalmazása a „Viharmadarak” zaklatottságát idézi, csakúgy, mint a szemöldökök, vagy az arc belső részletrajzai. A fej tisztán leolvasható plasztikus formáit bravúros aszimmetriával sikerül érzékeltetnie. A mozgalmasságot fokozza a kabát lendületes, tiszta vonalvezetése, s az így nyert egységes foltok a figyelmet visszaterelik a beszédes szemekre.

Minden formai jegynél fontosabb a műből áradó közvetlen és feltétel nélküli tisztelet, tisztesség. Mándokin keresztül Dési Huber azt az embert ismerteti meg velünk, akivel rokonszenvezünk, mert benne az élet emberszépítő erejét ismerjük fel. „Érzelmessége mellett is erősen intellektuális alkat – írja Désiről Oelmacher Anna és így folytatja – tudatának nagy szerep jutott művészetében”. Ekkorra már túljutott a mindenáron agitatív hatásra törekvő típusábrázolási szándékán, s anélkül, hogy erre törekedne, – az intellektuális alkat állandó kontrolljától felszabadulva – átadta magát az alkotás mámorának.

E művén keresztül sikerül olyan művész típusábrázolási nagyságát megközelítenie, mint Rembrandt, akiről *Végvári Lajos*, A képzőművészet és annak válsága a XX. sz. művészetében c. cikkében így ír: „Megteremteni az egyénnek a típusban való kiteljesülését” (Művészeti Ért. 64. 2.). A magyar művészetben a század első felében a típusteremtés válsága még nem uralkodott el, Dési példaképeinél; Derkovitsnál, Nagy Istvánnál, Egrynél különösen szép példáját találhatjuk a dolgozó ember művészetén keresztüli társadalmi megbecsültetésének.

A bátorligeti szénrajzokból egy egész sorozat szerepelt az 1938-as Ernst Múzeumban Barcsay Jenővel és Székessy Zoltánnal közösen megrendezett kiállításon. A nyári vázlatokat a tárlatra képekké formálta; elkészült a „Megriadt tehén”, „A bátorligeti táj”, Fedics bácsi portréjának olaj változata, a „Kucsmás paraszt” – talán a Mándoki család valamelyik fiatalabb tagjáról (4., 6. kép). Az erkölcsi siker nem maradt el . . . *Kállai Ernő* máig a legértőbb kritikáját írta meg ekkor a festőről a Korunkban, a Magyar Művészetben 1939. 1.

Bár Dési Huber egészsége már fogytán volt, – még adatott lehetőség a hollóközi víziókra, s egy egészen új, lírai korszakra. A kényszerű ágyhozakötöttség ideje alatt művészetelméleti kérdésekkel foglalkozott. Amikor összegyűjtött írásai az 1944-ben bekövetkezett halála után, 1957-ben megjelentek, már fel is oszlottak azok a népi kollégiumok, amelyek 1946-tól a magyar proletárfestők nevét viselték. A művész özvegyének jóhiszemű ajándékai a Dési Huber Népi kollégium tanulóját díszítették, s a közösség szétszélesztésével azok tragikus sorsra jutottak. Ezek közül való a „Mándoki bácsi”. A mű a törmelék közül került az értéket felismerő tulajdonába.

Dési Huber ez idáig lappangó remekén keresztül a magyar Alföld népének egy merőben új, realiztikus ábrázolását ismerjük meg, amely mentes a müncheni romantikus parasztszemlélet minden kései sallangjától. Nem szorul a környezet megjelenítésére, a munkamozdulat imitálására, sem a dolgozó kezek megrajzolására ahhoz, hogy az életről oly sokat tudó emberek típusát megteremtse. A „... szép kemény magyar parasztfajak” – program eddig nem tudott értéket teremtett.

DER ONKEL MÁNDOKI – UNBEKANNTE ZEICHNUNG VON ISTVÁN DÉSI HUBER

(Auszug)

István Dési Huber (1895–1944) hat diese schöne bis jetzt verborgene Schöpfung seines Lebenswerkes, den Onkel Mándoki (1. Bild) im bedeutenden Jahr seiner künstlerischen Entfaltung, 1938 gezeichnet. Für das Werk ebenso wie für seine hervorragenden Zeichnungen, unter ihnen auch für das selbstquälerische Selbstbildnis, ist dieselbe Expressivität charakteristisch. (2. Bild).

Im Jahre des Anschlusses hat sich der Künstler, der wie die Maler des Quattrocento seine Komposition „Flüchtlinge“ in sein Selbstbildnis einbaute, selbst in die schöpferische Einsamkeit geflüchtet, als er der Einladung des berühmten Ethnographen Gyula Ortutay folgte. Während der Folklorist Märchen sammelte, ist Dési Huber seinem alten Wunsch nachgegangen: er hat schöne, harte ungarische Bauernköpfe gezeichnet.

Der ideologisch gebildete Künstler hat die gesellschaftliche Aufschichtung des überaus armen Szatmárer Dorfes nicht nur erkannt, sondern er konnte es in seinen Kunstzeichnungen expressiver Kraft wie ein Soziologe widerspiegeln. („Mihály Fedics“) (5., 6. Bild).

Seine Kunst wird durch die Bestrebung zu typisieren charakterisiert. Des Künstlers Glauben an der Zukunft des vierten Standes hat die Schöpfung eines ungarischen Bauerntyps ermöglicht, der über das gesellschaftliche Ideal seiner Zeit hinauswächst und bis heute einen tiefen Eindruck auf den Zuschauer macht. Der Wirt Mándoki, deren Lebensfülle schon vorüber ist, hat seine Selbstachtung von der Anerkennung seiner Dorfgemeinschaft bekommen. Der Künstler hat das charaktervolle Gesicht mit einfachem Übungsstoff, mit Zeichenkohle dargestellt, dem Ordnungsmachen des Postimpressionismus, der konstruktiven Disziplin gemäss. Die zutandhafte Ruhe, die das Leben verschönende Kraft und bedingungslose Verehrung zur gleichen Zeit die expressive Befangenheit des Künstlers. Strömen aus dem Werk, und Dési Huber erreicht in diesem Werk ein so hohes Grad der Typengestaltung, dass er den Gebrauch von Attributen nicht mehr benötigt, und es ist göltig, was Lajos Végvári in einer seiner Schriften so formuliert über Rembrandts Typengestaltung: „... er schuf die Entfaltung des Individuums im Typus.“

Das Werk schmückte das im Jahre 1946 gegründete Volksskollegium „Dési Huber“, nach der Zerstreuung hat es ein tragisches Schicksal erlitten. Der Werterkenner hat es gerettet und jetzt lernen wir durch dieses hervorragende Werk den realistischen Bauerntyp der Grossen Ungarischen Tiefebene kennen, der viel vom Leben weiss und frei von jedem späten Schwulst der Münchner romantischen Anschauung ist.

Gertrúd Goda

CSERÉPFALU XVI–XVII. SZÁZADI VEZETÉKNEVEI

MIZSER LAJOS

Hazánkban a XVI. században már minden társadalmi osztályban kételemű nevet viseltek (vezetéknev és keresztnév) – még akkor is, ha az iratokban egyik vagy másik névelem hiányzik, vagy pedig körülírással éltek. A névelem hiányát a dézsmalajstromok esetében meg tudjuk szüntetni, hiszen a decimátorok meghatározott sorrendben lajstromozták az embereket év év után.¹

A keresztnévek stabilak, legfeljebb a latinul vezetett lajstromokban a lejegyzők párszor felcserélik a Blasiust a Basiliusszal, a Gregoriust a Georgiusszal, a Mattheust a Mathiással. Elírások természetesen gyakrabban történnek a vezetéknevek esetében; ennek oka részben a félrehallás, részben a tollhiba. XVI. században: Baranyai helyett Barany, Derekas helyett Berkes, Gőz helyett Csősz, Hadas helyett Hidas, Kota helyett Kató, Kondai helyett Gondai és Gombai, Koros helyett Boros, Takács helyett Szakács és Tacsak; a XVII. században: Bencső helyett Dencső, Derda helyett Darda, Drda, Dérde, Torda, Dárda, Berta, Berda, Denda, Tarta, Duda, Kéméndi helyett Körméndi, Kemet, Kemekti, Kőmenti, Kenandi, Miklósi helyett Miklosik. Megesik az is, hogy a keresztnévi eredetű vezetéknevet lefordítják, s így lesz a Gáborból Gabriel, a Miklósiból Nicolaus.

Felvetődhet a kérdés, hogy mennyire szilárdak a vezetéknevek. Funkciójukban stabilitást mutatnak, alakjukban már kevésbé. A következő alakváltozatok fordulnak elő: XVI. század: Balog – Balogi, Baranyai – Baranyi – Baranya, Barla – Barló, Bende – Bendi – Bendő, Berzi – Birzi – Bersi – Berse, Biriszló – Bariszló; Boncsur – Bantcsur; Borlok – Barlok, Eszkornyai – Iszkornyai, Fejér – Fejír, Fejérvári – Fejírvari, Gele – Geli – Gelej – Gere, Görömbölyi – Gërëmbélyi, Hegedűs – Hedegűs, Kassai – Kassa – Kossa, Miklósi – Miklós – Miklósa, Molnár – Mónár, Somogyi – Somodi, Szegő – Szegi, Tarcsa – Tata, Tolnai – Tónai; XVII. század: Bankó – Bank, Bekecsi – Békési (elírás is lehet), Dravec – Dravóc, Fazokas – Fazekas, Fejér – Fejír, Fónagy – Fónod, Mizser – Mezser, Molnár – Mónár, Szepesi – Szepes, Tar – Tard, Zsigmond – Zsikmond – Zsidmond. Mindezeket csak azért mondtuk el, hogy kellő óvatossággal kezeljük az összeírásokat; s ha megfelelő következtetéseket akarunk levonni, akkor figyelembe kell vennünk a fentieket (még ha nem is ilyen részletességgel, de legalább három lajstrom elolvasása után lehetnek konklúzióink megbízhatóak).

Ragadványnevek természetesen előfordulnak. Sokszor egymást változtatva használják a két kategóriát. Nem véletlen az, hogy Cserépfalu XX. századi ragadványneveinek túlnyomó többsége a vezetéknevet helyettesíti. A XVI. században Kömlei Kálmán fia

1. A dézsmáról részletesen ír *Ila B.*

felváltva használja a Kálmán(y) Albert, illetve a Kömlei Albert nevet. A XVII. századtól a Juhász család hol Juhásznak, hol Tóthnak van bejegyezve. Az ingadozás a későbbiek folyamán is megmaradt. A cserépfalusi református egyház matrikulájában így szerepel: 1738: Petrus Tóth alias – Juhász, 1750: Martinus Juhász aliter Tóth. Az állami anyakönyvezés kötelezővé tétele (1895) óta a Tóth lett a vezetéknev véglegesen, a Juhász pedig ragadványnev.

A neveket igen változatos helyesírással írták. Ezekre a kérdésekre most nem akarunk kitérni. A vezetéknevet transliteráltuk, azaz a mai helyesírásnak megfelelően írtuk le. Kivételt képeznek az ún. történelmi nevek, amelyeknek van megszilárdult formájuk (pl. Báthori, Esterházy stb., valamint azok a falusi nevek, amelyek ma is élnek, azaz mai anyakönyvi adatok is [pl. Tóth, Kéméndi stb]).

A vezetékneveket a névadás indítéka alapján három csoportba osztottuk: I. A származásra utaló vezetéknevek; II. Foglalkozást, tisztséget jelentő vezetéknevek; III. Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek. Természetesen ezeket kisebb-nagyobb alcsoportokra osztottuk.

XVI. század

I. A származásra utaló vezetéknevek

A) Az apa nevéből alakult nevek

a) Az apa teljes nevével három név függ össze: *Kisjakab*, *Nagypál*, *Szűkbenedek*. Hogy kettős vezetéknevről van szó, a latinul vezetett lajstromok bizonyítják, amelyekben egyik elemet sem fordítják le (Emericus Kis Jakab, Mattheus Nagypál, Briccius Szűkbenedek). Az természetesen vitatható, hogy kettős vezetéknevvél vagy ragadványnevvél állunk-e szemben, ahol is a le nem fordított keresztnév lenne a ragadványnev.

b) Az apa keresztnéve gyakori névforma: *Angyal* < lat. Angelus: nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy testi (angyali szépségű), illetve lelki (angyali természetű) tulajdonságot jelöl, azaz metaforikus név lenne. Ehhez viszont bizonyítani kellene azt, hogy a XV. század végén, a XVI. elején már élt az *angyal* köznévknek ilyen jelentése. *Antal* < lat. Antonius: a hangalaki hasonlóságon kívül semmiféle kapcsolata nincs a köznévi *antal* szóval. Ez ugyanis a lengyel *antal*, *antalek* 'kis hordó' jelentésű szóból származik.² *Ágoston* < lat. Augustinus; *Bíriszló* < szláv Beriszláv; *Elek*: eredetileg Velek formában ősi magyar személynév volt; de még az Árpád-korban azonosították az Alexius-szal (Aleks > Elekes > Elek). *Gábor*: a lat. Gabriel-lel szokták azonosítani, de csak közvetve származik ebből a névből. A római katolikus szlávtságban Gabrielnek hangzott, ennek kicsinyítő képzős alakja: Gabro, s ez lehetett a Gábor közvetlen elődje³ (Melich János: SZIJSz. I./2. 169). Lehetséges az is, hogy a Gabrianus > Gáborján-nak a rövidülése. A *Gábor* köznévként is él 'sárgarigó' jelentésben, de csak a XVII. századtól van adatunk rá, ugyanis köznevesülés történt (vö. katicabogár, mátyásmadár stb.). *Gergely* < lat. Gregorius: a magyarba feltehetően horvát-szlóven közvetítéssel került.⁴ *György* < lat. Georgius, de a német és (vagy) szláv közvetítést sem zárhatjuk ki⁵ *Kálmán(y)*: ősi magyar személynévből származik, amelyet még Könyves Kálmán idejében azonosítottak a lat. Columbanus-szal, így a Kálmán – úgymond – keresztnév névvé válhatott. *Kelemen* < lat.

2. Pais-Eml. 381. és ETSz 102.

3. Melich J., SzIJSz. I/2. 169.

4. Melich J., SzIJSz. I/2. 170.

5. Melich J., SzIJSz. 171.

Clemens (> Kelemen > Kelemen); *Lukács* < lat. Lucas; Sebestyén < lat. Sebastianus (> Sebestyán > Sebestyén): kialakulását segítette, hogy volt már egy ősi *Sebes* nevünk.⁶ *Vince* < lat. Vincentius: eredetileg tehát rövidült alak, de a XVI. században már általánosan *Vince*-ként használják.

c) Az apa keresztnévéből (esetleg ősi személynévből) alakult nevek: *Agócs*: az Ágoston név rövidülése + *-ócs* képző; *Barla*: a Barlabás rövidülése; *Barta*: a Bertalan név Bertalan alakváltozatának rövidülése; *Bede*, *Bende*: mindkettő a Benedek név rövidülése és továbbképzése; *Boda*: a szláv Budiszláv, Budimir a magyarban nyitabbá vált alakja + *-a* képző; *Bodó*: lehet az említett nevek közül *-ó* képzővel. Kevésbé meggyőző Halász Előd vélekedése, amely szerint német eredetű.⁷ *Borlok*: a Barlabás név Borlobás alakváltozatának rövidülése + *-ók* képző; *Kacsó*: a Kálmán rövidülése + *-csó* képző; *Dorman*: ősi, török eredetű személynév.⁸ A *dolmány* szóból nem származhat, mert itt *-es* alakokat kimutatni nem lehet. *Göz*: a „Dampf” jelentésű szóval nem lehet kapcsolata, elsősorban jelentéstanai megfontolásokból. A *Gott*-tal kezdődő német nevek (pl. Gottfried, Gotthart stb.) *Götz* alakját vettük át. *Kandó*: a lat. Candidus-nak a magyarban rövidült alakja + *-ó* képző. *Konc*: a közszóbeli való eredeztetést sem lehet kizárni, de valószínűbb, hogy az Árpád-korban meglehetősen gyakori Konrád név származéka. *Pet(y)kó*: a lajstromban így áll: *Petco*, tehát kétféle ejtése lehetséges: *Petkó*, illetve *Petykó*. Ha az előbbi ejtést fogadjuk el, akkor horvát, ha az utóbbit, akkor szlovák névről van szó (a földrajzi közelség ezt valószínűsíti.) *Sebők*: a Sebestyén rövidülése + *ők* képző. *Vida*: a lat. Vitus név szláv alakja továbbképzéssel.

d) Az apa neve + a tőle való származást jelölő szuffixumok: *Bucsity*: a horvát Buč személynév + az *ič* patronimikum képző. *Miklósi*: nem helynévi eredetű, hiszen ilyen alakváltozatai vannak: Miklós, Miklósa (az *-i* képzőt vö. a Balassi, Ferenci típusú nevekkel), *Péterfi*.

e) Egyéb apaági név egyetlen egy adat: *Borbélyveje* (az eredeti ejtésben: borbély veji, tehát a faluban ma is használt birtokos személyragot adja meg).

B) Az anya neve: nem véletlen, hogy kevés nevet találunk. Nem volt jellemző a magyar névadásra, de nem is példa nélküli. Általában akkor jöttek létre efféle nevek, ha az apa még a gyermek születése előtt meghalt, vagy ha az anya nagyon sokkal tekintélyesebb volt az adott közösségben, mint az apa. Cserépfaluban a következő nevek jönnek elő: *Orsik*: az Orsolya rövidült alakja + *-ik* képző; *Pörzsi*: az Erzsébet név Örsébet alakváltozatának ikerített és képzett alakja (Örzi ~ Pörzsi); *Ponnos*: az Anna név Annus becézett alakjának ikerítése.

C) A származás helyére utaló vezetéknevek

a) Népnevek: Nem egyszerűen arról van szó, hogy a néviselő, (illetve az őse) ilyen vagy olyan nemzetiségű volt, hanem azt, hogy közöttük, a szomszédságukban lakott, avagy valamilyen kapcsolatuk volt velük (pl. az ő vallásukat követte, közülük választott feleséget stb.): *Cseh*, *Jász*: ekkor már nem valószínű, hogy jász (azaz alán) nyelven beszélő személyt jelöl, hanem jászsági embert. Szabó László kutatásai szerint a XV. században még élt a jász nyelv, a XVI. századi összeírások már egyértelműen magyar nyelvűsége

6. Mizser L., MNy. LXXVII. 85–6.

7. Nyelv és Irodalom 1956. 91–3.

8. FNSZ 185.

mutatnak.⁹ *Mizser*: kisebb népcsoport az ún. segédnépek között (vagy különálló etnikum). Eredeti nyelvük még nincs megbízhatóan tisztázva; vagy magyarul beszéltek, mint a székelyek, vagy törökül, mint a kunok és a besenyők.¹⁰ Az előbbit látszik megerősíteni az a tény, hogy etimológiailag azonos a magyar nép-, illetve a megyer törzsnévvel, az utóbbit pedig az, hogy a *Mizser* csak a kunok betelepítése után bukkan fel (1291-ben helynévként). *Székely, Tóth*: ekkor a jelentése még 'szláv', hiszen a 'szlovák' jelentés csak 1800-tól adathozható (de akkor sem gúnynévként).

b) Pusztá helynévként. A XVI. században nem volt ritka, hogy az *-i* képzőt nem írták le, így nem tudhatjuk, hogy ejtették-e vagy sem (az ingadozásra nagyon jó példa a Kassai ~ Kassa név; itt a képzős formát írták le többször). Mivel az ejtést nem tudjuk megbízhatóan és kétségbevonhatatlanul bizonyítani, ezért megmaradunk a leírt forma mellett. *Aranyas* (Borsod vm.), *Detteg* (Detek, Abaúj vm.), *Gele* (Gelej, Borsod vm.), *Szölös* (több helység neve, de elsősorban a Noszvaj és Eger között fekvő Borsod vm.-i Szölös, később Szölöske elpusztult falu neve jöhet számításba), *Tarcsa*: több község neve, de a közelség miatt Heves vm. vehető figyelembe. Két név esetében felmerülhet bennünk az is, hogy esetleg foglalkozásnevek. A környéken soha nem bányásztak és nem mostak aranyat, az arannyal foglalkozó mestereket pedig nem nevezték Aranyasnak. A Szölös név viszont már csak azért sem lehet itt foglalkozásnév, mert a lakosság túlnyomó többsége szőlőtermesztéssel foglalkozott; s miért adnának olyan nevet, amely majdnem mindenkire jellemző.

c) Nagyobb tájegység neve, megyenév + *-i* képző: *Felföldi* (a Borsodtól északra fekvő megyék összefoglaló neve), *Kövári* (Kővár vidéke), *Szepesi* (Szepes vm.), *Tolnai* (Tolna vm., de lehet helynévként is).

d) Helynévként + *-i* képző azt jelenti, hogy a névviselő oda való, onnan jött. Mivel egyes helységnevek több vármegyében is előfordulnak, mindig a legvalószínűbbet, azaz a legközelebb esőt adjuk meg: *Arlai* (Arló, Borsod vm.), *Baranyai* (Máramaros vm.), *Batizi* (Szatmár vm.), *Báncsi* (mivel ilyen helynevet FE-ben¹¹ nem találtunk, az ide való tartozása megkérdőjelezhető), *Bessenyei* (Heves vm.), *Bucsei* (a névviselő lelkész volt; nem merünk dönteni, a szóba jöhető megyék: Békés, Bihar, Zala, Zólyom), *Decs(e)i* (ő is pap volt; Arad, Nyitra, Tolna, Torda, Sáros), *Eszkornyai* (Hont vm.), *Fejérvári* (Fejér vm.), *Finkei* (Borsod vm.), *Garai* (Gara Bács vm., Garé Baranya vm.), *Géci* (Szatmár vm.): mivel a leírt alakon nincs ékezet, a *Geczj* Geci-nek is olvasható. Az igaz, hogy ebben a korszakban a Gergely név a leggyakoribb a faluban, és más vidékről adathozható is a becézett forma, de itt éppen a gyakorisága a kizáró ok. További nevek: *Görömbölyi* (Borsod vm.), *Győri* (Kisgyőr, Diósgyőr, Borsod vm.), *Kaki* (Zemplén), *Kassai* (Abaúj vm.), *Kondai* (Kondó Borsod vm.), *Kömlői* (Kömlő Heves vm.), *Lukai* (Zemplén vm.), *Miskolci* (Borsod vm.), *Nyári* (Nyáregyháza Pest vm.), *Somogyi* (Somodi Abaúj vm.), *Szarvaskői* (Heves vm.), *Szécsi* (Rimaszécs Gömör vm.), *Telegdy* (Bihar vm.), *Temsori* (Timsor Bereg vm.), *Tomori* (Abaúj vm.), *Várday* (Kisvárd Szabolcs vm.).

e) A falu valamely részén lakó vagy onnan származó: *Új*: nemrég beköltözött ember, tehát a falu végén lakott; *Úti*: az országút mellett lakott; *Vég*, 'faluvégi'.

9. Jászoknál 15–6.

10. Németh G., AOH XXVI., 293.

11. Fényes E., Magyarország geographiai szótára.

II. Foglalkozást, tisztséget jelentő vezetéknevek

a) A foglalkozás vagy a tisztség megnevezése: a jelentéseket csak akkor adjuk meg, ha a szó már kiveszett nyelvünkől, avagy ebben a jelentésben nem él tovább: *Ács*, *Bakos* (= a malomban bak-kal dolgozó személy. Annyi bizonyos, hogy Cserépnék a dicalis összeírás alapján 1599-ben malma van.¹² S nem is olyan régen, az 1950-es évek elején magam is láttam, amint a kendert bakolták. Elképzelhető a személynévi eredeztetés is, mégpedig a *Bacchus* névből, de nem tartjuk valószínűnek), *Bakó* (= mészáros; a faluban ma a fabunkót nevezik bakónak, amelyet nemcsak fahasításkor használtak, hanem tagló gyanánt is. A köznyelvben a 'hóhér' jelentés ismeretes, de ez nem gyakorolható hatást a névadásra), *Bíró*, *Bodnár* (= szekérgyártó), *Borbély* (= sebész, foghúzó), *Dobos*, *Dravec* (= nyúzó).^{12a} *Faggyas* (= gyertyaöntő), *Fazekas*, *Gyöngyös* (= fagyönggyel gyógyító személy; esetleg lehet puszta helynév is. A népi gyógyítással több név is kapcsolatos ekkor és a későbbiek folyamán is. Melius¹³ tudósít arról, hogy a fagyöngy teája gyógyít), *Hagymás* (ha nem lett volna hasonlóan képzett másik nevünk [Répás], akkor a puszta helynevekhez csoportosítottuk volna. A XVI. században bizonyíthatóan termeltek hagymát a faluban, mégpedig négyfélét: fok-, metélő-, mogyoró- és vöröshagymát.¹⁴ *Hegedűs*, *Juhász*, *Kalauz* (= ismeretlen helyen utat mutató átvezető személy).¹⁵ *Kalmár*, *Kádár*, *Kecskés* (= kecskepásztor), *Kerekes*, *Kertész*, *Kocsis*, *Kovács*, *Mészáros*, *Molnár*, *Pap*, *Pásztor*, *Répás* (= répatermesztő), *Rostás*, *Sós*, *Szabó*, *Szarvas* (= szaruval foglalkozó, illetve azt kikészítő személy), *Szántó*, *Szegő*, *Szekérgyártó*, *Takács*, *Tokos* (= tokhal fogásával foglalkozó személy), a várhoz ugyanis halastó is tartozott), *Törő* (= puszkapor-törő).¹⁶ *Törös* (= csapdákat készítő vagy azzal vadászó személy), *Varga*, *Varró*, *Vámos*.

b) A foglalkozás eszköze is utalhat a névviselő (vagy őse) foglalkozására: *Barbolya* (= sóska; Melius¹⁷ szerint „a bábák büvölnek vele”), *Berzi* (= „a kenderföldön a nyövés után ott maradt és lábán megszáradt apró kender vagy letörött kenderhulladék; a kender alja; utólja.”¹⁸ , Melius¹⁹ szerint a köszvényt gyógyították vele), *Kota* (= nagy gyékénynyaláb; halászati eszköz²⁰), *Kasza*, *Kos* (= kosokkal foglalkozó), *Szanik* (= gomb-ernyő; a MTSz törő-zsányik ‚sanicula Europea’ formában adatolja, s nyilvánvaló, hogy a latin név rövidüléséből is jött létre egy alakváltozat. Diószegi²¹ Szanikór, Szanikula alakot hoz, s ő tudósít, hogy a gomb-ernyő főzete gyógytea).

c) A foglalkozás terméke is lehet alapja a névadásnak: *Boncsur* (= bekecs)²², *Csanak* (= kehely, fa merítőedény).²³ *Bor* (a névviselő Zsércen volt külbirtokos, és Zsércen

12. OL Conscriptioes portarum Comitatus Borsodiensis. 1599/816. Filmtár 1631 doboz.

12a. *Mizser L.*, BSz. XXII. 3:84.

13. Herbárium, 162.

14. *Mizser L.*, MNy. LXXIII., 381–2.

15. TESZ II., 321–2.

16. *Mikesy S.*, MNy. LXI. 464–5.

17. Herbárium, 439.

18. ETSz. 378.

19. Herbárium, 309.

20. MTSz. I., 1189.

21. Orvosi füvészkönyv, 190.

22. ETSz., 469. MTSz. I., 160.

23. TESZ I., 476.

akkor még nem foglalkoztak szőlőtermesztéssel; lehet a Borovoj rövidülése is), *Csuha* (= felsőruha).²⁴ *Derekas* (= mellény).²⁵ *Fittyak* (= bojt).²⁶ *Vas*.

III. Egyéni tulajdonságokon alapuló vezetéknevek: a jelentéseket itt is csak a leg-szükségesebb esetekben adjuk meg.

a) Testi tulajdonságra utaló neve: *Balog*, *Fejér*, *Fekete*, *Kis*, *Kormos* (= füstös képű).²⁷ *Koros* (= nagy).²⁸ *Lábas* (nagy lábú), *Nagy*, *Sánta*.

b) Lelki tulajdonságra utaló nevek: *Oroszlán* (metaforikus név), *Poshadt* (= kedélytelen), *Sugó*, *Torkos*.

c) Egyéb tulajdonságra utaló nevek: *Bő* (= gazdag).²⁹ *Hadas* (= a hadhoz tartozó, azaz földi).

XVII. század

A XVII. században a névanyag szűkebbé vált. Ennek oka részben az elköltöz(tet)és, részben az, hogy ekkor már nem voltak külbirtokosok a községben. Az elköltöz(tet)és 1626 előtt történt, mert az összeírás egy sereg pusztá házhelyet sorol fel.³⁰ Olyan jellegzetes nevek tűnnek el végképp, mint Boncsur, Borlok, Berzi, Oroszlán, Törő stb. Érdekes az elköltözés iránya is: észak, északkelet. A cserépi neveket megtaláljuk majd Gömörben (Pozsoba), Abaújban (Marcin), Zemplénben (Helmec, Kisgéres, Petróc) és természetesen Borsodban (Abod). Persze, más helyek is számításba jöhetnek, de ezekről az iratok nem szólnak.

I. Származásra utaló vezetéknevek

A) Az apa nevéből alakult nevek

a) Az apa keresztnéve: *Angyal*, *Demeter* < lat. Demetrius, *Gábor*, *Gál* < lat. Gallus, *György*, *János* < lat. Johannes (fejlődési sora: Joannes > Joános > János), *Kocán* < lat. Cantianus,³¹ *Kniezsa* István rutén névnek elemzi, és a Konstantinból vezeti le; ha ez így van, akkor inkább a következő csoportba illene.³² *Lestár*: a lat. Eustachius név *Lestachius* alakjából, *Lukács*, *Pál* < lat. Paulus, *Simon* < lat. Simon, *Vince*, *Zsigmond* < ném. Siegmund.

b) Az apa keresztnévéből (esetleg ősi személynévéből) alakult vezetéknevek: *Bankó*: valószínűen a régi Bán személynév szócsaládjába tartozik; *Barta*; *Bencsik*: a Benedek névnek a szlovákban rövidült alakja és továbbképzése (elképzeltető, hogy a magyar Bencs névnek az *-ik* képzős alakja); *Bencső*: a Benedek rövidülése + *-cső* képzőbókor; *Bende*; *Csontó*: *Csont* + *-ó* képző (a mai alakja: *Csont*); *Görge*: a *Gergely* név becézett alakja³³;

24. TESZ I., 569–70.

25. MTSz. 395.

26. TESZ I., 921.

27. OklSz. 521.

28. OklSz. 522.

29. TESZ I., 357.

30. *Mizser L.*, Cserépfalu személynevei, 21–2.

31. *Melich J.*, SzlJsz., 183.

32. *Kniezsa I.*, 32.

33. *Melich J.*, SzlJsz., 112.

Göz; Jancsi; Józsa: a József név becézett alakja (női keresztnévvé csak jóval később, a XIX. század végén vált!), *Sebők*. Érdekes, hogy két cseh név is van: az egyik az akkori birtokos nevében: *Orlík*³⁴, másik pedig csak egyszer bukkan fel: *Beda* (ez a Bedřich keresztnév becézett alakja. Elvileg elképzelhető az is, hogy a szlovák Beda szóból származik, s akkor szavajárási név lenne.³⁵ A kizáró ok az, hogy ekkor a faluban nem találtak szlovákul beszélő embert.

d) Az apa keresztnéve + *-i, -é, -vics*: *Miklósi, Móré Mór + -é* birtokjel), *Keglevich*: horvát név. A család őseit *Kegel*-nek hívták,³⁶ s ehhez jött a leszármazottak nevében a *-vics* patronimikum képző.

e) Egyéb apaági név ebben a században nem fordult elő.

B) Az anya nevével egyetlen vezetéknev sem függ össze.

C) A származás helyére utaló vezetéknevek

a) Népnevek: *Henc* (= Sopron és Vas megyei német,³⁷ de a német Henz személynévből is levezethető), *Lengyel, Mizser, Német, Oláh, Székely, Tóth, Török*.

b) Puszta helynév: *Gele*.

c) Nagyobb tájegység neve + *-i* képző: *Szepesi*.

d) Helységnev + *-i* képző: *Bekecsi* (Zemplén vm.), *Esterházy, Eszkornyai, Folai* (Temes vm.), *Fügedi* (Abaúj vagy Heves vm.), *Győri, Homonnai* (Zemplén vm.), *Kátai* (Pest vm.), *Kéméndi* (Esztergom vm.), *Kondai, Nyári, Otrokocsi* (Gömör vm.), *Pái* (Pályi Szatmár vm.), *Pápai, Réki* (Abaúj vm.), *Szényi* (Szín Abaúj vm.), *Szikszai* (Abaúj vm.), *Tolnai, Várad* (Bihar vm.; Szilvásvárad nem jöhet szóba, mert még a XVI. században is Szilvásnak hívták), *Várday*.

II. Foglalkozást, tisztséget jelentő vezetéknevek

a) A foglalkozás, a tisztség megnevezése: *Dudás, Fazokas, Fónagy* (= falunagy, azaz elöljáró, bíró), *Gazda, Hegedűs, Dravec, Juhász, Kovács, Molnár, Pap, Pásztor, Szabó, Szarvas, Szántó, Szócs, Szücs, Takács, Törő, Varga, Varró*.

b) A foglalkozás eszköze: *Berzi, Fonos* (= „a szőlőtöke termő ága, a melyet földdel letakartak, így gyökeret hajtott”).³⁸ *Karzó* (= halászószerszám).³⁹

c) A foglalkozás terméke: *Bancsur, Vas*.

III. Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek

a) Testi tulajdonság: *Derda* < cseh *Drda* 'hebegő, dadogó'.⁴⁰ *Fejér, Gentó* (talán a *gentet* 'apró lépésekben üget, ballag' szóból származik).⁴¹ *Gór* (= hosszú lábú).⁴² *Kis, Kormos, Nagy, Tar* (= kopasz).

b) Lelki tulajdonság: *Garázda, Kaks(z)i* (feltehetően azonos a kakszi 'hallgatag, szótlan' melléknévvél).⁴³ *Nemes, Oroszlán*.

34. *Benes, J.* 176.

35. *Knieszsa I.*, SzlJsz., 85.

36. NI, VI, 151.

37. TESZ II., 111.

38. MTSz I., 541.

39. MTSz I., 709.

40. Kiss Lajos szíves szóbeli közlése.

41. TESZ I., 1046.

42. TESZ I., 1076.

43. Ormsz. 292.

c) Az egyéb tulajdonságra nincs adat.

Mielőtt rátérnénk a következtetések levonására, célszerűnek látjuk a szemléletesség és az áttekinthetőség kedvéért táblázatokat is bemutatni. Ezek részletekre lebontva közlik a 254 vezetéknev számbeli megoszlását, illetőleg részesedési arányát két tizedesig.

1. táblázat

A vezetéknevek típusai	XVI. század		XVII. század		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Származásra utaló vezetéknevek	88	55,69	59	61,45	148	58,26
Foglalkozást, tisztséget jelentő vezetéknevek	55	34,81	25	26,04	80	31,49
Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek	15	9,49	12	12,50	27	10,62
	158	99,99	96	99,99	255	100,37

Megoszlás a típusokon belül

2. táblázat

Származásra utaló vezetéknevek	XVI. század		XVII. század		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Az apa nevéből alakult vezetéknevek	36	40,90	29	49,15	65	44,21
Az anya neve	3	3,40	–	–	3	2,04
A származás helyére utaló vezetéknevek	49	55,68	30	50,84	79	53,74
	88	99,98	59	99,99	147	99,99

3. táblázat

Az apa nevéből alakult vezetéknevek	XVI. század		XVII. század		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Az apa teljes neve	3	8,33	–	–	3	4,61
Az apa keresztnéve	13	36,11	13	44,82	26	40,00
Az apa keresztnévéből alakult nevek	16	44,44	13	44,82	29	44,61
Az apa neve + a tőle való származást jelölő szuffixumok	3	8,33	3	10,34	6	9,23
Egyéb apaági név	1	2,77	–	–	1	1,53
	36	99,98	29	99,98	65	99,98

4. táblázat

A származás helyére utaló vezetéknevek	XVI. század		XVII. század		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Népnevek	5	10,20	8	27,58	13	16,25
Pusztai helységnevek	5	10,20	1	3,44	7	8,75
Nagyobb tájegység neve, megyenév + -i képző	4	8,16	1	3,44	5	6,25
Helységnevek + -i képző	32	65,30	19	65,51	52	65,00
A falu valamely részén lakó, vagy onnan származó	3	6,12	–	–	3	3,75
	49	99,98	29	99,97	80	100,00

5. táblázat

Foglalkozást, tisztséget jelentő vezetéknevek	XVI. század		XVII. század		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
A foglalkozás, vagy a tisztség megnevezése	41	75,92	20	80,00	60	76,92
A foglalkozás eszköze	6	11,11	3	12,00	9	11,53
A foglalkozás terméke	7	12,96	2	8,00	9	11,53
	54	99,99	25	100,00	78	99,98

6. táblázat

Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek	XVI. század		XVII. század		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Testi tulajdonságra utaló vezetéknevek	9	60,00	8	66,66	17	62,96
Lelki tulajdonságra utaló vezetéknevek	4	26,66	4	33,33	8	29,62
Egyéb tulajdonságra utaló vezetéknevek	2	13,33	–	–	2	7,40
	15	99,99	12	99,99	27	99,98

Következtetések. 1. A nevek nyelvi megformáltsága. Az eredeti szófaj szerint a XVI. században 107 (67,62%) főnév, 51 (32,27%); a XVII.-ben: 65 (67,70%) főnév, 31 (32,29%) melléknév. A százalékban való eltérés nagyon csekély. Ha azonban azt nézzük, hogy melyik név alakult tulajdonnévből (képzéssel, rövidüléssel), illetőleg közszóból, az arány a következő: a XVI. században: 83 (52,53%) tulajdonnévből, 75 (47,46%) köz-

szóból; a XVII-ben 51 (53,12%) tulajdonnévből, 45 (46,87%) közszóból. A képzett szavak száma magas, a képzőké már nem annyira. Az viszont igaz, hogy egy-egy azonos alakú képzőnek más és más a funkciója, pl. az *-i* egyaránt lehet kicsinyítő képző, illetve melléknévképző. A XVI. században a következő képzőket találjuk a nevek végén: *-a, -ász, -e, -ész, -fi, -i, -ik, -ó, -ócs, -ók, -ő, -ők, -s, -t*; idegen nyelvi képzők: *-a, -ity* (horvát), *-kó* (szlovák vagy horvát). A XVII. században: *-a, -ász, -csi, -cső, -e, -i, -kó, -ó, -ő, -ők, -s*. idegenek: *-a, -ik* (cseh), *-csik* (szlovák), *-vics* (horvát). Ne tévesszen meg bennünket az idegen képzők látszólagos nagy száma; ezek csaknem megegyeznek az idegen nevek számával is. Természetesen homonimák itt is lehetségesek, pl. az *-a* megvan a csehben, a horvátban és a magyarban is – egymástól teljesen függetlenek.

2. A nevek tartóssága. A XVI. századtól kezdve napjainkig élnek a következő nevek: Bodnár, Elek, Győri, Hegedűs, Kis, Kovács, Lukács, Miklósi, Mizser, Nagy, Pap, Pásztor, Sánta, Szabó, Tóth; a névanyag 9,49%-a. A XVII. századtól: Csontó, Derda, Győri, Hegedűs, Kéméndi, Kis, Kovács, Lukács, Miklósi, Mizser, Móré, Nagy, Nemes, Német, Pap, Pásztor, Szabó, Tóth, Török; a névanyag 19,79%-a. Érdekes megfigyelni, hogy apanév alig-alig fordul elő közöttük. Egyes XVI–XVII. századi vezetéknevek a XIX–XX. században ragadványnévként funkcionálnak. XVI. század: Balog, Bodnár, Fekete, Gábor, Gergely, Győri, Juhász, Kecskés, Kis, Nagy, Poshadt, Sánta, Vas, azaz 8,86%. XVII. század: Gábor, Győri, Juhász, Kis, Nagy, Simon, Vas, azaz 7,29%. Az igazsághoz tartozik, hogy csak a következő nevekről tudjuk biztosan, hogy vezetéknevi eredetűek; *Győri, Simon, Juhász, Vas*.

3. A község lakossága magyar anyanyelvű, s a beköltözött idegen nevéek is jórészt magyarok voltak. A XVI. században (Bucsity, Dravec, Petkó) 1,89%, a XVII-ben (Beda, Bencsik, Dravec, Henc, Keglevich, Orlik, Derda) pedig 7,29%; s ha nem számítjuk a két birtokos nevét (Keglevich, Orlik), akkor csak 5,20. Közülük csak a *Derda* élő név ma is.

4. Az 1. táblázatból azonnal a szemünkbe ötlük az, hogy a neveknek több mint a fele utal a származásra és az, hogy milyen kevés az egyéni tulajdonságot jelölő nevek száma.

5. Az apa (pontosabban: a névadó ős) neve nagyon nagy szerepet játszott a vezetéknevek kialakulásában. A helynévből származó vezetéknevek – a nagy számuk mellett – azt is megmutatják, hogy mi volt a beköltözés fő iránya: észak, északkelet (Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén, Máramaros, Szatmár), de távolabbi és más irányú helységnevek is előfordulnak. A XVII. században kissé változatosabb a kép, bár itt is inkább a szomszédos megyék jöhetnek számításba.

6. Népvénevek is képviseltetik magukat. A magyar népnév teljes hiánya azt mutatja, hogy a lakosság magyar volt, így nem számíthatott megkülönböztető szerepre. Az igaz, hogy a *tót* ekkor még szlávot jelentett, de ezen a helyen csakis a szlovákokra vonatkozhatott (esetleg a csehekre). Horvát eredetű nevünk ugyan van, de maga a népnév hiányzik.

7. Foglalkozásra utal a teljes névanyag csaknem egyharmada. A XVI. századi 34,81% a XVII-ben 26,04%-ra csökken. Az 1500-as évek végén a község nagy fejlődésnek indult. Valószínűleg mezővárossá fejlődött volna, ha Egert el nem foglalja a török. Az 1594-es dézsmajegyzék nyugtatványán a járás (processus) székhelyenként szerepel Daróccal együtt. S ebben az évben a gabonatermelő háztartások száma 46, a bortermelőké 79 (ebből 7 külbirtokos). Persze, vannak olyanok, akik egyaránt érdekeltek a gabona-, illetőleg a bordézsmában, de így is 90-re becsülhető a háztartások száma; ez pedig a

XVI. században igen magas.⁴⁴ Így tehát egy ilyen nagy lélekszámú településen lenniük kellett mesterembereknek (még ha ezek nem is voltak céhbeliak), s ezt mutatják a számok is. Szinte listát állíthatnánk össze a mesterségekből. Feltűnő, hogy a szabómesterséggel több név is összefügg (a XVI. században a Tóth mellett a Szabó a leggyakoribb). Párszor csak utalás történik a mesterségre (pl. Borbélyveje; csak éppen az nem derül ki, hogy az apósnak, azaz a borbélynak mi volt a vezetékneve). Egykor virágzó halászat lehetett a község határában (tavi halászat); erre nemcsak a vezetéknevek, hanem egyes földrajzi nevek is mutatnak.⁴⁵

8. A legszegényebb az egyéni tulajdonságok kategóriája. Alig-alig fordul elő olyan név, amely más vidékre nem jellemző. Úgy látszik, ezeket nem találták identifikáló erőnek.

9. Ezek a nevek is azt bizonyítják, hogy egyes nevek kialakulásának-kialakításának nem egyetlen apópjá volt. Ezt támasztja alá Mező András lektori véleménye. Részletekre is kiterjedő tanácsait e helyen is megköszönöm. Amikor az ember kategorizál, kénytelen a legvalószínűbb etimológiát elfogadni. Így pl. a Báncsi név jelölhet külső tulajdonságot (kancsal), vagy a Fonos a régi fon „erdő” jelentésű szó származéka is lehet vagy az Orlik minden nehézség nélkül származhat a németből is – s itt nem szólva a már korábban feltüntetettekről. Kétségtelenül a legproblémásabb az Esterházy név, amelynek az eredeti jelentését nem ismerjük. Jobb híján került a helynévi kategóriába (kérdőjellel), mivel a XVII. században Eszterháza nevű helység nem létezett.

IRODALOM

- AOH: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Folyóirat. Budapest. I. (1950.)
Beneš, J., O českých příjmeních (Praha, 1970). BSz: Borsodi Szemle. Folyóirat. Miskolc. I. (1955.)
Diószegi: (Diószegi S.,): Orvosi Füvészkönyv . . . Debrecenben, MDCCCXIII.
 ETSz: *Gombocz Z., – Melich J.*, Magyar etymologiai szótár. Budapest, 1914–44.
 FE: *Fényes E.*, Magyarország geographiai szótára . . . I–IV. Pesten, 1851.
 FNEsz: *Kiss L.*, Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980.
Halász E., Germán eredetű személynevek oklevelezésünk kezdeteitől a könyvnyomtatás koráig. Nyelv és Irodalom, Szeged, 1956. 65–101.
Ila B., A dézsma adminisztrációja. Levéltári Közlemények 1940–1 : 223–49.
Kniezsa I., A magyar és szlovák családnevek rendszere. Budapest, 1965. Kézirat
Kniezsa, SzlJsz.: Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Budapest, Akadémiai, 1974.
Melich, SzlJsz.: Melich J., Szláv jövevényszavaink I/1–2. Budapest, 1903–5.
 Melius: *Melius P.*, Herbarium, Bukarest, Kriterion, 1979.; az 1559-ben megjelent eredetinek a kritikai kiadása
 MNy.: Magyar Nyelv. Folyóirat. Budapest. I. 1905.
 MTSz: *Szinnyei J.*, Magyar tájszótár I–II. Budapest, 1893–1901.
Mikesy S., A Törő vezetéknevről. MNy. LXI., 464–5.
Mizser L., Sebestyén. MNy. LXXVII., 85–6.
Mizser L., A helynévkutatás nehézségei. BSz. XXII., 3:82–4.
Mizser L., Cserépvár 1568. évi leltára. MNy. LXXIII., 380–2.

44. *Mizser L.*, Cserépfalu személynevei, 20–1.

45. *Mizser L.*, BSz. XXIV., 3:38.

- Mízer L.*, Cserépvár 1568. évi leltára. MNy. LXXIII., 380–2.
Mízer L., Cserépfalu személynevei – 1548–1720. Budapest, ELTE, 1980.
Mízer L., Cserépvár története. BSz. XXIV., 3:35–41.
Németh Gy., Magyar und Mišer. AOH XXVI., 293.
 NI: *Nagy I.*, Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XII. Pest, 1857–68.
 NySz.: *Szarvas G.*, – *Simonyi Zs.*, Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelv-
 újtásig I–III. Budapest, 1890–3.
 OklSz.: *Szamota I.*, – *Zolnai Gy.*, Magyar oklevél szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.
 Budapest, 1902–6.
 OrmSz.: Ormánysági szótár. Kiss Géza hagyatékából szerkesztette: *Keresztes K.*, Budapest, 1952.
 Pais-Eml.: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai.
 Szerkesztette: *Bárczi G.*, és *Benkő L.*, Budapest, 1956.
Szabó L., Jászság. Budapest, Gondolat, 1982.
 TESZ: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerkesztő: *Benkő L.*, Buda-
 pest, 1967–76.

FAMILIENNAMEN IN CSERÉPFALU IM 16-TEN UND 17-TEN JAHRHUNDERT

(Auszug)

Mit der Forschung der historischen Familiennamen hat man sich in Ungarn sehr wenig beschäftigt. Bis jetzt sind nur Sammlungen erschienen. Das Material der vorliegenden Abhandlung ist als der 27. Band der Ungarischen Datensammlung von Personennamen erschienen (Personennamen von Cserépfalu 1548–1720). Des Namenbestand einer Gemeinde ist zwar nicht gross, aber auch damit versuchen wir unseren Rückstand nachzuholen. Bis jetzt haben die Deutschen, die Engländer, die Sowjeten, die Tschechen usw. Familiennamensammlungen herausgegeben, und wir Ungarn sind jetzt erst am Anfang. Cserépfalu ist das erste in dieser Reihe, weil ich mich damit beschäftige, das ist mein Forschungsgebiet. Ich habe die Namensammlung aufgrund der dikaler und dezimaler Registrierungen zusammengestellt, aber ich habe auch die Urbarien, die Briefe und wirtschaftliche Hinweise, die mehrere Namen enthielten, berücksichtigt.

Ich habe insgesamt 254 Familiennamen unter die Lupe genommen. Die selbständigen Namen und die Formvarianten mussten klar abge sondert werden. Ich habe drei Hauptgruppen festgestellt: die Familiennamen, die sich auf die Abstammung beziehen (55,69%) diejenigen Familiennamen, die einen Beruf oder ein Amt bezeichnen (34,81%) und Familiennamen, denen persönliche Eigenschaften zugrunde liegen (9,49%). Diese teilen sich natürlich in kleinere oder grössere Untergruppen. In der Kategorie der Abstammung: der volle Name des Vaters, der Vorname des Vaters, Namen, die sich aus dem Vornamen des Vaters (aus ursprünglichen Personennamen) gebildet haben, der Name des Vaters + die Suffixe, die die Abstammung von ihm bedeuten, andere Namen väterlicherseits, der Name der Mutter, Familiennamen, die auf den Ursprungsort hinweisen (der einfache Ortsname + das Suffix „-er“ = („-i“ im Ung.), Volksname, Niederlassung an einem bestimmten Ort des Dorfes). In der zweiten Kategorie: Benennung des Berufes und des Amtes, Mittel und Produkt des Berufes, in der dritten Kategorie: innere und äussere

Eigenschaft und andere Eigenschaften (z. B.: wirtschaftliche Lage). Die Klassifizierung wird dadurch erschwert, dass einige Namen auch in mehrere Gruppen gehören können.

Die Bewohner des Dorfes sind ungarischer Muttersprache, Fremdnamen kommen nur selten vor. Es ist auffallend, dass mit der Abstammung sehr viele Namen zusammenhängen, besonders gross ist die Zahl der sogenannten väterlichen Namen. Mit Hilfe des Namenmaterials können wir Einblick ins Leben des mittelalterlichen Dorfes gewinnen. Wenn wir auch die anderen Bedingungen in Betracht ziehen, können wir feststellen, dass sich die Namen nicht als dauerhaft erwiesen haben, denn 9,49% der Namen aus dem 16-ten und 7,29% der Namen aus dem 17-ten Jahrhundert leben auch heute noch. Das wird nicht mit der Aus- bzw. Einwanderung sondern mit der Schwankung des Namensgebrauchs erklärt, der Familienname wurde nämlich abwechselnd mit dem Beinamen gebraucht. Es ist nicht zufällig, dass zu den häufigsten Namen heute viele Beinamen gehören. Es ist auch auffallend, dass sich sehr wenige Namen auf die körperlich-seelischen Eigenschaften beziehen.

Lajos Mizser

TÖRTÉNETI ADATOK A TAKTAKÖZ NÉPI ÉPÍTKEZÉSÉHEZ

PÁLL ISTVÁN

A Tisza jobb partján, Tokaj és Tiszadob között meghúzódó taktaközi települések egykori népi kultúrája sokban hasonlít a folyó fentebbi szakaszának két partján elterülő bodroglői és rétközi falvak kultúrájához.¹ Míg azonban az utóbbiak népi építkezéséről már több hosszabb-rövidebb cikk, tanulmány napvilágot látott, addig a Taktaközből hasonló témában igen csekély a publikációk száma.² A századfordulón megjelent monográfia majdhogynem címszavakban tárgyalja az akkor még Szabolcs megyéhez tartozó települések építkezését,³ s napjainkig is szinte ez az egyetlen áttekintő jellegű munka.

Jelen dolgozat egy XIX. század közepi megyei összeírás adatain alapszik.⁴ Az 1843-ban végzett felmérés eredményeképp a 6 taktaközi község (*Tiszaladány, Tardos, Csobaj, Báj, Taktakenéz és Prügy*) adózó lakosságának minden éghető épületét kötelezően összeírták, a birtokosok és a nemesek nagy része pedig önkéntes alapon vett részt a Tűzkármentesítési Intézet által szorgalmazott biztosítási ügyletben. S hogy az összeírás közel teljesnek tekinthető, azt az is bizonyítja, hogy az ekkor számba vett lakóépületek száma az 1828-as⁵ és az 1877-es⁶ lakóházadatok között található (lásd a táblázatot).

Község	Házak száma		
	1828	1843	1877
Báj	70	89	108
Csobaj	70	89	127
Tiszaladány	97	120	145
Tardos	40	47	67
Prügy	98	149	174
Taktakenéz	74	87	97

Az anyag feldolgozásánál a már korábban megjelent, s a Bodroglőben fekvő volt három szabolcsi település népi építkezését tárgyaló munkánk felépítését követjük.⁷

1. Balassa I.—Ortutay Gy., 1979. 39.

2. Petercsák T., 1980. 84–89.

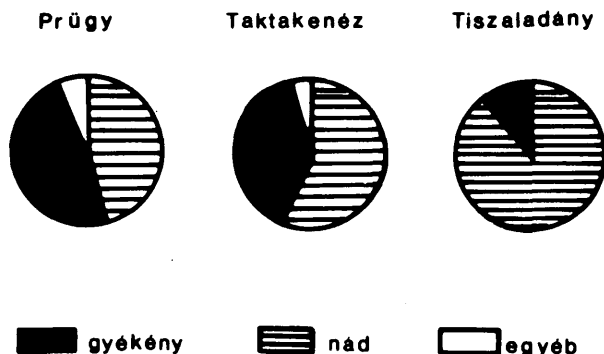
3. Borovszky S., é. n. 178.

4. Szabolcs vármegyei Tűzkármentesítő Intézet iratai. Épület- és termésbecslési összeírások. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (a továbbiakban: SzSzmLt.) IV. A. 19. 1–15. doboz.

5. Nagy, L. 1828. 333–336.

6. A Magyar Korona Országainak helységnévtára. Budapest, 1877.

7. Páll I., 1983. 105–113.

1. kép. A tetőfedő anyagok aránya három taktaközi faluban (1843)

Egy-egy terület természetes növénytakarójának mindig döntő jelentősége volt annak népi építkezésében. Természetes, hogy ez az állítás a Taktaköz esetében is igaz: *Fényes Elek* az összeírást közvetlenül megelőző években megjelent munkájában írja, hogy „a’ Tisza mellékén, a’ Taktaközben, mind legelő, mind rét szerfeletti bőséggel van, csak az á kár, hogy ezeket a’ Tisza árjai, ’s ennek kiszakadó erei gyakran elborítják.”⁸ Az ártér begyűjthető és építkezésre felhasználható termékei tehát szinte korlátozás nélkül álltak a lakosság rendelkezésére. A II. József-féle első katonai felmérés térképlapjai alapján feltételezhetjük, hogy a Tiszát kísérő szegélyerdők az építkezéshez szükséges famennyiség nagy részét biztosították, bár nem hagyható figyelmen kívül a közelben lévő *tokaji kikötő* sem, ahonnan a Máramarosból és Beregből leúsztatott fenyőgerendákat, léceket, zsinelyt szerelhették be az azokat megfizetni tudók.

E rövid bevezető után, az épületek taglalására térve, vegyük először a porta legjelentősebb épületét, a lakóházat.

Lakóházak. A lakóépületek döntő többsége egyedül állt, melléképületek nélkül. Az olyan lakóházak aránya, melyekhez valamilyen gazdasági épületet kapcsolnak (istállót, ólat, színt, kamarát), 7% körül mozgott a települések többségében. A két szélső érték 2,3% (Taktakenéz) és 17% (Tardos). Az épületek *méretei* közül csak a hosszúságot adták meg 4 településen (Bájról és Csobajról hiányoznak ezek az adatok). Eszerint az adózó népesség lakóépületeinek átlagos hossza 6,3–7,1 öl között mozgott (1 öl = 1,89 méter), míg a nemeseknél az értékelhető adatok szerint 8,4 öl (Prügy) és 9,7 öl (Taktakenéz) volt az átlag. Az épületek *szélességét* csupán a nemesi tulajdonú lakóházaknál (kertészház, bacsóház, béresház, tiszt lakás, molnárház stb.) adták meg. Ezek átlagos szélessége 3 és 1/2 öl körül mozgott. A földbirtokosok kastélyait ebbe nem vettük bele, hiszen megjelenésükben kitértek azok közül: Báji Patay Lajos prügyi kúriája 16×7 öles, Patay József báji kastélya pedig 15×10 és 1/2 öl alapterületű volt; Drevenyák Ferenc táblabíró taktaközi kastélyát 14×7 ölesre építették.

A lakóházak *falának anyagáról* igen kevés információval rendelkezünk. Ez nem is csoda, hiszen az összeírás során csupán az éghető anyagokat kellett számba venni, amibe a

8. *Fényes E.*, 1836–40. IV. 211.

földből vagy kőből, téglából készült falak nem tartoztak bele. (Más kérdés, hogy a megye sok településén ezen adatokat is feltüntették!) A falak éghető részének számított a sövényfal (a patics), amely nagy hő hatására a kívül-belül rátapasztott sár között is meggyulladhatott. Ilyen épületet csak négyet írtak össze a hat településen (egyet Taktakenézen és hármat Tiszaladányban). A házak sárfalát merevítő, tetőtartó oszlopok is megéghettek, ezért vettek számba Tiszaladányban 16 ilyen lakóépületet (az összes lakóépület 13,3%-át).

A lakóházak *tetőszerkezetének* anyagáról nincsenek értékelhető adataink, csupán Drevenyák Ferenc taktakenézi kastélyáról jegyezték meg, hogy „álló székekre” épült, s hogy gerendákkal és szarufákkal van ellátva. Némileg több adatunk van a *padlás* anyagáról, bár ezek is a földesúri tulajdonban lévő, s a szegődött munkásoknak lakás céljaira biztosított épületekben találhatók: Prügyön és Taktakenézen 10 deszka padlású épületet írtak össze. Tardosról egy „4 öles bogárhátú ház”-at is említettek, ami éppen a padlás hiányáról tanúskodik.

Legtöbb adatunk a *tetőhéjazat* anyagáról gyűlt össze. Itt látható leginkább a természeti környezet meghatározó jelentősége, de erről fentebb már szóltunk. Szinte kizárólagosnak tekinthető a *nád* és a *gyékény* tetőfedésre való felhasználása mind az adózók, mind a nemesek épületeinél (lásd az ábrát!). A három település (Prügy, Taktakenéz és Tiszaladány) lakóépületeinek adatait összevetve azt tapasztaljuk, hogy még az arányok is hasonlóak a nád és a gyékény alkalmazásánál az adózók és a nemesek épületeinek vonatkozásában. Tardoson a 47 lakóház közül 19-nek nádból volt a teteje (a többiét nem jegyezték fel). A fenti anyagokon kívül még néhány lakóházat gazzal, szalmával is fedtek, s összeírtak néhány nemesi tulajdonban lévő *zsindelyes* (Prügyön 3, Bájón 4, Taktakenézen 1 épületet) és Prügyön 3 *zsiapos* fedelű házat is.

Gazdasági épületek. A gazdasági épületek közül először az *istállót* vagy ólat vizsgáljuk meg. *Fényes Elek* már idézett munkájában Bájrról és Prügyről is megjegyezte, hogy „szép szarvasmarhát tenyészt”,⁹ ami érthető is, ha a természeti viszonyokat tekintjük. E hírnév bizonyára az uradalmakban folyó nagyméretű marhatenyésztésnek köszönhető, hiszen több tekintélyes méretű istállót összeírtak, s ezt a fentiek bizonyítékának tekinthetjük. A „Tekintetes Hofman Úr” prügnyi „jószágában” találtak egy 45 öl hosszú és 6 és 1/2 öl széles nádfedélű épületet, s a már többször említett Drevenyák Ferenc taktakenézi majorjában 3 nagyméretű istállóban tartottak állatokat. (Ezek közül kettőt ekképpen írtak le: „Bivály Estálló és kotsi szín egy fedél allat, 16 öl hosszú 4 öl széles deszka padlással, gyikényel fedet éghető teteje” 800 frt-ot ért; a második az „Ökör Istálló, s egéb Istálokak egy fedél alatt, 36 öl hosszú 5 öl széles gyikényel fedet teteje s éghető részei” 700 forintot értek.¹⁰ Patay József báji épületei közt egy 26 öl hosszú, gyékénnyel fedett „gulya akol félszer”-t is összeírtak.

Az adózók tulajdonában lévő istállók, ólak nagy része önállóan, a háztól elkülönülve állt a portán (Bájón néhány helyen kettő is), bár mindegyik településen akadt néhány (2–8) istállóval egybeépült lakóépület is. Az istállók legtöbbször valamilyen más gazdasági épülettel kerültek egy fedél alá (kivéve Taktakenéz, ahol az istállók több mint

9. *Fényes E.*, 1836–40. IV. 239., 243.

10. *SzSzmLt. IV. A. 19. 10. N° 801.*

95%-a állt egymagában, de Tardoson csupán egyharmaduk, Tiszaladányban pedig kevesebb mint negyedrészüik volt egyedülálló épület). Leggyakrabban szekérszinnel építettek istállót egy tető alá (Tiszaladányban pl. az istállók közel fele volt szekérszinnel összeépítve, de Tardoson 41%, Bájón 40% volt az ilyen épületek aránya). Jó néhány fajta más gazdasági épület (különböző színek, sertésólak, kamarák, juhaklok stb.) társult alkalmaként az állatok eme hajlékához.

A különálló istállók hosszának átlagát 4 településen (Prügyön, Taktakenézen, Tardoson és Tiszaladányban) tudtuk kiszámítani. Az adatok szerint az adózók ezen épületeinek hossza 5–6 öl között mozgott, de a prügyi nemesek tulajdonában lévő istállók átlaga meghaladta a 6 ölet (az adózók – nemesek istállóinak hosszúságának aránya e két községben 5,2 : 6,1 öl volt). E gazdasági épületek falának anyagát – a lakóházakéhoz hasonlóan – néhány kivételtől eltekintve nem írták össze. Csupán a tiszaladányi istállók egy részéről (pontosabban 41,5%-áról) jegyezték fel, hogy azok „czulápra” épültek, s Taktakenézen és Prügyön említettek még 4 paticsos falú és 3 sövényből készült istállót. A tetők héjazatát legnagyobb részét gyékényből és nádból készítették (Prügyön 57 : 26, Taktakenézen 16 : 22 a számarány a két vízínövény között, s Tiszaladányban – ahol a 106 istálló közül csak 40-nek közölték ezt az adatát is – 38 nád és 2 gyékényfedelű épületet írtak össze.) Ezenkívül volt még néhány zsúp-, szalma- és zindelyfedelű építmény is, melyek nagy részét nemesek birtokolták.

Másik, szintén állatok tartására szolgáló és igen nagy számban készített épület a disznóól volt. Igen sok sertést tarthattak a Taktaközben, mivel jó néhány portán több disznóólat is összeírtak. Prügyön 27 helyen volt 2 disznóól, de Bájón is meghaladta a tízet az olyan porták száma, ahol két sertésólat találtak. Tardoson és Bájón több olyan telek is volt, ahol 3 disznóól szolgált az állatok tartására (pl. „sertésól 3. egy végtibe”). A disznóólak többsége önálló épületként állt a telken, de közülük igen sokat más gazdasági épülettel (szekérszín, kamara, juhakol, istálló, góré stb.), sőt lakóházzal is egy fedél alá építettek. Anyagukról csupán Bájón és Tiszaladányban jegyezték fel számunkra fontos adatokat. Ezek szerint a bájiak disznóólainak többsége (66 darab – 68%) deszkából készült, míg 12,5%-ukat sövényből fonták, de akadt egy „czulápra” épített épület is. Tiszaladányban a 139 disznóól közül (a 152 közül ennyinek adták meg az adatait) 44 készült deszkából (31,6%), míg 38 culápon állt (27,3%), 18 pedig paticsból épült (12,9%). Prügyön 2 „rót ól”-at is összeírtak („3 1/2 ölles Rót ol deszka és gyikény fedelével” 20 frt értékben).¹¹ Az épületek egy részéről azt is megírták, hogy azok hidlásosak (Tiszaladányban 37,5%, Prügyön 28,3%-uk volt hidlásos). Méretükről csak Prügyről közöltek adatokat. Itt az adózók disznóólainak átlagos hossza 2 öl, a nemeseké közel 3 öl volt, ám majd 40%-uknál 1 □-öles épületet írtak össze.

Szintén csak Prügyön jegyezték fel 42 disznóól fedelének anyagát: 35 gyékény- és 7 nádtető épületet tartottak említésre érdemesnek. A nagybirtokosok néhány, az átlagosnál valamivel hosszabb sertésólat nem tárgyaljuk külön, ám két prügyi sertésakolról érdemes említést tenni: Lihesán Márton az Almási familiától bérelte a 150 frt-ra becsült épületet („sertés akoly sövényből fonot 21 öl hosszú zsúp fedőlék állat, egészen eghettő”¹²), míg Patay Józsefnek a prügyi „rész birtokában lévő épületek” közé tartozott

11. SzSzmLt. IV. A. 19. 3.

12. SzSzmLt. IV. A. 19. 12. N° 1794.

egy „sertés akol sövényből fonva szélessége 8 öl, hosszasa 15 öl kevés sás fedéllel” 50 frt becsült értékben.¹³

A legelőbőségnek köszönhetően a Taktaközben igen szép számú juhot tartottak. A birtokosok közül Patay Józsefnek Prügyön és Bájón is nagyméretű *juhtartó épületei* állottak (Prügyön a zsúppal és gyékénnyel fedett „juh fészter” 29 öl hosszú volt, a báji zsidelyes „bírke hodáj” pedig 44×4 öles méretével és 900 frt becsértékével a tulajdonos legjelentősebb épületeinek egyike volt). A Prügyön is birtokkal rendelkező Báji Patay Lajos béresistállóval egybeépített „birka hodáj”-a a maga 44×5 öles alapterületével még az előbbieken is túltett, s ezen kívül még egy 26 öles deszka oldalú, nádfedeles esztrenga is volt a birtokában. Az adózók közül néhánynak szintén volt *juhszínje* (-*akolja*, -*óla*, *esztrengája*); Tardoson 7, Csobajon 3 ilyen épületet írtak össze. Tiszaladányban 21 gazdának 22 juhtartó építménye volt. Ezek nagy része valamilyen más épülettel állt egy fedél alatt (sertésóllal, szekérszínnel, góréval, kamarával stb.). Hosszuk 5–8 öl között volt, de a tiszaladányi Kertész József egy 22 öles szekérszínrel egybeépült esztrengának is gazdája volt, s ugyancsak az ő portáján állt „Egy Juh szín Góréval patsittal”.¹⁴

Néhány *méhest* is találtak az összeírás alkalmával. Prügyön 1845-ben Halgato István építményei közt volt egy „hat öles méhes ujonat épült sövényből” 25 frt értékben; ugyanekkor jegyezték fel, hogy nemes Buzási József bővítette a korabeli összeírásban már szerepelt 2 és 1/2 öles nádas méhesét, s az az akkori 3 forint helyett már 77 frt-ot ért.¹⁵ Bájón a helybeli ref. lelkésznek volt még egy méhekkal teli méhese.

A földműveléshez kapcsolódó épületek közül legnagyobb méretűek a *csűrök* voltak, de ezek a Taktaközben csak a nagybirtokosok majorjaiban álltak. Drevenyák Ferencnek Taktakenézen két csűrje is volt. Mindkettő fenyőfa oldallal, gerendákkal és szarufákkal készült, náddal és gyékénnyel volt fedve, csupán méretükben volt különbség: a „Nagy Csűr” 13×9 öles, a „Kis Csűr” 17 és 1/2×5 és 1/2 öl alapterületűre épült, s 900, ill. 500 frt-ra becsülték őket; az elsőben ezer kereszt „gabona” (rozs), a másodikban 50 kereszt búza és 500 kereszt zab volt az összeírás idején. Patay József Bájón egy 3000 forintra becsült, az előzőeknél nagyobb méretű, 30×10 öles zsidelyes csűrűt birtokolt és nemes Patay Istvánnak is volt Prügyön a „helységen kívül” egy fából épült, zsidellyel fedett, 12×8 öl alapterületű csűrje.

A szemes gabonát vagy magtárban, vagy magtartó színekben tárolták. *Magtárak* (az összeírásban „*granárium*” vagy „*granáriom*” alakban szerepeltek) csak a nagybirtokosok tulajdonában voltak, s Prügyön kettőt, Csobajon és Taktakenézen egyet-egyet írtak össze belőlük. A Drevenyák Ferenc taktakenézi majorjában álló „Granáriom 10 öl hosszú 5 öl széles, gyikénnyel fedet teteje gerendával, deszka padlással és pádimentommal” 700 frt-ra becsültetett.¹⁶ *Magtartó* vagy *magszín*ekben szintén szemes gabonát tartottak, de ezek kis értékű, kisméretű épületek voltak. Prügyön egy 3×2 öles nádfedeles magszín 25 frt-ra, Tardoson egy 3 öl hosszú „magtartó és pejvás színt” 12 frt-ra becsülték. A Taktaközből nincs rá adatunk, de a Nyírségből tudjuk, hogy ezekben a színekben hombárokban vagy szuszékokban tárolták a szemes „életet”.

13. SzSzmLt. IV. A. 19. 4.

14. SzSzmLt. IV. A. 19. 3.

15. SzSzmLt. IV. A. 19. 10. N° 803.

16. SzSzmLt. IV. A. 19. 10. N° 801.

Valószínű, hogy a három másik taktaközi településen összeírt „*garmada*” vagy „*garmadás*” színek hasonló funkciót tölthettek be, mint a magtartó vagy magszínek. Az 1864-ben megjelent „A magyar nyelv szótára” szerint a *garmada* „Általában halom, rakás, melybe valami öszve van hányva; különösen nyomtatott vagy csévelt gabona, midőn halomra hányják, akár polyvájában, akár felszórva.”¹⁷ *Selmeczi Kovács Attila* említi egy munkájában, hogy az észak-magyarországi csűrökben a tisztítás („szórás”) előtt külön tárolóhelyiségben, a *garmadás*ban tárolják a szemnyerés során kikerült gabonaszemeket.¹⁸ Bájón, Csobajon és Tiszaladányban 11 ilyen épületet írtak össze, de itt nem a csűrök elrekesztett részeként álltak, hanem többnyire istállóval, kamarával vagy szekérszínnel épültek egy tető alá. Méretükről egy báji adat: Patay József náddal fedett *garmadás* színe a vele összeépített szekérszínnel együtt 5×3 öles volt, s 60 frt-ot ért, de két tiszaladányi, „czulápra” épült és istállóval egy fedél alatt álló „*garmad színt*” 252, ill. 255 forintra becsülték.

*Kamarák*ban is tároltak gabonát, de ezeknek az épületeknek más tároló funkciójuk is volt. Nem tudjuk, hogy a lakóházakkal egy tető alá hol és milyen mértékben épültek kamarák, mert az összeírásban ezek csak elvétve szerepelnek. Tiszaladányban az 51 összeírt kamra közül csupán 7 volt a lakóházzal egy fedél alatt, a többit különálló építményként jegyezték fel. A többi településen is főként a „külső kamarákat” írtak össze. Ezek egy része valamilyen más építménnyel került egy fedél alá (Bájón pl. a 32 külső kamara közül 15 volt egyedülálló épület, a többi különféle színekkel, disznóolakkal, istállókkal stb. épült egybe). Prügyön több adatot feltüntettek, így lehetőségünk volt a tetőhéjazat és a méret vizsgálatára is. A 39 kamra közül 33 az adózóké, 6 a nemeseké volt. Átlagos hosszuk 3,5, ill. 4 öl; 27-et gyékény-, 12-t nádtető borított. Tiszaladányban 17 kamara „czulápra” épült, s itt 4,6 öl volt azoknak az épületeknek az átlagos hossza, amelyeknél ezeket az adatokat is feltüntették.

A kukorica tárolására *górék* szolgáltak, de ilyen építményeket csak Bájón és Tiszaladányban írtak össze, mégpedig összesen 28-at. Valószínűnek tartjuk, hogy a többi településen a kukoricát egyéb helyeken: padláson, kamarákban tartották (erre a megye más területeiről igen sok adatunk van). Tiszaladányban valamennyi *góré* egyéb épülettel – leggyakrabban sertésóllal, kamarával és juhszínekkel – került egy fedél alá. Értéküket 26 frt 30 xr és 147 frt közötti összegre becsülték, bár ez az érték mindig a velük egybeépített más gazdasági épületek milyenségétől függött. Egyetlen uradalmi *góré*ről van tudomásunk: Bájón Patay József 24×1 öles zsindeles *góré*ját 200 frt-ra értékelték.

A portákon többfajta *szín* is helyet kaphatott. Leggyakoribbak a *szekérszínek* voltak, s ezek többségét – mint arra már a fentebb tárgyalt épületeknél rámutattunk – más épületekhez kapcsolták. Az udvaron egyedül álló *szekérszín*ek átlagos hossza Prügyön 3,6 öl volt, de Patay József báji zsindeles kocsiszíne elérte a 7 ölet. Igen gyér a *szekérszín*ek anyagára vonatkozó adataink száma, de annyit tudunk, hogy pl. Prügyön voltak ágasra épült, sövényfalú *szekérszín*ek is, Taktakenézen pedig nádfedelű *szekérszín*t is összeírtak.

Sok egyéb *szín* szolgált még a különféle tevékenységek, foglalkozások üzésére. Bájón igen nagy számban (27 darab) voltak *fejőszín*ek, és Tiszaladányban is találtak ilyen

17. Czuczor G. – Fogarasi J., 1864. II. 1035.

18. Selmeczi Kovács A., 1976. 73., 97.

építményt. Majdmindegyik községben felbecsültek néhány *pelyvás* vagy *polyvás* színt (Prügyön „nádból polyvás ól”-at), s Tiszaladányban még egy-egy culápra épült *kaskötő* és *faragó színt* is összeírtak, de ezek már nem voltak olyan általánosak, mint az előbbiek.

A telekhez hozzátartozott még az azt körbefogó *kerítés* is, bár erről szintén kevés adattal rendelkezünk. Prügyön 20 helyen írtak össze *palánk-* vagy *deszkakerítést*, melyek hossza 4 és 22 öl között volt, s valószínűleg az utcai részen kerítették a portát. A telek egyéb (nád- és sövény-) kerítését bizonyára nem tartották érdemesnek a biztosításra, mert nem valószínű, hogy másutt nem kerítették volna be az udvart (a megye egyéb területeiről származó adataink erre engednek következtetni). Ugyanitt Patay Lajos szérűskertjét 135 öles deszkakerítés fogta körül, míg „más deszka kerítés a' belső Kert kerül” 73 ölet tett ki.¹⁹

Közösségi épületek. A közösség tulajdonában lévő épületek közül a legfontosabb a „*Helység Háza*” volt. Prügyön erre egy 9 és 1/2 öl hosszú, gyékénnyel fedett épület szolgált. Hasonló volt a taktakenézi helységháza is, csak 1/2 öllel hosszabb és a duplájára (200 frt-ra) becsülték. Ezen kívül volt még a helységek birtokában *pásztorház* (Bájon, Taktakenézen és Tiszaladányban – utóbbi helyen ez egy 7 és 1/2 öles nádfedeles épület volt), *csődöristálló* és *bikaöl* (Báji) is. Prügyön egy 5 és 1/2 öles, nádfedeles istállót és egy 33 öl hosszú, deszkából készült nádtetős „akoly”-t birtokolt a helység. Mint községi alkalmazottnak, a nótáriusnak is a közösség adott épületeket. Tiszaladányban a „Notarius kvártély”-hoz egy 10 öles nádfedeles ház, egy 5 öles szintén nádas kamara, két 6 öles nádtetős istálló, egy culápon álló, nádas juhszín és egy sertésóllal egybeépített „patsitos szekérszín” tartozott.

A földesurak tulajdonában lévő, de közösségi célokat is szolgáló épületek közül elsőnek a *száraz malmokat* említhetjük. Bájon és Taktakenézen 2–2, Csobajon 3 malmost írtak össze (az utóbbi helyen Bártzy Anna asszonynak még az összeírás évében – 1843-ban – leégett a falu közepén álló egyik malma). A hét malom közül négyet náddal, kettőt zsindelel és egyet gyékénnyel fedtek. Egy-egy malom értéke 1000 frt körül volt. Drevenyák Ferenc taktakenézi malmait a következőképpen írták le: „Két Száraz Malom nádal fedet. czulápostol, szarufástol, és deszka malom házal” 200 frt becsértékkel.²⁰ Prügyön Sindely Józsefnek egy *olajütő* volt a birtokában. A „6 1/2 öles olaj ütő sajtó masinájával tetejével” 100 forintot ért.²¹

A *kovácsműhelyek* közül a Patay Józsefé Bájon egy 9×3 öles, gyékénnyel fedett épület, a Patay Lajosé pedig Prügyön egy 4×3 öl alapterületű, zsúpfedeles építmény volt. Bájon és Prügyön egy-egy kisméretű és kis értékű *mészárszék*, s ugyanezek a helyeken egy-egy *kocma* is állt a lakosság szolgálatában. Bájon valóságos „épületkomplexum” volt a Patay Józsefé: kocma, pálinkaház és sőreöl is volt a 24 öl hosszú, 4 öl 3 sukk széles, zsindeletetős épületben. Prügyön és Csobajon haszonbérbe vették ki a kocsmákat. Prügyön Lihasán Márton a „közös árendális kortsmának” fele részét bérelte, míg Csobajon Morgenstein Izraelné mind a belső, mind a Szeles nevű kocsmát teljes egészében birtokolta.

19. SzSzmLt. IV. A. 19. 4. N° 385.

20. SzSzmLt. IV. A. 19. 10. N° 801.

21. SzSzmLt. IV. A. 19. 3.

IRODALOM

- Balassa I. – Ortutay Gy.*, 1979. Magyar néprajz. Budapest
Borovszky S., (szerk.) é. n. Szabolcs vármegye. Budapest
Czuczor G. – Fogarasi J., 1864. A magyar nyelv szótára, Pest
Fényes E., 1836–40. Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja ...
Pest
Nagy, L. 1828. Notitia Hungariae ... Buda
Petercsák T., 1980. A Taktaköz kutatása és néprajzi sajátosságai. HOM Közl. 18.
Páll I., 1983. Adatok a Bodrogeköz népi építkezéséhez. HOM Közl. 21.
Selmeczi Kovács A., 1976. Csürös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Debrecen. Műveltség és Hagyomány, XVIII.

HISTORISCHE DATEN ZUM VOLKSBAU DES TAKTAKÖZ

(Auszug)

Die Abhandlung ist aufgrund einer Zusammenschreibung für die Versicherung gegen einen Feuerschaden Mitte des 19. Jahrhunderts entstanden, und behandelt den Volksbau 6 Siedlungen (Tiszaladány, Tardos, Csobaj, Báj, Taktakenéz und Prügy), die damals dem Komitat Szabolcs angehörten. Neben den Baustoffen, die die natürliche Vegetation des Gebietes sicherte, werden auch die auf der Theiss geflossenen Tannenhölzer von Bereg und Máramaros eine bedeutende Rolle in den Bauarbeiten gespielt haben. Die Arbeit behandelt zuerst die Wohnhäuser, den Stoff der Wände und die Dachkonstruktion. Der Eigenart der Zusammenschreibung entsprechend werden die Dachschalungen viel ausführlicher behandelt und sie werden auch am Graphikon gezeigt. Die wichtigste Feststellung der Arbeit ist, dass dabei fast ausschliesslich Wasserpflanzen verwendet wurden (Schilf, Rohrkolben).

Von den wirtschaftlichen Gebäuden zieht die Arbeit die Ställe, die Schweinställe, die Schafstände und die Bienenhäuser, die sich meistens in von den Wohnhäusern separierten Gebäuden befanden, in Betracht. Der Verfasser arbeitet auch hier mit der gleichen Methode wie bei den Wohnhäusern. Von den wirtschaftlichen Gebäuden, die mit dem Ackerbau in Beziehung waren, waren die Scheunen am grössten, die nur in den Meierhöfen des Grossgrundbesitzes gebaut wurden. Getreide wurde ausserdem in den Getreidespeichern, Kornspeicherschuppen und in den sogenannten Schichtschuppen gespeichert. Die Arbeit behandelt den Bau der Kammern, Maisscheunen und Schuppen, die verschiedenen Zwecken dienen.

Die Arbeit wird mit der Behandlung der Gemeinschaftsgebäude des Gemeindehauses, der Hirtenhäuser, der Zugmühlen, Schlächtereien und Kneipen, die im Besitz der Ortschaften waren, geschlossen.

In der Arbeit wird es ausser der Gebäude der Bauern auch von denjenigen Gebäuden gesprochen, die den gleichen Zwecken dienen, aber in den Gutshöfen zu finden waren. Aufgrund dieser Tatsachen kann man gewisse Vergleiche ziehen.

István Páll

RÁTKA, HERCEGKÚT ÉS KÁROLYFALVA NÉPI ÉPÍTÉSZETE

KAVECSÁNSZKI GYULA

Rátka, Hercegekút (Trautsondorf) és Károlyfalva (Karlsdorf) a „történelmi Zemplén” területén a Hegyalján található. Ez területileg a hegység déli, délkeleti és délnyugati szegélyterülete. A Hegyalja, a Zempléni hegyvidéken megkülönböztetett négy etnográfiai terület egyikét jelenti.¹ A XVIII. sz.-tól itt alakul ki folyamatosan a Hegyalja híres szőlő- és bortermelő gazdasága. A történelem viharai nem kímélték ezt a vidéket, emlegetik a szabadságharcok földjének is. A táj kultúrája nagy hatással volt az egész magyar népre, itt alakult ki az irodalmi nyelv.

Rátka a hasonló nevű patak mellett fekvő település, Tállyától alig két km-re található. Lakói eredetileg magyarok voltak. A falu első birtokosai 1456-ban a Kállayak voltak. A község ebben az időben *Rathka* alakban szerepel, 1549-től több család is birtokolta. 1567-ben a töröktől elpusztított falvak között sorolják fel. 1592-től Melczer Péter a földesúr, majd ezt követően Alaghy Ferenc és a Rákócziak. 1647-ig a község a tállyai vár tartozéka volt, 1674-ben Regécz várának adózott. 1750-ben Johan Leopold Donath Trautson herceg németeket telepített a faluba. A hercegi család kihalása után a kincstár kezelte, majd 1808-ban herceg Bretzenheim Károly Ágostnak iktatták birtokába. Később a Melczer család, majd báró Melliott György is birtokolta. Nevüknél fogva említést érdemelnek a ma is használatos földrajzi nevek: Medgyes, Istenhegy, Vargapadihegy és Holt-völgy (dülő nevek). Rátkával együtt említenek némely XV. sz.-i oklevelek egy *Koldó* nevű falut is, mely akkoriban a tokaji vár tartozéka volt. Ennek ma a *Kódu* nevű patak tartja fenn emlékét.²

Hercegekút (Trautsondorf). Területileg a Rákócziak birtokához tartozott. 1750-ben Trautson herceg ide is németeket telepített a Schwarzwaldból. A falu történelmét ettől az időtől lehet nyomon követni. Az alapító család kihaltával a községet a sárospataki uradalomhoz csatolták. Nevét a múlt század végén változtatták Hercegekútra, utalásképpen a betelepítő hercegre 1903-ban a falu nagy része leégett.³

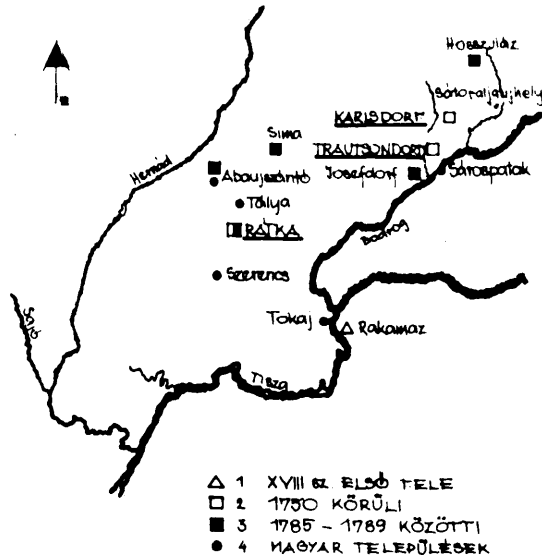
Károlyfalva (Karlsdorf). A Rákóczi-féle birtok része volt, Sárospatak szomszédságában. 1752-ben Trautson herceg erre a területre is német telepéseket hozott és a telep fia, Károly után nevezte el. A család kihalása után a falu a kir. kamarai uradalom része lett. 1841-ben és 1894-ben jórészt leégett.⁴

1. Szabadfalvi J., 1981. 12–13.

2. Fényes E., 1844. 410.; Borovszky S., 1940. 207., 102.

3. Fényes E., 1844. 411.; Borovszky S., 1940. 52., 196.

4. Fényes E., 1844. 408.; Borovszky S., 1940. 58., 198.

1. kép. Német települések a Tokaj-Hegyalján

Mindhárom falu történelmében döntő jelentőségű a XVIII. sz. elején, az 1750-es években végrehajtott telepítés. A töröktől elpusztított Rátka helyén új falut építettek a betelepített németek, Hercegekút és Károlyfalva történelmét pedig a telepések megérkezésétől lehet számítani, hiszen a falvak helyét jórészt erdőből kellett kiirtani. A magyarországi német telepítésnek több oka is volt.

A XVIII. sz. elején 1711-ben, a Rákóczi szabadságharc bukása után a hatalmas birtokokat az egész országban a Habsburg-ház hűséges nagyobb részét osztrák, német kiszolgálói kapták meg. Az új birtokosok hozzákezdtek az elnéptelenedett területek betelepítéséhez, a szétzilált gazdaságok beindításához. Természetesen elsősorban Németországból hoztak parasztokat (Bauern) vagy obsitos katonákat (ausgedinte Soldaten), akiket jobban ismertek és akiknek munkájában jobban megbíztak. A telepítést (Kolonisation) az egyház is támogatta, mert a német parasztok egy része katolikus volt és ez kedvezett a katolicizmus erősítésének. A telepítések részben állami, részben magán kezdeményezésűek voltak. A Tokaj-Hegyalján a XVIII. sz.-ban három telepítési hullám ismert, melyet a betelepítés térképén jól nyomon lehet követni.⁵ A Rákóczi-család birtokait az osztrák Trautson herceg kapta. Rátka, Károlyfalva és Hercegekút telepítése a herceg magánjellelű kezdeményezése volt az 1750–1754-es években.⁶ (1. kép).

A gazdasági okok mellett a telepítések politikai oka volt, hogy az országban tovább növekedett a német nemzetiségi területek száma, ez a Habsburg-ház helyzetét szilárdította. A németek vándorlásának (Wanderschaft) németországi okai is voltak.⁷

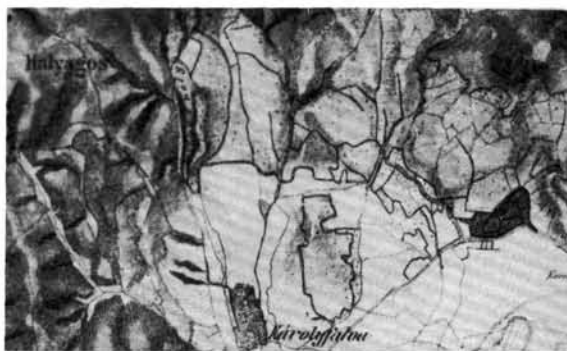
5. Balassa I., 1975. 72–80.

6. Balassa I., 1975. 67–68–70.

7. Balassa I., 1975. 69.; Lengyel I., 1969. 234–240.

2. kép. Rátka a II. katonai felmérés idején (1829–1866) Bp. Hdt. Múzeum

3. kép. Károlyfalva a II. katonai felmérés idején (1829–1866) Bp. Hdt. Múzeum

A XVIII. sz. elején Németország egyes részein, de főleg Baden-Württemberg tartományában a lakosság számának nagyarányú növekedése elszegényedéshez vezetett és ezért sokan indultak vándorútra munkát és új hazát keresni.

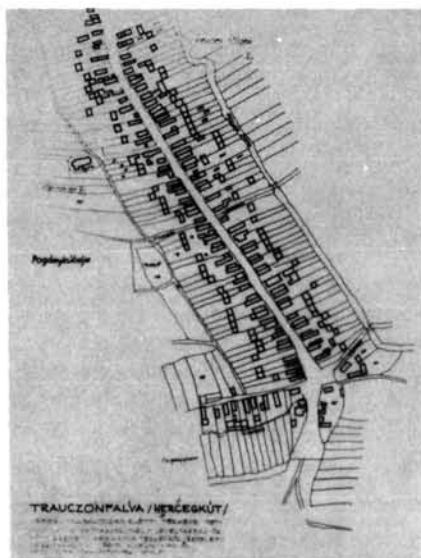
A hagyomány szerint és a kutatások alapján is megállapítható, hogy a három falu telepesei Badenből, a Fekete Erdőből (Schwarzwald) jöttek, feltehetően *Schiltach* és *Lehengericht* vidékéről.⁸ E tájra jellemző neveket lehet találni, ilyenek: Herkli, Progli, Merli, Kerli, Matesz. A távoli német tájak emlékét őrzik a dülő nevek is pl.: Hübel-dülő, Hin- és Um dülők Károlyfalván. Mindezt a falu öregjei is így tudják. Károlyfalván *Lauber József* Rákóczi u. 67. sz., valamint *Burger Ignác* tudomása szerint 16 család jött és később három visszament. *Balassa Iván* is 16 családot említ. 1785-ben újabb 29 család települt ide. A családok 15 hold földet kaptak és kaszálót. Ez több volt mint amit Hercegkút és Rátka telepesei kaptak és ez kezdeti előnyhöz és jobb módhoz vezetett. Ugyancsak Balassa említi, hogy Károlyfalva lakói valószínűleg 1752-ben települtek át Hercegkútról a jobb életfeltételek miatt. A német telepések jól értettek a szőlőműveléshez. A károlyfalviak mint vincellérek is dolgoztak a környéken.⁹ A hercegkútiak télen az erdőben dolgoztak, nyáron elszegődtek részes aratónak. A rátkaiak országos hírű dohányt termesztettek.¹⁰ A legjellegzetesebb német családnevek ma is megtalálhatók. Ilyenek: *Stumpf, Lauber, Hauser, Burger, Frei* stb.

Település képe – Telek. A Zempléni-hegység rendkívül tagolt térszíni formái jelentős mértékben meghatározzák a falvak, települések szerkezetét. A hegység belsejében a domborzati viszonyok miatt a települések terjeszkedési lehetősége erősen behatárolt, rendszerint egy-egy patak vagy út vonalát követi és egyetlen utcából áll. A Hernád völgyében és a Hegyköz belső medencéjében a többutcás megjelenés a jellemző. Morfológiai szempontból Rátka, Hercegkút és Károlyfalva egyaránt a soros utcás, szalagtelkes települési formába sorolható. Az itt közölt katonai felmérések térképanyaga és az úrbéri

8. *Lengyel I.*, 1969. 234–240.

9. *Balassa I.*, 1959. 45.

10. *Fényes E.*, 1844. 410.

4. kép. Herceggút úrbéri szabályozás előtti térképe (1871)

5. kép. Károlyfalva határának rendezés utáni térképe (1879. IX. 12.)

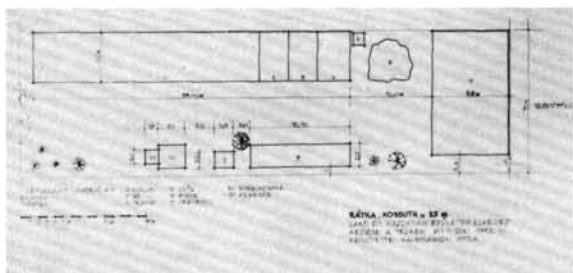
szabályozás térképei ezt kellőképpen dokumentálják, bár meg kell jegyezni, hogy Rátka I. katonai felmérésénél a faluszerkezet meglehetősen „rendezetlen” és csak a II., III. katonai felmérésénél rögzített faluszerkezet a soros utcás (2–3. kép).

A soros utcás, szalagtelkes települési forma jellemzője, hogy a telkek keskenyek és sorban egymás mellett egy út, vagy patak mellett helyezkednek el. Jellemzője még, hogy a belső és a külső telkek szoros egységet alkot egymással. A lakótelekhez közvetlenül kapcsolódik a szántóföld, rét vagy erdő.

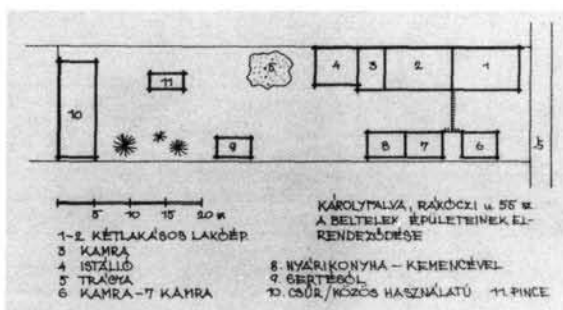
Herceggút és Károlyfalva a megtelepedés időszakában *irtványtelepülések* voltak. Csak részben őrizték meg eredeti településformájukat, az erdőtelkes sorfalu jellemző vonásait.

A falvak településének vizsgálatánál, a sajátosságok megállapításánál elkerülhetetlen a belső telkek vizsgálata. A telkek mint a nagy egész sejtjei adták a település jellegzetes összképét.

Károlyfalva és Herceggút települési jellemvonásait mélyebben lehet vizsgálni az itt közölt térképmásolatok (4–5. kép) és a helyszíni felmérések alapján, amelyeket folyamatosan bemutatok. A lakóházak rövid, 4–6 m-es homlokzatukkal közvetlenül az utcára néznek és a házakat az utcától 1,7–3 m-es előkert (Vorgarten) választja el. A lakóházak telepítése, ill. a beépítési mód szinte kizárólagosan *oldalhatáron* álló. Mögöttük helyezkednek el a legfontosabb gazdasági építmények (Wirtschaftsgebäude): a *kamra* (Kammer), az *istálló* (Stall), a *szin* (Lagerungstraum), a *csűr* (Scheune). Ezekkel ellentétes oldalra

6. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. lakó és gazdasági épületek elhelyezkedése

7. kép. Károlyfalva Rákóczi u. 55. sz. a beltelek épületeinek elhelyezkedése

legfeljebb a *hidasól* (Schweinekoben) és a kút került. A legtöbb lakótelekre ez volt a jellemző, de eltérő példákat is találtam. Több lakótelken is megjelent az épülettel szemben a *nyári konyha* és ezzel egybeépítve vagy különállóan a *kemence*. Ez utóbbira Rátkán találtam példákat (Rátka, Kossuth u. 25. sz. (6. kép). Herceggúton a szabadkémények megszűnésével a telkeken megjelent a *füstölő* (pl. Petőfi S. u.).

Mindhárom településre jellemző a bortermelés, ezért a beltelek építményei között megtalálható szinte minden háznál a *pince* is. A pince (Weinkeller) helye nem rögzített a lakótelken. Megtalálható a lakóépülettel szemközti oldalon, de a gazdasági udvar végében is, a lakóépülettel azonos oldalon. Gyakori az a megoldás, amikor a pince lejárata az ereszt alatti vetületben a járdáról indul, tehát a pince az alapokhoz kapcsolódik, de ez csupán veremként használatos, nem azonos a borospincével. Azokon a lakótelkeken ahol több család lakott, a helyszűke miatt az oldalkertbe (a lakóépülettel szemközti oldal) építették a kamrákat és a nyári konyhát. Mindkét családnak külön-külön kamrája volt. Erre a beépítési módra azonban csak egyetlen példát találtam (Károlyfalva Rákóczi u. 55.). Károlyfalván a helyszíni felmérések megerősítették, hogy a kétlakásos lakóépületek esetében a gazdák külön csűrben dolgoztak. Ez a károlyfalvai térkép telekosztásán is jól látható. Erre azért volt lehetőség, mert a kétlakásos telkek 900 négyszögöl, az egylakásosak pedig 400 négyszögöl telket kaptak művelésre. Ezenkívül a Rákóczi u. É-i oldalán megfigyelhető, hogy a kétlakásos lakóépület sok esetben két önálló épületet jelentett, egymástól kis távolságra, tehát nem azonos a Rátkán kialakult kétlakásos típusal, amikor egy épületen belül van két lakóegység, de ez utóbbi szintén megtalálható Károlyfalván (7. kép). A sá-

8. kép. Hercegekúti csűrök (A képek a szerző felvételei)

9. kép. Rátka, Kossuth u. 53. sz. lakóépület és kerítés

toraljaujhelyi levéltárban megtaláltam azt a térképanyagot, melynek alapján a múltat és a jelent is nyomon lehet követni és tanulmányozni lehet a településszerkezetet, a telkek felbontását (4–5. kép). A telkek funkcionálisan két nagy részre oszthatók: udvarra (Hof) és a kertre (Garten). A lakó- és gazdasági udvar ritkán válik el egymástól, de léckerítéssel való leválasztása gyakori. Ez elsősorban Károlyfalvára jellemző (Rákóczi u. 49. és 39.). Ezeknél a kerteknél azonban utcai kerítés nincs.

Károlyfalva és Hercegekút esetében a gazdasági udvart és a kertet a csűrök a telkeken keresztbe állva elválasztották egymástól. Erre még ma is találtam példákat Károlyfalván (Rákóczi u. 51. és Petőfi u.). A térképmásolaton (4–5. kép) látható, hogy a csűrök a telkek határán összeértek és így szinte védelmi jelleggel zárták körül a falut. A legáltalánosabb a 3–4 egységből álló összeépítés, de a térképen megfigyelhető 8–9 csűr együttes építészeti megjelenése is. Hercegekúton mindez ma is megfigyelhető, szinte minden lakótelken megtalálható a csűr (8. kép).

Rátkán a csűrök elhelyezkedése másképpen alakult mint a másik két faluban. Főleg a falu elején, (Kossuth u.) az erdőtelkes településnek megfelelően, a csűrök a gazdasági udvar, ill. az egész telek végén, határán álltak és lezárták azt. A csűr mögött a dűlőút és a szántóföldek találhatóak. A learatott gabonát és a begyűjtött szénát közvetlenül a csűrbe szállították a földekről.

Mendöl Tibor a csűrök összeépítését, ill. a falu ilyen módon való lezárását, valamint ennek elterjedését a német betelepüléssel hozza kapcsolatba és a Dunántúl jellegzetes faluformájának tartja.¹¹ A csűrök ilyen formában való összeépítése valóban jellemző a német építkezésre, de csak egyes területekre, elsősorban Sachsen vehető figyelembe ebben a tekintetben. *Eicha bei Römlind* (Türingia) *Reihendorf* településszerkezete és a csűrök telepítése pl. kísértetiesen egyezik a Károlyfalváról készített térképpel.¹² Vitára ad azonban okot, hogy ez a településforma más területeken is kialakult pl. Hejcén (Zemplén megye), tehát mégsem teljesen német hatás.¹³

A települések egyes telkeit általában kerítések határolják. Igen gyakori azonban, hogy a telkek homlokvonalaán nincs kerítés. Erre több példát találtam Rátkán és Károlyfalván is. Külön kell szólni a Rátkán található kőkerítésekről, melyek igen esztétikusan zárják le a lakótelket az utca felőli oldalon. Építészeti megjelenésük súlyos és határozott (9. kép). Gyakori az egyszerű kőkerítés, melyben szabálytalan alakú köveket raktak egymásra. Kötőanyaguk mész volt. A kő–fa–tégla együttes alkalmazása a kerítéseknél, az építők kiváló esztétikai ízléséről tanúskodik.

A telkek beépítettsége az adott réteg társadalmi, vagyoni helyzetétől függött. Az 1869. XII. 21-én készült felmérésekből készített összegzés képet ad arról, hogy milyen arányban jelentek meg a melléképületek a telkeken. *Rátka*: 85 lakóházat jegyeztek fel. Melléképület csupán 5, csűr pedig 13 lakásnál hiányzik.

Hercegekút: 147 lakóházat mértek fel, ebből 9 háznál nincs melléképület (lelkész, jegyző, csizmadia stb. esetében). 18 esetben nem jelölik a csűrt. A legszegényebb cselédek házánál szintén nem volt csűr és más melléképület sem.

11. Mendöl T., 1963. 243–344.

12. Torsten G., 1977. 8.

13. Juhász Á., 1977. 109–110.

Károlyfalva: 80 lakóházat jelölnek a felmérések. Ebből a csűr mindössze 7 lakásnál, az istálló kettőnél nincs jelölve. Hercegkút és Károlyfalva esetében az összeírás a családfelek 95%-ánál *földművesnek* jelöli a foglalkozást. Rátkánál a 94% földbirtokos.¹⁴ Bár ez utóbbi névhasználat helytelen, mégis az 1869-es felmérés nyilvánvalóan a vagyoni helyzet megkülönböztetésére a földdel rendelkezők megjelölésére irányul és nem a hagyományos értelemben vett nemesi réteget jelöli.

A német telepesek nem voltak könnyű helyzetben, hiszen legelső tevékenységük az volt, hogy házakat építsenek, új települést teremtsenek. A Hercegkútról szóló monda szerint évekig földházakban laktak, mert a herceg a szerződés ellenére sem biztosította a telepeseknek az építőanyagot. Kemencéjük is csak egy volt, amelyben a családok sorban sütötték a kenyeret.¹⁵ A magyar nyelvet nem beszélő telepesek egymásra voltak utalva. A közös boldogulás, a házépítés, az új otthon teremtésének reménye és szükségessége az összetartást még jobban fokozta. Balassa Iván írja, hogy az összetartás a házépítés esetében is megnyilvánult. „Magam láttam és fényképeztem amikor közel százan jöttek össze egy ház felépítéséhez. A gazda étellel, itallal jól tartotta őket.” Az összetartás megnyilvánult a vallási ünnepeknél is.¹⁶ *Burger Ignác* (77 éves) Károlyfalva, Rákóczi u. 19. sz. alatti lakos elmondta pl., hogy a hercegkúti búcsúra szeptember 8-án szekerekkel és gyalogosan is mentek. Hercegkúton sok volt a rokon, de az idegeneket is vendégül látták. A május 16-i Nepomuki Szt. János búcsúra Károlyfalvára ugyanígy jöttek a hercegkútiak. Rátkán is sok volt a rokon a beházasodás miatt, de a távolság túl nagy volt az állandó kapcsolattartáshoz. A lakodalmat három napig tartották és érdekes módon mindig kedden. Részt vett rajta az egész falu.

Rátkán, Károlyfalván és Hercegkúton az 1869. XII. 31-i állapot szerinti felmérés rögzítette a foglalkozást is. A felmérésben nem található kőműves, ill. a házépítés tudományát értő foglalkozás. Károlyfalván viszont *Burger Ignác* és *Müller Miklós* elmondták, hogy a tetőszerkezetet általában a Hercegkútról jött ácsmesterek állították össze. A házépítésnél az anyagot a gazda adta. A fogadott mester 6–8 emberrel dolgozott és olykor három építkezésen is dolgoztak egyszerre. A házat kimeszelve adta át. A segédmunkát a rokonság és a falu adta. A ma is látható kőből rakott boltívek, boltozatok a kőművesmesterek hozzáértését tanúsítják. Az egyszerűbb építkezést a gazda maga is elvégezte. A gerendavázaz sertésólat mindenki maga készítette, a fát, gerendát kifaragták és segítséggel összeállították.

A Zemplén-hegységet a XVIII. sz. második feléig szinte kizárólag a faépítéssel jellemezte. A faépítkezés háttérbe szorulásának okai egyrészt az erdőterület csökkenésében, másrészt a XVIII. sz.-i *úrbérendezésben* keresendők. Ez utóbbi végrehajtása során ugyanis jelentős erdőterületeket veszített a jobbágyság és a racionális erdőgazdálkodás értelmében korlátozták az épületfa kitermelését. Az 1772-es helytartótanácsi rendelet előírta, hogy épületfát csak a tetőszerkezet és a nyílászárók építésére lehet kitermelni.¹⁷

14. Fölvételi ív 1869. Rátka XV.–16/72; Károlyfalva XV.–16/31; Hercegkút XV.–16/101.

15. *Balassa I.*, 1959. 43.

16. *Balassa I.*, 1959. 45.

17. *Dám L.*, 1981. 67.

10. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 76. sz. kőkeretes ajtó szellőzőnyílással

Ennek közvetkeztében Rátka, Károlyfalva és Hercegkút lakóházai kőből épültek. Az építőanyag beszerzése a Hegyalján található kőbányákból történt. Károlyfalvának a *Kapitány-völgyben* volt kőbányája, de ismert volt a *nyilazói* és a *hosszúföldi* kőbánya is.¹⁸

A kőfal alá készítettek alapot. A falat 40–80 cm mélységű árokba kezdték el építeni. A szabálytalan alakú köveket egymásra rakva jól megdöngölték.

A felmenő fal vastagsága 50–60 cm, kötőanyaga a *sár* és a *mész*. A falat kívül-belül vakolták és fehérre meszelték. A terepet előkészítették, egyenesre, vízszintesre faragták. Található azonban olyan telepítés is, amikor a lakóépület a terepviszonyokat követve, eltérő gerincmagasságú tetővel épült. Ez Rátkán a Vasút u. térségében figyelhető meg.

Az ajtók, ablakok fölötti áthidalás megoldása egyenes vagy íves. Ez gyakran egy lakóépületen belül is változik. Az egyenes áthidalást *kőkeret* beépítésével, az íveset *boltív* rakásával oldották meg. A kettőt együtt is alkalmazták úgy, hogy előbb a boltívet rakták ki kőből, majd a kőkeretet építették be. A bejárati ajtókat Károlyfalván öt elemből álló kő nyílászáró beépítésével képezték. Az áthidaló gerenda két részből állt, a két rész között 6–8 cm magas, az ajtó szélességének megfelelő szellőzőnyílást faragtak. Ez biztosította az állandó léghuzatot a szabadkémény számára (10. kép). A kő nyílászárókat díszítették, amelyről a későbbiekben szó lesz. Természetesen használták a fa nyílászárókat, a fa áthidaló gerendákat is. Az ajtók rendszerint szimplák. A kamraajtó és a pitvarajtó előtt megfigyelhető a *félajtó* vagy *rács*. Feladata, hogy a kisállatokat kizárja az épületből.

18. Balassa I., 1973. 308.

A rácsot képező leceket szintén motívumok díszítették (11. kép). A sarokléc köből faragott tányérkában forgott.

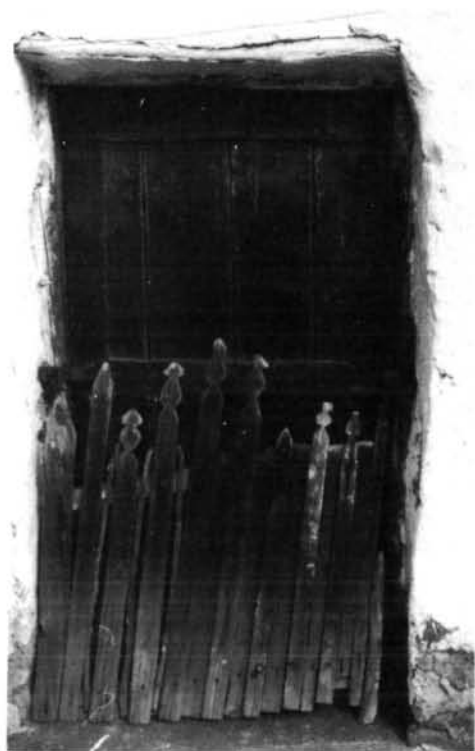
A mennyezetformák közül a legelterjedtebb a *felülborított gerendafödém*. A főfalakon futnak a talpszelemenek és erre merőlegesen 1–1,2 m-re egymástól fektetik a födémgerendákat. Ezekre szegezik a 4–5 cm vastag pallókat. A födémeket a padlástérben letapasztották. 30–40 évvel ezelőtt megjelent a *stukatúr*, a sima mennyezet. A födémgerendákat alulról fenyődeszkákkal borították, nádat vagy fűzfavesszőt szegeztek rá és bevakolták, végül fehérre meszelték.

A Zemplén hegységben a *szarufás fedélszék*, vagy egyszerű fedélszék szinte kizárólagos. Ez jellemző a vizsgált településekre is. *Ágásfás*, szelemenes tetőszerkezetet nem találtam. Formai szempontból általános a *nyeregtető* és a kontyolt nyeregtető alkalmazása. A legrégebbi házak Hercegkúton *kontyolt nyeregtetővel* épültek és a tetőfedés *zsúpmatring* vagy *nád* volt (Sparendach, Strodach).¹⁹ Használatos volt a *zszindely* is. Ezeket a tetőfedési módokat, rövid élettartamuk miatt 1910-től folyamatosan felváltotta a bádoglemez-, a pala- és a cserépfedés. Egy-egy hercegkúti csűr-nél még ma is látható a zszüpfedés.

A népi építészet kutatásának lényeges eleme a lakóházak alaprajzi tagolódásának vizsgálata, hiszen az alaprajzban tükröződik az építető szándéka, életmódja, gazdasági és társadalmi helyzete. Az alaprajz döntő módon meghatározza az épület térbeli megjelölését, egymáshoz kapcsolja a különböző rendeltetésű helyiségeket, fellelhető benne a generációkon keresztül hordozott hagyomány is.

Az Zemplén hegység vidéke az ún. északi házvidékhez tartozik.²⁰ Ez a háztípus eredetileg egy ablakkal épült, de később az arányosság kedvéért két ablakot építettek. A tehetősebb gazda házának elengedhetetlen részei; az *elsőház*, a *pitvar*, a *hátsó ház*, mely télen egyúttal konyha és hálószoba is, ill. a hátsó ház helyett *kamrát* is építettek.

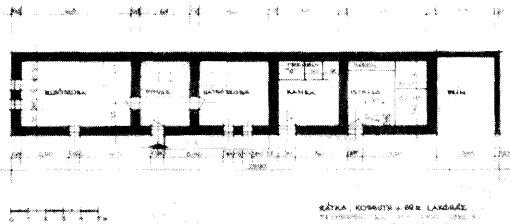
A három német település lakóházairól, építkezéséről szinte alig maradt leírás. Népi építészeti értékeket rögzítő felmérés, adatrögzítés ezidáig nem történt. Éveken keresztül tartó néprajzi kutatást Balassa Iván végzett e területen, aki Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokaier Bergland c. munkájában megállapította, hogy a három falu anyagi kultúrája teljes hasonlóságot mutat a magyar falvakéval. Eltérő vonásokat főleg az építési módban lehet megfigyelni, abban többek között, hogy a háznak azon a részén, amelyik az utcára néz, a nagyszoba mellett egy keskeny kis kamrát lehet megfigyelni.

11. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. rács

19. Balassa I., 1973. 294.

20. Dám L., 1981. 67.

12. kép. Rátka, Kossuth u. 69. sz. lakóépület alaprajza

A kis kamra ablaka az utcai homlokzatra nyílt és így ezen a homlokzaton három ablak volt látható. A kamra bejárata a pitvar hátsó falán található. A szerző megállapítja továbbá, hogy az öreg házak mind eltűntek Herceggúton.²¹

Fridrich Jakob Fuker, német orvos 1785-ben jegyezte fel Rátkáról, hogy a házak elsősorban jobb építési módjaikban különböznek a magyar és szlovák falvak házeitól és nem abban, hogy tisztábbak.²²

A *Balassa Iván* által említett eltérő vonásokat csak részben tudtam igazolni kutatásaimmal, mert elsősorban Herceggúton ma már csak egyetlen öreg ház található, ez azonban nem hordozza ezeket a jegyeket. A többit az idők folyamán fokozatosan átépítették. Rátkán is csak egy épületet találtam (Kossuth u. 96. sz.), melynek alaprajzán megfigyelhettem a nagyszoba melletti keskeny kamrát, bár meg kell jegyezni, hogy az utcai homlokzaton korábban ajtó volt és a kamrában kereskedést folytattak.

A lakások alaprajzi elrendeződése a vizsgált településeken igen változatos, mégis megkísérlek bizonyos jellemző alaprajzokat mint legáltalánosabbakat kiemelni és elemezni. A kiválasztáshoz nagyon jó alapot jelentett Rátka, Károlyfalva és Herceggút 1869. évi *Fölvételi íve* a népesség és háziállatok számlálásáról, valamint az elengedhetetlen helyszíni felmérés. A Fölvételi ív ugyanis a lakóházra vonatkozóan is tartalmazott különböző adatokat, pl. lakásszám, szobaszám, kamra, istálló, csűr, pince stb.²³ Összességében megállapítható, hogy a legelterjedtebb alaprajzi elrendeződések az alábbiak voltak:

I. Szoba + pitvar + kamra: Rátkán 48%, Károlyfalván 70%, Herceggúton 40% az elterjedés aránya.

II. Szoba + pitvar + szoba + kamra: Rátkán 8%, Károlyfalván 25%, Herceggúton 50%.

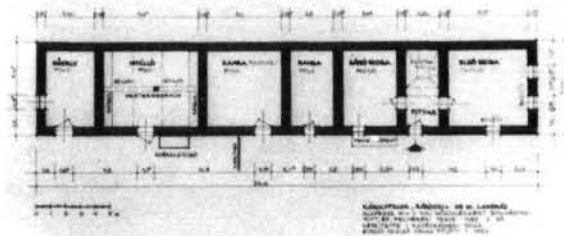
III. Több lakóegységet tartalmazó típus (Mehrfamilienhaus). Általában két lakásról van szó, csak Rátkán jelent meg nagyobb számban, elterjedése 45%. A kamrák száma nagyon változó, gyakori a két kamrás lakóépület. Sok esetben az alaprajz csak a kamrák számának változásával módosult. A helyszíni kutatások alkalmával készített felméréseket, fényképeket a következő oldalakon folyamatosan mutatom be.

A Rátka, Kossuth u. 69. sz. alatti lakóépület alaprajzát vizsgálva több érdekességet lehet megfigyelni (12. kép). Waner Gyuláné 82 éves tulajdonos elmondása alapján mind-

21. *Balassa I.*, 1973. 294–300.

22. *Balassa I.*, 1975. 83.

23. Fölvételi ív 1869. Rátka, Károlyfalva, Herceggút.

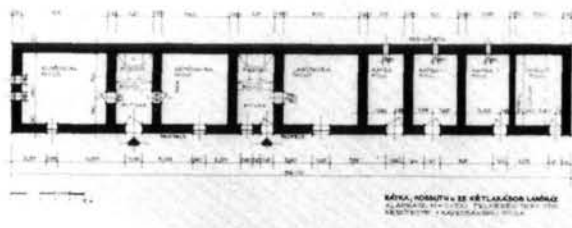

13. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 49. sz. lakóépület alaprajza

két szobában volt kemence. A lapos tetejű kemencéket sárgára, pirosra vagy fehérre színezték. Az épület kőből épült, szabad kéményes. A főzés, sütés színtere a hátsó szoba volt. A kamrában látható hombárban néha 30 q búzát is tároltak. Az istállóban a tyúkól az ajtótól jobbra helyezkedett el, külön helye volt a növendékmarnának és a szalmának. Ezt az elrendezést azonban csak egy-két esetben figyelhettem meg. A learatott gabonát először a szín alá hordták be. Az udvar keskeny és kicsi, mindössze 8,5 m széles. Waner Gyuláné mondta: „Kicsi volt az udvar ezért nem építettünk csúrt, mert nem tudtuk volna behordani az élelet.”

Károlyfalva, Rákóczi u. 49. sz. alatti lakóépület alaprajzán lemérhető a fejlődés az előző lakóházhoz viszonyítva (13. kép). A kemence kikerült a szobából, a pitvar felől konyha lett, a főzés, sütés tevékenysége itt zajlott. A kemencének ma már csak a helye látszik. A datálás szerint az épület 1823-ban épült. Az alaprajz egy kamrával bővült, ami tulajdonképpen magtár. A kisebbik kamrában tartották az élelmiszert. Az istálló nagyméretű, két jászol található benne, ami jelentős állattartásra utal. Az istállóban a felülborított gerendafödémest mestergerenda tartja, melyet még külön faoszlop támaszt alá. A kőkeretes ablakot copf díszítés övezi.

A kétlakásos vagy többlakásos lakóépületek száma Rátkán 1869-ben már mint utaltam rá, a lakóépületeknek mintegy 45%-a. A Rátka, Kossuth u. 25. sz. alatti lakóépület alaprajzából is megállapítható, hogy két család lakta, egy módosabb és egy szegényebb (14. kép). Ha két gazdaságilag önálló család lakott együtt, akkor a családok külön-külön kamrával rendelkeztek. Az istálló és a csűr legtöbb esetben közös használatú volt. A kemencék lapos tetejűek, hasáb alakú kemencék voltak.

14. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. kétlakásos lakóépület alaprajza

A többlakásos lakóépületek használati módja és a cseléd-birtokos viszony alakulása.

E kérdéskörrel a fejezet keretén belül is indokolt foglalkozni. A többlakásos lakóépületek megépítésének szükségességét a rendelkezésre álló iratok alapján nem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Rátkán és Károlyfalván az idősebbek tudomása szerint a szűkre szabott lakótelkeken a családok, a rokonok de az idegenek is kénytelenek voltak kezdetben összeszorulni, így az építés és a boldogulás könnyebb volt. A kezdeti *birtokos* + *birtokos* viszonyból fokozatosan alakult csak ki az eltérő gazdasági fejlődés hatására a *birtokos* + *cseléd* viszony, ami azt jelentette, hogy a szerényebb lakrészt a cseléd foglalhatta el, miután a volt birtokos újabb, nagyobb házat épített, vagy elszegényedve cselédsorba jutott és maradt. A Rátkára vonatkozó Fölvételi ív a lakáshasználatnak és a tulajdonviszonyoknak ilyen irányú alakulását részben igazolja, mert a legnagyobb számban tulajdonos + tulajdonos bejegyzést találunk, de érdemes ezt néhány példán is bemutatni, mert az *együttlakásra* más változatot is találunk bőven.²⁴ Pl.:

Major u. 1. sz. Groszman Emanuel I lakás haszonbérelő, Kéri György II lakás béresgazda.

Fő u. 2. sz. Holczrajter József I lak. földbirtokos, Holczrajter János II lak. földbirtokos.

Fő u. 5. sz. Braun Ignác I lak. földbirtokos, Braun Antal II lak. földbirtokos.

Fő u. 6. sz. Tirk Józsefné I lak. tulajdonos, (Wachter Anna), Tirk György II lak. napszámos.

Fő u. 8. sz. Erva Lajos I lak. községi jegyző, Rajnauer Ignác II lak. elemi tanító és felesége, Jászai Erzsébet (szül.: Abaujszántó 1810).

Fő u. 21. sz. Gintner Ignác I lak. földbirtokos, Tirk János II lak. napszámos.

Fő u. 22. sz. Soltész János I lak. napszámos, Baumli Ignác II lak. napszámos.

A *Fölvételi ív a népesség alakulásáról* is tájékoztat és feltárja a német–magyar arány, a keveredés, a beházasodás viszonyait is 1869-ben.

Károlyfalva: Földműves 80 fő német; 15 fő magyar; Német név 373 db; Magyar cseléd 15 fő; Magyar név 75 db (Rák, Juhász, Kerekes, Bodnár, Kis, Nevelős a leggyakrabban előforduló nevek).

Herceggút: Földműves 76 fő, ennek 98%-a német; Magyar cseléd 13 fő; Német cseléd és napszámos 36 fő; Beházasodás 2 fő (magyar részről).

Rátkán: Földbirtokos 79 fő, ennek 94%-a német; Magyar cseléd 18 fő (Réti, Karsai, Fülöp, Flórián, Ács); Német cseléd 20 fő (Waller, Vanner, Braun, Hauschel, Toller, Miller a leggyakrabban előforduló nevek).

A földműves és a földbirtokos megjelölés a családfő foglalkozását, ill. státusát jelenti.

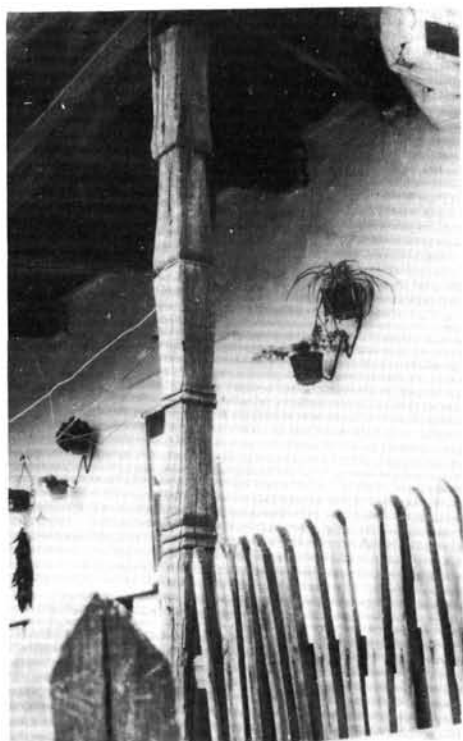
Összegésképpen: megállapítható, hogy a magyarság 1869-ben kimutathatóan jelen volt a német falvakban. Károlyfalván viszonylag több magyar élt, ez Sárospatak közelségével magyarázható. A magyarok aránya 26%, ennek a fele földműves a másik fele cseléd. Herceggúton a magyarok aránya 10% körüli és a cselédséget jelenti. Itt a német cselédség aránya magasabb, ez is mutatja a falu elszigeteltségét. Rátkán a magyarok jelenléte 18–20%, ez jórészt szintén a teljes cselédség aránya. A beházasodás nem jelentős mértékű.

15. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 55. sz. lakóépület

16. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 45. sz. kétlakásos lakóépület

17. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 17. sz.
tornácos lakóház faragott oszlopa

A módosabbak az oszlopokat motívumokkal díszítették, faragták. Szép példája ennek a 17-es képen látható oszlop. Ez volt az egyetlen faragott oszlop, amit a három település kutatása során találtam. Kőből épített tornác Rátkán, a Vasút u. térségére jellemző (18. kép).

18. kép. Rátka, Kossuth u. tornácos lakóépület

Népi építészetünk jellegzetes eleme a *tornác*. Funkcionális és alaprajzi szempontból is érdeke. A főhomlokzat előtt húzódvá jelentősen befolyásolja az épület esztétikai, formai értékeit. A tornác külső megjelenése minden esetben kifejezi a gazda társadalmi rangját is. A tornác tulajdonképpen a ház kiszélesített és oszlopokkal alátámasztott eresze. Feltehetően igaz az, hogy a múlt század második felében a tornác nem volt általános Észak-Magyarországon. Rátka, Károlyfalva és Hercegekút népi építészetében nem volt jellemző a tornác alkalmazása. Jellemző viszont a széles ereszt, amit a legöregebb házaknál láthatunk (15. kép). A 15–16-os képen bemutatott lakóházak a tornác nélküli épületek legszebb és legjellemzőbb képviselői a vizsgált településeken. A tornác kialakítására itt is találunk azonban szép megoldásokat. A fatornác egyszerű példája az, ha a ház hosszanti homlokzata előtt négyszög, kör vagy más formára faragott oszlopok sorakoznak 2–3 méterenként. Ezekre gyakran gerendát fektettek 1 m magasságban. Ez volt az ún. *könyöklő*.

19. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. lakóépület utcai homlokzata

A nyeregtető elterjedése lehetővé tette az oromzatok *díszítését*. A Zemplén hegység lakóházainak vakolatdíszes oromzatai reliefszerű virágelemekkel, csillagot, madarat, szívet ábrázoló díszítésével a népi építészetünk legszebb alkotásai közé tartoznak. Mindhárom faluban a nyeregtető alkalmazása volt az általános. Ennek megfelelően a homlokzat díszítése kezdettől fogva építészeti problémát jelentett. Az oromzat igényessége utalt a gazda társadalmi és gazdasági helyzetére. Deszkaoromzat ma már alig található. A függőlegesen felszerelt deszkákon díszítés nincs, legfeljebb befűrészeléseket találunk. Díszítés a nyeregtető kis-kontyolása esetén az ereszdeszkán látható. Károlyfalván az ereszdeszkán alapvetően kétfajta díszítés azonosítható:

a) Az ereszdeszkán szabályos félköröket képező, kifelé domborodó motívum van, a közepén kifűrva.

b) Az ereszdeszkán két-két félkör és közöttük egy hosszabb ív ritmikusan változik. A kiképzésük homorú.

A kőből és *paticsfal*ból készített oromzat kívülről sima, fehér meszelést kapott. Az egyhangú felületet vakolatrátétekkel, díszítésekkel igyekeztek megtömi. A díszítések-

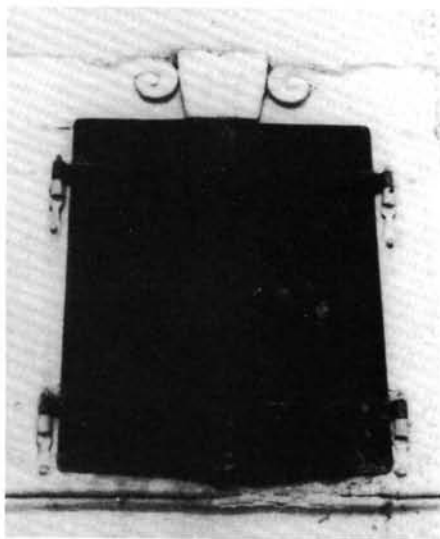
20. kép. Rátka, Iskola tér 1. sz. copf stílusú díszítéssel lakóépület

ben a klasszicista és copf stílusjegyek ismerhetők fel. A homlokzat gazdagítására való törekvés jellemző a vizsgált településeken is. Ez sok esetben nem csak az utca felőli homlokzatra vonatkozik, hanem jelentkezett az udvar felé eső falfelületen, pl. az ablakok fölött is. Az oromzat díszítésénél elsősorban a *szerkezeti felépítést* igyekeztek hangsúlyozni, a falak, földém, ablak, tetősík vakolatrátétes kiemelésével vagy körülhatárolásával. Ez a tanulmányban bemutatott házak mindegyikére jellemző (19. kép).

A klasszicizmus józansága, fegyelmezettsége mellett megjelenik az oromzatok, különösen az ablakkeretek játékos *rokoko* és *copf* díszítése (20. kép). Az oromzatok díszítése Rátkán és Károlyfalván különösen szép. Az oromzaton látható fülkéket vallási okokból képezték ki. Ezeket Rátkán ma is ilyen célokra használják. Károlyfalván a Rákóczi u. 55. sz. alatti ház homlokzatán három darab kiképzett fülke található, melyet szintén vallási célokra használnak. A középső alapszíne *kék, fehér csillagokkal*, a két szélső alapszíne *piros*, díszítés már nem ismerhető fel. Az oromfalon fülkék hiányában a szellőző ablakok fölött gyakori vakolatrátétellel kiképzett kereszt. A homlokzatok díszességét emelte az ajtó, de főleg az ablakkeretek díszessége. Ezt vagy vakolatrátétellel képezték, vagy ha az ablakkeret kőből készült, a díszítést a kő áthidaló gerendába faragták. Az áthidaló gerendák faragott motívuma főleg a *virág, levél*, esetleg *szőlő*. Ez a fajta díszítés csak Károlyfalván jellemző és ma is gyönyörűeket lehet látni. Az ablak-, ajtókereteket a *nyilazói* bányában készítették, a kőfaragó ott faragta ki a díszeket. Károlyfalvára jellemző még a vasból öntött ablakvédő táblák használata (21–22–23. kép). Az ablaktáblák motívuma főleg a *virág*. Hercegkúton ma már csak egyetlen házon maradt meg a vasból öntött ablaktábla.

21. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 20. sz.
áthidaló gerendába faragott levél
és virágdíszítés, díszített vas ablaktáblákkal

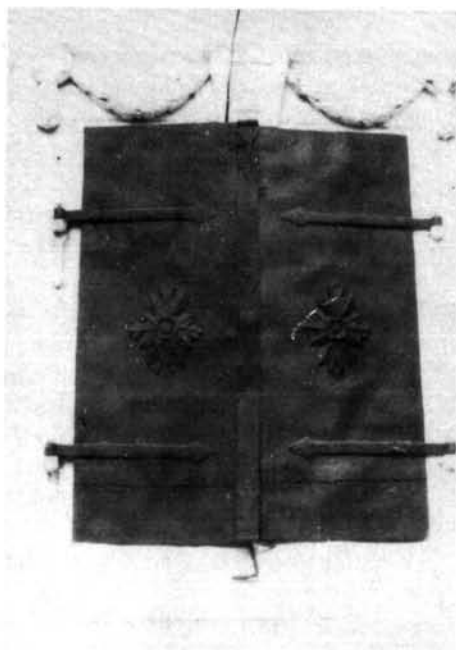

22. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 49. sz.
ablakkeret és vastábla díszítéssel

Az 1869. évi Fölvételi ív Károlyfalván és Hercegekúton is említi a kovácsműhelyt. Nem volt adat azonban arra, hogy a táblákat itt helyben készítették-e. A kovácsinast Buday Ferencnek hívták. *Hercegekúton* a melléképületek (istálló, kamra) ablakkereteit pirosra festett téglával hangsúlyozták. A boltív záróköve szintén festett volt, de rendszerint nem téglá, hanem kő és ebbe is motívumokat faragtak. Ma már csak a nyomai láthatók. Rátkán az ablakokon rendszerint fatábla volt.

A tűzhely az ember mindennapi életével annyira szoros kapcsolatban volt, hogy ennél fogva a lakóház középpontja lett. Az életmódváltozás azonnal jelentkezett a tüzelőberendezés rendszerében is. A tüzelőberendezés szerves része a füstelvezető szerkezet. A legrégebbi házaknál a szobában, mint az épület legfőbb helyiségében helyezkedett el a ház tüzelőberendezése, a belső fűtésű, hasáb alakú kemence. Tüzelőnyílása fölé sövényből, fából készült füstelvezető kabola borult. A kemencék anyaga kő- vagy favázra tapasztott sár. A kabola a kemence füstjét a mennyezetet áttörve, a padlástérbe vezette. Ebben az időben a kémény mint füstelvezető ismeretlen volt.

A múlt században az Alföld felől terjedni kezd a *szabad kémény* alkalmazása. A szabad kémény a pitvar felét borítja be. A kémény a pitvar falaira támaszkodva, egyre szűkülve tör a magasba. Elejét mestergerenda vagy boltív tartja. A szabad kémény anyagát tekintve készülhet kívülről tapasztott faváz szerkezetből, valamint kőből.²⁵ A szabad kémény megváltoztatta az eddig használatos füstelvezetési módot. A kabola most már a füstöt nem a padlástérbe vezette, hanem a pitvar falát áttörve a kémény alá. Ebben az esetben a kemence még a szobában maradt. A fejlődés következő lépcsője az, amikor a kemence kikerül a szobából és a pitvarba a szabad kémény alá épül. Formailag változatlan marad, de általában az oldalpadkát elhagyták. A füst a kemence száján át távozott a szabad kéménybe. A jobb huzat érdekében füstelvezető kürtöt is építettek egyes kemencéknél (lásd a 26. kép). A konyhai kemencéhez a padkán gyakran építettek ún. padkatúzhelyet (lásd 25. kép). Rátka, Károlyfalva és Hercegekút házai kőből épültek és így a szabad kéményeket is kőből építették. A ma is látható boltívek magas fokú építészeti felkészültségről tanúskodnak. Szobában lévő kemencét nem találtam, csak a helye látszik egy-egy régebbi háznál. A szobában lévő kemencére Vanner Gyuláné Rátka, Kossuth u. 69. sz. alatti lakos elmondása alapján is következtethetünk (lásd lakóház c. fejezetben). A pitvarban lévő kemencére ma is számos példát találtam. A kemence lapos tetejű, hasáb alakú és

23. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 49.
ablakkeret és vastábla díszítéssel

25. Gönyei (Ébner) S., 1939. 127.

24. kép. Rátka, Kossuth u. 94. sz. kemence

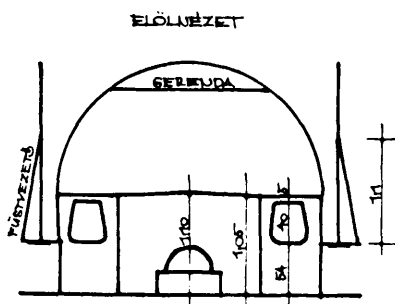
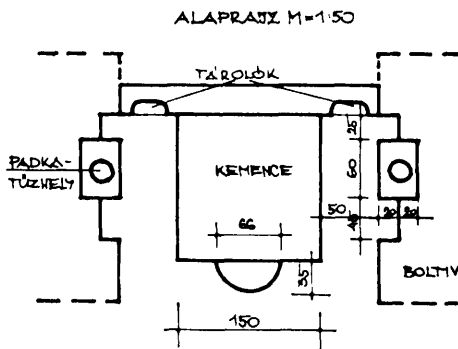
kenyeret sütöttek. A két oldalán látható főzőpadkát főzésre és palacsintasütésre használták. A főzőpadkától a füstöt külön kiképzett füstelvezető vezette a szabad kémény alá. A padkán *beépített edénytárolókat* találunk (25. kép).

A sarkos elrendezésű kemence lépcsős kialakítású volt. A „lépcső” felső részében *sütőket* alakítottak ki, és Stumpf Györgyné Rátka, Kossuth u. 96. sz. alatti lakos elmondása alapján a *zsidók csólendokat* sütöttek benne. A kemencével ellentétes sarokban itt is megtalálható a főzőpadka, amit a legtöbb esetben palacsintasütésre használtak és száraz fával tüzeltek alatta (26. kép).

A településeken a tüzelőberendezések fejlődése ma is jól nyomon követhető, hiszen Rátkán sok helyen használatos még a kemence, de a legtöbb helyen a szabad kéményt bedeszktázták, és helyet kapott a modernebb tüzelőberendezés pl. a *masina, cserépkályha* stb. Károlyfalván a Rákóczi u. 67. sz. alatt *öntöttvas kályhát* is találtam, aminek vízmelegítő része is volt. Hercegkúton az udvaron megjelent a *füstölő*, ami azt mutatja, hogy a szabad kémény végképpen kiszorult az időszakos használatból is.

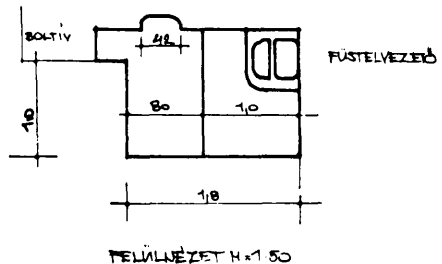
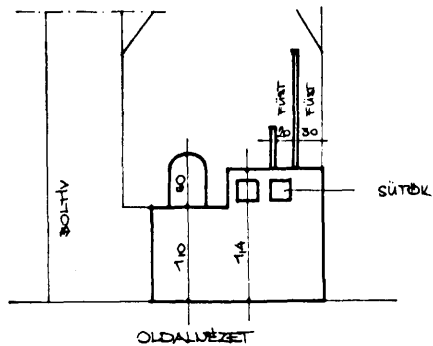
A település képe – telek c. fejezetben már utaltam rá, hogy Rátka, Károlyfalva és Hercegkút telepesei 95%-ban földművesek voltak, ezért számukra rendkívül fontos volt az állattartás megfelelő szinten tartása. A telepések az udvart tekintették a paraszti munka legfontosabb helyének. A mezei munkák befejezése az udvaron történt, és kötődött valamelyik gazdasági építményhez (pl. csűr, kamra stb.). A gazdasági építmények éppen úgy, mint a lakóépületek, hű képet adnak a család gazdasági helyzetéről, vagyonáról. Szerkezetileg és formailag a rendeltetésnek vannak alárendelve, amit betöltenek. Két nagy csoportba sorolhatók:

1. *Az állattartás építményei:* Az istálló (Stall), az állattartás fő helye, az igavonó állatok tartására szolgált. Helye mindig a lakóház végében azzal egy fedél alatt volt kijelölve. Az istálló nagysága a gazdaság erejétől függött. Falazata, építése, szerkezete, fedése szinte megegyezett a főépületével. Szélessége igazodott a lakóházéhoz, hosszúsága a tartott állatok számától függött, de általában 4–8 m. Az istálló kialakításáról képet ad a lakóház fejezetben bemutatott három felmérési rajz is. A károlyfalvai műemléki házban

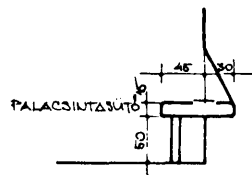

RÁTKA, KOSSUTH u. 94.
HÁSBŐKEMENCE
FELMÉRÉSI RAJZ M = 1:50
KÉSZÍTETTE: KAVECSÁLSZKI GYULA

25. kép. Rátka, Kossuth u. 94. sz.
kemence felmérési rajza

FELÜLNÉZET H=1:50

RÁTKA, KOSSUTH u. 96. STUMPFHAUS
SARKOS ELRENDEZÉSŰ KEMENCE
FELMÉRÉSI RAJZ M = 1:50
KÉSZÍTETTE: KAVECSÁLSZKI GYULA

26. kép. Rátka, Kossuth u. 96. sz.
kemence felmérési rajza

nagyméretű istállót találtam. Az ajtó a helyiség közepén van, ablaka nincs. Az egyik jászolnál a tehének, a másikonál a lovak álltak, vagy a növendékmarhák. A rátkai ház istállója más elrendezésű. A bejárati ajtó jobb oldalán *tyúkól* áll. A jobb oldali rövidebb fal mellett a szénatartó (Heuhalter), mellette a növendékmarha helye volt, az ajtóval szemben a jászol (Futterkrippe) található. Az istállóban tárolták az állattartás különböző eszközeit pl. kaparó, villa, hám a falra akasztva. A megszaporodott állatállomány miatt a szénatartót az istálló bejárata mellett, az eresz alá építették meg úgy, hogy az ajtó felőli oldalon kb. 1 m magasságban nyílást hagytak rajta. A szálás takarmányt a padlásról közvetlenül a *külső szénatartóba* juttatták (28. kép). A külső szénatartó azonban csak Ká-

27. kép. Rátka, Kossuth u. 96. sz. ún. Stumpf-Haus kemencéje

28. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 39. sz. szénaledobó

rolyfalván mondható általánosnak. Az istálló ajtajára gyakran keresztet véstek a szerencsétlenség elkerülésére.

Az *ól*: a sertés és baromfi tartására építették. Mint a Zempléni hegység legnagyobb részén, Rátkán, Károlyfalván és Hercegkúton is a fából készült, zsilipelt falú, *gerendaváz* *hidasról* (Schweinekoben) volt a legelterjedtebb. Jellemzője, hogy két-három fiókos, de kifutóval nem rendelkezett. A disznókat ugyanis kora reggel kihajtották a kondákba és csak este tértek haza. A disznóól padlása a baromfiak számára nyújtott védelmet. A disznóól legnagyobb részben az istálló mögött hosszában, a telekhatáron vagy esetenként az istállóval szemben állt. Az elmozdítható épület helye az igényeknek megfelelően változhatott (29–30. kép). A baromfiól megjelent önállóan is. Rendszerint az eresz alá építették, a szénatartó mellé. Rátkán a Kossuth u. 65. sz. alatti lakóépület istállójában található a tyúkól. Erre azonban több példát nem találtam. A gerendaváz disznóól szerkezetének sajátossága, hogy padlásuk alkalmas a baromfiól kialakítására. Itt kapott helyet a tyúk,

29. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 67. sz.
hidasól a tetőtérben kialakított tyúkóllal

30. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 67. sz. hidasól

31. kép. Károlyfalva, Petőfi u. paticsfalú csűr

32. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 51. sz.
kőből épített csűrbelső

A csűr folyosó keresztirányú, a kert felőli oldalon rendszerint zárt, de gyakori a teljesen nyitott csűr folyosó is. A csűr folyosó olyan magas és széles, hogy egy jól megrakott szekeket könnyedén befogadott. A csűr folyosótól jobbra és balra található a rakodók, (Lagerungsraum) melyeket a csűr folyosótól kb. 1 m magasságban gerenda választott el. A szekek rendszerint a szérűben állt. A rakodókban a csűr fiókokban tárolták a szalmaszalmát (32. kép). Nagyobb parasztgazdaságoknál (Bauernwirtschaften) a csűrhez még hozzáépítettek egy kis épületet az egyéb takarmány tárolására. Górért nem találtam a vizsgált területen.

Pincék: Az 1867. XII. 31-i Fölvételi ív alapján megállapítható, hogy szinte minden háznál volt pince. A szőlőművelés, borászat ma is jelentős tevékenység a három faluban, különösen a rátkai hegyoldal híres szőlőjéről. A pincék egy része a lakóházak alatt volt, vagy az udvaron. A lakóház alatti pincék bejárata rendszerint az eresz alatt volt. Károlyfalván és Hercegekúton a falu határában külön pincesor található. Ezek puhakőből kivált lyukpincék, 26–30 m hosszúak. A kb. 10–12 m hosszú, keskeny folyosó után a pincetorokban a pince kiszélesedik. Itt tárolják a hordókat. A pincéknek a módosabb gazdáknál két-három ága is volt. A kőből rakott boltíveket és belső bélésfalat csak utólag rakták be az omlás miatt. A hercegekúti pincék datálása 1871-től napjainkig terjed. A boltív fölötti háromszögbe gyakran faragtak keresztet a szerencsétlenség, a rossz termés megakadályozása céljából (33. kép).

Szín: a beltelek egyszerű gazdasági építménye. A legjellemzőbb fajtája a fásszín. Félteres építmény, elől nyitott, oldalt és hátul rendszerint be volt deszkázva. A színben tárolták a felaprított fát.

csirke. A szárnyasok az épülethez támasztott létrán jutottak fel a padlásra. A legreggeli baromfiólak ketreceszerű tákolmányok voltak.

2. A földműveléssel kapcsolatos gazdasági építmények: Rátkán, Károlyfalván és Hercegekúton a földművelés vezető ága a gabonatermesztés és a szőlőművelés volt. Rátka lakói dohányt is természetek. Ennek megfelelően a legfontosabb gazdasági építmény a csűr és a pince volt.

A csűrben csépezték a gabonát és itt tartották a pelyvát, valamint itt tárolták a szalmaszalmát (lucerna, lóhere, rozs, szalma, széna). A helyszíni kutatások során szerkezetileg kétfajta csűrűt találtam. A kőből épített csűrű elsősorban Rátkára jellemző. Ennek magyarázata a tályai kőbánya közelsége. A paticsfalú csűrű Károlyfalvára és Hercegekútra jellemző (31. kép). Legtöbbet cseréppel fedtek, Hercegekúton a zsúpfedés volt gyakori. Alaprajzuk még a hagyományt követi. A csűrűk belső tere három részre tagolódott. A középső cséplőrész a szérű (Dresplatz).

33. kép. Hercegkúti pincesor, a datálás 1871-ből fölötte faragott kereszt látható

Összefoglalás. Összefoglalásképpen röviden érdemes a legjellemzőbb sajátosságokra ismételten kitérni. A hegyközi falvak általában szegényebbek mint az általam vizsgált települések. Ennek egyik magyarázata az, hogy a betelepülés időszakában a német telepesek szerződésben rögzített előnyöket (pl. adókedvezményt) és földet kaptak, a házépítéshez pedig, ha nehezen is, de építőanyagot. Az úgynevezett földnélküliség, nincstelenség gondja itt nem úgy merült fel, mint a magyar falvak esetében. A telepesek kemény munkával művelték a kapott földet, jelentős állattartásuk volt és mindemellett szőlészettel, borászattal, Rátkán külön dohánytermesztéssel is foglalkoztak. Mindez lépésről lépésre jobb megélhetést biztosított mint a hegyközi magyar falvakban. A házak építési módja is jobb, általános a kőépítkezés, díszesek a homlokzatok. Hercegkúton és Károlyfalván igényes a vas- és fémművesség. Érdekes módon a falvak egymástól eltérő népi építészeti sajátosságokat is mutatnak.

Rátkán található a legnagyobb számban a többlakásos lakóépületek. A csűrök kőből épültek és a telkek végét zárták le. Az épületek homlokzata díszes, de nem volt jellemző a vas ablaktáblák alkalmazása. A kutatás során csak fa ablaktáblákat találtam. Rátkán a Vasút u. térségében elterjedtek a kőtornácós lakóépületek. A településre jellemző az építészetileg esztétikus kőkerítések építése, melyek legszebb változata a kő-tégla-fa együttes alkalmazásával jött létre.

Hercegkúton a legjellemzőbb az állattartás, szinte kivétel nélkül minden háznál nagy gazdaságra utaló csűr és állattartással kapcsolatos melléképületeket építettek. A csűr a gazdasági udvart és a kertet választotta ketté, ugyanúgy mint Károlyfalván. A csűrök

ebben a két faluban paticsból készültek. Hercegkúton a melléképületek (istálló, kamra) díszítése különleges, a téglá boltíveket pirosra színezték és a zárókövet mintázták. Ez a díszítés nem jellemző a másik két településre. Földrajzi helyzetéből adódóan ez a legzár-
tabb település, itt volt a legkevesebb a magyarok száma.

Károlyfalva sokban hasonlít Hercegkúthoz. A lakóépületek telepítésének sajátossága a közös udvarban épített két különálló lakóépület, a gazdasági részen pedig a szénaledobó alkalmazása. Teljesen egyéni a nyílászárók kiképzése és azok díszítése, a kőbe faragott virág, levél motívumokkal. A legnagyobb számban itt található ma is a díszített vas ablaktáblák. Említést érdemel még a faragott ereszeszka. A falvak azonos rendszerű és megoldású borospincéket építettek a környező hegyoldalakon.

Mindvégig izgalmas kérdés volt és maradt, hogy a telepések mit őriztek meg a távoli haza népi építészetéből. A Baden-Württemberg tartomány Schwarzwald néven ismert földrajzi területének a német népi építészetben több jellemző háztípusa volt. A „Schwarzwaldhaus” tipikusan hegyi ház (Gebirghaus), amelynél a domborzati viszonyok, a meredek lejtő meghatározó szerepet játszott. Ez rendszerint csak kétszintes lakóház építését tette lehetővé, ami jellemző is az egész Schwarzwald területére.²⁶ A többlakásos lakóház gyakori volt pl. Bernau környékén. A magastetős lakóházak padlástérét takarmánytárolásra használták ez volt az ún. Hochtenne, amibe a meredek domboldalról közvetlenül be lehetett hajtani a szekérral. A településszerkezet a domborzati viszonyoknak megfelelően teljesen szétszórt volt. (Pl. Bernau és st. Blasien²⁷). Az itt megfigyelhető házak ablakait fatáblák védték.

A Tokaj-Hegyaljára 1750 táján betelepült németek a Schwarzwaldhaus-ból szinte semmit sem tudtak megvalósítani. Más társadalmi-gazdasági viszonyok és természeti adottságok közé kerültek és építészetükben a kialakult településszerkezetben alkalmazkodtak a magyar falvakhoz. A lakóházak alaprajzi tagozódása szinte azonos a magyar falvak lakóházaival. A Balassa Iván leírásából ismertetett alaprajzi eltérés feltétlenül jellemző lehetett, de erre ma már csak egyetlen példát találtam. Az azonban kétségtelen, hogy a Rátkán és Károlyfalván kialakult többlakásos lakóház sajátosan jellemző ezekre a településekre, emlékeztetve a Schwarzwaldhausra. A kovácsolt és öntöttvas ablaktáblák más településeken is megtalálható, pl. Alsóvadászon. A csűrök telepítése a Sachseni településszerkezettel azonosítható és nem a Schwarzwaldra jellemzővel, de ez sem kifejezetten német sajátosság, mert magyar falvaknál is megtalálható. (Pl. Hejce B.-A.-Z. megye). A Trautson herceg kezdeményezte telepítés ma is felismerhető a Tokaj-Hegyalján. A falvak összetartása ma már meglazult, a német nyelvet csak az idősebbek beszélik, de ennek megértése az irodalmi nyelvet beszélő számára szinte lehetetlen.

A MA MÉG FELLEMLHETŐ NÉPI LAKÓHÁZAKRÓL

Károlyfalva

1. Rákóczi u. 39. sz. Tornác nélküli lakóépület, kb. 120 éves (szoba–konyha–szoba–kamra–istálló) Vegyes falazat.
2. Rákóczi u. 76. sz. (1982-ben lebontásra kerül) Vegyes falazatú, tornác nélküli lakóépület. Lakatlan.

26. *Torsten, G.* 1977. 59.

27. *Torsten, G.* 1977. 85–88.

3. Rákóczi u. 67. sz. (Lauber József) Kétlakásos lakóépület gazdasági része. (Az épület eleje átépítve).
4. Rákóczi u. 55. sz. (Hózer János és a Hoffman család) Kétlakásos kő lakóépület. Az utca felőli lakás 1982-ben lebontásra kerül, romos.
5. Rákóczi u. 51. sz. A lakóépület erősen átépítve, de a nyári konyha és a gazdasági épületek értékesek. A pincén 188 dátum elmosódva.
6. Rákóczi u. 49. sz. (Bródi Andrásné) Az épület az anyagban részletesen feldolgozva.
7. Rákóczi u. 45. sz. Tornác nélküli lakóépület.
8. Rákóczi u. 41. sz. Tornácos lakóépület, az utca felőli részén átépítésekkel.
9. Rákóczi u. 33. sz. Tornác nélküli lakóépület.
10. Rákóczi u. 20. sz. Tornác nélküli lakóház.
11. Rákóczi u. 17. sz. Tornácos lakóház, az első oszlop faragott.
12. Rákóczi u. 18. sz. Csak az épület gazdasági része érdemel említést.
13. Rákóczi u. 16. sz. Utca felőli rész átépítve.
14. Dózsa Gy. u. 1. sz. Gulyások háza.
15. Dózsa Gy. u. 1/a. klasszicista homlokzatú ház.
16. Rákóczi u. Népi lakóházegyüttes.

Rátka

1. Kossuth u. 13. sz.
2. Kossuth u. 18. sz.
3. Kossuth u. 17. sz. (Hansel Györgyné és Müller Miklós) hatcsalados lakóépület, kb. 200 éves.
4. Kossuth u. 25. sz. (Külön feldolgozva) Máher László.
5. Kossuth u. 36. sz.
6. Kossuth u. 45. sz.
7. Kossuth u. 53. sz. Bodnár Jánosné.
8. Kossuth u. 65. sz. Gazdasági udvar a csűrrel.
9. Iskola tér 16. sz. Copf stílusú lakóépület, műemléki védelmet érdemelne.
10. Iskola tér 15. sz. Romos, lakatlan lakóház.
11. Vasút u. 10. sz. Tornácos lakóépület.
12. Vasút u. 12. sz.
13. Vasút u. 13. sz.
14. Vasút u. utolsó ház.
15. Mező Imre u. 3. sz.
16. Mező Imre u.
17. Kossuth u. 65. sz. (Braun Imréné 85 é.)
18. Kossuth u. 69. sz. (Vaner Gyuláné 82 é.)
19. Kossuth utca elején lakatlan épület.
20. Kossuth u. 94. sz. Meglévő kemence.
21. Kossuth u. 96. sz. (Stumpf Györgyné) Belső kemence, sarkos elrendezésű.
22. Kossuth u. 104. sz. (Özv. Vahner Ádámné 73 é.) Az épület kamra vége dongaboltozatos.

Hercegkút

Nincs említésre méltó régi épület

Az összesítés az 1982. IX–X., valamint az 1983. I–II. hónapban végzett felmérés alapján készült.

IRODALOM

- Balassa I.*, 1959. Német falvak a Tokaj-Hegyalján. BSz. III. 4. sz. 1973. A Tokaj-hegylajai német telepítések történetéhez. HOM. Évk. XII. 1974. Deutsche Siedlungen in Tokaj-Hegyalja. Neue Zeitung XVIII. 1975. Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokaier Bergland
- Barabás J.*, 1967. Scheuen auf ungarischen Sprachgebiet. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XIII. Berlin.

- Borovszky S.*, 1906. Zemplén Vármegye és Sátoraljaújhely város. Bp. 1940. Magyarország Vármegyéi és Városai, XI. Zemplén. Bp.
- Dám L.*, 1981. Település, lakóház és házberendezés a Zemplén hegyvidéken. HOM. Évk. Miskolc
- Fölvételi ív* a népesség és a háziállatok számának alakulásáról az 1869. XII. 31–1. állapotoknak megfelelően. Rátka XV.–16/72; Károlyfalva XV.–16/31; Hercegekút XV.–16/101 Sátoraljaújhely. Levéltár
- Fényes E.*, 1844. Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben III. kötet. Pest
- Gönyei (Ébner) S.*, 1931. Régi tűzhelyek Borsod, Abauj, Zemplén, Bereg és Szatmár megyékben. NÉ. XXIII. 6–16.
- Juhász Á.*, 1977. Hejce településrajza. HOM Évk. X.
- Lengyel I.*, 1969. A rátkai német település. HOM. Évk. VIII. kötet, Miskolc
- Mendöl T.*, 1963. Általános településföldrajz. Bp.
- Szabadfalvi J.*, 1981. Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásában. HOM. Évk. X. Miskolc
- Takács S.*, 1902. Német települések a Tokaj vidékére. Gazdaságtörténeti Szemle IX. Budapest
- Torsten G.*, 1977. Alte Bauern hauser. München

VOLSARCHITEKTUR DER ANGESIEDELTEN DÖRFER RÁTKA, HERCEGKÚT UND KÁROLYFALVA (TRAUTSONDORF, KARLSDORF)

(Auszug)

Das Zemplén-Gebirge ist die östlichste Ausdehnung des Nördlichen Mittelgebirges. Sein Abschnitt in Ungarn ist nur ein Teil vom riesigen Gebirgszug, der von den Nordostkarpaten ausgehend in Richtung Süden verläuft. Die Region Zemplén wird auch als „Land der Freiheitskämpfe“ bezeichnet, da sie der Ausgangspunkt der antifeudalen Bewegung war.

Die Dörfer Rátka, Hercegekút und Károlyfalva befinden sich auf dem Gebiet des *historischen Zemplén*, in Hegyalja. Territorial ist dieser Abschnitt das südliche, südöstliche und südwestliche Randgebiet des Gebirges. *Hegyalja* ist eine der vier ethnographischen Regionen, die man im Bergland Zemplén unterscheidet. Hier hat sich ab dem 18. Jahrhundert allmählich der Weinanbau durchgesetzt. Im Leben dieser Region spielten der Rákóczi-Freiheitskampf und die anschließende Periode eine entscheidende Rolle. Nach dem Niederschlagen des Freiheitskampfes wurden die Rákóczi-Besitztümer unter den treuen – grösstenteils österreichischen und deutschen – Dienern des Habsburg-Hauses verteilt. Der neue Landherr von Hegyalja wurde der österreichische Herzog Johann Leopold Donath *Trautson*. Dieser Herzog hat in erster Linie deutsche Ansiedler zur Neuansiedlung herangeholt, da er deren Arbeit mehr vertraute. Die Ansiedlung der Dörfer Rátka, Hercegekút und Károlyfalva ging in den Jahren 1752–1754 vonstatten. Die Siedler kamen aus Baden-Württemberg, aus dem Schwarzwald, und aus der Umgebung von Schiltach und Lehengericht. Die Bedingungen zur Ansiedlung regelte ein mit dem Herzog abgeschlossener Vertrag. Die deutschen Dörfer haben sich gegenüber den ungarischen Dörfern bei Hegyköz allmählich einen besseren Wohlstand erarbeitet. Eine mögliche

Erklärung dafür ist, dass die deutschen Siedler zum Zeitpunkt der Ansiedlung vertraglich verankerte Vorteile (z. B. Steuernachlass) bekamen, ausserdem Boden und zum Hausbau – wenn auch schwierig – Baumaterial erhalten haben. Die sog. Bodenlosigkeit – Besitzlosigkeit – trat hier nicht so verschärft auf, wie im Falle der ungarischen Dörfer. Ihr Zusammenhalt war sehr gross, das erhaltene Land wurde mit harter Arbeit fruchtbar gemacht, eine bedeutende Viehzucht aufgebaut und darüber hinaus beschäftigten sich die deutschen Ansiedler mit Weinanbau und Winzerei, in Rátka wurde sogar Tabak angebaut. Die Bauweise der Häuser zeugte von einem höheren Standard als der der ungarischen Dörfer, der Wohnungsbau aus Stein war verbreitet, die Stirnseiten der Häuser waren prachtvoll und die Fensterläden aus Eisen gefertigt. Die angesiedelten Dörfer weisen aber in der Entwicklung und der Architektur auch abweichende Eigenarten auf.

Rátka: Ursprünglich war es ein ungarisches Dorf, aber in der türkischen Zeit wurde es ausgerottet. Wohngebäude mit mehreren Zimmern sind hier in grösster Anzahl anzutreffen (48%). Die Scheunen befanden sich am Ende der Grundstücke und wurden aus Stein gebaut. Die Fassaden waren hier am prunkvollsten, aber Fensterläden aus Eisen waren selten anzutreffen. Die Häuser mit Steindielen haben sich hier durchgesetzt. Eine Besonderheit stellen die bautechnisch schweren, aber ästhetisch schönen Steizäune dar.

Hercegkút: Hier herrschte die Viehzucht vor. In jedem Haushalt sind die Scheunen, die auf eine grosse Wirtschaft hinweisen, und die sich anschliessenden Nebengebäude aufzufinden. Die Scheune hat hier und in Károlyfalva den Wirtschaftshof in zwei Teile getrennt und wurde aus Lehm gebaut. Die Verzierung der Nebengebäude ist eigentümlich, die Gewölbe und Fensterrahmen wurden mit roten Ziegelsteinen geschmückt. Hercegkút ist die meistverschlossene Siedlung. Die Anzahl der von aussen angeheirateten ungarischen Landwirte war hier sehr gering.

Károlyfalva: Aussenheuabwerfer sind nur hier anzutreffen. Die zierlichen Eisenspalette sind bis heute bezeichnend. Im Laufe der Forschungen war bis zum Schluss interessant, was die deutschen Ansiedler aus den architektonischen Eigenarten ihrer fernen Heimat auf bewahrt haben. Das Andenken ihrer Regionen wurden in den Flurnamen erhalten. In der deutschen Volksarchitektur der unter der Bezeichnung Schwarzwald bekannten geographischen Region im Land Baden-Württemberg konnte man unterschiedliche Haustypen finden, diese waren typische Berghäuser. Aus dem Stil des Schwarzwaldhauses wurden von den Ansiedlern fast nichts verwirklicht. Sie kamen in andere wirtschaftliche Verhältnisse und Naturgegebenheiten und in den gebildeten Dorfstrukturen haben sie sich architektonisch den ungarischen Dörfern angepasst. Der Grundriss der Wohnhäuser war mit dem der ungarischen Dörfer im Zemplén-Gebirge beinahe identisch. Die Bauweise der Häuser mit zwei oder mehreren Wohnungen ist aber eine eigentümliche Art, die an die Häuser im Schwarzwald erinnert. Für Hercegkút war das Kammerfenster an der Fassade bezeichnend und so sind an der Strassenfassade drei Fenster zu finden. Von der Kammer ging es in die Diele und sie verlief entlang des Zimmers. Diese Anordnung ist heute nicht mehr zu finden.

Die Anbringung der Scheunen ist mit der Siedlungsstruktur in Sachsen und nicht mit der des Schwarzwaldes identisch, aber das ist nicht nur eine deutsche Eigenart, man findet das auch in anderen Siedlungen (z. B. in Hejce) wieder. In den Dörfern behalten in erster Linie die älteren Leute ihre Sprache und Gebräuche bei, aber dieses Gebiet bedarf noch weiterer Forschungen. Das Verstehen dieser ungewöhnlichen Mundart ist für alle, die nur der Hochsprache kundig sind, fast unmöglich.

Gyula Kavcsánszki

ÉGETETT SZESZES ITALOK KÉSZÍTÉSE ÉS FOGYASZTÁSA A KÖZÉP-TISZA-VIDÉKÉN

BALÁZS GÉZA

1. Az égetett szeszes italok népi készítéséről, fogyasztásáról, a hozzá kapcsolódó hiedelmekről, szokásokról, eseményekről még nem rendelkezünk monográfiával, de még sok részletkutatásnak is csak a legelején tartunk. A borászat néprajzi irodalma viszonylag elég gazdag (gondolok itt elsősorban *Andrásfalvy Bertalan*, *Balassa Iván*, *Vincze István* munkásságára), és a többi népi italunkról is vannak monográfiaszámba illő tanulmányok pl.: *Bevilaqua Borsody Béla* a magyar „serfőzészről”, *Paládi-Kovács Attila* a bozáról, *Szabadfalvi József* pedig a mézsörrelről írt úttörő tanulmányt.¹

A meglévő kisszámú, de nagyon értékes, recens információkat szolgáltató néprajzi adatközlés fontos kiindulópontnak tekintendő. *Gönczi Ferenc* göcseji és hetési monográfiájában részletesen leírja az akkor még gyakorolt pálinkafőzést. A pálinkáról szóló néprajzi irodalom „sűrűsödési pontja” századunk harmincas–negyvenes éveit. Ennek egyik oka lehet a kitűnő német monográfia megszületése (*Adam Maurizio: Geschichte der gegorenen Getränke*, Berlin, 1933.), amelyet a korabeli tudományos élet viszonylag hamar megismert. A másik ok a szociográfikus érdeklődés, a népi irodalom szárnybontogatása volt. A Vármegyei Szociográfiák több kötetében találhatunk értékes adatokat a pálinkafőzésről. 1939-ben jelent meg *Benedekfalvy Luby Margit* tanulmánya a szilva hazájáról, *Vajkai Aurél* Cserszegtomaj-monográfiája, 1943-ban *Kardos László* az őrségi népi táplálkozásról szóló úttörő monográfiája (amelyben bő leírások vannak a pálinkakészítésről), *Bódei János* tanulmánya Zalabaksa gyűjtőgazdálkodásáról (a népi pálinkafőzés részletes leírásával). A sort *Némethy Endre* folytatta hetési adalékkal, amelyben primitív pálinkafőző eljárást írt le. *Szentmihályi Imre* 1956-ban a csödei pálinkafőző kunyhóról, 1957-ben pedig *Ujváry Zoltán* az abauj-zempléni hegyvidékről szolgáltat értékes adatokat.²

Az utóbbi évtizedekben csökkent az érdeklődés a népi pálinkafőzés és -fogyasztás iránt. Ennek természetes oka az lehet, hogy a kutatás – főleg a tiltott vagy „fekete” főzés területén – sok nehézségbe ütközik. E területen kitűnő szociográfákat adott közre a nemrégiben elhunyt *Zám Tibor*.³

1. Népi italaink alapvető irodalmához: *Andrásfalvy B.*, 1957; *Balassa I.*, 1944; *Vincze I.*, 1957; 1958/a és 1958/b; *Paládi-Kovács A.*, 1966; *Szabadfalvi J.*, 1961; *Bevilaqua Borsody B.*, 1931.

2. Tanulmányok a pálinkakészítésről: *Gönczi F.*, 1914; *Maurizio, A.* 1933; *Benedekfalvy Luby M.*, 1939; *Vajkai A.*, 1939; *Kardos L.*, 1943; *Bódei J.*, 1943; *Némethy E.*, 1945; *Szentmihályi I.*, 1956; *Ujváry Z.*, 1957; *Balázs G.*, 1985.

3. *Zám T.*, 1977. és 1982.

1. kép. Az első magyarországi pálinkafőző-készülék ábrája egy sernevelőben.
(Comenius nyomán közli: Bevilaqua Borsody Béla, 1931.)

2. Az égetett szeszes italok történetéről nincsenek eléggé biztos, megnyugtató útmutatók. Egy bizonyos: tarthatatlan az a nézet, mely szerint az égetett szeszes ital az északi népek találmánya és Magyarország területére csak a XV–XVI. század után tört be. *Adam Maurizio* kutatásai alapján nyilvánvaló, hogy a legtöbb ún. primitív, természeti nép ismerte a lepárlás kezdetleges módját.

A legelső Magyarországon följegyzett pálinkaféleség az *aqua vitae*. Károly Róbert felesége, Erzsébet királyné gyógyszerként használta, de Európa-szerte híres volt a Magyarországon gyártott „élet vize”. Pontosán nem tudható, hogy ez vajon miféle égetett szeszes italt jelenthetett. Valószínűleg többfélét, de mindenképpen bor, seprő, törköly alapanyagú égetett szeszes italokról lehet szó. A XVII. században Apafi Mihály fejedelem *akovitát* szállított a töröknek. *Apor Péter* *Metamorphosisában* (1736) régeinek, tehát „jónak” tartja az égettbor: „Brassóban főzték az fahéjvizet, azonkívül a reggeli italt hívták aquavitának, vagy tiszta égettbor ittanak, honnan is az úrasszonyok apró pincetokokban, úgy az nemes- és főasszonyok is úgy kínálták . . .”⁴ Az *égettbor*, *égetett bor* szavunk első adata 1544-ből származik.⁵ A gabonapálinkára a legkorábbi magyarországi adat föltehetőleg Mátyás uralkodásának második évéből, 1459-ből ismeretes. Mátyás tiltja a „gabonából fellengített bor” előállítását.⁶ Az 1630-ban először föltűnő *pálinka* szavunk föltehetően gabonapálinkát jelentett.⁷ Erdélyben – a Szótörténeti Tár tanúsága szerint –

4. *Apor P.*, 1972. 14.

5. *Zolnay L.*, 1978. 319.

6. *Kárpáti E.*, 1979. 41.

7. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1976. 71.

2. kép. Pálinkafőző-készülék rajza egy XVII. századi sernevelőházban.
(Comenius nyomán közli: Bevilaqua Borsody Béla, 1931.)

csak 1658-ban jelenik meg a szó. A *pálinka* szláv jövevényszó, jelentése később átvette az *égettborét* is, amely – a Székelyföldet leszámítva – ki is szorult nyelvünkéből.

A harmadik alapvető égetett szeszesital-fajtánk, a gyümölcspálinka a gabonapálinkával párhuzamosan jelenik meg. Föltételezhetően a török időkben Budán már megpróbálkoztak a barackpálinka készítésével. 1684-ben Thököly Imre számadásai között szerepel a *szilvapálinka*: „néha *szilvából* is jó égett bort vagy *pálinkát* főznek, mikor ideje vagyon az gyümölcsnek.”⁸ K. Mátyus István, Küküllő vármegye főorvosa pedig 1787-ben ezt veti papírra: „Hallottam hiteles emberek felvetéséből, hogy mikor ennek a gyümölcsnek (ti. a szilvának) bő termése vagyon, könnyen készülhet Erdélyben ötvenezer veder szilva *égettbor*, vagy amint néhol hívják *Gugyi*, vagy a mai tisztesebb neve *silvórium*”.⁹

Az újabb fajta, kevert, likőrszerű szeszes italok között legnépszerűbb a *rozsólis*. Apor Péter szerint a rozsólis az új „módi” terméke: „ha valakit kínáltál volna rosólisal, talán azt gondolta volna, hogy napfeljötté előtt harmatot szedtél, s avval kínálad, avagy rozsól is sült kenyérral kínálad . . .”¹⁰ Apor Péter idegenkedésének tárgya a rozsólis, a XVIII. századtól lett kedvelt italunk. Ez a fűszerekkel zesített szeszes ital – talán az akovitához hasonlóan – olasz hatásra terjedt el nálunk. A rozsólisfőzéssel Mikszáth Kál-

8. Lehoczky T., 1894. 163.

9. K. Mátyus I., 1787. 387.

10. Apor P., 1972. 14.

3. kép. A tiszadorogmai szeszfőzde cefretárolója
(Balázs Géza felv.)

mán „Különös házasság”-ában is találkozhatunk, ahol Horváth Mihály uram az úri rend számára készít jó üzleti fogással rozsolist. A rozsólis századunk elején végleg kiment a divatból, helyét más likőrök, *gyógypálinkák* foglalták el.

Burgonyapálinkát (*krumpliszesz, kolompérpálinka*) először 1769-ben főztek Magyarországon; gróf *Lázár János* jelentette be az Első Erdélyi Földművelő Egyesületben.¹¹ Ugyanott 1771-ben *Frivaldszky János* természettudós kukoricából készült pálinkát mutatott be.¹²

3. Az égetett szesz italok készítésének házi és ipari gyakorlata már a korai időkben szétválak. A serfőzők céhei kezdtek el a legkorábban – már a XV. században – foglalkozni az égettbor készítéssel. Az első magyarországi lepárlókészülék rajza is egy sernevelőház ábráján maradt ránk. *Comenius* közli ezt *Orbis pictus*ában. Erdélyben a XVI. századtól beszélhetünk önálló pálinkafőző mesterségről. Később a pálinkafőzők az alapanyagok kapcsolata révén az ecetfőzőkkel társultak. A XVIII. század végén némi tőke is kezdett beáramolni ebbe a szakmába: állandó bérlők, manufaktúrák, s az 1790-es évektől szeszgyárak alakultak.

Emellett azonban mindig megvolt a paraszti, népi főzés is. 1848-ig földesúri jog, jövedelemforrás volt a pálinkafőzés és -forgalmazás. 1849 után bevezetik a mennyiség utáni pálinkaadót, amely véget vet a földesurak egyeduralmának. A házi főzés elterjedésének, gyakorlatának az első világháborúig nem volt akadálya. Sok magyar falu képehez hozzátartozott a pálinkafőző-konyha. Az első világháborúban begyűjtötték a rézüstöket. Az 1920. IV. tc. a magánvállalkozások intézményesítését szorgalmazta, s ennek következtében a községi főzdek létrehozását sürgette. 1924–26 között szerelték föl a főzdekben a szeszmérő gépeket. Az egyéni főzés többé nem volt megengedve. 1952-ben rendelet vezet be a „feles főzést”, amelyet 1970-től a bérfőzés vált fel. Mivel a hetvenes években a magasabb szeszfőzési díjak miatt sok helyütt elrohadt a gyümölcs a fák alatt, ezért olcsóbb bérfőzési díjjal, újabb szeszfőzdek üzembe állításával, valamint 1982-től magán-

11. *Kárpáti E.*, 1979. 79. További adatokat sorol: *Kósa L.*, 1980. 44–45.

12. *Csetri E.*, 1965. 1521–1526.

4. kép. Falu szélén a tiszadorogmai szeszfőzde
(Balázs Géza felv.)

személyeknek is vállalkozásba adott szeszfőzdékkel kívánnak segíteni. Természetesen az illegális, ún. „fekete” főzésnek a mai napig rendkívül nagy szerepe és hagyományai vannak. A második világháború után a legtöbb „fekete” pálinka kukoricából, gabonából készült. A hetvenes években pedig – főként az Alföldön – „maszek nagyüzemmé” vált a cukorból készült bor és pálinka.

4. A Közép-Tisza vidék a pálinkafogyasztásban az átlagosnál valamivel nagyobb szerepet játszik. *Keleti Károly* közel egy évszázaddal ezelőtti statisztikájában – 1887-ben – Magyarországon megkülönböztet elsősorban pálinkafogyasztó és borfogyasztó vidékeket. A bort nem termelő vidékeken (Felföld, Kárpátok, Erdély) erős a pálinkafogyasztás, az Alföldön és a Dunántúlon viszonylag kevés. A Közép-Tisza vidék ebből a szempontból átmeneti zónának számít. *Keleti Károly* egyik statisztikája a folyók szerinti bontásban is tükröz adatokat a bor- és pálinkafogyasztásról:¹³

Fejenkénti átlagos fogyasztás literekben

	borban	pálinkában
Duna bal partja	17,44	26,18
Duna jobb partja	33,58	18,61
Duna–Tisza köze	50,79	18,34
Tisza jobb partja	14,74	20,48
Tisza bal partja	13,22	28,09
Maros–Tisza szöge	18,89	23,06
Erdély	15,37	27,92

13. *Keleti K.*, 1887. 138.

5. kép. Ma ólnak használják az egykori ároktói szeszfőzde épületét
(Balázs Géza felv.)

A Tisza bal partjáról származó számadat kimagaslónak tűnik a pálinkafogyasztás tekintetében. Ha azonban a megyénkénti megoszlást figyeljük, a témánk szempontjából figyelemre méltó két megye – Borsod és Hajdú – adatai a jó középmezőnyben foglalnak helyet:

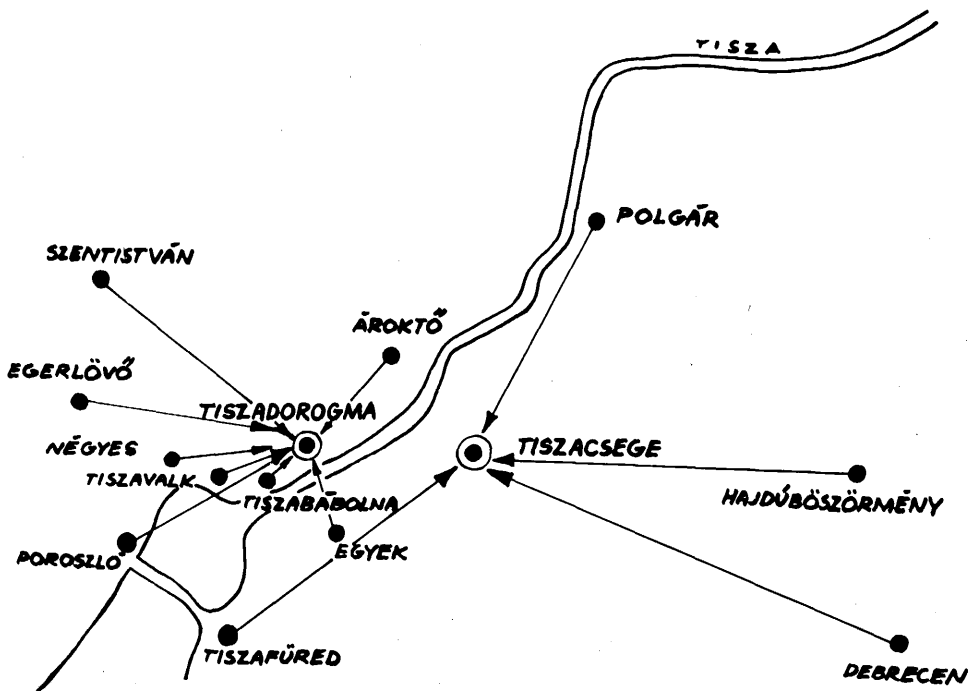
A pálinka átlagos fogyasztása
literekben néhány megyénkben:¹⁴

Kis-Küküllő	41,34
Túróc	39,75
Trencsén	34,06
Hajdú	31,44
Bihar	31,33
Abaúj-Torna	18,25
Borsod	16,57
Baranya	10,96

5. Mint az ország minden területén, a Közép-Tisza vidéken is a jobbágyfelszabadításig élt a földesúri előjogokkal korlátozott jobbágyi pálinkafőzés. Sőt, talán egyes helyeken még szigorúbb is lehetett a helyzet. Ezt látszik tükrözni Ároktó község urbárium, amely 1771. július 17-én készült. A jobbágyoknak Szent Mihálytól karácsonyig volt szabad saját bort árulni, azontúl csak az uraság pincéjéből. Ez a szokás általános volt más területeken is. Viszont szerepel egy pálinkára vonatkozó kitétel: „A Pályinka akkor is a T. Nemes Káptalané”.¹⁵ Tehát pálinkát forgalomba hozni nem volt szabad. Ezt a rendelkezést – vagyis inkább szóbeli „contractust” – bizonyára kijátszották a jobbágyok. Hiszen a XVIII. századi falvak mindegyikében volt már szeszfőzésre alkalmas kazán (s titokban, vagy fél rénes forintokért) főzték a pálinkát.

14. Keleti K., 1887. 137.

15. Ároktó község urbárium. Borsodi Levéltár, 3658.

6. kép. A tiszadorogmai és a tiszacsegei szeszfőzde vonzáskörzete

A Közép-Tisza vidék nemcsak termelő, hanem befogadója is volt az idegen pálinkának. A pálinka származásának hagyományos útvonala az északi-északkeleti országrészekből vezetett az Alföld felé. A lévai uradalom sör- és pálinkafőzési adatait vizsgáló Merényi Lajos közzéteszi, hogy a rozsból készült pálinkából, valamint a seprőből égetett borból 1719-ben a lévai pálinkásnék és kereskedők nagyobb mennyiséget hordtak el a Tisza mellékére.¹⁶ A Közép-Tisza vidék szegényebb falvaiból később eljáró summások és kubikusok állandó járandósága volt a pálinka.

6. A Közép-Tisza vidéken pálinkafőző-házak, -kunyhók meglétét nem sikerült fölfedezni. Viszont az első világháborúig a községekben több háznál is volt üst, pálinkafőző. Ezek nagy része az első, majd a második világháborúban megszűnt. Ároktő egykori falu végén (a csegei rév felé) még ma is áll egy fészernek használt épület, amely a gazda elmondása szerint a két világháború között pálinkafőzőként üzemelt. A harmincas–negyvenes években községi főzde működött Ároktőn, Tiszakeszin, Tiszadorogmán. Tiszadorogmán kisebb megszakításokkal a régi főzde üzemel máig, Ároktőn az új bérleti rendszer eredményeként 1984-ben újra indították a szeszfőzést. Tiszacsegén a főzde az 1960-as évektől üzemel mint a Béke Mgtsz. egysége.

Két Közép-Tisza vidéki pálinkafőzdet vizsgáltam meg részletesebben, a tiszacsegeit és a tiszadorogmait. A tiszacsegei pálinkafőzde nagyobb, modernebb. A kapacitása a legnagyobb főzdekének felel meg, üstje 550 literes. Éppen 1984 nyarán – a „leállás” idején

16. Merényi L., 1896. 175–184.

7. kép. Alföldi pálinkáshordó
(Balázs Géza felv.)

8. kép. Alföldi pálinkásbutella.
Felirata: „Készült 1884. Évbe
akki iszik belőle vájjónn Egységére”.
(Balázs Géza felv.)

9. kép. Alföldi pálinkásbutella.
Felirata:
„Szép butella az én nevem
Mikor pálinka van bennem
Reggel mikor én felkelek
Egyenesen ezért megyek
Ha megiszom a tartalmát
Ki rugom a ház oldalát”.
(Balázs Géza felv.)

– újították fel, s egy újabb 550 literes főzőüstöt szereltek fel. A felújítást a Gyöngyösi Áfész rézműves részlege – amely kimondottan erre a feladatra szakosodott – végezte. A csegei pálinkafőzde vonzáskörzete Hajdú-Bihar megye északnyugati vidéke. A legtávolabbi főzetők a megyeszékhelyről, Debrecenből, valamint Hajdúböszörményből, Polgárról jönnek. Mivel a főzőüst kapacitása nagy, a munkával rendszerint áprilusra végeznek, s ilyenkor júliusig szünetel a főzés. A főzetők 400 kg nyersanyaghoz 1 mázsa fát hoznak.

A tiszadorogmai szeszfőzde üstje csak 260 literes. Ennek megfelelően hosszabb ideig kénytelen üzemelni, csak júniusban és júliusban tartanak szünetet. Borsod és Heves megye szinte minden tájáról szívesen keresik föl a dorogmai főzdet. Leggyakrabban – a helybelieken kívül – Tiszavalkról, Négyesről, Egerlövőről, Szentistvánról, Poroszlóról, Kétútközről, Egyekről, Ároktőről. (Egyek ugyan tiszántúli község, de ennek a falunak hagyományosan régi kapcsolatai vannak Dorogmával. A két falu között rendszeres kompjárat van; egyeki cigánykereskedők vásárolják föl a dorogmaiak vesszőkosarait, s gyakran járnak át egymás üzleteibe is. A pálinkafőzdébe azonban nem komppal, hanem Tiszafüreden keresztül, hídon járnak az egyekiek.) A dorogmai szeszfőzde „előjegyzési naplójában” még mohácsi illetőségű főzető is szerepel. A bábolnai születésű nagymamához járnak vissza látogatóba, s közben lefőzetik a pálinkát. A kisebb kapacitású szeszfőzde azért nagy a vonzereje, mert kisebb mennyiségű cefrét a nagyobb főzdek rendszerint nem vállalnak. Mezőkövesden nagy szeszfőzde van, ám oda azért nem szívesen viszik a nyersanyagot, mert állítólag nem azt kapják meg pálinkában, amit ők vittek. A tűzrevaló fát a dorogmai főzdebe is ki-ki maga viszi; 3–4 zsák fa kell egy üsthöz. A dorogmai szeszfőzde az áfész kezelésében van, a felszabadulás óta Barati Mihály, Lapostyán Ferenc és ifj. Sánta Ferenc üzemeltette.

7. A főzetési szezon mindkét pálinkafőzdeben az eperpálinkával kezdődik. Az eperpálinkát kell a legkorábban, általában július 20. és augusztus 20. között kifőzetni. A Közép-Tisza vidéken a mai napig eleven hagyománya van az eperpálinka-főzésnek. Szeptemberben, októberben a szilva- és vegyepálinka van soron. Novemberben kezdődik az alma-pálinka, januárra–februárra marad a törköly és más maradék főzése.

Tiszacsegén és Dorogmán a főzetésre kerülő nyersanyagot *cefrének* nevezik, ettől délre, Tiszafüreden, Poroszlón már *csórénak*, *mosléknak*. (Az Északi-középhegység több vidékén *ciberének* nevezik a cefrét.)

Tiszadorogmán a pálinkafőzésnek hagyományosabb eszközkészletét lehetett megfigyelni. A *cefrét* vagy *csórét* többen hozták fahordóban (állítás szerint a cefrének jót tesz a fahordó), s többen vitték el, tárolták fából készült pálinkáshordóban, ami manapság egyre ritkább. Tiszadorogmán a fahordót Papp Gyula kádármester máig készíti, s az emberek igénylik is. A pálinkáshordók kisebb űrtartalmúak és több – gyakran 6 – aroncs fogja össze őket.

Nem találkoztam a Közép-Tisza vidéken a gödörben való cefreérleléssel, bár bizonyára nem ismeretlen ezen a tájon sem. Elbeszélésekből tudom, hogy a borsodivánkai termelőszövetkezet *fóliás gödörben*, silógödörben 5000 liter pálinkát érlel.

8. Általános vélemény szerint „inggombból is lehet pálinkát főzni”. Mégis ennek a vidéknek is vannak hagyományos, nagy múltú és időszakosan ismert, főzött periférikus jelentőségű pálinkafajtái.

A Közép-Tisza vidék jellegzetessége az *eperpálinka*. Viszonylag újkeletű. Egyes vélemények szerint a két világháború között, mások szerint csak a felszabadulás után kezdtek el nagyobb mennyiségben főzni az eperpálinkát. Az eperpálinka a faepret termő fa (*Morus*) terméséből készül. A faepret selyemhernyó-tenyésztési célból a múlt században ültették nagyobb számban az Alföldön. Az emberek szeretik az eperfát, mert termését csemegének hasznosítják. Körülbelül az ötvenes évekig tartott a *hernyózás*, s annak megszűnésével az eperfákat vagy kivágták, vagy terméséből pálinkát főzettek.

Nem újkeletű dolog, hogy az eperfa terméséből kitűnő minőségű pálinka főzhető. *Bezerédj Pál* selyemhernyó-tenyésztési kormánybiztos 1883-ban adott ki egy füzetet *Utasítás a szederfama szedésére* címmel. Ebben azt is leírja, hogy az *eperpapálinka* „igen jóízű szeszes ital”.¹⁷

Régen Tiszacsegétől egészen a Tiszáig, Tiszafüredig az út mentén eperfasorok álltak. A közterületen lévő eperfa gyümölcséből máig ki-ki tetszése szerint szedhet. Eperpálinkát ma legnagyobb mennyiségben Tiszacsegén, Poroszlón és Tiszavalkon készítenek. Az eperfa kézzel való szedése „haladatlan” munka lenne, ezért csak a lehulló gyümölcsöt szedik össze. Fóliát, ponyvát (*nylonponyvát*) terítnek a fa alá, alkalmanként megrázzák a fát és a ponyváról kétnaponként gyűjtik össze hordóba az érett epret. Ilyenkor megkeverik a cefrét. Bár tilos, de szinte mindenki tesz hozzá egy kis cukrot is. Általában 120 literhez 3 kg-ot. Az utolsó szedést követően 7–9 napra kiforr a cefre, s ekkor rögtön főzetni kell. Az epercefre nem áll el!

A csegeiek a következő faepersajtákat ismerik, amelyek kb. két hét különbséggel érnek: *korán érő, fakó eper (fehéreper), tarka eper, nagy fekete, vörösszemű, feketeeper* (júliusban dömpingszerűen érik).

Az eperpálinka-főzés idején (július 20. és augusztus 20. között) a főzdében és környékén finom eperillat érezhető. A jó eperpálinka egyébként lehet szagtalan is. Nagy becsben tartják, különleges alkalmakkor fogyasztják, más italokkal nem keverik.

Júliusban szinte minden csegei ház udvarán, ahol eperfa áll, ott látszik alá terítve a fólia, vagy a „maguk szótt ponyva”.

A másik, hagyományosabb pálinkaféleség a *szilvapálinka*. Ezen a vidéken is számtalan szilvafajta van; *debreceni muskotály, kékszilva* (édesebb), *fehérringlő, vörösringlő, vörösszilva, bercencei* (< besztercei), *bódiszilva, bónamóna, piramisa, macskatökű, rózsaszilva*. A leggyakrabban a bercencei szilvából főznek pálinkát. Abból a fajtából, amelyre a szilva hazájában, Szatmárban azt mondják: „kár pálinkának kifőzni”. A jó szilvapálinka az érett, túlérett szilvából készül. Azt tartják, hogy a szilva inkább legyen férges, mint éretlen. A Közép-Tisza vidéki falvak közül a dorogmai szilvapálinkát tartják a legnagyobb becsben. Általában ennek a legmagasabb az ára is. *Almapálinkát* csak a legújabb időkben főznek vidékünkön. Főzetni főleg Egerből hozzák az almát, birsalmát. Még nem számít gyakori pálinkaféleségnek. Ritkán főznek más tiszta gyümölcspálinkákat. Kisebb mennyiség készül *cseresznyepálinkából, meggyepálinkából*. Szintén ritkaság az *őszibarackpálinka*, bár róla azt tartják, hogy ha 10 évet áll, akkor olyan finom lesz, mint a konyak.

Viszonylag nagy mennyiséget főznek *vegyespálinkából*. (Ebbe a vegyes gyümölcsön kívül nemegyszer somot, kökényt is tesznek).

17. *Bezerédj P.*, 1883. 17.

Legutoljára főzik ki a rossz bort *borpárlatnak*, *konyaknak*, valamint a *törkölypálinkát*. A törkölycefre légmentesen lezárva, lesározva bármeddig eláll károsodás nélkül.

A vadon termő gyümölcsök kifőzése még mindig élő hagyomány a Közép-Tisza vidéken. Az országos statisztika szerint a vadgyümölcsök feldolgozott mennyisége a következő:¹⁸

Pálinkának feldolgozott vadgyümölcs mennyisége
ezer kg-ban 1983-ban

Szolnok	512
Pest	73
Nógrád	24
Hajdú-Bihar	21
Borsod-Abaúj-Zemplén	8
Zala	1
Bács-Kiskun	1

A többi megyénkből nincs adat vadgyümölcsből készült pálinkára. Érdekeség, hogy 1983-ban a vadgyümölcsökből készült pálinka mennyisége egyharmada az 1982. évinek. Tehát a vadgyümölcsből készült pálinka termelése – amely vidékünkön még élő gyakorlat – rohamosan csökken, illetve az is elképzelhető, hogy főzése áttolódik a „fekete” főzés területére.

Tiszacsegén és Tiszadorogmán a következő vadgyümölcsökből főzettek pálinkát az elmúlt esztendőkből: *vadkörte* (Tisza-parti erdőkben szedik, de ma már csak esetenként főzetik), *csipkebogyó* (a *becselli* nevű fajtából készül nagyon ritkán), *borókapálinka*, *bodzapálinka*, *sompálinka*.

A *borókapálinkát* almával együtt főzetik ki. A borókát ledarálják, élesztőt adnak hozzá, három napig kelesztik – utána almával forralják. Egy héten belül főzni kell. Ritkaságnak számít.

A *bodza- vagy bodzabogyó-pálinkával* nyolc–tíz család foglalkozik Tiszacsegén és Tiszafüreden. A bodzabogyó lehullott apróját rendszerint szilvapálinkával vegyítik. Mások likőr ízesítésére használják. Értégtítő hatásúnak tartják. A dorogmai szeszfőzdében nem szeretik kifőzni, mert *fölhabozhat* a csőben.

Sompálinka készítésével egyedül Kendrei József tiszafüredi Drogunion-átvevő foglalkozik. Elmondása szerint a somot az Északi-középhegységben (főleg a Zemplénben, Bükkben) vásárolja föl. Súlyban például 20–30 kg-ot vesz. Magológéppel kimagolja, a húsból pedig Tiszacsegén pálinkát főzet. Sárospatak környékén a somot magában is kifőzik, de ő szilvát, körtét kever bele. Állítása szerint 10–20 kg som 400 liter cefrének (*csórénak*) is megadja a kitűnő som aromát. A som cefréje műanyag hordóban 2 hónapig forr. A pálinka nem olyan „szapora”, mint a többi gyümölcsé. 1 mázsa cefréből 4–5 liter pálinka lesz. Ugyanennyi szilvából 10 liter is lehet. A sompálinka szagos, erős illata van. A csegei pálinkafőzőnek – Csobán Antalnak – is adnak belőle kóstolót. Csak ünnepi alkalomkor fogyasztják.

Befejezésül meg kell említeni egy egészen új, egyéni innovációt, amely azt tükrözi, hogy a pálinkakészítés valóban „nem ismert határokat”: ez az *akácfavirág-pálinka*. Első

18. Az Országos Vám- és Pénzügyőrség hivatalos adata.

izben 1984-ben főzték Tiszadorogmán. Egy *ároktövi* fiatalember szedte az akácfavirágot kis japánkosárral, szénahordó kerekkasba. 30 kosárnyi akácvirágból, 1 zsák törkölyből és 10 kg cukorból lett 170 liter cefre. Ebből 14 liter akácfavirág-pálinka főtt ki.

Tiszacsegén emlékeznek még a *sárgadinnyéből* főzött pálinkára, valamint az első világháború után főzött *rozspálinkára*. Tiszadorogma és Tiszafüred régen gyümölcstelen vidék volt, ezért elképzelhető, hogy az első világháború előtt nagyobb mennyiségben főzhettek ezen a tájon is az ún. *életpálinkát*, amelynek mára nyoma sem maradt.

Már csak az emlékezetben él a *zsidópálinka (zsidópájinka)*: szilvapálinkába 8–10 szem aszaltszilvát tettek, ettől a pálinka elszíneződött, s olyan lett, mint a konyak.

9. Az égetett szeszes italok hagyományos tárolóedénye a fahordó. Országszerte, így a Közép-Tisza vidékén is kezdenek átállni a műanyag tárolóedényekre, ballonokra. De azért két hagyományosabb pálinkatárolási módszert máig megfigyelhetünk.

Tiszadorogmán még tartja magát a fahordó. Általános nézet szerint a pálinkának legelőnyösebb az *akácfahordó*. Csak másodsorban emlegetik az *eperfahordót* (érdekes, hogy országszerte az eperfahordót sorolják első helyre). Szintén általános vélemény, hogy akácfahordóban érik meg legjobban a pálinka, a cseresznye- és szilvapálinka szép sárga színt kap tőle. A fahordók egyetlen hátránya, hogy párolognak, a bennük levő pálinka szesztartalma csökken. Aki 51 fokos pálinkát főzet, rövid fahordóban való tárolás után 50 fokos pálinkát vehet ki a hordóból.

Míg Tiszadorogmán a fahordó, Tiszacsegén és vidékén a cserépkorsó tekinthető hagyományos pálinkatároló-eszköznek. A leginkább a tiszafürediek őrzik ezt a hagyományt. A *pálinkakorsók* lehetnek 5–6, de 15–20 literesek is. A tiszafüredi kerámiaipar termékei.

A Tisza-mellékén is egyre inkább meghonosodik a pálinkának üvegben való tárolása. 5–10–15 literes *demijonok*ban (vesszővel befont üvegekorsókban) tárolják egyre többen a pálinkát. A demizsonnak a Közép-Tisza vidékén több hagyományos neve is van: *kosárüveg*, *fontüveg*, *fonottkorsó*. Többek között Tizsanánáról jegyezték föl ezeket a kifejezéseket, de élnek a „vesszős faluban” Tiszadorogmán, valamint a „kubuzosoknál” (gyékényeseknél), Tiszavalkon is.¹⁹ Használja a *szalmáskorsó* kifejezést a közeli Balmazújvárosban élt *Veres Péter*, sőt *Csokonai Vitéz Mihály* Dorotttyájában is találkozhatunk a *szalmás üveggel*. A *szalmáskorsó*, *fonottkorsó* a Közép-Tisza vidéki települések általános pálinkatároló-eszköze lehetett és sok helyütt ma is az.

Ahogy eltűnőben van a tiszafüredi *butykos korsó*, úgy vonódik ki a használatból és válik presztizstárggyá a *pálinkásbutella*. A butellát az Alföld északi részén – a két híres Közép-Tisza vidéki fazekasközpontban: Mezőcsáton és Tiszafüreden – *butykosnak* hívják (ezért is nevezik nagyobb formáját butykos korsónak). A cserépbutykos a magyar Alföld jellegzetessége, s csaknem minden háznál megtalálható volt. Tiszafüreden gyártották az ovális formájú butykosokat, amelyeknek keskeny szájából külön művészet volt inni. Ma már múzeumi ritkaságnak számít a tiszafüredi *pálinkáskönyv*, azaz imádságoskönyv alakú butykos. *Kresz Mária* bemutat egy ilyen *zoltáros-pálinkáskönyvet* Tiszafüredről, amelynek gerincén a következő felirat díszel: „Kovács József é Ez a Reggeli könyörgéses könyv”.²⁰ A felirat utal a reggeli pálinkafogyasztás szokására is. Ma a kisadag pálinkát

19. *Prohászka J.*, 1956. 476–478.

20. *Kresz M.*, 1983. 34.

általában gyári üvegben viszik magukkal az emberek, amelynek egyetlen hagyományos „kelléke” lehet a *csutkadugó*, azaz a kukorica csutkájából készült dugó.

Az üvegedényeket tartják a leghigiénikusabb tárolóeszköznek, mégis előfordul, hogy nagyobb mennyiségű pálinkát tárolnak műanyag kannákban, ballonokban is. Bár egyesek véleménye szerint a műanyagot oldhatja a pálinka, ez a szokás mégis terjedőben van. (Bács-Kiskun megyében egyes „nagytermelőknél” már csak ez fordul elő.)

Általános vélemény az is, hogy a pálinka annál jobb, minél tovább áll. A pálinka erőssége, „karcossága” az idővel megfinomul. A helytelenül lezárt pálinkásüvegben az ital *benyarasodik, bevirágosodik, megtörik* – tartják Dorogmán. A pálinkából – akárcsak a borból – háromféle minőséget lehet kivenni: a *tetejét* (ez a legerősebb), a *közepét* és az *utolját* vagy *alját*.

A pálinka fokának, szesztartalmának megállapítására is használják azt az országszerte ismert népi módszert, mely szerint, ha a fölrázott pálinkának *gyűrűje* van (apró buborékok ülnek ki körben a felszínén), akkor megvan az 50 fok. A 49 fokosnak és az 55 foknál több pálinkának már nincs *gyűrűje*.

A pálinkát legelőnyösebb pincében tárolni: ez a hőmérséklet a legmegfelelőbb a minőségének és a fogyasztás igényeinek.

10. A pálinkázásnak a Közép-Tisza vidéken is megvannak a jellegzetes, „kötelező” alkalmai. Általánosságban elmondható, hogy a pálinka fogyasztásának az emberi élet, valamint a gazdasági év minden jelesebb alkalmakor szerep jut. A gyermekágyas asszonynak illik pálinkát vinni (sőt ő maga gyakran a párnája alatt tartja). A szesz italal való megkínálás első alkalmá a felnőtté válás jele. A pálinka nemcsak „barát a bajban”, hanem gyógyszer is lehet. A halotti tor legfontosabb italának szintén a pálinkát tartják. Fogyasztásának jeles alkalmá a reggel: a reggeli féldeci errefelé is általános, főleg karácsonytól húsvétig. A nyári gazdasági munkák idején szívesebben fogyasztják a pálinkát, mert attól nem izzad annyira az ember. S végül a disznótor sem képzelhető el pálinka nélkül: ekkor a szorgalmasabb, ügyesebb gazdák már az új pálinkával kínálják meg a segítőiket.²¹

Az *örömpálinka* szokása nem elterjedt. Mégis egyes adatközlőimtől hallottam, hogy gyermek születésekor (mások évente egyszer) eltesznek egy-egy liter pálinkát, amelyet majd csak a lakodalmkor lehet fölbontani. Ezek a pálinkák a legértékesebbek, hiszen húsz–huszonöt évet értek.

A pálinka átveszi a legfontosabb ital szerepét a falusi lakodalmakon is. Tiszacsegei adatközlőim szerint régen „boros” volt a magyar nép, de ma már egyre inkább „pálinkás” lesz, s ezt mutatják a lakodalmak is. 1984-ben a reggeltől másnap reggelig tartó lakodalmra körülbelül 300 emberre számítva a következő italféleségeket vették: 44 l pálinka (ebéd–vacsora előtt fogyasztották), 101 bor, 30 láda sör, 600 üveg üdítő, 8 üveg likőr az asszonyoknak. Az üdítőből, a likőrből, valamint az amúgy is kevés borból maradt valami, a pálinka és a sör hiánytalanul elfogyott.

A pálinka kijár a nehéz fizikai munkát végző, kalákában segítő embereknek is. Ilyen nevezetes munka Tiszacsegen pl. a kútásás. Adatközlőim szerint az 1940-es években egy kútásásnál – nem a szegénység miatt – két embernek két dl kevert pálinkát volt illendő adni. Ma ugyanezért a munkáért ugyancsak két embernek 4 l pálinka jár.

21. Balázs G., 1984. 13.

A pálinka lehet gyógyszer is. Míg általánosságban az a vélemény, hogy „a pálinka adja az erőt”, speciálisabb gyógyírnek is tekintik. A reggeli előtti féldeci étvágygerjesztő. De jót tesz a pálinka gyomorrontás és más gyomorbetegségek esetében is. Dagadt testrészek borogatására pálinkába áztatott ruha a legmegfelelőbb. Vágott sebek, fertőzések elhárítására pálinkás liliomszirmot javasolnak. Pálinka, sőt melegített pálinka fogyasztását javasolják *elrekedés*, rekedtség ellen.

Mezőcsátról van adat arra, hogy a pulyka lábát kikelés után pálinkás vízben kell megmosni, hogy erősödjön. Ha a kacsza beteg, nem eszik, paprikás szalonnát etettek vele, ha „krampog”, nyálkás a torka, pálinkát tettek az ivóvizébe.

A *pálinkás kenyér* fogyasztásának szokását ismerik a Közép-Tisza vidékén is. Pálinkás kenyérnek nevezik az ország nagy részén a gyerekeknek kenyérré csepegtetett pálinkát. Tiszadorogmán a pálinkás kenyér fogadás tárgya is lehet: ki tud 1 dl pálinkát kimártogatni kenyérrrel. Állítólag ez kemény legénypróba, s csak keveseknek sikerül.²²

11. Összefoglalásképpen a következőket állapíthatjuk meg a Közép-Tisza vidék néhány jellegzetes településének (Mezőcsát, Ároktő, Tiszadorogma, Tiszacsege, Tiszafüred) pálinkával kapcsolatos hagyományairól: A Közép-Tisza vidék gyümölcstelen településeinek volt hagyománya a gabonából készült pálinkának, de ma már kizárólagos a gyümölcspálinka-készítés. A szűkebb határon túl is jegyzik a csegei és a dorogmai szilvapálinkát, különlegességnek tartják a vidék illatos eperpálinkáját.

Különlegesség és ritkaság, egyéni innovációnak számít e vidéken a sompálinka, bodzapálinka, borókapálinka és akácfavirág-pálinka. Egyre kisebb szerep jut a vadgyümölcsökből valaha sokkal nagyobb mértékben készült pálinkáknak (vadkörte, csipkebogyó).

A Közép-Tisza vidék pálinkatermelése önellátó. A feleslegből néha eladnak, elajándékoznak. Néhány évvel-évtizeddel ezelőtt a Bükkaljáról, Jászságból jártak kocsmárosok a dorogmai szilvapálinkáért. Újabban a Nyírségbe járnak sokkal olcsóbb almapálinkáért. Tiszadorogmán 1984-ben 150–200 forint volt literje a szilvapálinkának.

Vidékünkön a „fekete főzés” jóval viaszosabb, mint az Alföld más vidékein (pl. Bács-Kiskun megyében). Nem jellemző a cukorból készült pálinka és borhamisítás sem. Az utóbbi években újabb főzdek is nyíltak az igények ellátására.

A pálinka tárolásának jellegzetes hagyományos eszköze Tiszadorogmán a fahordó és fonottkorsó, a Tisza bal partján pedig a cserépkorsó. A mezőcsáti és tiszafüredi kerámia-központ látta el butykos korsókkal és kis butykosokkal ezt a vidéket.

A pálinkának kitüntetett szerep jut az emberi élet és a gazdasági év jeles alkalmain. Megfigyelhető, hogy egykori „boros” szokások egyre inkább „pálinkássá” válnak. Jól mutatja ezt a lakodalmon elfogyasztott égetett szeszes ital mennyisége és aránya.

A Közép-Tisza vidék jellegzetesen átmeneti vidéknek számít a magyarországi boros és pálinkás vidékek között, de a pálinka szerepe meghaladja a többi szeszes italét. A pálinka szeszfoka itt is az országos ízlésnek megfelelő 51–53 fok, de írásos adataink vannak arra, hogy korábban az egész Alföldön a kisebb szeszfokú pálinka járta.²³

22. Adatközlők: Csobán Antal (Tiszacsege), Kendrei Józsefné (Tiszafüred), Kendrei József (Tiszafüred), Molnár József (Tiszacsege), Papp József (Tiszacsege), Ratkai József (Tiszadorogma), Ifj. Sánta Ferenc (Tiszadorogma), Takács János (Ároktő), Vattayné Berecz Mária (Mezőcsát).

23. *Petrovits D.*, 1890.

IRODALOM

- Andrásfalvy B.*, 1957. A vörösbor Magyarországon. Néprajzi Értesítő, XXXIX. 49–69.
- Apor P.*, 1972. Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása. Budapest
- Balassa I.*, 1944. Adatok a székely népi italok ismeretéhez. Ethnographia, LV. 88–93.
- Balázs G.*, 1984. Pálinkázási szokások. Turista Magazin. 95. 4. szám 13.
- Balázs G.*, 1985. Égetett szeszes italok a magyar népeletben. Szakdolgozat. ELTE Tárgyi néprajz tanszék.
- Benedekfalvy Luby M.*, 1939. A szilva hazája. Néprajzi Értesítő XXXI. 300–310.
- Bevilaqua Borsody B.*, 1931. A magyar serfőzés története. I–II. Budapest
- Bezerédj P.*, 1883. Utasítás a szederfagag szedésére. Budapest
- Bódei J.*, 1943. Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához. Néprajzi Értesítő XXXV. 69–96.
- Csetri E.*, 1965. Frivaldszky János, a természettudományok hazai úttörője (1730–1784). Korunk III. 1521–1526.
- Gönczi F.*, 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- Kardos L.*, 1943. Az Őrség népi táplálkozása. Budapest
- Kárpáti E.*, 1979. A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából. Budapest
- Keleti K.*, 1887. Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiológiai alapon. Budapest
- Kósa L.*, 1980. A burgonya Magyarországon. Budapest
- Kresz M.*, 1983. Magyar népi cserépedények. Budapest
- Lehoczky T.*, 1894. Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle I. 146–163.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III.* Főszerkesztő: Benkő L., 1976. Budapest
- Maurizio, A.* 1933. Geschichte der gegorenen Getränke. Berlin
- K. Mátyus I.*, 1787. Ó és Új Diætetica II. Pozsony
- Merényi L.*, 1896. A lévai uradalom sör- és pálinkafőzés szabályozása 1719-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle III. 175–184.
- Némethy E.*, 1945. Adatok egy primitív pálinkafőző-eljárás előfordulásához. Ethnographia LVI. 67–69.
- Paládi-Kovács A.*, 1966. A boza kultúrtörténeti háttéréhez. Műveltség és Hagomány VIII. 71–84. Debrecen
- Petrovits D.*, 1890. A pálinka az Alföldön és környékén. Természettudományi Közöny 254. füzet. 505–516.
- Prohászka J.*, 1956. A régi magyar demizson és ami benne volt. Magyar Nyelvőr LXX. 476–478.
- Sólyom L.–Nákovics L.*, 1983. A pálinkafőzés kialakulása, szabályozása és a szeszfőzdek jelentősége. Szeszipar XXXI. 81–89.
- Sólyom L.–Ujszászi J.–Nákovics L.*, 1983. A gyümölcseszefőzdek területi elhelyezkedése, kapacitásuk kihasználása. Szeszipar XXXI. 128–141.
- Szabadfalvi J.*, 1961. A magyar mézsörkészítés. Műveltség és Hagomány III. 107–128. Debrecen
- Szentmihályi I.*, 1956. A csödei pálinkafőző-kunyhó. Néprajzi Közlemények I. 236–238.
- Ujváry Z.*, 1957. A vadon termő növények szerepe a táplálkozásban az abauj-templéni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő XXXIX. 170–204.
- Vajkai A.*, 1939. Cserszegtomaj. Egy hegyközség élete. Néprajzi Értesítő XXXI. 170–204.
- A vám- és pénzügyőrség szabályairól.* A szesz jövedéki ellenőrzése. 26–37. Házi Jogtanácsadó. 1984. 7. szám.
- Vincze I.*, 1957. Magyar szőlőmetsző kések és metszésmódok. Néprajzi Értesítő XXXIX. 71–101.
- Vincze I.*, 1958/a. Magyar borsajtók. Ethnographia LXIX. 1–28.
- Vincze I.*, 1958/b. Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő XL. 83–104.
- Zám T.*, 1977. Szesz mesterek. 161–234. In.: Tanyabejáró. Kecskemét
- Zám T.*, 1982. Szesz mesterek. 234–252. In.: Alkoholizmus. Összeállította: Fekete János. Budapest
- Zolnay L.*, 1977. Kincses Magyarország. Budapest

HERSTELLUNG UND GENUSS VON GEBRANNTEN ALKOHOLISCHEN GETRÄNKEN IN DER MITTEL-THEISSGEGEND

(Auszug)

Die ungarische ethnographische Forschung hat keine Monographie von der Herstellung und Genuss der gebrannten alkoholischen Getränke und von den Glauben, Sitten, die sich an ihn knüpfen. Deshalb ist es wichtig, dass mehrere regionale Beschreibungen entstehen.

Die ersten Daten von den gebrannten alkoholischen Getränken in Ungarn stammen von der Mitte des 14-ten Jahrhunderts. Das war das aqua vitae, das in ganz Europe bekannt war und als Arznei verwendet wurde. Die ersten schnapsartigen Getränke waren die sogenannten Branntweine, das heisst, die Getränke, die aus Wein, Treber und Hefe gemacht wurden. Das Wort „pálinka“ (Schnaps) kommt das erste Mal in Dokumenten aus dem Jahr 1630 vor. Das ist ein slawisches Lehnwort und bedeutete anfangs den vom Norden stammenden Kornschnaps. Vom Obstbranntwein haben wir vom 17-ten Jahrhundert an Daten. Kartoffelbranntwein in Ungarn wurde das erste Mal 1769 und Maisbranntwein 1771 gebrannt.

In einigen an Obst armen Siedlungen der Mittel-Theiss-Gegend (in Mezőcsát, Ároktő, Tiszadorogma, Tiszacsege, Tiszafüred) hatte der aus Weizen gemachte Schnaps Traditionen. Heute macht man Schnaps ausschliesslich aus Obst, aber natürlich ist auch der Treberbranntwein zu finden. Ausserhalb der engeren Gegend ist der Pflaumenbranntwein von Csege und Dorogma bekannt, man hält für eine Seltenheit den duftigen verhältnismässig neueren Maulbeerbranntwein.

In dieser Gegend gilt als persönliche Innovation der Akazienblütenbranntwein. Der in den Gebirgsgegenden öftere Hartriegelund Wacholderschnaps ist hier eine Rarität. Die aus Wildobst hergestellten Schnäpse, die einst viel bedeutender waren, spielen heute eine immer geringere Rolle. (Waldbirne, Hagebutte). Die Schnapsherstellung der Mittel-Theiss-Gegend ist selbstversorgend. Manchmal wird vom Überschuss verschenkt oder verkauft. Vor einigen Jahren haben die Kneipwirte von Bükkalja und Jászság den Pflaumenbranntwein in Dorogma gekauft. Heute kaufen sie lieber den billigeren Apfelbranntwein in Nyírség. In dieser Gegend ist das „schwarze Brennenkochen“ zurückgedrängter als in den anderen Gegenden der Tiefebene. Die Brauerei in Dorogma hat eine grosse Anziehungskraft.

Der Schnaps wird in Tiszadorogma traditionell in Holzfässern und geflochtenen Krügen, am linken Ufer der Theiss in Töpferkrügen gehalten. Das Keramikzentrum von Mezőcsát und Tiszafüred hat diese Gegend mit Schnapsflaschen versehen.

Die Mittel-Theiss-Gegend gilt als ein spezifisches Übergangsgebiet zwischen den ungarischen Wein- und Schnapsgegenden aber der Schnaps spielt eine wichtigere Rolle als die anderen alkoholischen Getränke. Der Alkoholgehalt des Schnapses beträgt hier dem Landesdurchschnitt entsprechend 51–53 Grad aber Daten beweisen, dass früher in der Tiefebene Schnäpse mit kleinerem Alkoholgehalt hergestellt wurden.

Géza Balázs

NAGY PÁL MIKLÓS FARAGOTT BOTJA A BÉRES BÉLA GYŰJTEMÉNYBEN

VIGA GYULA

Madarassy László 1935-ben, a művészkedő pásztorokat bemutató könyve első fejezetét *Nagy Pál Miklós* máriabesnyői faragó pásztornak szentelte.¹ A jeles faragó Jászapátiban született 1868-ban. Már gyermekkorában pásztorok adták, ám írni, olvasni megtanult. Dolgozott Kocséron, Orgoványban, udvaros volt Kecskeméten a „Két orosz-lán” vendégfogadóban, majd 1914-től Máriabesnyőn élt, ahol a kapucinus barátok tehénpásztora volt.²

Nagy Pál Miklós elsősorban botokat faragott meg és készítményeivel sajátos műfajt teremtett. Különösen ún. *történelmi botjai* tették híressé a nevét, amelyeken a magyar történelem, közélet, illetve irodalom híres személyiségeinek arcvonását, apró portréit faragta meg. (Ezek mellett készített ún. *vallási botot* és *természeti botot* is: az utóbbinak a pásztorokodás, halászat, vadászat és a földművelés köréből vett jelenetek és tárgyak megfaragása adta a díszét.³) A faragott történelmi botokon szereplő portrékat – mint Madarassy László leírásából tudjuk – Dolinay Gyula: Magyar királyok és hősök arcképcsarnoka című gyűjteményéből mintázta a faragó.⁴

A Mátrából beszerzett *barkóca* botokat hosszas kezelés (*pállítás*, zsírozás, lúgos fürdő és füstölés) után kezdte el megfaragni. A portrékat nem rajzolta elő, hanem azonnal faragókéssel mintázott. A finom karcolások, hornyolások s a ritkább vésések mélyét kocsikenőccsel kente be, s így a mélyebb részek sötét tónusából negatívyszerűen bontakozik ki a szövegek és ábrák kontúrja.

Madarassy írásából tudjuk, hogy Nagy Pál Miklós faragott botjai sajátos hírnevet szereztek készítőjüknek, s a legjelesebb darabok számos magán- és közgyűjteménybe is eljutottak. Az alább bemutatásra kerülő példány *Béres Béla* tokaji esperes plébános gyűjteményében található.⁵

A bot hossza 92 cm, átlagos átmérője 2,5 cm. Görbebot, felső vége finom ívben hajlik vissza. Anyaga barkócafa. Színe sárgásan pácolt, melyen a vésések, illetve karcolások mélyfeketéi kontrasztos rajzot adnak: a mélyítések határolják be az alakok kontúryait, azokon az apróbb részeket finom karcolások formázzák. Ez utóbbi technika az, amely

1. *Madarassy L.*, é. n. (1935) 16–25.

2. *Madarassy L.*, é. n. (1935) 21–22.

3. *Madarassy L.*, é. n. (1935) 18., 21.

4. *Madarassy L.*, é. n. (1935) 22.

5. Ezúton mondok köszönetet Béres Bélának, hogy a bot közlését számomra lehetővé tette. Itt köszönöm meg a rajzok elkészítését is Józsné Homola Krisztinának.

finom vékony vonalaival rendkívül grafikussá teszi a palást díszítményét, s egyáltalán alkalmassá a portrészzerű ábrázolásra. A bot faragott díszei közvetlenül a görbület alatt indulnak, s – a szárvég utolsó 5 cm-ét leszámítva – egyenletesen betakarják a palást egész felületét. A díszítményt mindkét végén, keskeny folyóindás csík fogja közre, mely felül növényi ornamensekből, alul pedig szívyszerűen ívelő vonalakból záródik össze.

A faragvány felső hatodát vallási jelképek alkotják. Keresztre feszített Krisztus, az „Isten uja” és az „Isten szeme” keresztény szimbólumok, *Hit, Remény, Szeretet* felirat tölti ki ezt a felületet, amelyhez a magyar címer és „Éljen a haza” szövegrész, valamint a készítővel kapcsolatos információ társul: *Nagy Pál Miklós díszítette Máriabesnyőn 1936.*

A díszítmény fő vonulatát a történelmi portrék alkotják. 72 „arckép” húzódik végig csigavonalban a bot palástján, sajátos arcképcsarnokként, ahol az egyes sorokat a Hímnusz, valamint a Szózat első versszakának sorai választják el egymástól. A kép és a szöveg két, párhuzamos vonalban halad végig a bot palástján. A sorok kiterítve, sajátos panoptikumszerű együttest alkotnak. A sorrendet általában az időrend határozza meg, ami értelemszerűen a mintakönyv jellegéből adódik.

Botunk a következő személyiségek portréit tartalmazza (valamennyi kép alatt ott szerepel az ábrázolt neve is): *Attila, Buda, Keve, Keme, Béla, Árpád, Szabolcs, Lehel, Bulcsú, Kond, Gyula, Örs, Géza, Szent István, Szent Imre, András, I. Béla, I. Géza, Szent László, Kálmán, III. Béla, Imre, V. István, IV. Béla, II. Endre, III. Endre, Károly Róbert, Nagy Lajos, Mária, Hunyadi Mátyás, Hunyadi János, Kinizsi Pál, Bakócz Tamás, Fráter György, Verancsics Antal, Dobó István, Zrínyi Miklós, Tinódi Sebestyén, Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, Zrínyi K.* (bizonyára Zrínyi Péter alakja lenne, csupán a keresztnév első betűjének elírásáról van szó), *Bocskay István, Báthory István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, Zrínyi Ilona, Széchenyi Pál, II. Rákóczi Ferenc, Bercsényi Miklós, Mikes Kelemen, Bessenyei György, Révai Miklós, Széchenyi Ferenc, Dugonyics Antal, Versegly Ferenc, Széchenyi István, Virág Benedek, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Kossuth Lajos, Batthyány Lajos, Petőfi Sándor, Damjanich János, Kiss Ernő, Lahner György, Nagy Sándor, Guyon Richárd, Dessewffy Arisztid, Aulich Lajos, Leiningen Károly.*

A díszítménysor végén, annak mintegy lezárásaként rövid felirat: 73 fej. Ez téves szám, mert a bot „csak” 72 portrét tartalmaz. A bot palástjának egész felülete meg van faragva, a fa természetes ágnyomait, görcseit egy-egy virágmotívum fedi le. Úgy tűnik, hogy a fejek számát maga az alapanyag, a bot hossza is meghatározza. Madarassytól tudjuk, hogy ő 104 portrét ábrázoló botot látott a faragónál.⁶ Nyilván az említett okkal magyarázható, hogy a díszítmény végére a 13 aradi tábornok közül csak 7 került, Guyon portréja mellett.

Nagy Pál Miklós itt bemutatott faragott botja a pásztorfaragások, s a magyarországi népművészet emberábrázolásainak sajátos vonulatába tartozik.⁷ Egyrészt konkrétan megragadhatók az ábrázolás előképei: ismerjük forrását, melyből a történelmi portrékat, régi rajzokat, metszeteket példaként kiemelte. Ugyanakkor megfigyelhető a rendkívül erős kötődés a mintarajzok formájához, a törekvés az eredeti portrék visszaadására. Igaz ugyan, hogy a népművészet emberábrázolásainak többségéhez hasonlóan, többször csak a

6. Madarassy L., é. n. (1935) 20.

7. Magyar Néprajzi Lexikon, I. 677–682.

4. kép. Nagy Pál Miklós portréja
(Madarassy L. nyomán)

szembetűnő, ám külsődleges jegyek hangsúlyozzák az egyéni vonásokat (bajusz, szakáll, fejviselet stb.), gyakran azonban megdöbbentő a formai azonosság az eredeti ábrázolással. Ha Madarassy nem lett volna szemtanúja annak, hogy a félszemű, rosszul látó öreg pásztorember minden előrajzolás nélkül mintázta ezeket a fejeket, talán el sem hinnénk ezt. Különösen ha az általunk vizsgált bot legelső portréit összevetjük a Madarassy által közölt botrészt rajzaival; a kettőn ugyanis egyértelmű az ábrázolás részleteinek azonossága. Magam nem ismerek a magyarországi népművészet „alkotói” és tárgyai közül hasonlót, aki, illetve amely ily nagy tömegben, s effajta részletességgel törekedne a portrészertő ábrázolásra.

Tudjuk azt, hogy Nagy Pál Miklós botjai megrendelésre is készültek, mintegy emléktárgyként a megrendelők, illetve a Máriabesnyőre látogatók számára. Alkotásai, alkotó tevékenysége így egy sajátos kétirányú folyamat eredőjeként is értelmezhető. Egyfelől az irodalom, a nyomtatott betű és kép népművészet útján való folklorizálódási formájaként (sajátos képi folklorizáció), másrészt a népművészeti hagyomány, faragó technika továbbélékeként a polgárosodó környezetben (mintegy sajátos képi, vizuális „folklorizmus”).

I.

1. kép. A bot felső harmadának kiterített rajza

II.

2. kép. A bot derekának kiterített rajza

III.

3. kép. A bot alsó harmadának kiterített rajza

A népművészeti ábrázolás hagyományos témáitól némiképp eltérő „alkotások” ezek, ám ízlésviláguk és megformálásuk módja mélyen gyökerezik a népművészeti hagyományokban. Tárgyunk jól reprezentálja, hogy Nagy Pál Miklós sajátos műfajt teremtett faragványjaival, amelyek technikailag elsősorban a Dunántúl karcolt pásztorfaragásaihoz állnak közel,⁸ ám esetünkben ezt az alkotói önfejlődés különálló útjának tarthatjuk. Az azonban kétségtelen, hogy Nagy Pál Miklós faragott botjai becses darabjai lehetnek minden néprajzi gyűjteménynek.

IRODALOM

- Domanovszky Gy.*, 1983. A két Kapoli. Budapest
Madarassy L., é. n. (1935) Művészkedő magyar pásztorok. Budapest
Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest, 1977.; III. Budapest, 1980.

DER GESCHNITZTE STOCK VON PÁL MIKLÓS NAGY IN DER BÉLA BÉRES SAMMLUNG

(Auszug)

In der Abhandlung geht es um den geschnitzten Stock eines bekannten Schnitzhirten Pál Miklós Nagy. Der Schnitzer, der in Máriabesenyő lebte, war der Kuhhirt der Kapuzinermonche im ersten Drittel unseres Jahrhunderts. Seine geschnitzten Stocke vertreten eine eigenartige Richtung in der Volkskunst. Der hier ausgestellte Stock stellt 72 Porträte aus den Tausend Jahren der ungarischen Geschichte dar. Das Original der Porträte befindet sich unter den Zeichnungen bzw. Stichen einer im letzten Drittel des vergangenen Jahrhunderts entstandenen historischen Arbeit. Die feinen Ritzer des Schnitzers, die tiefschwarzen Kerben der getieften Teile wiedergibt mit vollkommener Treue die Originalstiche. Seine Schnitzertechnik ist in erster Linie mit den Hirtenschnitzereien Transdanubiens (West-Ungarn) verwandt, trotzdem halten wir es für das innere Ergebnis der künstlerischen Selbstentwicklung. In der ungarischen Volkskunst kennen wir keine andere Menschendarstellung, die bestrebt gewesen wäre, die Formen mit ähnlicher Treue wie es Pál Miklós Nagy gemacht hat, zu wiedergeben. Seine Arbeiten, von denen mehrere in Privat- und öffentlichen Sammlungen zu finden sind, gehören zu den kostbaren Andenken der ungarischen Volkskunst. Das hier ausgestellte Stück ist in der Privatsammlung des Tokajer Dechantpfarrers Béla Béres.

Gyula Viga

8. *Domanovszky Gy.*, 1983. 9.; *Magyar Néprajzi Lexikon* III. 72.

A SERTÉSTENYÉSZTÉS NÉPRAJZI KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON

SZABADFALVI JÓZSEF

A házisertés (*sus domesticus*) a páros ujjú patások rendjének, disznófélék családjába tartozó faj, amely vaddisznók szelidítéséből jött létre és fajtakeresztezéssel sok tájfajtája alakult ki.¹ A sertés — szemben más nagyállatainkkal (ló, szarvasmarha, juh) — csupán egyhasznú állat. Míg a többi vagy igázásra, szállításra, tejelésre, illetve bőrének feldolgozásával is hasznosítják, addig a sertés csupán ételmezésre hasznosítható. Jellegetesen szapora állat, a régi tájfajták már egyéves koruk alatt ivarképesekké váltak, de csak 4–6 fiat hoztak a világra, az újabb, intenzívebb fajták később lesznek ivarérettek, de ennek a dupláját fialják. E tulajdonságuk miatt tenyésztésük viszonylag hamar jelentősen gyarapítható, illetőleg az új fajták is hamar terjedhetnek el, akár válthatják is egymást.

A magyar parasztság és részben a városi kispolgárság is hagyományosan — a 20. század közepétől kialakuló, modern életforma létrejötté előtt — a család ételmezésének biztosítására két dologról minden körülmények között igyekezett gondoskodni, a *kenyérnek való* gabonáról és a *zsirozót* és húst biztosító hízóról. Ha ez megvolt, a leg-súlyosabb gond, az éhínség már elkerülte a házat.

Történelmünk folyamán a sertésnek két jelentős tájfajtája alakult ki: a Dunántúlon az ún. *bakonyi disznó*, Tiszántúlon pedig a *szalontai sertés*. Az utóbbi száz–százötven évben a fajták váltása meggyorsult, előbb a Balkán felől elterjedt a *mangalica*, századunkban pedig nyugatról az intenzív húsertéseket hozták be és honosították meg. A fajtaváltások mögött alapvető gazdasági, valamint a táplálkozási kultúrába beállott változások húzódnak meg.

A sertéstartásnak alig néhány nagyobb központja figyelhető meg világunkban. Az Észak-Amerikai Egyesült Államokban és Európában a 20. században már belterjes tartás vált fokozatosan általánossá. Latin-Amerikában és Kelet-Ázsiában (pl.: Kína, Fülöp-szigetek) a takarmányozás az ősbibb állapotokat őriz, az a növénytermesztés és a háztartások hulladékaira támaszkodik. Magyarország sertéstenyésztése világviszonylatban is jelentős, a világranglista 14. helyén áll.² Sertéstartásunk jelentőségét a földrajzi nevek is őrzik: *Ártánd*, *Disznós*, *Disznóshorvát*, *Emsevölgy*, *Disznóspatak* stb. Szerepel szólásmondásainkban, tartják szerencseállatnak is.

Ha a magyarság négy nagyállata (ló, szarvasmarha, juh és sertés) néprajzi kutatásának irodalmát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy legtöbbet a juhászattal foglalkoztunk, s a legkevesebb adat a sertéstartásra található. Különösen vonatkozik ez századunk első felé-

1. Vö.: Biológiai Lexikon, IV. 46.

2. *Enyedi Gy.*, 1964. 142.

re, s a múlt század végére. Az utóbbi egy-két évtizedben fellendült a sertéstenyésztés néprajzi kutatása, ez azonban elsősorban a külterjes tenyésztési hagyományok felé irányult.

Vessünk egy rövid pillantást az elmúlt századok forrásaira:

Az első híradások, rövidebb-hosszabb leírások a klasszikus történeti és tájleíró munkákból származnak, az adatok a történeti tartásformákat örökítették meg: *Oláh Miklós* 1540 körül írott munkájában a sertések réti tartását említi,³ *Apáztai Csere János* enciklopédiájában viszont a makkoltatást dicséri.⁴ *Bél Mátyás* is Notitiájában több helyütt ad hírt a sertéstartásról.⁵

A 18. sz. közepe táján fellendülő agrárfejlődés – a termelékenység növelését tűzve célul – tudományos alapokra igyekezett helyezni a gazdálkodást, ennek kapcsán az állattenyésztést is. Szakkönyveket írtak és jelentettek meg. Ezekben vagy leírták és elmarasztalták a megrögzött régi szokásokat, vagy pedig ismertették az új eljárásokat, természeti és tenyésztési módokat. Említsünk a legfontosabbakból: *Mitterpacher Lajos* a hagyományos hizlalási eljáráshoz, a makkoltatáshoz nyújt jó adatokat.⁶ A korai magyar gazdasági irodalom két óriása, *Nagyváthy János* és *Pethe Ferenc* is részletesen foglalkozik a sertéstenyésztés régi és új eljárásaival. Az utóbbi szerző 1814-ben külön kötetet is szentelt a „disznó 's aprómarha” tenyésztésének.⁷ 1835-ben, Kassán megjelent könyvében *Lánghy István* is még a *Tapasztalaton épült disznótenyésztést* propagálta.⁸

A reformkorban meginduló gazdasági folyóiratok, pl. a *Mezei Gazdák Barátja* is több tanulmányt közöl a sertéstenyésztés különböző kérdéseiről: Az 1830-as években írtak a sertések egyik betegségéről a torokgyíkról,⁹ a fiatal malacok hasmenéséről,¹⁰ és a fiatal sertések tenyésztéséről.¹¹ A *Magyar Gazdában* az 1840-es években *Limbek Antal* nagyobb cikkben foglalkozik a sertéstenyésztés aktuális kérdéseivel,¹² *Bende Péter* a makkon hizlalást ismerteti.¹³ A *Magyar Gazda* 1846-ban közölte a makkoltatásról megjelent 1832/36. évi VI. törvénycikk fogadtatását is.¹⁴ Az 1850-es évek gazdasági folyóirata, a *Falusi Gazda* ugyancsak gyakran közölt idevonatkozó tanulmányokat, cikkeket és kisebb híradásokat: *Galgóczy Károly* 1856-ban *Sertéshizlalás* címmel közöl írást.¹⁵ *Pataki Pál* ugyanezen címmel értekezett.¹⁶ Az 1860. évi egyik számban a magyar sertéstenyésztés hanyatlásának okait vizsgálták.¹⁷ A makkoltatás hasznait mérlegelik 1859-ben a

3. *Olahus N.*, 1930. 30. skk.

4. *Apáztai Tsere J.*, 1803. 295.

5. *Bél M.*, in. *Lukács K.*, 1943. 238–239.; 267., 272.

6. *Mitterpacher L.*, 1779–1794. II. 143.

7. *Nagyváthy J.*, 1791.; *Pethe F.*, 1805.; *Pethe F.*, 1814.

8. *Lánghy I.*, 1835. 8.

9. *Irimy J.*, 1830. 366–367.

10. *A . . . S.*, 1930b. 382.

11. *A . . . S.*, 1930a.

12. *Limbek A.*, 1844. 119–124.; Vö.: még *Bogma*, 1845. 1095–1099.

13. *Bende P.*, 1848.

14. *Barcsay.*, *Magyar Gazda*, 1846.

15. *Galgóczy K.*, 1856. 201–203.

16. *Pataki P.*, 1856.

17. *Sz. n.* 1860. 59–60.

*Gazdasági Lapok*ban.¹⁸ Az *Erdélyi Gazda* c. lap 1885. évi hasábjain *Nagy Jenő* három folytatásban értekezik *Sertéshizlalás* címmel.¹⁹

A 19. sz. utolsó harmadában a sertésenyésztésben beállott változások, az ok-szerűbb tartásformák terjesztése vált fontossá. 1888-ban jelent meg *Csapó Lajos: A sertés-tenyésztés* c. összefoglaló munkája.²⁰ Ugyanezen címmel adott ki könyvet Kassán tíz évvel később *Kovács Béla* is.²¹

Igen sok adatot találhatunk a sertésenyésztésre a 19. századi statisztikai,²² hon- ismereti,²³ és geográfiai²⁴ munkákban. Elszórtan ugyancsak sok történeti-népéleti adat rejlik, főként az erdei legeltetésre forráskiadványokban, hely- és tájtörténeti, valamint gazdaságtörténeti munkákban. Különösen *Tagányi Károly* erdészeti oklevéltárában,²⁵ va- lamint a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* megjelent tíz kötetében.

A gazdasági, pontosabban a tenyésztési szakirodalomban a 20. sz. első felében is foglalkozott a sertésenyésztés hagyományos eljárásaival is. Feltehetőleg ez az irodalom is tartalmaz olyan adatokat, amelyek jól felhasználhatók a magyar sertésenyésztés történeti és etnográfiai feltáráshoz. Itt elsősorban *enesei Dorner Béla* munkásságát, pontosabban két könyvét kell megemlíteni. 1908-ban *A sertés Magyarországon*, 1925-ben pedig *A sertés tenyésztése és hizlalása* címmel adott közre két kiváló munkát. Ezekben nemcsak a sertésenyésztés gazdasági kérdéseivel foglalkozott, hanem annak történeti, gazdaságtör- téneti és tenyésztés-technikai vonatkozásaival is.²⁶ 1910-ben *Szabó István* publikál ide vonatkozó könyvet.²⁷ 1934-ben pedig *Benes, Emerich* adott közre egy igen átlagosnak mondható német nyelvű munkát.²⁸ A későbbi gazdasági szakirodalom, főképpen a *Schandl József* és a *Horn Artúr* nevéhez kapcsolódó is tekintettel volt a történeti és kultúrtörténeti vonatkozásokra. *Schandl József*nek 1948-ban jelent meg *A sertés tenyész- tése* c. munkája.²⁹ 1959-ben és 1961-ben több szerzőnek újabb idetartozó munkája jelent meg.³⁰ Ez utóbbi munkákban természetesen már az új tájfajták leírása és az azokhoz kapcsolódó intenzív tartásformák szakszerű leírásai dominálnak.

Századunk elején a nyelvtudományi irodalomban tűnik fel egy érdekes kifejezés. A *Magyar Nyelv* I. kötetében *Radvánszky Béla* írt kis cikket *Vevő dísznö* címmel.³¹ A kifejezés feltáráshoz még ugyanezen folyóirat, azonos évi kötetébe bekapcsolódott *Herman Ottó* is.³² A nyájban, leginkább erdőben legeltetett állatok között nagy dorong-

18. A makkoltatás, 1859. 585–586.

19. *Nagy J.*, 1885. 42–43., 360–361., 369–371.

20. *Csapó L.*, 1888.

21. *Kovács B.*, 1898.

22. *Pl. Galgóczy K.*, 1855. 350.

23. *Nagy M.*, 1870. II. 289.; *A réti kanász*.

24. *Enyedi Gy.*, 1964.

25. *Tagányi K.*, 1896. I–III.

26. *e Dorner B.*, 1908.; *e Dorner B.*, 1925.

27. *Szabó I.*, 1910.

28. *Benes E.*, 1934.

29. *Schandl J.*, 1948.

30. *Schandl J.–Horn A.–Kertész F.*, 1959.; *Vö.: még Kovalovszky N. P.–Török I.*, 1961.; *Volkop- jalov B. P.*, 1952.

31. *Radvánszky B.*, 1905. 315–316.

32. *Herman O.*, 1905. 414–415.

gal ütötték le a levágni óhajtott példányt, ez volt a *vevőártány* vagy a *vevődísznő*. A *vevőmalac* kifejezés ebből alakulhatott ki.

Századunk első harmadában *Herman Ottó* 1914-es pásztor-szótára szolgáltatta a legbőségesebb irodalmat a magyar sertéstartás technikájára és jellegzetes terminológiájára. Mintegy 36 oldalon át közöl – a sertéstartás egészét felölelő – történeti, néprajzi és népnyelvi (terminológiai) adatokat.³³

1924-ben ugyancsak a *Magyar Nyelvben Csefkó Gyula* a (*Herman Ottó* szótárában is szereplő) *pázsit dísznő* kifejezést értelmezte.³⁴ A *pázsit dísznő* a makkos erdő híján, csupán legelőn nevelt, tartott állatot jelentette.

A magyar nép hagyományos sertéstenyésztésének egyes kérdéseire csak az 1930-as években figyelt fel a néprajzi irodalom. *Kiss Lajos: A szegény ember malaca* című szociográfikus írásában a szegénység életében, táplálkozásában betöltött szerepét villantja fel.³⁵ 1939-ben *A szegény ember élete* c. könyvében pedig a *kiskanász*, a *csűrhes kanász* és a *dísznőkupec* életéről és tevékenységéről ír egy-egy néhány oldalas fejezetet.³⁶

Az első, kimondottan néprajzi szócikket a zselici kanászéletről *Gönyey Sándor* 1935-ben írta.³⁷ A Nagysárréten, a lápon folytatott, egykori sertéstartást *Szücs Sándor* 1940-ben dolgozta fel.³⁸ (Ezt követően a főként sertésmakkoltatásra figyelt fel a szakirodalom, ezt hátrább külön összegezem.) *Népi dísznőtartás Széphalmon* címmel 1965-ben *Hajdú Mihály* közöl tanulmányt.³⁹ A beregi sertéstenyésztést 1971-ben *Csiszár Árpád*,⁴⁰ a zempléni község, Filkeháza népi sertéstartását 1972-ben *Petercsák Tivadar* dolgozta fel.⁴¹ A magyar sertéstenyésztés extenzív sajátosságait, elsősorban a lápi és a makkoltató sertéstenyésztést,⁴² illetve az azzal együttjáró migrációs jelenségeket⁴³ e sorok írója ugyancsak az 1970-es években dolgozta fel. Az állati fehérje jelentőségére a hagyományos sertéstartásban *Halász Péter* figyelt fel külön tanulmányban.⁴⁴

Mint előbb említettem a sertések őszi, téleleji erdei takarmányozása, az ún. makkoltatás az 1930-as évek legvégén került a kutatás homlokterébe. A századelő pásztorokdási monográfiái – pl. *Ecsedi István* hortobágyi és *Madarassy László* kiskunsági könyvei – nein is említik. Az 1930-as években megjelent összefoglaló munkáiban, *A magyarság néprajzában*, *Györffy István* is csupán megemlíti.

Gunda Béla ormánsági kutatásai kapcsán bukkant rá a Dráva-mentiek szlavóniai sertésmakkoltatása, 1938-ban leírta annak eljárásait és migrációs vonatkozásait.⁴⁵ Néhány évvel később, 1946-ban *Kodolányi János* közölt néhány oldalas leírást az ormán-

33. *Herman O.*, 1914. 540–576.

34. *Csefkó Gy.*, 1924. 29–30.

35. *Kiss L.*, 1930.

36. *Kiss L.*, 1939.

37. *Gönyey (Ébner) S.*, 1933.

38. *Szücs S.*, 1940.

39. *Hajdú M.*, 1965.

40. *Csiszár Á.*, 1971.

41. *Petercsák T.*, 1972.

42. *Szabadfalvi J.*, 1972.; *Szabadfalvi J.*, 1979.

43. *Szabadfalvi J.*, 1971.

44. *Halász P.*, 1970.

45. *Gunda B.*, 1938.; *Gunda B.*, 1956.

sági Vajszló sertés makkoltatásáról.⁴⁶ A Bakony erdeiben elvadultan pásztoritott sertésnyájak életére kisebb dolgozatban⁴⁷ 1958-ban *Vajkai Aurél* mutatott rá. A hajdúböszörményi erdőkben folytatott legeltetésről és makkoltatásról 1960-ban *Szabadi Imre* közöl tanulmányt.⁴⁸ A nagykun városok sertésköndáinak Szatmár megyei makkoltatásáról *Szilágyi Miklós* közölt történeti adatokat.⁴⁹

Az 1960-as évek elején e sorok írója figyelt fel arra, hogy Borsod megye erdős északi községeiben a sertések mellett a juhokat is makkoltatták.⁵⁰ Ezt követően az Alföld keleti peremvidéke is a szomszédos erdélyi hegyvidék között,⁵¹ valamint a Zempléni-hegységben üzött sertésmakkoltatásról közölt tanulmányt.⁵² 1973-ban az Ethnographiában *Balassa Iván* közölt összegző tanulmányt a Kárpát-medencében, a 16–19. században folytatott makkoltatásról.⁵³ A Bereg megyei sertéstartásról és -makkoltatásról sok apró nyom árulkodott, levéltári és récéns adatok alapján arról *Csiszár Árpád* készített példamutató feldolgozást.⁵⁴

Igen sok erdei sertéslegeltetésre és -makkoltatással kapcsolatos információ található a hagyományos erdőgazdálkodást feldolgozó tanulmányokban. Itt utalok vissza *Tagányi Károly* 3 kötetes erdészeti oklevéltárának számtalan adatára.⁵⁵ A Gömör megyei erdőgazdálkodást *Herkely Károly* 1941-ben dolgozta fel.⁵⁶ Az erdő szerepéről a zempléni Hegyköz községeinek állattartásában *Petercsák Tivadar* közölt értekezést.⁵⁷ Leginkább ide vonatkozó munkákat *Hegyi Imre* készítette. Könyve és tanulmányai jelentek meg a Bakony erdőgazdálkodásáról, s ezekben részletesen foglalkozik az erdei sertéslegeltetéssel és -makkoltatással is.⁵⁸

A sertésenyésztés egyes kérdéseivel, elsősorban annak legeltető tartásformáival az állattartással kapcsolatos tanulmányokban és monográfiákban is találhatunk adatokat. Említsünk néhányat azok közül, ahol részletesen foglalkoznak jelen témakörünkkel. A bakonyi erdei pásztorkodás tanulmányában *Tálasi István* közöl adatokat sertéstartásra.⁵⁹ *Morvay Péter* pedig az Ecsedi-láp vidékének pásztorkodásáról írott cikkében foglalkozott a lápi és a makkoltató sertéspásztorkodással.⁶⁰ A sárközi ártéri és a Duna menti gazdálkodás feldolgozásánál *Andrásfalvy Bertalan* írt a sertésenyésztésről.⁶¹ A Cserhát északi részén folytatott 18–19. századi sertésenyésztést, összegző munkájában *Zólyomi József* dolgozta fel.⁶² Külön ide vonatkozó fejezetek találhatóak *Bencsik János*

46. *Kodolányi J.*, 1946.

47. *Vajkai A.*, 1958.

48. *Szabadi I.*, 1960.

49. *Szilágyi M.*, 1966.

50. *Szabadfalvi J.*, 1963.

51. *Szabadfalvi J.*, 1968a.

52. *Szabadfalvi J.*, 1968b.

53. *Balassa I.*, 1973.

54. *Csiszár Á.*, 1974.

55. *Tagányi K.*, 1896. I–III.

56. *Herkely K.*, 1941.

57. *Petercsák T.*, 1977.

58. *Hegyi I.*, 1978.; *Hegyi I.*, 1982.

59. *Tálasi I.*, 1939.

60. *Morvay P.*, 1940.

61. *Andrásfalvy B.*, 1965.; *Andrásfalvy B.*, 1975.

62. *Zólyomi J.*, 1968.

hajdúböszörményi,⁶³ *Nagy Gyula* Vásárhelyi pusztai állattartási monográfiájában.⁶⁴ E két utóbbi munkában dolgozták fel legalaposabban a házak melletti, intenzív jellegű disznótartást és -hizlálást.

Ugyanígy több-kevesebb adatot tartalmaznak a néprajzi helység- és tájmonográfiák, ezek között is elsősorban a későbbiekben, bár találunk adatokat pl. *Gönczi Ferenc* göcseji és *Kiss Géza* ormánsági monográfiájában is.⁶⁵ A legtöbb adatot a dunántúli tájegységekről megjelent monográfiákban, így *Vajkai Aurél*, *Kodolányi János*, *Katona Imre*,⁶⁶ a tiszántúliak között *Fél Edit–Hofer Tamás* átányi és *Bálint Sándor* szegedi⁶⁷ monográfiájában találhatjuk. *Vajkai Aurél* pl. Szentgálról írott monográfiájában a házi sertésenyésztés építményeit és tartásmódjait is rögzíti.⁶⁸

A magyarság sertéstartásának belterjessé válásáról, az intenzív tartásmódokról, közöttük a legeltetés és a takarmányozás, a hozzá kapcsolódó építmények változásairól sem jelent meg külön munka. Idevonatkozó adatokat találunk egyes tematikus monográfiákban. *Balassa Iván* monográfiája a kukoricatermesztésről részletesen foglalkozik a sertések takarmányozásának történetével és eljárásaival.⁶⁹ A burgonyatermesztés monográfiájában *Kósa László* is említi a termelvény szerepét a sertések takarmányozásában.⁷⁰

Néhány kisebb írás megemlíthető a sertésenyésztéssel kapcsolatos szokások témaköréből is: Néhány oldalas írás jelent meg a vácszentlászlói⁷¹ és a jászladányi disznótori kántálásról.⁷² A disznótori sertésfeldolgozást és a szokásokat *Ecsedi István* dolgozta fel.⁷³ Kanászszőreggel címmel 1939-ben *Seemayer Vilmos* írt.⁷⁴ A kanászkürtölésről, az ún. *kanászhangverseny*ről,⁷⁵ illetőleg a kanászkürtről többen írtak, közöttük *Bartók Béla* is.⁷⁶

A sertéspáztorkodás és a házi sertéstartás építményeiről már igen keveset tudunk, egyetlen, ide vonatkozó tanulmányt említhetünk, *Barna Gábor: Kerekólak a Hármas-Körös mentén* c. tanulmányát.⁷⁷ Néhány adat fellelhető még az építkezési szakirodalomban, valamint a monográfiákban.

A magyar állattenyésztés történetével foglalkozó gazdaságtörténeti irodalomban is található adatok a sertésenyésztés történetére. Itt és most csak a legfontosabbakat említhetem meg: Jó adatok találhatóak *Belényesy Márta*,⁷⁸ *Éber Ernő*,⁷⁹ *Gaál László*⁸⁰ és mások⁸¹ munkáiban.

63. *Bencsik J.*, 1971.

64. *Nagy Gy.*, 1968.

65. *Gönczi F.*, 1914.; *Kiss G.*, 1937.

66. *Vajkai A.*, 1959.; *Kodolányi J.*, 1960.; *Katona I.*, 1962.

67. *Fél E.–Hofer T.*, 1961.; *Bálint S.*, 1976. 77., 489–507.

68. *Vajkai A.*, 1959a. 50–52.

69. *Balassa I.*, 1960. 429–433.

70. *Kósa L.*, 1980. 221–223.

71. *Jankovics M.*, 1956.

72. *Nagy J.*, 1960.

73. *Ecsedi I.*, 1935. 63–85.

74. *Seemayer V.*, 1939.

75. *Györffy I.*, 1910.; *Hodossy B.*, 1912.; *Ács L.*, 1910.

76. *Bartók B.*, 1911.

77. *Barna G.*, 1971.

78. *Belényesy M.*, 1956.

79. *Éber E.*, 1961.

80. *Gaál L.*, 1966.

81. *Csőppüs I.*, 1972.; *Asztalos I.*, 1968.

Megemlítendő még az ide vonatkozó biológiai, pontosabban a házisertés domesztikációjával és kialakulásával foglalkozó irodalom. Az 1930-as évek táján *Hankó Béla* írt több tanulmányt az avarok és a hunok sertéséről, a szalontai tájfajtáról s összefoglaló munkát a magyarság sertéséről.⁸² Munkáiban sok romantikus elem, néhol pontatlan leírás mellett, több jó megfigyelés és kultúrtörténeti adat is található. Újabbán egzaktabb vizsgálatokban, a régészeti leletekben található csontanyag módszeres vizsgálata alapján *Bökönyi Sándor*⁸³ és *Matolcsy János*⁸⁴ foglalkozott az eurázsiai sertések eredetével és kialakulásával.

A felsorolt és a hátrébb pontos bibliográfiában található publikációk száma viszonylag nagy. A kimondottan sertéstartással kapcsolatos publikációk száma azonban nem haladja meg az egytucatot. Országunk nagy részének sertéstartásáról igen keveset tudunk, mégis úgy tűnik, hogy elkelne már e témakörben egy monografikus igényű összefoglalás.

IRODALOM

- A . . . S.*, 1830a. Egy kétesztendő sertésnek nehézsége. Mezei Gazdák Barátja, IX. darab 288.
A . . . S., 1830b. Malaczkok hasmenése ellen. Mezei Gazdák Barátja, X. darab. 382.
Ács L., 1910. Tolnamegyei kanászkürt. NÉ., XI. 218–220.
Andrásfalvy B., 1965. A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Dunántúli Dolgozatok, 3. Pécs
Andrásfalvy B., 1975. Duna mente népeinek ármenti gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII. Szekszárd
Apáztai Tsere J., 1803. Magyar encyclopaedia. Győr
Asztalos I., 1968. Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. Bp.
Balassa I., 1960. A magyar kukorica. Bp.
Balassa I., 1973. Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. Ethn., LXXXIV. 53–79.
Bálint S., 1976/1977. A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I–II. Szeged, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75., 1976/77.
Barna G., 1971. Kerek ólak a Hármaskörös mentén. Ethn., LXXXII. 585–598.
Bartók B., 1911. A magyar nép hangszerei. I. A kanász túlok. Ethn., XXII., 305–310.
Bél M., 1943. A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt (szerk.: *Lukács K.*). Tihany
Belényesi M., 1956. Az állattartás a XIV. században Magyarországon. NÉ., XXXVIII. 23–59.
Bencsik J., 1971. Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen, Közlemények a KLTE Népr. Intézetéből, 24.
Bende P., 1848. Makkon hizott sertésekről. Magyar Gazda, VIII.
Benes E., 1934. Die ungarische Schweinezucht . . . Halle-Wittenberg
Bogma., 1845. Sertéstartás. Magyar Gazda (szerk.: *Török S.*), V. 1095–1099.
Bökönyi S., 1958. A budai várpalota ásatásának állatcsontanyaga. Budapest Régiségei, XVIII. 455–486.
Bökönyi S., 1968. Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. AgrtSz. X. 277–342.
Csapó L., 1888. A sertéstenyésztés. Bp.
Csefkó Gy., 1924. Pázsit-disznó. MNy., XX. 29–30.

82. *Hankó B.*, 1938.; *Hankó B.*, 1939a.; *Hankó B.*, 1939b.; *Hankó B.*, 1948.

83. *Bökönyi S.*, 1958.; *Bökönyi S.*, 1968.

84. *Matolcsy J.*, 1875.

- Csiszár Á., 1971. A beregi sertésenyésztés. Ethnographia, LXXXII. 481–496.
- Csiszár Á., 1974. Sertésmakkoltatás az északkeleti Erdővidéken. AgtSz., XVI. 234–246.
- Csöppös I., 1972. A magyar sertésállomány alakulása a második világháború időszakában. AgtSz., XIV. 196–214.
- Dorner B. e, 1908. A sertés Magyarországon. Bp.
- Dorner B. e, 1925. A sertés tenyésztése és hizlalása. Bp.
- Ecsedi I., 1935. A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen
- Enyedi Gy., 1964. Az állattenyésztés földrajza. Bp.
- Éber E., 1961. A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp.
- Fél E.–Hofer T., 1961. Az átányi gazdálkodás ágai. Népr. Közl., VI. 2. sz.
- Gád L., 1966. A magyar állattenyésztés múltja. Bp.
- Galgóczy K., 1855. Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pest
- Galgóczy K., 1856. Sertéshizlalás. Falusi Gazda, 1856. 201–203.
- Gönczi F., 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- Gönyey (Ébner) S., 1933a. Zselici kanászélet. Ethn., XIV. 150–156.
- Gunda B., 1938. Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földr. Közl., LXVI.
- Gunda B., 1956. Az Ormánság múltjából. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen. 17–40.
- Györfly I., 1910d. Kanászhangverseny. Honti Lapok. 1910. nov. 19.
- Hajdú M., 1965. Népi disznótartás Széphalmon. – Sárréti írások. Szerk.: Miklya J., Szeghalom, 119–132.
- Halász P., 1970. Az állati fehérje jelentősége a hagyományos sertéstartásban. AgtSz., XII. 381–384.
- Hankó B., 1938. A kihalt ősi szalontai sertés. Termtud. Közl.
- Hankó B., 1939a. I suini degei avari del bassopiano ungherese. Perugia
- Hankó B., 1939b. Ősi magyar sertéseink. Tisia, III. 321–388.
- Hankó B., 1948. Attila disznaja és a magyar vaddisznók. Klny. Debr. Szle-ből. Debrecen
- Hegy I., 1978. A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Bp.
- Hegy I., 1982. Fejezetek a Bakony erdei állattartásának történetéből. Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 253–269.
- Herkely K., 1941. Adatok Gömör megye erdőgazdálkodásához. NÉ., XXXIII. 259–263.
- Herman O., 1905. Vevő disznó, vevő malacz. MNy., I. 414–415.
- Herman O., 1914. A magyar pásztor nyelvkincse. Bp.
- Hodossy B., 1912. Dunántúli kanász kürtölés. Ethn., XXIII. 114–115.
- Irimy J., 1830. A sertések torok-gyíkja ellen. Mezei Gazdák Barátja, VII. darab. 366–367.
- Jankovics M., 1956. Disznótörténeti kántálás Váczentlászlon. Népünk Hagymányaiból. Szerk.; Morvay P.–Simon J.–Igaz M. 102–103. Bp.
- Katona I., 1962. Sárköz. Bp.
- Kiss G., 1937. Ormánság. Bp.
- Kiss L., 1930/1958. A szegény ember malaca. Népünk és Nyelvünk, II. 6–69., 135–143. Vásárhelyi hétköznapiak. Bp., 1958.
- Kiss L., 1939. A szegény ember élete. Bp.
- Kiss L., 1955. A szegény emberek élete. Bp.
- Kodolányi J. ifj., 1946. Adalékok az ormánsági Vajszló és környéke néprajzához. Makkoltatás. Ethn., LVII. 73–77.
- Kodolányi J., 1960. Ormánság. Bp.
- Kósa L., 1980. A burgonya Magyarországon. Bp.
- Kovács B., 1898. Sertésenyésztés. Kassa
- Kralovánszky U. P.–Török I., 1961. Sertésenyésztés. Bp.
- Lánghy I., 1835. Tapasztalaton épült disznóenyésztés. Kassa
- Limbek A., 1844. Sertésenyésztés. Magyar Gazda, IV. 119–124.
- A makkoltatás, 1859. A makkoltatás hasznai. Gazdasági Lapok, XI. Pest, 1859. (szept. 15.) 585–586.
- Matolcsi J., 1975. A háziállatok eredete. Bp.
- Matolcsi J., 1982. Állattartás őseink korában. Bp.

- Mitterpacher L.*, 1779–1794. *Elementa rei rusticae in usum academiarum regni Hungariae Conscripta*. Buda
- Molnár B.*, 1939. Milyenek ismerték a komádiak a szalontai sertést? *Ethn.*, L. 168.
- Morvay P.*, 1940. Az Ecsedi-láp vidékének egykori állattartása és pásztorelete. *Ethn.*, LI. 123–143.
- Nagy Gy.*, 1968. Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. *Néprajzi Közl.*, 1968. 1–2. sz. Bp.
- Nagy J.*, 1885. Sertéshizlalás. *Erdélyi Gazda*, XVII. 42–43., 360–361., 369–371.
- Nagy J.*, 1960. Disznótöri kántálók Jászládányon. *Múzeumi Levelek*. Szerk.: *Kaposvári Gy.* 3. sz. 18–20. Szolnok.
- Nagy M.*, 1870. Magyarország képekben. Honismereti Album, I–II. Pest.
- Nagyváthy J.*, 1791. Szorgalmatos mezei-gazda. I–II. Pest
- Olahus N.*, 1938. *Hungaria* – Attila. Szerk.: *Eperjessy K. és Juhász L.* Bp.
- *Pataki P.*, 1856. Sertéshizlalás. *Falusi Gazda*
- Petercsák T.*, 1972. Népi sertéstartás Filkeházán. *HOM. Évk.*, XI. 507–528. Miskolc
- Petercsák T.*, 1977. Az erdő szerepe a hegyközi állattartásban. *HOM. Évk.*, XVI. 297–310.
- Pethe F. kisszántói*, 1805. Pallérozott mezei gazdaság. Sopron
- Pethe F.*, 1814. Pallérozott mezei gazdaság. III. kötet. Házi majorság vagy disznó- 's aprómarha-tenyésztés. Bécs
- Radvánszky B.*, 1905. Vevő disznó. *MNy.*, I. 315–316.
- Schandl J.*, 1948. A sertés tenyésztése. Bp.
- Schandl J.–Horn A.–Kertész F.*, 1956. Sertésenyésztés. Bp.
- Seemayer V.*, 1939. Kanászjóreggel. *Ethn.*, L. 166.
- Sz. n.* 1860. A magyarországi sertésenyésztés hanyatlásának okai. *Magyar Gazda*, 1860. 59–60.
- Szabadfalvi J.*, 1963. Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. *Műveltség és Hagyomány*, MÉH., V. 131–143. Bp.
- Szabadfalvi J.*, 1968a. Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. *MÉH.*, X. 55–84.
- Szabadfalvi J.*, 1968b. Makkoltatás a Zempléni-hegységben. *Ethn.*, LXXXIX. 62–75.
- Szabadfalvi J.*, 1971. Migrationsformen in ungarischen Hirtenum. *Studia Ethn. et Folkloristica in honorem Béla Gunda*. Red.: *Szabadfalvi J.–Ujváry Z.* Debrecen, 703–721.
- Szabadfalvi J.*, 1972. Az extenzív sertésenyésztés emlékei Magyarországon. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1969–70. 283–332. Debrecen
- Szabadfalvi J.*, 1979. Zur extensieven Schweinezucht auf der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Ethnographica et Folkloristica Carpatica*, I. 53–62. Debrecen
- Szabadi I.*, 1960. Legeltetés és makkoltatás a hajdúböszörményi erdőkben. *MÉH.*, I–II. 305–311.
- Szabó I.*, 1910. A sertés tenyésztése és tartása. Bp.
- Szilágyi M.*, 1966. Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. *Szolnok megyei Múzeumok Adattára*, 5. Szolnok
- Szűcs S.*, 1940. A Nagysárrét régi disznótartása. *Klly. a Debreceni Szemléből* (1940. június). Debrecen
- Tagányi K.*, 1896. *Magyar erdészeti-oklevéltár*, I–III. Bp.
- Tálasz I.*, 1939. A bakonyi pásztorkodás. *Ethn.*, L. 9–37.
- Vajkai A.*, 1958. Szelídített vaddisznókonda a Bakonyban. *Veszprémi Szemle*, 1. 81–82.
- Vajkai A.*, 1959. A Bakony néprajza. Bp.
- Vajkai A.*, 1959a. Szentgál, egy bakonyi falu néprajza. Bp.
- Volkopjalov B. P.*, 1952. Sertésenyésztés. Bp.
- Zólyomi J.*, 1968. Észak-Cserhát állattenyésztésének másfél százada. *AgriSzle.*, 10. 389–478.

ETHNOGRAPHISCHE FORSCHUNG ÜBER DIE SCHWEINEZUCHT IN UNGARN

Das Hausschwein (*sus domesticus*), eine Gattung in der Ordnung der Paarhufer, in der Familie der Schweinrassen, entwickelte sich aus den Wildschweinen durch Zähmung. Schweine sind – im Gegensatz zu anderen Tieren (wie Rindviecher, Pferde, Schafe) – lediglich „Einzwecktiere“. Während die übrigen Viecher auch als Zugtiere, für Transportaufgaben, zur Milchgewinnung usw. gehalten werden, dienen Schweine ausschliesslich zur Fleisch- und Fettgewinnung. Schweine sind typischerweise fruchtbare Tiere, anstelle der alten regionalen Rassen lassen sich neuere, intensivere Rassen – je nach Region – sogar binnen 5–10 Jahren ansiedeln.

Seit dem Mittelalter waren in Ungarn zwei bedeutende regionale Rassen vertreten: das „*Bakonyer*“ Schwein in Westungarn, hauptsächlich in Transdanubien, und das „*Salontaer*“ Schwein in Ostungarn, vornehmlich in Regionen jenseits der Theiss. Ab Ende des 18. Jahrhunderts hat sich das *Sumadia-Schwein* von der Balkanischen Halbinsel her verbreitet, und aus dieser und den angestammten regionalen Rassen wurde in Ungarn das sog. „*Mangalica*“-Schwein hochgezüchtet. Schweine zur intensiven Fleischgewinnung wurden in den letzten 100 Jahren hereingeholt und allmählich angesiedelt. Hinter den Veränderungen der Rassen verbergen sich grundlegende Änderungen in der Wirtschaft und der Nahrungskultur.

Die geschichtliche, wirtschaftshistorische und ethnographische Literatur über Schweinezucht datiert sich erst seit dem 19. Jahrhundert. Im 17. Jahrhundert sind in erster Linie in den geographischen Beschreibungen (*Olahus*, Nikolaus, *Bél*, Mathias), im 18. Jahrhundert in Arbeiten von Fachverfassern für Wirtschaft (*Mitterpacher* Lajos, *Nagyváthy* János, *Pethe* Ferenc) gut bewertbare Angaben zu finden. Im 19. Jahrhundert wurden bereits in Zeitschriften für Wirtschaftsfragen zahlreiche Artikel und Studien veröffentlicht.

In den Jahren 1908 und 1925 schrieb Béla *Dorner* zwei inhaltsreiche Bücher. Die wirtschaftliche Fachliteratur der letzten drei Jahrzehnte ist mit dem Namen József *Schandl* verbunden. In den 30er Jahren schrieben Lajos *Kiss*, Sándor *Gönyey-Ébner* und Sándor *Szücs* die allerersten ethnographischen Beschreibungen zur Schweinezucht einzelner Regionen. In den letzten 10–15 Jahren befassten sich Árpád *Csiszár*, József *Szabadfalvi* und Iván *Balassa* mit den ungarischen Extensivverfahren der Schweinezucht, hauptsächlich der Eichelernährung. Gut verwertbare Angaben sind in diversen Dorfs- und Regional-Monographien, in Studien und Monographien über Wirtschaft, Waldleben und Volksarchitektur zu finden. Die Bibliographie am Ende der Studie enthält die wichtigsten Literaturquellen zur Schweinezucht in Ungarn.

József Szabadfalvi

LEGELTETÉSI REND MONOKON A SZÁZADELŐN

SZIKORA ANDRÁS

Az 1848-as szabadságharc, a jobbágyfelszabadulás után a parasztságnak az a része, amely földhöz jutott nem kapta azt ingyen. Az abszolutizmus kormánya a megváltási árat jobbágytelkenként 300–700 forintban állapította meg, amelyet 22 éven át évi 8%-kal kellett törleszteni. Az akkori árak mellett ez elég tetemes összeg: egy fél telek után így évente 400–1500 kg kenyérgabonának, vagy 15–50 napszámnak az értékét tette ki.

A fejlődés, a tovább haladás újabb kérdéseket tett fel amelyeket meg kellett oldani. Az egyik gond az volt, hogy a felszabadult jobbágyság sem szellemiekben, sem anyagiakban nem rendelkezett megfelelő szakmai felkészültséggel a termelést úgy szervezni és végrehajtani, hogy az egyre fokozódó igényt kielégítsék. A másik nagy kérdés az volt, hogy minden kezdeti nehézség dacára az állatállományok szaporodtak és sem kaszálóval, sem legelő területtel nem rendelkeztek az új állattulajdonosok. Ezek a kérdések természetesen minden megyében, minden földrajzi térségben másként jelentkeztek. Más volt a helyzet a hegyes, a dombos vidékeken és más az Alföldön. A legeltetés kérdéseit azonban mindenütt meg kellett oldani. A nehezen átteleltetett állatállomány számára a legelőre történő kihajtogatás szinte az életet jelentette.

A családok megélhetésének egyetlen járható útja abban az időszakban nem lehetett más mint az állattenyésztés mennyiségi és minőségi fejlesztése. Egyre több állat nevelése vált szükségessé részben igavonásra és eladásra, továbbá a tejtermékek előállítására, amelyeket a család önellátásán túl az asszonyok a közeli piacokon értékesítettek. Így, csak így juthattak egy kevés pénzhez amelyből a ruházzkodást és egyéb apróbb kiadásokat fedezték.

Így alakultak ki a falvakban az állatállományok amelyek számára takarmányt, kaszálót és legelőt kellett a fejlesztés arányának megfelelően biztosítani. A legelőre kihajtott állatokat külön e célra felfogadott pásztoremberekkel őriztették. Ez régen egy szép, megbecsült és fontos falusi funkció volt. Akkor kezdett a jelentősége, illetve a varázsa becsülete szürkülni amikor a gazdagabb rétegek kezdtek falun is kialakulni és lenézték azt aki a más jószágát őrizte. A falu cselédjének tekintették.

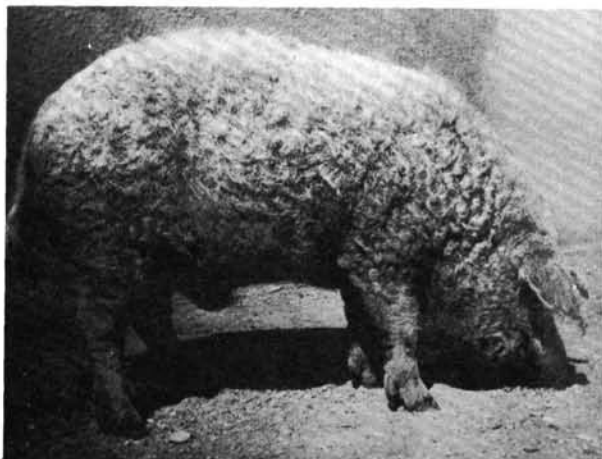
Kialakultak tehát a csordák, a nyájak, a kondák és ez teljesen új arculatot adott a falu állattartásának és így a legeltetésnek is. Később megalakultak a legeltetési társulatok, amelyek szinte jogi szabályozói voltak az állattartásnak és a legeltetésnek. Ezek vezetőségei határozták meg az állatállomány sokasodásával azt is, hogy telkenként kinek mennyi legelőjoga van. A hajdani Zemplén megyében levő Monok községben ennek egy igen sajátos változata alakult ki. Ezt kívánom itt bemutatni, hogy az utókor számára megfelelő és hiteles adatok maradjanak.

1. kép. A „gyalogok kondája – 1932”

Monok községben még fél évszázaddal ezelőtt több tehéncsorda, gulya, ökörzsorda és két sertésnyáj (*konda*) létezett. Ez a tény azt bizonyítja, hogy az igavonó, a tejelő, valamint a húst és zsírt szolgáltató állatok tenyésztése, tartása nemcsak fejlett, hanem elég jó minőségű is volt. A tehéncsordák, a sertésnyájak egyben a falu népének anyagi helyzetét és rangban való hovatartozandóságát is jelentette, ill. meghatározta. Ez ma már igen furcsának tűnő „szakosodás” és inkább egy bizonyos fokú megkülönböztetést is jelentett, amely a falu szegényebb rétegeire igen hátrányos, és mondjuk ki bátran, lealázó helyzetet is teremtett. Ha alaposabban tanulmányozzuk a kérdést azonnal megállapítható, hogy ez a gyakorlat még a hajdani jobbágykor elemeit hordozta magában. Tehát az *Őrhegyen*, vagy a *Borjűvölgynek* nevezett legelőn, vagy az *Ingvárhegy*-alján a *Jánosréten* legelésző csordák egyben a faluban még meglévő oktalan társadalmi különbségnek bizonyos fokú kifejezője is volt egészen 1945-ig. Négy kategória alakult ki, az urak csordája, a gazdák csordája, a gyalogok csordája és a cselédek csordája.

Gazdák csordája. Erre a csordára a jobbágykor idején csak azok hajthatták ki a **teheneiket**, akik a földesúrtól földet béreltek, egy, fél vagy negyed telket. Itt egy telek 7 magyar holdnak számított. Ehhez járt még 800 négyszögöl legelő és faizás az erdőn. A faizás a kiegyezés után 800 négyszögöltre módosult, ezt az erdőrészt a jobbágyok *Falu-gaza*-erdő névvel illették (a hivatalos neve ma is ez), mert a leggyengébb faállománnyal rendelkező erdő volt mindig. Így egy telek $4 \times 8 = 32$ magyar holdat tett ki. Egy magyar hold 1200 négyszögöltre jelentett. Ezért a bérlők nem pénzért bérelték, hanem a fogatukkal tartoztak mindenkor a kiszabott „napottudni”. (Hol van most Pesta? Elment napottudni).

2. kép. Fajtiszta mangalica kan

3. kép. Mangalica anyakoca malacaival

A fogatolt, illetve jármolt állatoknak mindig jó erőben kellett lenni, hogy „két úrnak szolgálva” eleget tudjanak tenni, ezért a szekeres jobbágyok az állataik számára a jobb minőségű legelőt kapták, nem olyat mint a zsellérek. Ezeknek a száma nagy volt és igen kevés a nagyállataiknak mennyisége.

A *gazdák csordája* mint legelőre járó állatcsoport elnevezés a kiegyezés után jött létre. Ebben az időpontban bontakozott ki a paraszti gazdálkodásnak olyan szintje amely a földművelőt gazdává, a földművelést pedig gazdálkodásnak deklarálta. A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszakot a kibontakozás periódusának kell mindenképpen tekinteni. Az ipar és a kereskedelem lassú kibontakozása folytán néhány fuvaros (*furmányos*) is élt és dolgozott a faluban akinek kevés, vagy egyáltalán nem volt szántóterülete. (Furman [Furmányos] András) Ezek a századforduló előtt a kaolint fuvarozták Kassára, Mis-

kolcra, Diósgyőrbe és Ózdra. Majd a vasút megjelenésével az út lényegesen lerövidült, mert csak a szerencsi MÁV-állomásra kellett a kaolint és az építéshez alkalmas követ szállítani. Még az 1920-as években is működött 3–4 *furmányos* akik a helybeli kereskedők által vásárolt árufeleségeket szállították Miskolcra, Monokra. A legutolsó ilyen furmányos Ilkó Takács István volt, aki rendszeresen járt Miskolcra a nagykereskedőkhöz áruért. Régen a falvak áruellátását így oldották meg.

Monokon a rendkívüli kevés szántóterület miatt a 10 kat. h.-dal rendelkező ember már *jógazdának* számított. A gazdák csordájának a legelője az *Örhegyen* és a *Szőlőshegy* füves, bokros részén, a borjak, az ökrök részére a *Borjúvölgy* nevű legelőből még 45 kat. h. jutott. További járuléka a *Csapások*, a *Fehér-kereszt* környéke, a *Lapos-út* amely lényegében egy kb. 50 kat. h. nagyságú csapás és a *Kislapos* és a *Nagylapos* dűlők között helyezkedett el. A *Laposút* folytatásának számító a *Kisbírórét* és a *Nagybírórét* nyugati részén két kút állt rendelkezésre itatásra a *Laposkút* és a *Vajkókút*. Ma egybe szántották az egész területet az említett terület kútjai, faszorai, dűlőjelző fák eltűntek és velük együtt a dűlők neve is. Az *Örhegyen* levő nagykiterjedésű legelő nyugati oldalán helyezkedett el a *Forráskút* amely a gazdák csordájának biztosította a legeltetési igényben az ivóvizet. Ez a *Forráskút* két egymás mellett ástott bővizű kút volt.

Azokat a teheneket, amelyeknek borja volt, délben is fejték, kb. 11 órakor *kicsapták* a pásztorok a csordából és behajtották a széles, csapásnak is beillő *Szánti-úton* a faluba. A csoportot a falu végénél, a *Fehérkereszt* mellett elengedték és mindegyik tehén igyekezett haza a mindig telt jászolhoz, a borjához, vagy mind a kettőhöz. A határban kapáló, vagy *fattyázó* családtagok ilyenkor néhány hát *fattyút*, vagy kapálásnál, ritkításnál kivágott kukoricát (zöld kukorica növényt) vittek haza a délben fejsre hazajött tehén etetése céljából. A hátukon, *ponyuzsba* kötve cipelték az említett zöldtakarmányt és ezért mondták így: „hazavittem egy jó háttal fattyút a tehenek”.

Amikor pedig a legtöbb tehén fejős volt, akkor az egész *csordát* behajtották az *Örhegyről* a falu közepén levő *Kiskút-völgyben* levő bővizű kúthoz és itt deleltették őket. Ez egy olyan „házi rend” volt annak idején, hogy órát lehetett hozzá igazítani. Az így ütemezett deleltetés a kutak mellett egyben a kérődzés ütemezése, ill. ideje is volt. Ehhez a pásztor emberek igen jól értettek. Amikor a tehenek zöme mind fejős, vagy borjas volt akkor az egész csordát behajtották a faluba a *Kiskúthoz*. Ez esetben a falu szélén megállították a csordát a pásztorok, a fejős és a borjas teheneket *kicsapták* a nem fejős, nem borjas tehéncsoport közül és amikor *kiváltak* akkor a többi a *Kiskúthoz* terelték a delelőhöz. A kicsapás művelete egy külön tanulmány terjedelmét igényelné. Minden tehenet ismerni kellett és azt is tudni, hogy az *Alvég-felé*, vagy a *Felvég* irányába, esetleg a falu közepén levő utcák felé irányítsák a teheneket.

A déli fejs több tényezőre vezethető vissza, többek között szociális és anyagi okokra. Egyrészt délben azért nem volt szokás fejni, mert ősztől tavaszig igen gyér takarmányozást tudtak a tehenek számára biztosítani, s ennek következtében még reggel és este is igen kevés volt a kifejt tej mennyisége. Ahol délben is fejték a teheneket akkor valakinek otthon kellett maradni, vagy a határban a munkát félbeszakítani és idejében hazajönni a tehén beengedése, fejséje vagy a kisborjú szoptatása miatt.

A pásztor emberek számára ez a kétlépcsős hazaterelés délben elég nagy munkával és felelősséggel járt. Képzelnék csak el, hogy ha a borjas tehén nem lett hazaengedve a

borjához délben. Súlyos bonyodalmak származtak ebből ha nem a megszokott rendszerint történtek és zajlottak le a feladatok.

Gyalogok csordája. Ez a megkülönböztető állapot – amint azt már említettem – még a jobbágykorból maradt meg egészen 1945-ig. Az ősök minden bizonnyal „gyalogjobbágyok” lehettek és a jobbágság megszűnésével az elkülönülés továbbra is fennmaradt, csak a név módosul *gyalogjobbágyok csordájáról* a *gyalogok csordájára*.

A gyalogok csordájának a legelőterülete a község délnyugati, nyugati oldalán elterülő *Borjúvölgy* és a hajdani *Templomsor* (ma Széchenyi utca) végén levő *gyalogok-gyepjé*-nek nevezett füvestérség volt. A röviden csak *Gyepnek* nevezett legelőterületet a faluból kivezető műút, a Lete-erdő északi határa, a *Báránkyő-dűlő*, és a *Templomsorosikertekalja* határolta. Tovább menve a dombon fölfelé a *Zsebrík-hegy* és a *Kálvária-hegy* nyergén, az már a *Borjúvölgy* legelőnek számított. Itt húzódott a két legelőterület határa.

A Borjúvölgy legelő területnek a határa a *Zsebrík-hegy* gazdaságilag akkor művelt dűlője, nyugat felé tartva a *Zsebrík*-nek nevezett szőlőföld, a *Kőszög* (kőszeg) dűlő, a *Zsebrík-sarkantyú*, a Monoki-patak bal partján levő *Bíró-földje*, a falu felé haladva a *Reformátuspap-földje* dűlő és a község nyugati része határolta. Itt-ott meredek hegyilegelőnek számított mindig, gyér de finom minőségű fűállománnyal. A falu nyugati oldalához közel található a tulajdonképpeni *Borjúvölgy*, egy nagyon mélyre mosott és hosszú árok (*Bornyúvölgyiárok*) aszó amely akácfával van benöve. Eredetileg a *Borjúvölgy* nevű legelőterület a *Monoki-patak* vonaláig vitt le a *Zsebrík* és a *Kálvária-hegy* nyergétől, de a 20-as évek elején az *Ingvár-hegy* felé vezető dűlőúttól a patak felé eső részt feltörték gőzekével és ez lett a *Reformátuspap-földje* nevű új dűlő. Amíg az *Őr-hegyre* kizárólag csak a gazdák teheneit lehetett kihajtani, ezzel szemben a *Borjúvölgy* legelőn a gazdák ökrei is legelhettek, főleg szombaton délután és vasárnap amikor nem jármolták őket. Ha borjak elérték az éves kort akkor már innen el kellett távolítani. A Borjúvölgygel összefüggő *Gyalogok-gyepje* legelőterületet úgy osztották el, hogy a gyalogok csordája a gyepre lett kihajtva és legelészve haladtak a *Zsebrík-hegy* és a *Kálvária-hegy* nyergén át a Borjúvölgy legelő felé és délben a hajdani *Csűr-soron* hajtották be delelni a csordát az aszó és a temető vonalán levő legelőrészen. Itt nem legelhettek, csak átvonultak a *Csűr-sor* felé ahol végighaladva elérték a *Rózsa-kút* völgyet ahol a déli delelés zajlott le. Az ökörcsorda és az egyévesnél fiatalabb borjak pedig a Borjúvölgyön legelésztek és a *Zsebrík-sarkantyúnál* levő krátterszerű mélységben levő gémeskútnál deleltek.

Ökörcsorda. Értelemszerű, hogy az ökörcsorda szintén csak a földdel rendelkező gazdák csordája volt. Régen a jobbágykor idején és ezt követően is a jobbágnak, a későbbi gazdának egy telke után nyolc legeltetési joga volt, amely azt jelentette, hogy ahány joggal rendelkezett annyi tehenet vagy ökröt hajthatott ki a közös legelőre. A házasszellereknek, de még az utódaiknak is csak a ház után, csak egy „legeltetési jog”-uk volt.

A Borjúvölgy-legelő kb. 100 kat. h. ma is ilyen területű közös legelő, amelyből amint azt már említettem 45 holdat a gazdák kaptak meg a századforduló táján az igás ökreik legeltetése céljából. Ezt hajdanán azzal indokolták, hogy: „a *Borjúvölgy-legelő* a faluhoz

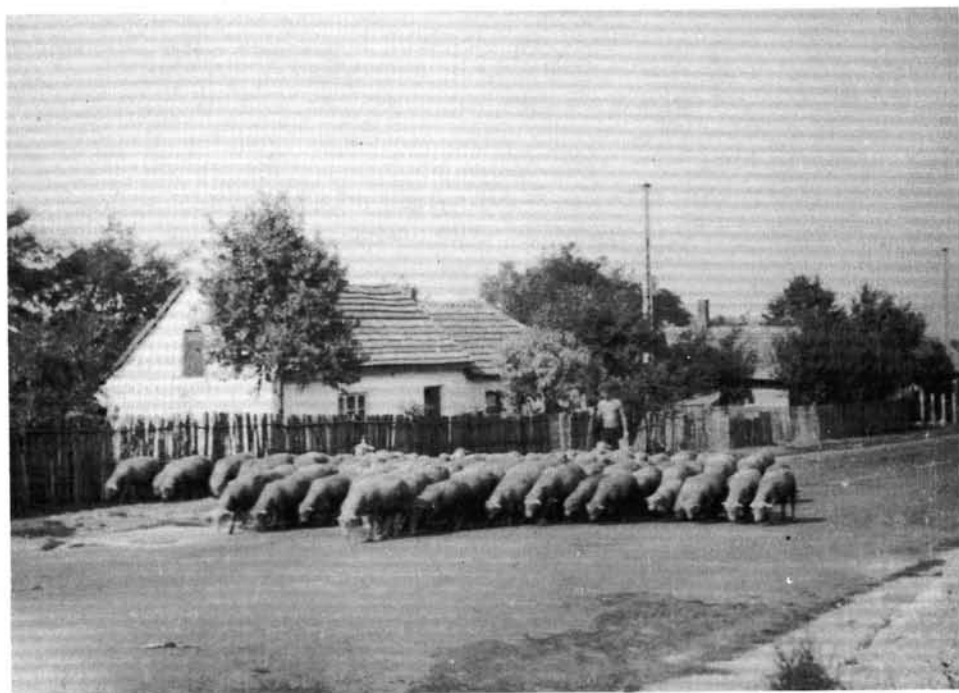

4. kép. A község háztáji csordája, kihajtás közben (1976)

legközelebb eső legelő, és ha kell, akkor kéznél legyenek az igavonó ökrök. Tűzvész esetén ide szaladtak ki őseink is mindég az ökrökért, hogy a vizeslajtokat, a vízipuskákat és fennállókat vivő szekereket a tűzhöz vontassák . . .”.

Amint azt már említettem itt legeltették a község egyévesnél fiatalabb borjúállományát is, mert a tehéncsordára a borjút kihajtani mindig szigorúan tilos volt. A tehéncsordán tartott borjú rákapott a tehenek leszopására és ebből komoly bonyodalmak származtak. Ugyanis előfordult, hogy a jól tejelő teheneket a pásztorné megfejte és a borjakra fogták a hiányzó mennyiséget.

Az ökörcsorda a *Borjívölgyben*, a *Zsebrík-sarkantyú* melletti krátterszerű völgykatlanban levő kútnál delelt. A gyalogok csordájának és az ökörcsordának a létszámát mindig az határozta meg a legelőn való tartózkodást illetően, hogy *dologüdő* volt-e vagy sem. Nyáron hordáskor, csépléskor, a teheneket 95–100%-ban jármolták, úgyszintén az igavonásra „beérett” ökröket is. Ez egyben a fűállomány pihenését és növekedését is szolgálta miután nem legelt rajta annyi állat. Lovakat igen ritkán lehetett a legelőkön látni, mert azok állandóan munkában állottak. Lovakkal sajnos csak néhány jómódú gazda rendelkezett és még néhány furmányos, akik szintén állandóan hajtották lovaikat. A falu állattartására és igázására tehát elsősorban a tehenek és a módosabbaknál az ökrök tartása volt a jellemző. Ahol a lótarás nem volt megoldható, ott az ökröket jármolták, ökrökkel és tehenekkel művelték a földet, azokkal végezték a behordást a csűrbe, az udvarra vagy a pástokon kialakított közös szérűkre. Természetesen az őszi betakarításkor a burgonya,

5. kép. Háztáji juhállomány legelőre hajtása

cukorrépa, takarmányrépa, kukoricaszár és egyéb termények hazaszállítását is ökrösfogatokkal végezték. Az ökörscorda létszáma amelybe bele kell számítani az 1 évesnél fiatalabb borjakat, üszöket, ökörtinókat – 1936-ban 792 darabot tett ki.

Urakcsordája. Érdekes jelenség, hogy az ősi – a jobbágykori kétféle tagolódást – a jobbágykor megszűnésével a csordák és a legelőterületek felosztásánál továbbra is meghagyták. Tehát amint azt az eddig leírtakból is tapasztalhattuk a faluban volt a gazdák-uraknak és a gyalogoknak csordája. Ez a megkülönböztetés nem a legelőterületek ilyen vagy olyan irányú felosztását célozta, inkább a társadalmi különbség kihangsúlyozását.

Az urakcsordájára csak azok hajthatták ki a teheneiket akik szó szerint is uraknak, földi hatalmasságoknak számítottak. Így pl. a főmérnök úr (erdőmérnök), jegyző, plébános, tiszteletes, kasznár, számtartó úr és egyéb uradalmi alkalmazottak. A bíró tehenei a gazdák csordájára járt, a tanítóknak pedig nem volt soha tehénük. Természetesen a legdúsabb fűállománnyal rendelkező legelő az *Ingvár-hegy* alján levő Jánosrét legelő és a *Füves-völgy* egy része jutott nekik. A legelő terület déli határa a *Györgyhalom* és az *Ingvár-hegy* közötti *Csikó-legelő*, az északi határa pedig az *Ingvárcsúcs-dűlő* és az *Ingvár-patak* vonalán haladva északfelé az Ingvárhegy aljai híd és jobbra tőle a Monoki-patak *Fehér-híd*ig terjedő része. Az urak és uradalmi és egyéb alkalmazottak csordája a legkisebb létszámmal rendelkezett. Egy tehénre jutó legelőterület és fűállomány a gazdák csordájához viszonyítva a 4–5-szöröse, a gyalogok csordájához viszonyítva pedig 9–10-szerese

volt. Az említett legelők 45–50 db tehénnek adtak jó minőségű bőséges fűállománnyal rendelkező legelőt. Ha valamely uradalmi tisztségviselőnek nem volt tehene, nem kívánt tehenet tartani, akkor megengedték neki, hogy a legelőész „jogát” átadhatja egy évre 20 pengőért. Persze ehhez külön engedély kellett, de amikor 20 pengőért csaknem három és félmázsza búzát lehetett venni, akkor ez nem érte meg. Aszályos nyár bekövetkeztével a fűállomány teljesen kiszült és az állatok csak jártak-keltek a legelőn de harapnivalót, fűvet nem találtak. Egyébként igen kivételes esetben engedélyezték az urak csordájára való tehen kihajtását a falu parasztjainak.

Külsőgulya. A falutól távol a *Tetlinkének* nevezett domboldalon levő legelőn tartották kihajtástól, a fagy beálltáig a *Külsőgulyának* nevezett vegyes szarvasmarha-állományt. Ez a legelő sokkal közelebb van Monoktól nyugatra, ill. északnyugatra levő Megyaszó, Szentistvánbaksa és Hernádkércshez. Mivel azonban a község határa – abban az időszakban – egyben a megye határa is volt, ezért mindenképpen Monokhoz tartozott, közigazgatásilag. A jobbágykorban a Tetlinke nevű legelőt gazdaságilag művelték. Tehát nem ősgyepvel rendelkező legelőterület. Valamikor őserdő borította. Mégis hogyan lett gulyalegelő? Ennek külön története van.

A legelőterület, amelyet Tetlinkének neveznek (a Megyaszó felé lejtő hegyoldalt a megyaszóiak Tetétlennek nevezik), lényegében kilúgozott erdei talaj, rosszul művelt dűlőnek számított. Andrassy Dénes gróf 1913-ban elhunyt és vele együtt az Andrassy nemzetség kihalt. A birtok Széchenyi grófra szállt, mert az első felesége akkor Andrassy Natália volt. A levegő 1914 év elején igen puskaporos volt és nemsokára ki is tört az első világháború. A zavaros politikai és egyéb helyzet miatt az átörökléssel járó illeték lerovása nem lett végrehajtva.

„A háború után Nagyatádi Szabó István a csizmás miniszter, igen követelte a földosztást és már azt is megszavaztatta az alsóházban, hogy az örökösödési illetéket ne pénzben fizessék, hanem földdel. Széchenyi Aladár gróf igen gyorsan felajánlotta a Tetlinke-dűlőt legelőnek. Így szabadult meg 205 kat. h. 5 aranykorona értékű földjétől és a falu népe pedig elesett a kiváló ősgyepes területtől a Magyarpás nevű hegyen levő hegyi legelőtől, amit természetesen a gróf magának és később különböző nációjú bérlőinek tartott meg”.

A község állattartói abban az időszakban kivertek a Külsőgulyára mintegy 410 db szarvasmarhát. A község akkori vezetői azt mondták, hogy a „Tetlinke-oldal begyepesedik magától”. Ez azonban csak remény maradt, mert nyáron ha szárazabb időjárás uralkodott a fűállomány valósággal kiégett. Ezt a legelőt pontosan ellenőrizték, név szerint tartották nyilván, hogy kinek van „legeltetési joga” amely mindig be volt töltve. A legelőterület a községtől való távolesése miatt csak gulyalegelőnek volt alkalmas. A faluhoz valamivel közelebb levő, szomszédos dűlők mint pl. a *Kércsifenek-dűlő*, az *Ola-dűlő* is igen mostohán művelt területnek számított. Ide ha ökrös szekérrel valaki trágyát vitt, egy nap alatt csak egyszer fordulhatott a távolság és a rossz dűlőutak miatt.

A gulyán levő állataikat a falu lakosai hetenként egyszer és pedig vasárnap „megnézték”. Ilyenkor egy faszakajtóban sóskorpát vittek ki az állataiknak. A szakajtót ún. kenyérruhába kötötték és így vették a karjukra. A két végét kikötve engedték a szakajtóból a sóskorpát enni az állatnak. Az állat számára a sóskorpa csemegének számított, mert egész héten át csak fűvön élt ha az is jutott egy kevés. A korpa és só aránya: 2 liternyi

korpához egy jó összemarék só t keverték. Az állatok már annyira érezték, hogy mikor van vasárnap, mert a karámból nem akartak kimenni és állandóan a falu felé néztek várva a sóskorpát. Szemmel látható volt azoknak az állatoknak a keserű csalódása és a sóskorpa hiánya amelyhez valamilyen oknál fogva a gazdáik nem jöttek el.

A tulajdonosok ilyenkor mindig kedveskedtek valamivel a gulyásnak. Pálinka, bor, vagy egy pakli „kassi-dohány” esetleg egy kevés pénz mindig akadt a számára. A legnagyobb kockázatot a gulyát őrző pásztor vállalta a község pásztorai között, mert távol lakott a falutól egy földkunyhóban a gulyakút mellett. Oda menekült ha égháború viharzott át a terület felett, ott húzódott meg éjszakára az időjárás viszontagságai elől. Élelmet, a főtt ételt minden délben a gulyás felesége vitte ki a Tetlinkére. A gulyás élelmezéséhez – és ez igen érdekes pásztortörténeti jelenség – az állattulajdonosok természetbenileg járultak hozzá. Mindennap más-más állattulajdonos adott „vacsora” címen lisztet, burgonyát, zsírt, szalonnát, étolajat, vajat, túrót vagy azt ami éppen volt. A „vocsora” járandóságot illetően különösebb baj nem jelentkezett soha, mert mindenki igyekezett bőségesen és változatosan adni nehogy a gulyás felesége kibeszélje, hogy infámis, vagy igen szegény az illető. Ezt a lélektani állapotot, fonák helyzetet a gulyások feleségei alaposan ki is használták. Mindig arra a tulajdonosra panaszkodtak akinél ezt megelőzően járt. Így mindenki sokszor erőn felül igyekezett adni bőségesen, hogy elkerülje a hírbehozást. Persze ennek is végeszakadt, mert egy alkalommal úgy döntött a Legeltetési Társulat vezetősége, hogy a „vocsorát” pénzben kell megváltani és így a korábbi visszás helyzetek örökre felszámolódtak. Ez azonban csak az 1930-as évek vége felé következett csak be. A gulyás és a többi pásztor ilyen irányú ellátását úgy oldották meg, hogy egy bizonyos mennyiségű földterületet kaptak (*pásztorföld*) és ott termelhettek maguknak zöldséget és egyéb szükséges növényeket, a „vocsorapénz”-ből pedig megvásárolhatták a mészárszékekben, vagy a hentesnél a húst. A falu pásztorai az ún. Pásztorházban laktak. Ez közvetlen szomszédságában volt az apaállat-istállóknak. A falu lakói közül soha nem választottak pásztort „mert annak nem lehetett parancsolni”. A Nyírségből származó Virág Pista bácsira emlékszem jól. Szép szál ember volt és reggel hajtogatáskor tároгатót fűjt, nem pedig jelzőkürtöt. Olyan szép nótákat játszott rajta, hogy mindig meghallgattuk. Végigmuzsikálta az utcákat amerre elhaladt a reggeli kihajtogatáskor. Aki elaludt, vagy időben „elfelejtette” kihajtani a portájáról az ott elhaladó állatcsoporthoz a tehenét, annak a kapuja előtt Virág Pista bácsi megállt és a tároгатójával a „fel, fel vitézek” című indulót fújta amíg csak ki nem hajtották a tehenet. Ha még ennek sem volt meg a hatása, akkor lefújta úgy azzal a dalammal az ügyet mint ahogyan a katonai kürtösök a nagygyakorlatot szokták. Azért említettem meg itt Virág Pista bácsit, mert hosszú ideig volt a falu csordása és még hosszabb ideig a gulyása is.

Cifragulya. A nevét onnan kapta, hogy a gulyát őrző pásztor a szelídebb fiatal ökrök szarvának hegyére különböző színű labdához hasonló textil gombolyagot illesztett. Ki voltak cifrázva az állatok és így lett az állatcsoporthoz a neve *Cifragulya*. „megosztán a vadszürke marhák kopni kezdtek és gyütt helyére a tarkamarhafajta...”. Ez a gulya egyébként az uradalom tulajdonát képezte és annak területén volt a legelője is. Itt azért kell mégis szólni róla, mert a község állattenyésztésére sok szempontból jó hatással volt. Annak idején sok tenyészállat került ki innen a község gazdáinak birtokába. A Cifragulya legelőterülete elsősorban az *Ingvár-hegyen*, majd a *Bikaparton*, a *Hosszúhegyen*, a *Test*

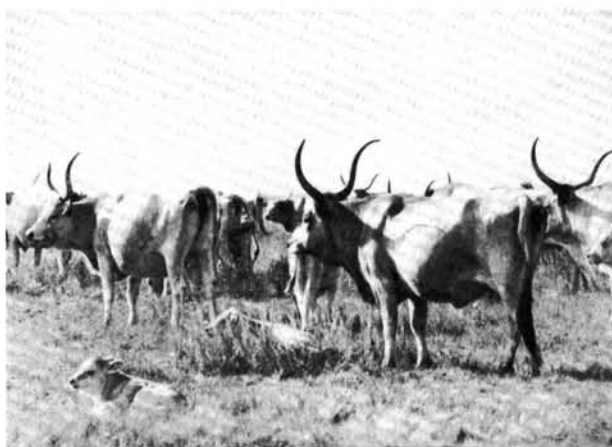
6. kép. Tehénfogat

halmon és ősszel pedig a *Kis-Répas hegyen* és környező tarlókon, dülökön legelészett. Az *Ingvár-hegy* valósággal alpesi legelőnek számított. Meredek oldalain lépcsőszerű ösvényeket tapostak ki az állatok így védekezve a megcsúszástól amely könnyen végzetes lehetett.

A Cifragulya utolsó gulyása J. Gergely József volt, akit a falu népe csak Jasu Gergelynek, Jasu Józsi bácsinak nevezett. Az öreg Jasu Józsi bácsi nemcsak mint pásztorember, hanem mint „ingyenes baromorvos” is jeleskedett. Azért tartotta „kiemelt fizetéssel” az uradalom, mert az általa őrzött Cifragulyán nem, de legalább is igen ritkán fordult elő a lábtörés, felfúvódás, rontás és villámütés. Kiváló és megbízható „meterológus” hírében állt, mert a méhek zsongásából, a legyek viselkedéséből, a harang szólásából, a szél irányából a felhők mozgásából, alakjából, a madarak csicsergéséből, a fecskék alatt vagy magasan szállásából megállapította a közelgő időjárást, és ha vihar közeledett a Cifragulya idejében mindig védett helyen volt.

A Cifragulyán minden évben legalább 180–220 db magyartarka, ökörborjút legeltettek, nevelték. Nyáron éjszakára a karámban, télen pedig az istállóban tartották őket „ömlesztve” az idősebbeket pedig jászolhoz kötve. Amikor a fiatal bikaborjú elérte az alkalmas kort akkor ivartalanították és így élte napjait itt kb. 4 éves koráig. Ez a gulya volt lényegében a gazdaság számára az „energiahordozó” bázis, mert a kiselejtett igás ökrök utánpótlása innen történt. Mindig úgy volt ütemezve a „transzporálás”, hogy ahány igásökröt selejteztek ki a munkából és fogtak be hizlalásra (sőrénék) a Cifragulyáról annyi 4 éves korú ökör került a járomba. Négy év elegendő idő volt ahhoz, hogy a csontozat, az izomzat, a szív és a tüdő annyira kifejlődjön, hogy igába fogható legyen 4 éven át dolgozzon, amikor pedig elérte a 8. életévét akkor a béres leadta a sőrénék mint manapság a kiselejtett erőgépet és 6 hónapig tartó hizlalási időszak után 9 mázsáról felhízott 12 mázsára és a „német hizómarha kereskedők mint a cukrot úgy vásárolták . . .”. Jó pénzt kapott érte az uradalom és még ott maradt az értékes szervestrágya amelynek a talajerő visszapótlásában volt mindig döntő szerepe.

A csordások bérezése. A gulyás különleges helyzeténél fogva eltérő státuszban volt a csordásokétól. A csordások általában meghatározott bérért szolgáltak. Természetesen itt

7. kép. Magyarszürke-marhák a legelőn (1927)

is volt természetbeni járandóság amihez több csatornán át egy kis pénz is járt. A második fél évet terményben kapta meg és ez fél véka gabona (búza, rozs) mennyiséget jelentett állatonként. Ha Szent János nap (június 24.) után ha csak 1 napot is kint volt az állat a csordán, akkor már meg kellett fizetni a fél véka gabonát. Ezenfelül állatonként 3 pengőt fizettek az állattulajdonosok. A beszedett összegből a 8 db községi tenyészbikát, takarmányozták, istállózták és ha kivénült valamelyik akkor a Hortobágyon ebből vásároltak újabb fiatal tenyészállatot. A csordások ezenfelül ún. bocskorpénzt is kaptak. A fedeztetések alkalmával külön pénzbeli juttatásban részesültek. Ez akkor is járt a csordásnak ha nem a Bikaól-udvarában, hanem a legelőn zajlott le a fedezés. Az apaállatok szénával való ellátását a Hosszúvölgyben levő kaszálóról biztosították. Karácsony előestéjén a csordás megjelent az állattartó udvarában és vagy az ostorával pattintott néhányat, vagy a kürttel néhány szólamot fújt és ezért ismét pénz és egyéb természetbeni ajándék illette meg. Erre egyedül Virág Pista bácsi nem tartott igényt, ő volt a falu első és utolsó „büszke” pásztora. Koldulásnak tartotta a karácsony előesti ostorpattogtatást az állattulajdonosok udvarán. Amint azt már említettem Virág Pista bácsi szép szál férfi volt, buktak is utána a menyecskek, de ő csak a tehének hátán át tárgyalt a „jóminőkkel”.

A gazdák sertésnyája (kondája). Hajdanán még ez is el volt különítve az egyik a másiktól. Külön nyája volt a gazdáknak és külön a gyalogoknak. A gazdák nyájának legelőterülete a falu végén a *Fehérkeresztől* kezdődően a *Kertészkert* mellett, majd a *Vágóhid*, a *Nagymajor*, a *Nagymagtár*, mögötti füves patakparton és a *Hatház* kertjeinek végében, a *Tanítók-földje* melletti füves rész, továbbá a *Lapos-csapáson* át egészen a *Vajkókútig*. Nyáron a *Nagymajor* melletti patakrészt a kondás elrekesztette és ezt a kiváló fürdőzési és pihenési lehetőséget nyújtó patakrészt mindig ki is használták az állatok delettetése céljából. A sertéslegelők minősége ősidőktől fogva mindig rossz volt.

Gyalogok nyája (kondája). A reggeli kihajtogatás után a nyáj a *Falugaza-erdő* melletti füves térségen haladt legelészve a *Bakapart* nevű erdei csapáson a *Makrakút* völgybe,

8. kép. Magyarszürke-marhák a legelőn (1927)

ahol a delelés történt. A delelés általában délután 4 óráig tartott a *Falugaza-hegy*, a *Csirkéstető-hegy*, a *Leánykőhegy* és a *Csörgőkőhegy* által övezett kráterszerű katlanban levő *Makrakútnál*. Az erdőben a sertések legeltek és makkoltak így a makkra ebből a kútból itták a vizet amit egy tócsaszerű mélyedésbe húzott ki vödörrel a kútból a kondás. Feltűnően jéghideg vize volt ennek a kútnak. Aki erre járt és kimelegedve hirtelen ivott vizéből az biztos tüdőgyulladást kapott. Egy alkalommal a faluból Firkó Feri „makralégény”-nek tartott fiú is ivott belőle és nemsokára meg is halt tüdőgyulladásban. Mások szerint ezért makkra a kút neve. Ugyanis Firkó Feri makralégény volt és makrapipát szívott. A szőlőhegy (hegyfarok) elmélet ide nem vág, mert a szőlőföldek távol esnek és így az első kettő feltevés közül az egyiket kell elfogadnunk mint névadót.

Ha nagyon erős volt a napsütés, akkor az erdőszélén levő fák alá beengedte a kondás a nyáját. Ez azonban a *Jukasfa* vonalánál tovább nem terjedhetett. Itt már a sertések a turkálással olyan erdei kárt idéztek elő, amit nem engedtek meg. Az erdőn hazafelé tartva csak a *Bakaparti-csapás* bal oldalán lehetett elvonulni. Itt általában akácfák nőttek és különösebb kárt nem okoztak a turkálással. Késő délután ért a nyáj a falu végéhez és amikor a nap leszállt a kondás elengedte a nyáját és az állatok megállás nélkül futottak hazafelé.

Cselédek csordája. Befejezve a csorda, gulya és a nyáj változatok ismertetését, itt kell megemlítenem azt, hogy az uradalom kezelésében levő *Lőríncke-tanyán* és a *Kaptár-tanyán*, valamint az *Újtanyán (Dénesmajor)* élő és lakó cselédembereknek is volt közös csordája a harmincas évek elején. A cseléd csak egy tehenet, a kocsisgazda, a béresgazda, az udvarosgazda már kettőt is tarthatott. Ezeket a gazdaság takarmányából látták el télen és nyáron is. A sertések legeltetését azonban már nem engedélyezték, főleg állategészségügyi megfontolásokból. Például a *Kaptár-tanyán* az 1930-as évek elején több ezer süldőt és több száz anyadisznót és turnusokban hizlalt sertéseket tartottak. Ezeket nem lehetett veszélyeztetni a cselédházak mellett épített *vándordisznóólakban* tartott sertésekkel. A gazdaságnak volt állatorvosa de a sertés vonatkozásában tevékenységi területe csak a

gazdaság állományára terjedt ki. A cselédek házai mellett a 30-as évek végén a 40-es évek elején már voltak hizlalók (ennek nevezték azt az ólat amelyben a disznót hizlalták) ezt hallgatólagosan engedélyezték de csak a hizlalás időtartamára, amely a kukoricatöréstől január 1-ig volt érvényben. A Lőrincke-tanyán lakó cselédek tehenei a Hosszúvölgy egy részén, a Kaptár-tanyán és a Dénes majorban lakóké pedig a Kaptár tanya alatt levő területen legelhettek.

Az első világháborút követően nem kevés ellenállást leküzdve egy ésszerűbb *legeltetési és reggeli kihajtási rend* alakult ki. A község a Monoki-patak völgy két oldalán mintegy 2–2,5 km hosszúságban nyúlik el. A szélessége is jóval meghaladta az 1 km-t. A hajdani Fester-sor (ma Kossuth Lajos utca) már egymaga másfél kilométer hosszú, ha hozzáadjuk az Alvég hosszát a Pap György-kútig akkor ez jóval meghaladja a 2 km-t.

A falunak különböző részein laktak a hajdani gazdák és a gyalogok is. A reggeli kihajtogatásnál az állatok két irányba történő terelése a legelőik felé az utcákon nem kis gondot okozott a pásztorembereknek. Ugyanis a két szembejövő csorda, vagy sertésnyáj összekeveredett amelyből komoly bonyodalmak származtak. Végül is a reggeli kihajtogatáshoz „elvonulási tervet” készítettek de nem vált be. Ezt az áldatlan állapotot szüntette meg a község akkori vezetőségének határozata, amely szerint a falu közepén kezdenek reggel hajtogatni a kondások és pedig úgy, hogy a falu földrajzilag alsó része az *Alvég*, a *Lapos-út* (csapás) felé hajtó kondásra bízta a disznóit, a *Felvég* pedig a *Makra-kút* felé eső legelőrésszel felé hajtotta ki a jószágait.

Az alvégesi nyájhoz tartozott a falu nyugati részén levő hajdani *Szilvás-sor*, a *Csűr-sor* és azt összekötő köz, továbbá a *Vitéz-sor*, a *Nagy-* és a *Kis-Alvég*, a *Kertekalja* és a *Hatház* lakóinak sertésállománya. Ugyancsak a falu közepén indító kondás hajtogatta a *Templom-soron*, a *Fester-soron*, és a *Radocskán*, a *Gyilkos-soron* összegyűjtött sertéseket a *Falugaza-erdő* és a műút között levő legelőterületre. Ide tartozott még a nagytemplom alatti falurész és a *Bagolyvárban* lakók jószágai.

Állítólag amikor ez a határozat megszületett akkor a községi bíró és a *Legeltetési Társulat* elnöke megjelent a falu képzelt közepének vonalán a pásztorokkal. Egymásnak hátat kellett fordítaniuk és ekkor azt az utasítást kapták a bírótól, hogy amit a faluból maga előtt lát onnan hajtogatja a kondát az *Alvég* felé, a másik pedig a felezővonalától a *Felvég* felé.

Az ésszerű határozat hatására a pásztoroknak nem kellett reggel a falun végig, kilométereket hajtogatni, törni a jószágokat és este pedig szintén nem kellett ugyanannyit az állatoknak hazafelé futni. Ez a határozat később bizonyos mértékben a csordákra is kihatással volt és lassan megszűnt és tegyük hozzá elég későn az éles megkülönböztetés ilyen vonatkozásban is a jobbágy, a későbbi gazdák és a zsellérek, illetve agrárproletárok között. Ha megfigyeltük akkor tisztán láthatóvá vált az, hogy a feudális korból, a jobbágy időkből örökölt megkülönböztető hatások még századunk első felében is mennyire hatottak.

WEIDEORDNUNG IN MONOK ANFANG DES JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Die Abhandlung liefert Daten zur Geschichte des Hirtentums in Monok. Sie beschreibt ausführlich die Ordnung der Weide und den Platz, den sie im System der Weisennutzung einnimmt. Der Verfasser weist darauf hin, dass sich die gesellschaftliche Hierarchie der Dorfgemeinschaft auch in der Ordnung der Viehzucht widerspiegelt hat: abgetrennte Weide, die Armen und die bemittelten Bauern haben ihre Tiere in abgetrennten Herden gehalten.

Die Abhandlung beschreibt ausführlich die Organisation der Herden, die Tätigkeit und Zuerteilungen der Hirten, ihre Lebensweise und liefert zahlreiche Beiträge zur Kenntnis der Geschichte und Sitten des Hirtentums in Süd-Zemplén (Nord-Ungarn).

András Szikora

ADATOK AZ UNG–LABORC–LATORCA MELLÉK PÁSZTORKODÁSÁHOZ

D. VARGA LÁSZLÓ

Tanulmányomban recens gyűjtések alapján mutatom be az *Ung, Laborc, Latorca* közének pásztorkodását, állattartását. E témakörből szűkebb tájegységünkön, a mai Ungvidéken (értsd ezalatt az egykori nagykaposi járást) korábban nem folyt vizsgálat, így nem állt módunkban összehasonlítást, elemzést végezni, csupán saját gyűjtésünk (és egy kézirat, mely Szirénfalva és Csicsér állattartását taglalja és Koticsné Magyarai Mártától származik) anyagára támaszkodtunk. Ezek alapján megkíséreljük rögzíteni a vidék mezőgazdasága és állattartása mellett a pásztorkodási tevékenységgel összefüggő elemeket, szerepüket az adott társadalmi rendben.

Személyesen az alábbi pástoroktól és helyekről jegyeztük le az adatokat, akiknek (vagy hozzátartozóiknak) ezúttal is köszönetet mondunk, hogy türelemmel bevezettek a pástorélet ismereteibe: Simkó Sándor, Bernát János (Nagyszelmencről – V. Slemence), Molnárcsik István (Dobóruszka – Ruská), Éles Mihály (Kaposkelecsényből – Kapušianske Klačany), Babincsák János (Csicserből – Čičarovce), Balogh Sándor (Mokcsakerészből – Krišovská Liesková), Kalán Mihály (Bésből – Beša), Káplár János (Deregyőről – Draňov).

Ami az adatközlők lakhelyét illeti, az nem esik egybe pástortevékenységükkel, ugyanis a pástorok több helyen is megfordultak a vidéken pástorkodásuk alatt, így Simkó Sándor a szürtei (Szürte – ma SZU) erdőn, Bernát János szirénfalvi (Ptruksa) születésű, de Nagyszelmencen pástorkodott, ugyanakkor mostoha apja Szirénfalván volt bojtár Földházi András számadó pástor mellett, Éles Mihály először Kelecsényben (Klačany) Papp István mellett bojtárkodott, majd Nyárádban (ma egy falut alkot az egykori Mocsár–Nyárád–Kelecsény külön-külön álló három község), illetve Szirénfalván volt bojtár Kis-Jankó Péter mellett, de közben elkerült a leleszi (a Latorca bal partján levő Felső bodrogközi község) erdőre is bojtárnak Csizmár Györgyhöz. Molnárcsik István Kisszelmencen (ma SZU) született, majd a palágykomoróci (SZU) egykori László Gyula féle mokcsakerészi nemes birtokon pástorkodott, majd Dobóruszkába (Ruská) került csikósnak, de kilenc esztendő a „Szürti erdőn” is szolgált. Babincsák János szülőfalujában Csicserben pástorkodott, ahol szarvasmarhán kívül sok ló is volt a szomszédos (Iske, Vaján, Deregyő) falvakból. Balogh Sándor Harkány József számadó pástor mellett kezdett bojtárkodni. Káplár János szalóki születésű ahol bojtárkodni is kezdett a bátyja mellett, katonaság után Hegyiben folytatta, majd később Deregyőben. Kalán Mihály csak Bésben pástorkodott. A felsorolt tizenhat helység minden bizonnyal reprezentálja a szóban forgó tájegység pástorkodásának alapjait.

Az anyaglejegyzés 1980., illetve 1982-ben történt, s időközben sajnos adatközlőink néhányan már eltávoztak az élők sorából, akik emlékének hálával adózunk ehelyett is.

I. A pásztorkodás feltételei

A történeti Magyarország északkeleti részén terül el az Ung egykori vármegyei terület, mely hajdan jelentős szerepet játszott az ország gazdasági, kereskedelmi életében.¹ Egyebek közt ezt bizonyítja a Kapos (ma Nagykapos) megnevezés, mely helységnevet az 1332–37 pápai adószedők jegyzékében Copus, Kopus alakban találjuk, ami egyben az ország kapuját jelentette, illetve a leleszi prépostság egyik birtokát, mely javakat valószínűleg 1180-tól számítják.² Ezen a vidéken vezetett át az egyik legforgalmasabb útvonal az uzsoki hágón keresztül Galícia és Oroszország felé. De erre vitt a honfoglaló magyarok útja csakúgy, mint később a tatároké. Mivel azonban nem került török hódoltság alá, összekötő kapcsot képezett a Felvidék és Erdély között.³

A vármegyei vizek a Tisza vízrendszeréhez tartoztak, annak ellenére, hogy a Tisza csak rövid szakaszon érintette a megye déli csücskét. Folyója az Ung, mely az uzsoki hágó közelében ered, valamint a Laborc, mely a vármegye határán összefolyik a Latorcával és mint Bodrog ömlik Tokajnál a Tiszába.⁴

Ung vármegye domborzati viszonyai változatosak, amiből adódóan éghajlati szempontból különböző övezetekre osztható. A nagy, több mint ezer méteres szintkülönbség döntő befolyással bír, és a régiót főleg állattenyésztésre tette alkalmassá.⁵

Mindezt megerősíti a recens gyűjtésekkel megragadható időszak, melynek lecsapódását ma is megtaláljuk a szocialista mezőgazdaság e vidéken virágzó nagyüzemi gazdálkodásában, ami jelentős mértékben a szarvasmarha-tenyésztésben is megnyilvánul. A „beláthatatlan” síkságon ma is nagy kiterjedésű legelőket találunk, ami egyik biztosítéka a sikeres állattenyésztésnek.

A vármegye északi, nagyobb fele hegyes. Ellentétben ezzel a nagykaposi járás teljes egészében sík vidék. Mezőgazdasági szempontból a vármegye két részre osztható: a takarmányféléket, illetve gabonaféléket termő körzetre. A takarmányféléket az északi részen, míg a gabonaféléket a vármegye középső és déli részén termesztették, így az ungvári, szobránci, nagykaposi és ungvideki járásokban.⁶

A takarmánynövényeket illetően, az alföldi részeken a szénaféleségeken kívül mesterséges takarmányokat is termesztettek. Ellentétben ezzel a hegyes vidékeken a széna az egyedüli takarmány.⁷

A legtöbb hegyvidéki községben gyakori volt a *legelőváltó*, azaz a *mezőfüves* gazdálkodás, ami annyit jelent, hogy felváltva működik a földterület. Tehát egyik éven zabot vetnek el, majd másik éven legelőként hasznosítják. Az erdőirtásokon, benőtt, begazosodott legelőrészekben újrahásznosítás céljából gyakori az ún. *égető gazdaság*. Az irtó gazda általában három évig használta a kiirtott területet, majd ismét legelőnek hagyta, ugyanis az elégtelen legelőkarbantartás következtében néhány év múlva újra bebokrosodott. Az égető gazdaság tulajdonképpen a legelőkarbantartás egyik módja volt, ami annyiban

1. Lendvay F., 1940. 75.

2. Nagykapos. Csikvári A. (szerk.) 1940.

3. Lendvay F., 1940. 75.

4. Lendvay F., 1940. 75.

5. Berkes Z., 1940. 76.

6. Choma D., 1940. 87.

7. Choma D., 1940. 88.

járt előnnyel az irtó gazda szemszögéből, hogy az irtás nem jelentett pénzkidást, a másik oldalról pedig, az illető a kiirtott területet három évig díjmentesen használhatta.⁸

A *legelőgazdálkodás*, csakúgy mint a rétművelés, a vármegye nagy részén még kezdetleges állapotban volt, mivel a legelők teherbírása, épp azok elégtelen gondozása következtében alacsony, amit a sík vidéken még fokozott a gyakori nyári szárazság, hegyvidéken pedig a bebokrosodás. A legelők csekély kivétellel a községi birtokosságok és erdőkincstár tulajdonában voltak.⁹

Az állattenyésztés vonatkozásában elsősorban a *szarvasmarha tenyésztést* kell megemlítenünk. Míg a megye északi járásában a pizgauti, az ungvári, nagykaposi és szobránci járásokban a szimentális volt a fő tenyészirány. Újabban az Ung vidéki járásban is a szimentális, illetve a piros-tarkát tenyésztették, bár átmenetileg a pizgauti is engedélyezve volt. Az ungvári és nagykaposi járásokban a magyar tarka mellett a magyar fehér fajtát is tartották.¹⁰

Mindezt megerősíti és alátámasztja a kutatott terület falvainak szarvasmarha (ökör-, tinó-) állománya, mely szerint Nagyszelmencen 170, Kaposkelecsényben 160 (Leleszen 370), Dobóruszán 150, Csicszerben 200 (itt a szomszéd Iske, Vaján, Deregnő falvakból is volt jószág legeltetésre, melyeket *fogadott marháknak* hívtak), Deregnőben 160, Mokcsakerészben 140 állat gondját viselték az említett pásztorok.¹¹

Ebből az tűnik ki, hogy a szarvasmarha-állomány (mennyiségileg) az első helyen volt. Egy-egy gazda annyi szarvasmarhát tartott, „amennyire tellett neki”, azaz anyagi fedezetei megengedték. „Vót olyan gazda is, akinek öt-het tehen is gyött le az udvaráról”

A *lőtenyésztést* a túrjaremetei méntelep irányította a helyi viszonyoknak megfelelő mének elosztásával. A lóállomány nem volt egységes, ugyanis a kancaállomány aránylag kevert. A vármegye lovászatára nagyjából két lőtípus volt jellemző: míg a felső, hegyes vidékeken a mokány növésű, kevertvérű lófajtát tenyésztették, addig a lenti, sík vidéken a nagyobb növésű magyarlovat. Míg a hegyes vidéken a lovat főleg fuvarozásra használták és mint megélhetési lehetőség jelentett bizonyos fajta jövedelmet, addig a sík, déli vidékeken a mezőgazdaság céljait szolgálta.

A lóállomány száma valamivel alacsonyabb volt, így is figyelemre méltó: ezek szerint Nagyszelmencen 130, Dobóruszán 100, Kaposkelecsényben 110, Csicszerben 160, Deregnőn 100 darab jószágról gondoskodtak adatközlő pásztoraink.

A gazdák a lovakat általában igavonásra használták. Ha szükségük volt a lóra (ami pedig nem volt ritka eset) kimentek a rétre, a legelőre és hazavitték, majd munkavégzéssel újból visszavitték azokat. Leggyakrabban szántáskor, vetéskor, aratáskor használták a lovakat, de „nyomtattak”, illetve *járgányt* is hajtattak velük csépléskor.

A csikót aszerint fogták be először, hogy mennyire volt rá szüksége a gazdának. Volt olyan csikó, hogy még öt éves korában se volt rajta hám, mivel a gazdának volt elég lova. De általában már három éves korában betörték szántáshoz.¹²

8. Choma D., 1940. 88.

9. Choma D., 1940. 88.

10. Choma D., 1940. 88.

11. A megadott számok csupán a szóban forgó pásztorokra bízott állomány mennyiségét jelentik. Részletesebb, az egész községre kiterjedő adatokat lásd: Fényes E., 1855. 351. Magyar statisztikai közlemények új sorozat 41. kt. Budapest, 1911.; Galgóczi K., 1855. 325. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája, Budapest, 1879.

12. Magyarai M., Állattartás két Ung vidéki faluban. (Kézirat)

A sertéstenyésztésnél is két irány alakult ki. A vármegye felső részén a yorkshierit, míg az alsó részén inkább a mangalicát tenyésztették.

A pásztorok közül csupán egy volt, aki kondáskodott is, s gondjaira 400–500 sertés volt bízva. A sertést kihajtották, majd este hazaterelték. A sertést általában saját szükségletre, ugyanakkor az urasági (László Gyula, Lónyay) birtokokon eladásra tartották.

A vizsgált helyeken az állatállomány nagyrészt a falusi gazdák magán-, vagy bérelt, illetve az urasági birtokokon (Mokcsakerész, Deregyő) a birtokos tulajdonát képezte.

A juhtenyésztést a felső vidékeken az aránylag kevés számú rackanyáj, míg az alsó, sík területeken a merinó képviselte.

A mezőgazdasági terület tulajdonjog szerint magán-, községi, úrbéri, közbirtokossági, egyházi és állami birtokokra oszlott. A közületi birtokokat képező mezőgazdasági területek, melyek nagyobb részét legelők és rétek alkották, a gazdák bérletét képezték. Csupán a szántó és kevés rét képezte az erdészeti személyzet illetményét. A körülményekhez képest a magántulajdonban lévő területek jobban meg voltak művelve, mint a közületi és erdőkincstártól bérelt földek. A gazdálkodás módja általában külterjes. Ez vonatkozott a szántóföldi, de főképp a rét- és legelőgazdálkodásra, mely csekély kivétellel a természetre volt bízva. Igen sok olyan terület is volt, mely talajművelés szempontjából, úgy mond, még érintetlen.¹³

Mivel adva voltak egy virágzó állattenyésztés kiépítésére a feltételek, így a vármegye gazdáinak mezőgazdasági természetű jövedelemforrása főleg az állattenyésztésből volt. És bár a lehetőségek adottak voltak, az állomány minősége csakúgy mint mennyisége is gyenge. A tenyésztés célja főleg az önellátás volt, miből kifolyólag a közellátás a tejtermékek más vidékekről való behozatala révén volt megoldható.¹⁴ A mezőgazdaság elégtelen állásának oka termelési, értékesítési és szervezési tényezőkben rejlett. A termelési hiányosságok oka a gazdálkodás külterjes módja, melynek eredője pedig a megfelelő tőke hiánya, a birtokok megoszlása, felaprózottsága, a parcellák nagy távolsága, továbbá a talajnedveség, áradások és nem utolsósorban a vízszabályozások hiánya.¹⁵ Ez utóbbi gond hosszú ideig fennállt, és akkor lett végérvényesen megoldva, miután az 1960-as években megvalósították a kelet-szlovákiai síkság folyóinak végérvényes szabályozását, ami esetünkben az Ung, Laborc és Latorca folyókat is érintette.

A gyenge tenyészképességű állatok tenyésztése mellett a takarmányozás is gyenge volt, amit még fokozott az állati termékek szakszerűtlen feldolgozása.¹⁶ De gondot okoztak az értékesítésben még a magas szállítási tarifák is, ugyanis nagy távolságra voltak kénytelenek szállítani áruikat. Az egyetlen kiviteli irány Csehország volt, miből kifolyólag a gazda a még jó minőségű termékéért sem kapta meg a megfelelő árat, ugyanis a szállítási díjat is neki kellett fedeznie. Ezzel szemben — a fent említettekben adódóan — a gazdasági és házzükségleti cikkekért aránylag magas árat fizetett, épp a fent említett távolságokból kifolyólag, illetve díjszabályozás következtében.¹⁷

Az említettekben láthatjuk, hogy az ungi, de általában a kárpátjai gazda a század első évtizedeiben nemcsak hogy nem volt képes gyarapítani jövedelmét, nem tudta nö-

13. Choma D., 1940. 89.

14. Choma D., 1940. 89.

15. Choma D., 1940. 89.

16. Choma D., 1940. 90.

17. Choma D., 1940. 90.

velni vagyonát, de életszínvonalát sem.¹⁸ Bár Ung vármegye fekvése, természeti feltételei, a kereskedelmi életbe való bekapcsolódása lehetővé tette az adottságok jobb kihasználását, mindezt csak úgy érthették volna el, ha a mezőgazdálkodás tényezőit megfelelő összhangba hozzák. Ennek megvalósítása azonban nemcsak sok munkát, de rengeteg utánjárást, időt és nem utolsósorban anyagi befektetést igényelt volna.¹⁹

Ung vármegye magyarlakta községei az Ung–Labor–Latorca folyók alsó folyásai közt terülnek el és a folyók összefolyásánál végződnek. Évszázadokkal ezelőtt e községek határainak nagy része erdő és nádas borította árvízterület volt. (Kis- és Nagygejóc, Ásvány, Csap, Salamon, Szirénfalva, Bés, Iske, Csicsér, Vaján). Idők folyamán az erdők eltűntek és termőföldekké, legelőkké váltak. Az árvíz elleni védekezés e vidéken kezdetleges volt. A három folyó alsó folyásánál sehol sem történt folyószabályozás, nem emeltek védőgátakat, vizük szabadon futott a parttalan medrekben.²⁰

A későbbiek folyamán, mikor az erdők fokozatosan eltűntek és a mocsarakat részben lecsapolták, megváltozott a terület természeti arculata, ennél fogva a nép megélhetési viszonyai is. A folyók partján óriási kiterjedésű legelők, helyenként rétek, kaszálók keletkeznek, melyek lehetőséget nyújtottak a ló- és szarvasmarha-tenyésztéshez. A nép egyik megélhetési forrásaivá tehát az állattenyésztés vált.²¹

Az állattenyésztés mellett a fő megélhetést a szántóföld nyújtja, ahol a „szemes”-ek közül búzát, rozst, zabot, árpát és „kapás” növényeket termelnek.

Minden ungi magyarlakta községben akadt egy-két nagygazda 80–100 hold földdel. A lakosság 70–80%-a kisgazda, 10–40 holdig terjedő földdel, mely az állattenyésztéssel együttesen biztosította megélhetésüket. A lakoságnak 15–20%-a szintén földműveléssel foglalkozik, de ezek csupán 1–5 holdnyi földdel rendelkeztek, vagy bérelt, harmados, esetleg feles földben dolgoztak, illetve vagyonatlanok voltak. Négy-öt százalék a lakoságnak falusi értelmiség és hivatalnok jegyzők, papok, tanítók stb., 5–6%-a pedig cseléd, pásztor vagy napszámos. A húsholdas kisgazda általában két lovat, 3–4 tehenet és ugyanennyi sertést tartott.

Meg kell említenünk, hogy a föld, főleg a Latorca árterületein, illetve ennek környékén, 3–4. osztályú, kötött agyagos talaj volt, csupán Nagykapos, Vajkóc, Palló, Bátfa és Palágy környékén akadt első, illetve második osztályú. A talaj mostohaságát az emberek szorgalmas, szívós munkája egyensúlyozta.²²

A tehenpásztor fizetése egy darab jószág után 1/2 véka búza, 1/4 kg szalonna, 1/2 kenyér, 20 fillér bocskorpénz. Száz darab tehen esetén keres 12,5 mázsa terményt, 25 kg szalonnát, 50 kenyeret, 20 pengő bocskorpénzt kap és lakást.²³

18. Choma D., 1940. 90.

19. Choma D., 1940. 91.

20. Csomár Z., 1940. 100.

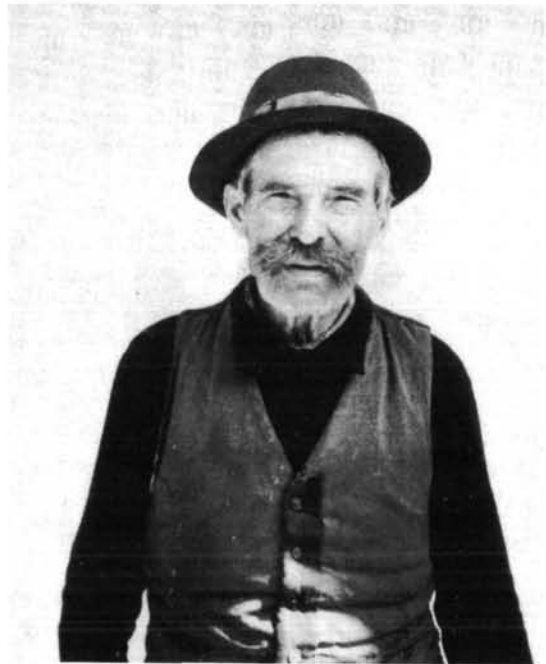
21. Csomár Z., 1940. 100.

22. Csomár Z., 1940. 101.

23. Csomár Z., 1940. 102.

1. kép. Babinesák János
a „faragópásztor”, 1980. Csicsér

2. kép. Molnárszik István, pásztor, 1980.
Dobóruszka

II. A pásztorok

A pásztorok a legtöbb esetben pásztordinasztiák leszármazottai, s így a pásztortudományt elődeiktől (apjuk, nagyapjuk) sajátították el. Pásztortevékenységet gyerekkorukban, mint bojtárok kezdték. Általában a falusi közösségek szegényebb rétegéből kerültek ki, ennek ellenére nem egy hangsúlyozta közülük a sorsukkal való elégedettséget, mitöbb, kevesen cseréltek volna más falusi emberrel.

A pásztorok alkalmanként másik pásztor lányát igyekeztek feleségül venni, de ez nem volt jellemző, s nem bírt külön jelentőséggel sem; keveredtek a paraszttársadalom tagjaival is.

Pásztorfogadás, pásztorbérek: A legeltetésre szánt állatok megőrzését a minden éven újrafogadott, választott pásztor látta el. A pásztorfogadásnak megvoltak a regulái, melyre adatközlőink a következőképpen emlékeztek. „A pásztorfogadás akkor nagy céccóval ment. Úgy kezdődött az egész, hogy összedoboltak egy közgyűlést, az egész falut. Vót úgy, hogy vót tíz jelentkező is. Ez a budaházin (Dobóruszka szomszédközsége) vót. Azt mondták, hogy ők ócsóbban is elvállalják a lovakot. Aztán a nípek kiválasztottak egyet, oszt megfogadták pásztornak. Vettünk öt liter pájinkát oszt megittuk. Az áldomást a pásztorok fizették a gazdáknak. Ők nem fizettek, csak meginni akarták. Ez a közgyűlés a bíró udvarán vót, nyári időszakba. Ha meg hideg vót, akkor a kocsmába. A fogadás

október végén, egészen novemberbe vót. A választás úgy vót, hogy hogy pártolták meg az illetőt, aztán ez ment szavazásra. Ha nekem vót például harminc szavazásom, a másiknak meg csak húsz, akkor az bukott. Hamán másképp nem tudták eldönteni, akkor papírt, nyilat húztak. Nagy huncutsággal ment ez is. Sok szegényember vót akkor, gyöttek még más faluból is, hogy én beállok meg így.”

A pásztor járadéka: egy fél véka búza, egy fél kenyér, fél font szalonna, bocskorpénz, egy liter főzelék. A főzeléket, ami (egy liter búzából, vagy egy liter paszulyból, babból) állt, kihajtás előtt egy nappal szedték össze házalás formájában. Ugyanekkor történt a szalonna összegyűjtése is. A kenyeret év közben szedte össze a pásztor felesége, aszerint, hogy mikor mennyire volt szüksége. A terményt (búzát) pedig ősszel, cséplés után zsákkolták össze.²⁴

„Amikor a pásztorfogadás vót, annyit fogadtak, ahány pásztorra vót szüksége a falunak (gazdának). Ekkor fogadták a mezőőröket is a határ részére.²⁵ Az áldomást a „szóga” (pásztor) fizette. Aszerint fizették a pásztorok az áldomást, hogy kinek vót nagyobb a kereseti lehetősége (értsd: több jószág került a keze alá), az több áldomást fizetett. Ha a gazdák elégedettek vótak a pásztorral, akkor ősszel újból megkérdezték, hogy hajlandó-e megint elvállalni. Hiába vót akkor más kínálkozó, meghagyták a régi pásztort.

Én később fordítottam azon, hogy kinek kell fizetni az áldomást: amikor megválasztottak, azt mondtam a gazdának, hogy nem helyeslem azt, hogy én fizessek, mert ha a gazdák fizetnek nekem, akkor egy gazdára csak egy fillér esik, mer nekem mondjuk elég három deci pájinka, de ha én fizetek minden gazdának csak egy féldecit, ez más sok. Aztán beismerték, hogy nekem van igazam.”²⁶

„Előfordult olyan is, hogy felmondtak a pásztoroknak. Ez olyankor vót, ha nem állta a sarat.” „A legelőn legeltetési részt is kapott a pásztor, ami asszerint változott, hogy mennyi marhát őrzött. Ugyanígy vót a kaszáló résszel is, ami szintén változott.” „A gazdák ősszel fogadták a pásztort. Összetömrültek egy rakásba, mind mint a méhecskék, oszt amikor valakit javasoltak, körbe kérdezték minden gazdát, hogy „no, jó lesz”? „ki tud rá valamit”, utána meg behíjták a pásztort, szóltak egy-két szót, oszt mondták, hogy no, megfogadunk. Utána meg megvót a nagy áldomás, mindenki részeg vót. Annyit ittak, hogy valamelyik össze is hűgyozta magát.”

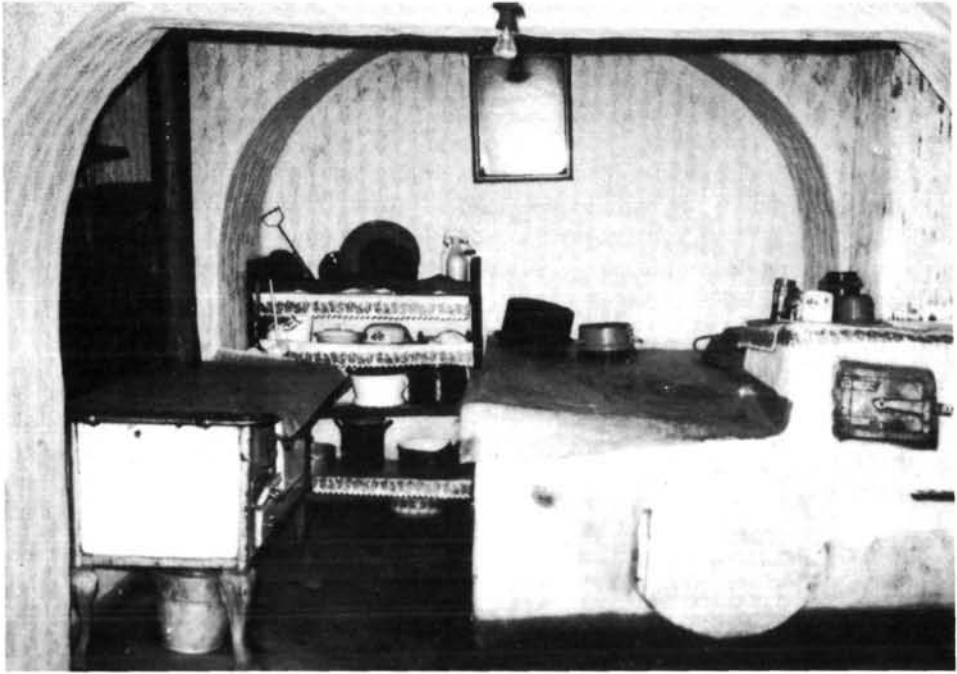
A pásztor járadéka Molnárcsik István elbeszélése alapján a következőkből állt: fél véka termény (fele búza, fele rozs) fél font (25 dkg) szalonna, fél kenyér és egy korona bocskorpénz.

„A fogadás a kocsmába zajlott le, és mivel mindég vót több jelentkező, ezér szavazat alá adták. Akire többen szavaztak, azt választották meg. Utána a gazdák követelték az áldomást, hogy a pásztor fizessen. Én csak eccer fizettem, utána megmondtam a gazdának, hogy evvel vége, többet én nem fizetek. Több liter pájinkát vettem, mer kétszáz koronáért sok pájinkát adtak.” „Egy fél véka terményt fizettek a gazdák egy lú után. Ennek a fele búza, a fele gabona (rozs) vót, egy korona bocskorpénz, ezenkívül a járadék-

24. Simkó Sándor közlése.

25. Ezt a többi pásztorok is említették.

26. Éles Mihály elbeszélése szerint a fogadáskor az áldomást fele-fele arányban a gazdák, ill. a pásztor fizette.

3. kép. Molnárcsik István pásztorházának pitvara, 1980. Dobóruszka

hoz tartozott még 25 deka szalona, meg egy fél kenyér.” A pásztor évi fizetése: 3 rész élet (ebből két rész gabona, egy rész búza), egy darab állat után egy korona bocskorpénz, a 400 korona betegségély összegből 200 koronát, tehát a felét a gazdák fizették.²⁷

„A pásztorfogadás úgy ment, hogy kidobták, hogy cselédfogadás lesz, ajánlkozik ez és ez, ennyi meg ennyi fizetésér. Ha megpászolt a pásztornak (jelöltnek) az ajánlott fizetés akkor elvállalta, ha meg nem, akkor nem. Vót olyan is, hogy a gazdák felingereltek olyanokat is, akik nem akartak pásztorok lenni, hogy a fizetésből letugyanak faragni, merthogy ez és ez kevesebbér is elválajja.”

A járadék: $\frac{3}{4}$ rész termény, ebből $\frac{1}{4}$ rész búza, $\frac{2}{4}$ rész gabona, 2 véka föld, fél kenyér, 10 korona bocskorpénz (melyet a pásztor nem kapott kézhez, hanem a gazdák ebből az összegből fizették a betegségélyzőt), illetve „egy nyilas kaszáló” is járt a pásztor-²⁸nak.

A pásztorfogadás után megírták a *kommenciös levelet*, melyet többnyire a *legelőgazda* írt, s a jogosok közül többen ellátták kézjegyükkel. A pásztor fizetése a kinnháló marha után darabonként²⁹ fél véka termény, negyed kiló szalonna, egy kenyér és bocskorpénz. A pásztor-²⁹nak ezenkívül járt még két darab *marhatartás*, három-négy szekér széna (mely kaszálót a legelőgazda jelölt ki számára), valamint a község által biztosított lakás.

27. Balogh Sándor közlése.

28. Káplár János közlése.

29. Ez minden esetben darabonként értendő, a már korábban említett járadékok esetében is.

4. kép. Molnárcsik István megőrzött kellékei:
kongó, csengők, pásztorfúvó, furulya és klarinét,
1980. Dobóruszka

Az általános gyakorlat szerint a kinnháló marhát őrző pásztor a marhatartás jogát (ha erre nem tartott igényt), elcsereélhette tehénlegelőre.³⁰

A leírtak alapján megállapíthatjuk, hogy ami a pásztorfogadás szokásait illeti, azok nagyrészt megegyeznek a már más helyről³¹ is ismert szakirodalom adataival. Hasonlóképpen a pásztorbért (járadékot)³² illetően, egy-két apróbb eltérésen kívül nem mutatkoznak lényeges változások. Ha mégis vannak, ezek az adott pásztor ügyességének, leleményességének tudhatók be, illetve ez bizonyos fokig a megbecsülést is jelezte. De egyébként se lehetett figyelemreméltóbb különbség a járadék közt, különösen nem szomszéd területek esetében, ugyanis a pásztorok ismerték egymást, s így ez esetleg nézeteltérést, viszályt váltott volna ki.

A pásztorokat minden éven *Szent György-napjától Mindenszentekig* fogadták, egy fél évig tartott tehát a szerződés időszaka.

A mesterség tanulása: „Kilencéves koromba mán a kelecsényi legelőn vótam. Szidor András számadó pásztor mellett vótam bojtár a szomszédfiúval, aki olyan rokonféle. Apám is pásztorokodott, mellette is meg más mellett is bojtárkodtam.” „A mostoha apám eleinte nem vót pásztor, a szülei se, de mikor a földváltás elvitte a kis vagyont, aztán beállt bojtárnak Proksán (Szirénfalva), Földházi András pásztorhoz. Tizedik esztendőmbe vótam, amikor beálltam a mostoha apámhoz bojtárnak. Addig vótam mellette, míg meg nem nősültem, utána külön áltam a magam kezére.” „Nehéz vót a megélhetés, apám mán kilencéves koromba oda adott bojtárnak. Legelőbb Papp Pesta mellett vótam, itt Kelecsénybe, aztán meg Nyarádba Lengyel Sándor mellett. Tizenkét éves koromba meg Prok-

30. *Magyari M.*, (Kézirat).

31. Erről lásd: *Néprajzi lexikon*. 4. 207.; *Barna G.*, 1979. 179–192.; *S. Kovács I.*, 1983. 14.

32. *Néprajzi Lexikon*. 4. 203., *Petercsák T.*, 1979. 272. *Bódi E.*, 1972–1974. 81–91.

sán vótam bojtár Kisjankó Péter pásztor mellett, utána öt évet bojtárkodtam még Leleszen Csizsmár Gyuri mellett.”

„Palágykomorócon nevelkedtem, ahol apám húsz évig vót tehenpásztor. Tízéves korba vitt apám magával pásztorkodni. Sok vót a patak a legelőn is, a gatyát levettem és derékig érő vízbe hajtogattam a marhát.”

„1915-be, mikor hazagyöttem és itt megfogadtak a gazdák pásztornak, huszonöt esztendő tötöttem a kelecsényi erdőn.”

„Mán hétéves koromba kint vótam az erdőn apámmal, mint pásztor. Igen tavas (víztócsás) vót a legelő és én mezítláb meg bocskorkába jártam. A lábom úgy kiette a sár, hogy olyan vót, mintha késsel lett vóna összehasogatva. Úgy is neki kellett menni a sárnak meg a víznek. Ha hoztak is a falubul néha egy kis töreket, avval lehintették, de ha a tehen eccer végigment rajta, olyan vót mint azelőtt. Mikor huszonkettőbe hazagyöttem a fogságbul beálltam itthon pásztornak, itt Csicserbe, kintháló pásztornak. Először csikós vótam, és vagy százhatvan lú vót a kezem alatt. A gazdák lovait őriztem három évig.”

„Nyócéves koromba mikor meghalt apám elmentem bojtárkodni a bátyámhoz Jós-kához. Akkor Szalókba vótam pásztor.”

A kutatott terület állattartása, így a pásztorkodás is *félszilaj* volt. A tavaszi kihajtás után késő őszig, amíg az időjárás engedte, a jószág kint volt a legelőn. Ami a sertés legel-tetését illeti, csak a kezes tartás volt a jellemző; tehát a csürhe naponta ki- és hazahaj-tatott.³³

A pásztori társadalom: „Az én apám csak teheneket őrzött, kétszázhatvan szarvasmarha, a nagy szürke vót a keze alatt, oszt ketten bojtárkodtunk mellette. Ez a szürti legelőn, a Szigetjén vót, ahol a szarvasmarha mellett csikók is vótak. Én tizennégy évig őriztem a lovakat, velem elégedettek vótak. Én csak amikor egyszer szétszaladtak, kezdtek kötekedni, oszt a fogadáson mán vótak olyanok, akik elleneztek hogy megfogad-janak. De aztán a többség mégis megválasztott. Másnap aztán mégis elmentem, oszt le-köszöntem (felmondott). Tessék, mondtam, nem tik mondtok fel, én mondok fel. Hiába kért a bíró . . .”

„Itt Szelmenche, mellettem a gyermekek (gyerekei) bojtárkodtak. Máskor, Proksán két bojtárom vót. Egy *legénybojtár* meg egy *kisbojtár*. A kisbojtár 10–11–12 éves vót, a legénybojtár pedig 15 év felett, mán akit felavattak (legénynek). Nem vót rangsorolás a pásztoroknál, mindenki egyforma vót.”

„Két bojtárt tartottam, egy kisbojtárt meg egy legénybojtárt. Lengyel Berti meg a leleszi Bajusz Miklós bojtárkodott mellettem. Aztán vót Kaposul is egy bojtárom a György Miklós. A Molnárcsik eccer azt mongya nekem: Komám, nem jó szógálni egy embert, csak kéthárom évig, mer aztán megismerik! Te így fogod fel, kérdeztem. Nekem erről más vót a véleményem. Hogy minél tovább szógál az ember, annál jobban meg-ismerik oszt annál nagyobb a becsületi. Én beszógáltam az egész vidéket.”

„Ha több jószág vót, mondjuk 150–200 darab, akkor a pásztor két fia (természe-tesen ha volt neki) vót a bojtár, ha meg nem vót, akkor fogadott. Később Komorócrul (Palágykomoróc) ide kerültem Ruszkába csikósnak, de kilenc esztendeig a Szürti-erdőn is vótam.” „Minden jószág mellett más pásztor vót. De egy pásztor nem csak egyfajta

33. Ezeket részletesebben vö.: Néprajzi Lexikon 4. 209–211; továbbá *Bellon T.*, 1979. 138–147.; *Timaffy L.*, 1980. 42–63. *Manga J.* 1976. 15–26.; *S. Kovács I.*, 1983. 3–4.

jószágot őrzött, ez változott. Én is így vótam vele, őriztem lovakot, meg teheneket is. A faluba még vót más pásztor is: Szinacskó, Vaszily Pista, a vén Puskár, a többiek csak olyanok vótak, hogy máma pásztor vót, hónap meg mán nem.”

Függetlenül attól, hogy milyen nyájról gondoskodott egy-egy pásztor – szemben más helyekről ismert,³⁴ pásztorszervezeten belüli rangsor felállítással – a szóban forgó pásztorok közt ennek nem volt jelentősége. Szerintünk ezt részben annak lehet tulajdonítani, hogy közülük (mármint a szóban forgó pásztorok közül) megannyi pásztorkodott mind szarvasmarha, mind ló mellett. De nem figyeltünk meg különbséget a disznópásztor és az előbbieik között sem.

Jellemző a patriarchális családjellegűség, minden megkülönböztetés nélkül. Hasonló viszont (mint másutt a félszilaj nyájak őrzőire) a foglalkozásukkal összefüggő racionális és irracionális ismeretek családon belüli átadása. Ez vonatkozik csaknem minden esetben, ugyanis pásztordinasztiák leszármazottaival állunk szemben, akik folytatták azt a tevékenységet, melyet nemcsak a nehéz sors, hanem a közvetlen közeg (család) visszahagyott számukra.³⁵

Amint az természetes, mindannyiuk bojtárkodással kezdte, leggyakrabban apjuk mellett (olykor nyolc–kilencéves korukban), esetleg más pásztorhoz (ez volt a ritkább eset) adták őket. A pásztorfogadáskor mindig a számadó pásztort fogadták fel, aki aztán gondoskodott a bojtárról, illetve annak béréről.³⁶

A falubeli gazdáknak a pásztorokról alkotott véleményében sajátos kettősség húzódik meg. Egyfelől a pásztor munkáját nem tartják a földművelő munkával egyenértékűnek, mondván „könnyebb lábbal kenyeret keresni”. Másfelől, nem bízták akárcikre a jószágot, hiszen az nagy érték. A jó pásztort, aki ismerte és szerette az állatokat, nagyon megbecsülték. „Ezek kitűnő emberek vótak az állatokhoz, ezek a Babincsákok” – mondják Csicszerben.³⁷

Volt aki lenézte, de volt aki irigyelte a pásztor foglalkozását. Mindez aszerint változott, ki milyen szempontból nézte a pásztorkodást. A nézetek tehát megoszlottak (kívülről), a pásztorok viszont elégedettek voltak sorsukkal, mindezt a hosszú évek is bizonyítják, ugyanis még a felszabadulás utáni időkben is vállaltak pásztormunkát a földműves-szövetkezetben.

III. A pásztori tevékenység

Mivel a szarvasmarha és ló inkább a nagyobb füvet tudja legelni, ezért a kihajtást bizonyos fokig ez is befolyásolta. De ugyanígy a kihajtás függvénye volt az is, hogy

34. Lásd erről *Balassa I. – Ortutay Gy.*, 1979. 235.

35. Vö. még *Néprajzi Lexikon* 4. 215–216.: *Bencsik J.*, 1971. 17–18.; *S. Kovács I.*, 1983. 16.

36. Éles Mihály például aszerint fizetett a bojtárnak, hogy mennyiben állapotok meg előzetesen. Így a legénybojtárnak nyolc köblös búzát vagy rozt adott összesen, más egyebet nem kapott. A kisbojtár nem kapott fizetést, ugyanis ez a munka gyakran alkalmi volt, ill. a „gyerek” látta el. Molnár-csik István mellett mindig egy bojtár volt. Balogh Sándor: a bojtárok feladata úgy oszlott meg, hogy két bojtár volt a 250–300 darab disznó, egy pedig a marhák mellett. A bojtár évi fizetése szerinte 4 mázsa termény, illetve minden darab jószág után egy napi *sorkoszt*, házanként.

37. *Magyari M.*, (kézirat).

5. kép. Karám vályúval a kaposi legelőn, 1983. Nagykapos

milyen állapotban volt a legelő. Ugyanis a gyakori árvíz esetleg néhány héttel, akár el is tolt a kihajtás idejét. De ha az idő engedte, akkor április 17-én vagy május 1-én kihajtottak. Addig voltak kint míg az idő engedte, illetve a „jószág bírta.” Volt eset, hogy október végén beszorultak, de valamikor november végéig is kint voltak. A lovakat nem együtt hajtották ki, hanem a gazda személyesen terelte azokat a legelőre.

A tavaszi első kihajtás a gazdasági év egyik legünnepelesebb, legörömtelibb alkalma volt. Az emlékezet szerint a vidéken általában május elseje volt az első kihajtás napja, ami az időjárástól függően, április végén is megtörtént.³⁸

Az első kihajtás alkalmával az apaállatokat, a nagyszarvú szürke magyar bikákat feldíszítették; a szarvukra pántlikát kötöttek. A pásztor gyakran bokrétát tűzött ilyenkor a kalapja mellé. Általánosan gyakorolt szokás volt, hogy ezen a napon a gazdák zöld *ficfa*- (fűzfa) gallyal hajtották ki a jószágot a legelőre. Erre azért volt szükség, hogy segítsenek a pásztoroknak az idegen állatokat összetartani.

Szirárfalván emlékeznek arra, hogy voltak olyan pásztorok, akik az első kihajtás napján körülhintették a marhát szenteltvízzel, *körülzentelték*, hogy „összetartson”. Ugyancsak Szirárfalván azt tartották, hogy ekkor nem szabad ostorral hajtani a jószágot, mert „attól elszárad”. Azért hajtják zöld *ficfa*gallyal, hogy „az állat olyan kövér legyen, mint az”. A legelőről hazatérve a gallyat a gazda a jászolba helyezte, hogy meg ne ronthassák a tehenet, amíg üres az istálló.³⁹

38. A fentieket Magyar M. gyűjtése is alátámasztja.

39. Magyar M., (kézirat).

6. kép. Szakaszos legeltetés a Kapos „alatti” legelőn, 1983. Nagykapos

A megszokott legeltetési terminus Szent György napjától Mindenszentekig tartott.⁴⁰

A legelő, legelőgazda: Mivel a legeltetéssel összefüggő lejegyzett adatok más-más szempontokat, így eltéréseket is mutatnak, idézzük az egyes pásztorok által közölt adatokat a jobb érzékelhetőség végett.

A falunak volt egy tíz–tizenkét emberből álló testülete, melyben benne volt a legelőgazda is. Az ő feladata az volt, hogy körbejárja azokat a gazdákat, akiknek volt legelőjoga, hogy beszedje tőlük az illetéket. Akinek viszont nem volt legelőjoga, annak megszabták, hogy mennyit kell fizetnie.⁴¹ Szelmencben három legelő volt. Két csorda kint háló, egy pedig hazajáró. A legelőrészt a gazdák az úrbéres részből kapták, csakúgy, mint a szántóföldet.

A legelőgazda feladata volt az is, hogy alkalomadtán kimenjen a legelőre és számba vegye az állományt, hogy nem hiányzik-e, illetve nincs-e idegen állat a többi közt. Ő adta tudtára a pásztoroknak azt is, hogy mi a gazdák véleménye, azaz, hogy számítsanak-e vagy sem azzal, hogy a következő évre is megfogadják pásztorokat.

A marha együtt legelt a lovakkal, egy legelőn, csak mindig külön-külön részen. Éjszaka a szarvasmarhát nem legeltették, azokat a lovakat amelyeknek csikója volt „kikötve” tartották, hogy el ne „csatangoljanak”; Ezeket éjjel is legeltették.⁴²

A pálágykomoróci urasági (a már korábban említett László Gyula-féle birtok) legelőn vegyes volt az állomány: szarvasmarha, tinó, lovak legeltek együtt. A gazdák megvásárolták a legelőt az urasági birtokból, ahol egyszere, de más-más részen legeltették.⁴³

40. Vö. *Darna G.*, 1979. 192–198.

41. Simkó Sándor közlése.

42. Bernát János közlése.

43. Molnárcsik István közlése.

Nagyszámú, háromszázötven darabból álló ökörzsorda volt a leleszi legelőn, mely nemcsak a helybeli gazdáké volt, hanem *fogadott marhák* is voltak több községből.

Kelecsényben két legelő volt: a közbirtokosságin Éles Mihály pástorkodott a szarvasmarha mellett, ahol idegen tehének is voltak több községből. Így Kelecsény, Nyarád, Mocsár, Dobóruszka, Budaháza, (ezek egymás után következő községek), Bacska (ez már a Latorca túlsó oldaláról, Felső-Bodrogeközből, a már korábban említett Lelesz szomszéd községe) volt jogos állatot hajtani a kelecsényi legelőre. Ezt annak idején a pálóci gróftól vették a gazdák. Akkor úgy mint erdőt, melyet fokozatosan kiirtottak, majd „ráhajtották a marhát”. Ez a legelőterület 335 kateszter volt.

Ezen az egy legelőn legelt a szarvasmarha a lovakkal, melyeket más-más pásztor látott el. Ez összesen 330 darabot jelentett, melyből 210 darab szarvasmarha és 120 ló volt. A *tanya* (szálláshely) együtt volt,⁴⁴ rajta *szabadkarám* (tető nélküli karám).

A deregnyői Lónyai urasági gazdaságban vegyes volt a jószágállomány: tehének, lovak, disznók. A gazdáknak, bár volt saját földjük, ha a szükség úgy hozta, akkor a gróftól bérebe vettek legelőrészt. Lónyay sok legelőt eladott, több mint hatszáz köblöst. Jó minőségű legelők voltak ezek, ahol „a ménes is jól kiélte magát”.⁴⁵

A konda az ugaron legelt, mely célra a gazdák hagytak mindig abból a földrészből, melyet a László Gyula birtokból béreltek. A pásztor reggel kihajtott, este pedig hazaterelte a kondát.

A legeltetési rend aszerint alakult, hogy a pásztorok (gulyás, csikós, kondás) megbeszélték egymás közt, hogy mikor, melyik jószággal, milyen sorrendben hová hajtanak, mely megegyezéshez egész éven tartották magukat.

A pásztorok joga volt egy darab jószágot legeltetni, amit a szerződés biztosított számára. Ha netalán többet akart legeltetni, meg kellett vegye a legelőrészt, ugyanúgy, mint azok a gazdák, akiknek nem volt legeltetési joguk, de legeltetni akartak.⁴⁶

Vegyes volt az állomány Szalókban, Hegyiben és Deregnyőben is: szarvasmarha, lovak, disznók. Közös legelőn, de más-más területen (felváltva) legeltettek.

A gazdák úrbéres gazdát (legelőgazda) választottak, aki számon tartotta a legeltetett jószágot, illetve kiszámította, hogy az adott területen hány állat legelhetett. Ha nagyobb volt az igény, akkor más faluba vitték a feleslegállatokat. Egy darab jószágra 1/2 kateszter legelőt számítottak. A szalóki legelő nem bérelt terület volt, hanem a gazdák meghagytak a határban olyan területet, mely megfelelt legelőnek és azt használták. Ha volt olyan, akinek nem volt legelőrésze, az esetleg megvette egy másik gazdától a szükséges legeltetési jogot.⁴⁷

Függetlenül attól, hogy az árvíz és az egyébként is nedves talaj nem tette zökkenőmentessé a legeltetést, a jó minőség ellensúlyozta ezt, s így általában elégedettek lehettek a gazdák. Mindennek ékes bizonyítéka a gazdag múltú állattartás.

Minden gazda igyekezett megszerezni a szükséges legeltetési jogot, illetve anyagi lehetőségeihez mérten állította össze állatállományát. De ha mégis többre tartott igényt

44. Éles Mihály közlése.

45. Babincsák János közlése.

46. Balogh Sándor közlése.

47. Káplár János közlése.

(mivel esetleg több volt a legeltetésre szánt jóságja), akkor a szükséges különbözetet megvásárolta.⁴⁸

A legeltetési rendet illetően megállapíthatjuk, hogy megannyi esetben közös legelőn történt a legeltetés. Előjogot nem élvezett egyik fajta jóságállomány sem. Kihajtás után a pásztorok egymás közt megegyeztek egyfajta sorrendben, amit egész évben betartottak, de ez nem jelentett megkülönböztetést.⁴⁹

Esetünkben nem annyira szembetűnő (legalábbis a recens anyag alapján) az az extenzív tartásmóddal járó legeltetési rend, amint ennek hangsúlyozásával más helyeken találkoztunk.⁵⁰

A legelőgazda tisztét a gazdák által választott egyén látta el, aki azok bizalmát élvezte. Ennek fejében lelkiismeretesen kellett munkáját ellátni, és a legeltetési észrevételekről a gazdákat tájékoztatni. Ő tartotta a kapcsolatot a gazdák és a pásztor között is. Figyelemmel kísérte a legeltetés rendjének betartását, nyilvántartotta és felügyelt a legeltetett jóságállományra, s ha netalán rendellenességet észlelt a legeltetésben, a pásztor szóban megróta. A pásztorfogadás után hitelesítette a kommenciós levelet és ismertette a pásztor jogait és kötelességeivel.⁵¹

Itatás: Általában a legelőn lévő kútból történt, illetve „lehajtották” az állatokat a Latorcára és ott itattak. Ha meleg volt, akkor naponta tízszer is „ráfordultak” a vízre. Ezzel szemben Bernát János csak a folyón itatott. Az egyik pásztorapaszta azt mondja: a ló megeszti az ördögöt is, de a víz közül csak a kúti vizet szereti. A legelőn felállított *válóból* (vályú) itattak. Miután a lovak megszokták a kúti vizet, utána hiába hajtották a folyóra, nem akart az menni. A marhát mégis kénytelenek voltak a „folyóba verni” (de aztán az se igen akart menni). A kút ugyanis nem bírta vízzel, hogy mindkét jóság szomját eloltsa. Naponta háromszor itattak, reggel, délben, este. „Vót úgy, hogy egy délbe háromszázötven veder vizet is felhúztam. Többet tett ez, mint egy kaszálás.”

A legelőn mindenütt volt kút, így a vályúk általában mindig meg voltak húzva, s ha a jóság „ráfordult”, akkor itattak, így naponta többször is, de háromszor mindenképpen. De menet közben is ihatott az állat, ugyanis nem egy hely volt a legelőn, ahol kisebb-nagyobb tócsa állt.

A pásztorok állatgyógyító tevékenysége: Az állat gyógyítása szintén a pásztor feladata volt, eredményes gyógyítás a pásztor szakismeretén múltott. A legtöbbjük ismerte az egyes betegségfajtákat, illetve azok gyógyítását. E tevékenységet részben racionális, illetve irracionális eszközökkel és eljárásokkal végezték.⁵²

Simkó Sándor például, ha észrevette, hogy az állat nyelve alatt *halhójég* van (amibe egyébként belepusztult az állat, mivel megfolytotta), ő azonnal kiszúrta a hólyagot és bekente sóval, amitől a seb meggyógyult. Ezenkívül ismerte a *láb- és körömfájást*, melyeket szerinte már az orvos gyógyított, de még az is kevés sikerrel. Ilyenkor lehullott a körme, csupasz maradt az állat lába, a szájából folyt a nyál. Egyébként ha megbetegedett valamelyik állat, azonnal jelenteni kellett a legelőgazdának.

48. Vö. *Petercsák T.*, 1979. 268.

49. Vö. *Bencsik J.*, 1971. 18–26., 126–133.

50. *Balassa I.–Ortutay Gy.*, 1979. 240–243.; *S. Kovács I.*, 1983. 20–22.

51. *Magyari M.*, (kézirat).

52. *Balassa I.–Ortutay Gy.*, 1979. 250–251.

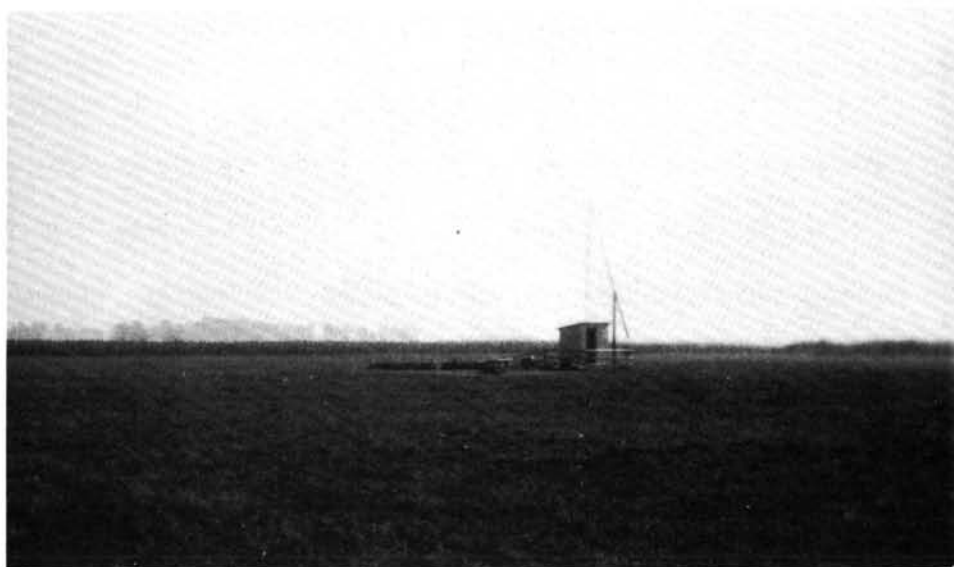
7. kép. A leleszi legelő és az azon épített istállók, 1982. Lelesz

8. kép. Hodály a leleszi legelőn, 1982. Lelesz

9. kép. Legelő nyáj a nagyszelmenci legelőn, 1982. Nagyszelmenc

10. kép. Itató a falu „alatti” legelőn, 1982. Dobóruszka

11. kép. Az állatelszállításhoz használt „bevezető” káram,
1983. Nagykapos

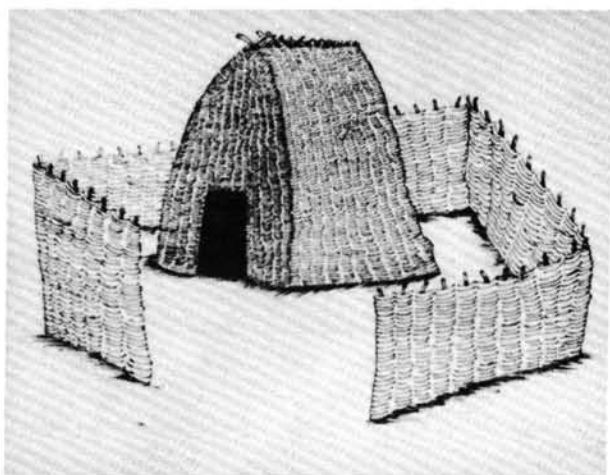
A *halhóég* az állat nyelve *csapjánál* (tövében) keletkezett, erősíti meg Bernát János a fentieket. A tüdőgyulladás az állat szuszogásáról vette észre. Ha nem volt még súlyos, akkor *eret vágott* rajta. (A nyakán, s egy kis vért leengedett belőle). Ha azonban már előrehaladottabb állapotban volt, akkor *uslagot* (vizesruhát) „adott neki”. Ez két lepedő vízbemártásával, majd az állatra való terítéssel történt. Amikor már kezdett száradni a lepedő (nem vették le az állatról) valamilyen edénnyel újból leöntötték. Ha *elállt a vizelete* a lónak, petrezselymet adott neki enni.

Az *érvágást* Molnárcsik István is ismerte. Ha *megcsömörlött* az állat, *keserűsöt* adott neki és a pásztorbottal „feldörzsölte” mindkét oldalát az állatnak. Ha megfájult a jószág lába, kivágta a sebet és szintén bekente timsóval. Ezenkívül ismerte még a *vízcsömör* betegséget is.

Babincsák János, úgy emlékszik, hogy a megbetegedett állathoz „kerítettek gyógyítót”. Ilyen volt a mokcsakerézi Dudás, akit szekerem hordtak a környéken az állatokhoz, mert az egyik lábát levágták. De a deregnyői Káplár András (Káplár János apja) is konyított a gyógyításhoz.

Balogh Sándor kétféle betegséget tudott gyógyítani: a *vízcsömört* és a *felfúvódást*. A vízcsömörre főtt székfűvet adtak a jószágnak inni. A fúvódást pedig úgy oldották fel, hogy gumicsövet eresztettek a jószág gyomrába és ezzel *megindították a levegőt*, azaz az emésztést.⁵³ Káplár János az ér és csömör elleni gyógyításon kívül az állat szeméről levette a *paszkudát* (szlov. kifej.). Ez tulajdonképpen a szemhéj elcsontosodását (elszarosodását) jelentette, amit le kellett vágni. A *pondró eltávolítását*, illetve a *légybeköpést* úgy gyógyították, hogy kifacsarták a lapulevelet, s annak levélével bekenték a sebet, amitől azok kipusztultak. Ugyanezt a betegséget mágikus eljárással úgy gyógyították, hogy a jószág nyomából felvettek egy maroknyi port és azzal behintették a pondrót és az kimásozott belőle.

53. Vö.: *Bencsik J.*, 1971. 110–116.; *Balassa I.–Ortutay Gy.*, 1979. 250–251.; *S. Kovács I.*, 1983. 26–28.; *Viga Gy.*, 1978–1979. 133–136.

12. kép. Pásztorok szálláshelye

Pásztorépitmények: E helyütt azokról az építményekről szólunk, melyek arra voltak hivatottak, hogy az állatot és az embert óvják az időjárás viszontagságaitól, illetve éjjeli nyugalomkor összetartsák a jószágot.

Simkó Sándor szerint a szarvasmarha kint (tehát a *karámon* kívül) míg a lovak azon belül voltak éjjel.

A pásztorok kunyhóját vesszőből fonták, azután a vesszőfalat belülről betapasztották sárral. Az előtérben tüzet is rakhattak, ahol szalonnát sütöttek. Belülről újból karókat vertek le, *liskát* (keskeny leceket) raktak rajtuk keresztül és befonták vesszővel. Ezen a *priccsen* aludtak, illetve szundítottak, mert a pásztor füle „mindig hallott”.

Bernát János a kunyhóját kerítette körül *sövénykerítéssel*. Ezt azért tette, hogy ha lefekszik, a jószág nehogy „Leszedje a kunyhót”. *Dupla kunyhónak* mondta az általa készítettet, mivel az előteret tartotta a „másik kunyhónak”, amely csak „egyoldalás” volt (észak felől volt az oldal), hogy a szél ne érje. De úgy állította fel, hogy a szemközi oldalon lássa a marhát „egy szemmel”. A kunyhó belső részében a család aludt. A feleség és a gyerekek is ott voltak, bár a feleség néha hazament. A feleség ott főzött, még csirkét is tartottak kint. „Ha egy hónapig egyfolytában esett, az én kunyhóm akkor se csordult be” – mondta némi büszkeséggel Bernát János. Többen *kojibának* is nevezték a kunyhót.

Molnárcsik István szerint: a *kojibát* szalmából fonták, ahol a fekhelyen kívül összetákolat asztal is volt, illetve egyéb ülőalkalmatosság. Pár edény (fazék, lábas) is volt ott, amelyekben enni hordtak, illetve alkaiomadtán maguk is főztek egyszerűbb levesétel.

Éles Mihály elbeszélése alapján a pásztorok lakás is járt a faluban, ahol a család lakott. Az egyik szomszéd csikós is azért mondott fel, mivel nem biztosítottak neki saját lakást a gazdák, az *arendát* pedig nem akarták helyette kifizetni. Így maradt aztán egyedül a lovakkal és a marhákkal.

Ami a pásztor, illetve az állat számára készült építményeket illeti, azok lényegében, azaz az anyag és forma, valamint építési módban hasonlóságot mutatnak más területekről

már ismert építményekkel.⁵⁴ Egy pásztor kivételével mindannyian csak bojtárjaikkal tartózkodtak a szálláshelyen.

A terelés eszközei: Minden vásáron árusítottak *kongókat* (kolomp), *csengőket* (pergő) melyeket a pásztor úgy válogatott össze, hogy azok hangjai szépen, melodikusan összecsengjenek, „úgy mint a harangnak”. Egy valamirevaló kolomp annak idején belekerült 100–150 koronába. Általában a rézből készült kolompot tartották értékesebbnek, melyet *rezeskongónak* hívtak. A kongónak fontos szerepe volt a jószág összetartásában (a vezérállat jelezte az irányt, hogy merre mozog a csorda), illetve az „izgágabb állat” nyakába is kongó, vagy csengő került.

Volt olyan eset, hogy a kolompokat csere formájában szerezték be egymástól. Ha valamelyik megtetszett, addig járt utána, míg oda nem adták neki. A csengőket a lovakra némely gazda jelölés céljából is használta.

A kongónak előkelő helye volt a pásztor tevékenységében, és nem szívesen vált meg tőle. Erre példa Molnárcsik István visszaemlékezése: „Vót három kongóm, eccer, mán jóval a pásztorkodás után, amikor mán itthon vótam, elgyött utánam két ember, hogy aggyam el nekik a kongókot. Először nem akartam, mondtam az asszonynak, hogy nem ártogatnak azok a *kamorába*. Aztán mégis eladtam ezer koronáér. Meg is bántam aztán. Ha most visszahoznák, tennék még rá ezer koronát. Hatalmas három kongó vót. Ebbe a járásba nem vót olyan. Ha megeresztettem a gulyát, olyan vót, mint amikor a cigány ráhúzta.”

A terelési eszközök közül a *pásztorbot* elválaszthatatlan volt a pásztortól. Botja minden pásztornak volt, csupán a készítés módjában voltak apróbb eltérések. Nem volt külön neve, egyszerűen *botnak* nevezték.

Más botot használtak az őrzéshez, és másat ünnepkor. Az utóbbi vöröses színű volt, és galagonyából készült. A görcsösen nőtt galagonyabotot aztán „sárga szöggel kiverték”. Kókényfából is készült a pásztorbot, mikor melyikhez jutott hozzá a pásztor. A „botnak valót” már ősszel kivágták, többet is, hogy legyen tartalék. Miután *megfűtötték, kisütötték* (tűz fölött pároltatták) és kiszáradt, vékonyan bekenték disznózsírral, utána oltott mésszel, s így kapta rozsdavörös színét.

Hogy színt kapjon, néha ganéjlébe mártották, de nem szívesen használták, mivel ha megázott, nagyon búzlótt a pásztor kezében.

A terelőeszközök közé tartozott az ostor, melyet vagy maguk kötöttek, vagy más pásztorral köttettek. Úgyes ostorfonó volt Molnárcsik István apja, akinek egyik ismert készítményét, (fonási módját) több próbálkozás után sem sikerült kiismerni.⁵⁵

A terelést, esős időben úgy is végezte a pásztor, hogy felült egy ló hátára, s úgy hajtotta a jószágot.

Ezenkívül minden pásztornak volt egy vagy több kutyája is, melyek nagy szolgálatot tettek, s megkönnyítették a pásztor terelési munkáját. Egy jól „betanított” kutya többet ért mindennél, mondták.⁵⁶ A *pányvát* is használták, mint terelőeszközt, ezt

54. Vö.: Dám L., 1972–74. 109–134.

55. Erről lásd: D. Varga L., 1981. 132.

56. Vö.: Balassa I.–Ortutay Gy., 1979. 100., 247–250.; Manga J., 1976. 28–34.; Néprajzi Lexikon 4. 203–205.

akkor, ha valamelyik ló „megugrott”. De ökröt is fogtak be pányvával, melyet a *kötélverő* készített a pásztorok számára.

Tárgyak és eszközök a pásztorok kezén: A használati tárgyak szervesen hozzátartoztak, kapcsolódtak a pásztor mindennapjához, életviteléhez. Elválaszthatatlan velejárói voltak a pásztoréletnek. Mindannyiuknak volt *tarisznyája* (bőrből, vagy vászonból), *bicskája*, *dohányzacskója*, melyet *macskabőrből* vagy *kostökből* készítettek. A kostökből készítettet *sallangos zacskónak* hívták (a formája miatt). A készítése úgy történt, hogy a kostöket betették a mészbe és addig hagyták benne, „míg nem gyött a gyapja”. Mikor az „megindult”, kivették, kitisztították a méstől, kimosták, utána *timsólebe* tették, majd három nap után kivették, letisztították és szárítás közben „kéz közt húzgálták” (nyújtották).

Ezenkívül volt a pásztorok *pipaszurkálója*, amellyel a pipát tisztította. Tartott magánál acélt, kovát, taplót, melyeket egy kis zacskóban a derekához erősítve hordott.

Ajándéktárgyként általában szaruból készült tárgyakat adtak a pásztorok jó ismerősüknek, pásztorbarátaiknak vagy kedveseiknek; így sótartót, túlköt stb.⁵⁷, melyekből mára, sajnos nagyon kevés maradt meg. Ezzel a faragással kevesen foglalkoztak, ugyanis ez több türelmet, időt, s nem utolsósorban kezűgyességet igényelt.

Táplálkozás, pásztorviselet: Háromszor egy héten a bojtár járt haza a faluba ételért, de kint is főztek a pásztorok *komprélevest* (krumplilevest), paprikás krumplit. „De vót olyan év, hogy háromszázötven kisvarjút is megettünk” – emlékszik az egyik pásztor. Tartottak kint szárított tésztát, amelyet a feleség otthon meggyúrt, és bármikor használhatták.

Természetesen a szalonnához bármikor nyúlhattak; nyers vagy nyárson sült állapotban fogyasztották.

Az első világháború előtt a pásztorok *széles szárú gatyája* volt, mely „ráncos vót, mint a szoknya”. Később a ruhájukat a vásárban vették, a *bocskort* pedig csizmaszárból készítették. Valamelyiküknek *széles*, másoknak *pörge karimájú kalapja* volt, amely mellett darutoll díszelgett. A kalapot Ungváron készítették, aszerint, hogy kinek milyen tetszett. A későbbiekben (háború után) már „divatba jött” a gumicsizma és esőköpeny.⁵⁸

A pásztor hiedelmei: Mint más erősen szakosodott foglalkozási ág, a pásztoroké is nagymértékben meghatározza a pásztorok életmódját, viselkedésformáját, ismeretanyagát. A mindennapi tevékenységükhöz kapcsolódó racionális és irracionális elemek jól megfértek egymás mellett, kiegészítették egymást. A babonás képzetek, mágikus cselekmények ha nem is egyforma gazdagsággal, egyenlő arányban, de jelen voltak az egyes adatközlő pásztoroknál. A lejegyzettek azt mutatják, hogy nem mindegyikük tanúsított egyforma figyelmet a hiedelmeknek, babonáknak. Úgy is mondhatnánk, hogy vannak olyan történetek, melyekben „hisznek” a pásztorok (ezeknél hangsúlyozzák is, hogy ez „így igaz, mert ez velem is megtörtént), illetve más történeteket, „melyek velük nem történtek meg”, kissé mosolyogva adják elő.

A szakirodalomból több helyről ismert tudóskocsiról⁵⁹ egyik adatközlőnk így mesélt: „Templomot fedtek, mikor arra ment egy *parádéskocsis*, oszt megállt a lova.

57. Erről részletesen lásd: *D. Varga L.*, 1981. 136.

58. Vö.: *S. Kovács I.*, 1983. 30., 36.

59. L. m. *Barna G.*, 1979. 65., 115–118., 148–150.; *Ferenzi I.*, 1984. 235–243.; *Luby M.*, 1983. 70–72.

A kocsis is tudott annyit, mint aki fent vót a tetőn, az ács. Azt monta neki a kocsis: eressen barátom . . . – Felőlem mehet – mondta az ács. A kocsis leszállt a kicsirul, kivett a kocsiládából egy verőt, odavágott a rúd végire, oszt az ács leesett a tetőről, oszt megütötte magát.”

„Négy lú vót befogva a kocsiba, amelyikek útközben megdöglöttek, oszt így is jobban szaladtak mint a többiek. Mikor hazaértek, levették rullok a hámot oszt felfordultak. Ez mán régen megdöglött, mondta a kocsis”.

Egy másik pásztor (az előbbi történetet) így meséli el: „Két ács dógozott a tetőn. Az egyik azt mondta a másiknak, én ezt a kocsit megállítom, mire a másik azt válaszolta: haggy neki békét, erezd útjára. – Én megállítom, mondta újbul amaz. – De nem lesz aztán semmi bajod ha megállítod, mer azt aztán el is kell engedni? Megis állította. Nem mondott semmit, nem is kiáltott, de megállította. – Azt mondja neki a kocsis, aki bizonyára többet tudott nála. – Eresszen engem utamra. – Jól van, én elmegyek – mondta a kocsis, de nem fog jajgatni? Benyúlt a zsebébe a kocsis, kivett egy patkószöveget, bekötötte az ostorvégibe és odasuhintott a lúnak, oszt kiütötte az ács szemét. Erre a lovak elindultak, az ács pedig leesett a tetőről. Szeme se maradt, mert csak egy vót neki, meg eltört a keze meg a lába is.”

„A büntető bírónak a kocsisával történt, hogy a Tiszán nem a hídon, hanem a folyón hajtott keresztül. Még nem is látta a vizet, mer a levegőbe ment. Mikor hazaértek, megálltak az úton, oszt a lú kidült. Erre azt mondta az úr, hát ez a lú megdöglött. – Megdöglött – mondta a kocsis –, mer mán a Tiszán túl megvót dögölve”⁶⁰.

Úgy tűnik, hogy a leggyakoribb rontáseljárással a tehén megrontása volt, amit a „boszorkányok”, illetve az ehhez a tudományhoz értő rossz szomszédok követtek el.

Egyszer így akarta felbérelni „két kópé” az egyik pásztor, hogy ők „adnak neki egy szert” mert vele úgy se tudják megtenni azt amit velük, mivel ő még fiatal. Miután oda adták neki a „szert”, más vasárnap újra visszajöttek, hogy elvitte-e a szert a legelőre? De mivel esett az eső, nem ment ki a legelőre, így többet nem mentek utána.

„Ezt az egyik dógot a patak egyik partjárul kellett tenni, ahol átjár a marha, a másikat meg rá kellett eresztetni füstnek. Ott követtem el a hibát, hogy nem vettem el, oszt más esztendőn nem vittem neki. Az a dolog úgy nézett ki, mint a *büszkehangya* (ez nagy hangya vót), a másik dolog meg olyan vót, mint egy aszalt citrom. De az nem citrom vót, hanem körül-belül veszett kutyának a szíve lehetett. Hiába kérdeztem mi az, nem akarta az öreg megmondani, de én megállapítottam, hogy az veszett kutyának a szíve.”

Ugyancsak a tehéncsorda szétriasztását megakadályozó tudomány elsajátítása az alábbi: „A szomszédunkba vót egy pásztor, eccer azt mondta nekem, sógorkám, gyere el velem a temetőre. Rámparancsolt, hogy vissza ne nézzek a temetőrül, de én vissza néztem. Elhoztunk a temetőrül egy keresztet, ú is meg én is. Azt mondta nekem, hogy ássam el a keresztet oda, ahol a marha fekszik éccaka. Aztán mondta, hogy lopjak egy köpübül vagy kaptárbul egy nyelvet (amelyiken a méhek mennek a köpübe) és azt is ássam oda be. Utána, mikor a nap szálóba vót, az isten se birt a marhával, erőszakkal ment fel a tanyára (pedig máskor ilyenkor még legeltettünk). Akármilyen sár vót, mind lefeküdt a sárba a tanyán. Pedig ezt azért kellett leásni, hogy a másik pásztor meg ne tuggya rontani. Hogy olyan nehéz legyen onnan ezt a marhát elhajtani, mint a méhet a kasbul. Én meg fel-

60. Az előbbi közlő második történetének egy másik variánsa.

bosszankodtam, kivettem mind a ketőt, oszt elhajítottam. Amikor a legjobban kel legelni a marhának, oszt megy fel a tanyára erővel . . .”

Hasonlóképp mágikus pásztortudomány elsajátítása a következő forma is: „Eccer elmentem Kaposon az öreg Ocsenáshoz, oszt ű mondta el nekem, hogy ott, ahol a három határ összemegy, a kaposi, csepelyi meg a kelecsényi, ott kaparjam meg a kezem fonákjával a földet, meg szeggyek kilenc sűrűl földet, meg három csirketyúknak az első tojását, ezeket ássam el a legelő három sarkába, de úgy, hogy a csirke kőléskor, befelé, a legelő felé legyen. Utána három folyó vizrűl vegyik vizet, meg három áló tóbul is, de mindenűnen kilencszer merítsem, meg ű hozott a keresztűtrűl egy kis vizet. Amikor kifognak hajtani (mármint a csordát), az összeszedett dógok legyenek mind nálam, menjek körül a legelőn, oszt csepegtessem körbe a legelőt, a másik kezemmel meg hintsem a földet. Ezután semmi nem riaszti szét a marhámot – mondta. És nem is űzte el. Megugrani megugrott, de elszaladni soha se szaladt el”.

Az állat, illetve a tej megrontásáról az alábbiakat jegyeztük le: volt olyan, hogy bedobtak a kútba egy csontdarabot, s aztán a jószág még csak meg sem közelítette a kút tájékát. Mivel azonban az állat már nagyon szomjazott, a gazdák kerítettek egy olyan embert, aki megmagyarázta, hogy miről van szó. Kivették a csontdarabot a kútból, s minden rendbe jött.

Egy másik esetben elvittek egy dögöt, kimúlott kisborjút, a másik határba (az illető tudta, hová kell elásni) akkor azon az éven ott több borjú nem ellett.

Ha lópatkót találtak, megköpdösték, majd elhajították, hogy ne tudják megrontani a jószágot. Vagy keresztet rajzoltak az istállóra, hogy a gonosz szellem be ne menjen.

Tavaszkor kisnyulat kell fogni, beásni a karám kapujába, ahol a jószág pihen, (kifelé a kapunál), oda nem hajtanak be egy lovat se. A rontásra úgy emlékeznek, hogy aki rontott az nem azért tette, hogy esetleg abból akart megélni (hasznot húzni), hanem irigységből általában a rontás ment könnyebben, „visszacsinálni” már kevesen tudták. Azért „mert az rossz szervezetű (lelkű) ember vót”.

„A kovácsnak vót egy komája a szomszéd községbe, akinek elmondta, hogy megrontották a tehenét: az azt válaszolta neki: eriggy haza, jó lesz minden. Ennyivel éjrem be – kérdezte a kovács. – Hát, ha akarod látni, hogy kirontotta meg, akkor űj le. Mindjár ott vót az az ember, mer az ördög oda vitte. Csak eccerre ott termett az az ember, nem is köszönt, mer nem tudta, hogy mi van vele. Cafrangra tépték rajta a ruhát, mer olyan helyre vitték. Azt kérdezte túle a kovács meg a komája, hogy minek gyött oda, kit keres. Erre az ember azt válaszolta, hogy ű nem tuggya, hogy minek ment oda. Aztán azt kérdezte túle a kovács komája, hogy minek rontotta meg ennek az embernek a tehenét. Azt mongya neki, hogy csinálja vissza, de ezt mán nem tudta. Erre azt mondta az ember, hogy elmegyek. – Hát menj el, mondták a kovácsék. Ezzel vége vót, elég vót az neki amit kapott”.

A tej megrontása ellen a védekezés egyik formája az volt: Egyszer az egyik pásztor felesége panaszkodott, hogy „nyúlik a tej”, mint „amikor feadta a felit” (azaz a tejföl zurbolás után). Úgy nézett ki, mint amikor a tejbe sót tesznek, „olyan karikák vótak rajta.” Elmesélte az egyik pásztortársának, hogy mi történt velük, aki azt mondta, hogy nem nagy baj, majd ő segít azon.

Mielőtt hazaküldte volna, elmondta, hogy az asszony kerítsen egy *sallót* (sarló), aztán abból az iszapból, melyet a „víz kicsap”, szedje össze, vigye haza, abból rakjon

tüzet, s a sarlót tegye be a tűzbe, és adott neki „valami szentelt dógot”, hogy azzal füstölje körül a tehenet. Mikor az asszony megfejté a tehenet, a tüzes sarlón szűrje keresztül a tejet. Ezután úgy kiment a tejből a pondró, hogy többet soha nem volt.⁶¹

Megtörtént, hogy egy ízben úgy megduzzadt a tehén tőgye, hogy „nem fért a lába közé”. Mikor meglátta a másik pásztor, azt mondta, hogy annak *vak döfése* (azaz a másik tehén döfte meg a tőgyét) van. *Figefészekkel*⁶² megfüstölte a pásztor, s így meggyógyult.

Volt Szirénfalván egy szolga, akit a kovácsnak a felesége lovagoltatott. Lóvá változtatta a kovácsné, és úgy lovagolt rajta. Úgy változtatta lóvá, hogy a kötőfékkal fejbevégtá a szolgálégényt. Csak éjjel tizenkét óráig lovagolt rajta, tovább már nem. A szolgálégény bátyja huszár volt, akinek ez eset után írtak, hogy jöjjön haza, segíteni az öccsén, mert annak már semmi ereje sincs, se enni, se inni nem akar már. Mikor hazajött, tudakolózott az öccsénél, hogy mi van vele. Ő azonban nem akarta megmondani. – Akkor én öllek meg – mondta a huszár. Végül elmondta.

Ezután a huszár elbánt a kovácsnéval, s őt változtatta lóvá, ugyanis neki is volt olyan tudománya, mint a kovácsnénak. Elvitte a kovácshoz és megvasaltatta. Ráverette a patkót a kezére meg a lábára. Mikor ez megvolt, a huszár bejárta vele a határt, majd visszament a kovácshoz és leszedette vele a patkókat. Néhány napig még feküdt az asszony, de aztán belehalt a fájdalmakba.

Két kondás mesélte, amint egyik alkalommal szalonnát sütöttek, hozzájuk megy egy nagy béka és ott pilákkolt rájuk. Mikor megkínálták szalonnával, az asszonnyá változott.

Az is megtörtént, hogy vadmacskát vagy kandurmacskát elástak a kapuba, hogy a ló ne menjen fel az udvarra. Ez egyszer megtörtént az egyik adatközlővel is: felfeszítették az istálló küszöbét, s kivették onnan az elásott fejet, elvitték a temetőbe, és ott elhajították. Soha többet nem kellett húzni a tehenet az udvarra, ment az magától is.

Ha az éjjel meghalt valaki, és másnap eltemették, megfigyelték melyik szöget verték legelőbb a koporsóba, ezután kiásták a koporsót és kivették azt a szöget. Ezt elásták valamelyik gazdának az óljában (istálló), akire haragudtak, vásárolhatott az akár száz darab marhát, mind kidöglött.⁶³

Bár az utolsó történet nem kapcsolódik közvetlenül a pásztor hiedelemkörhöz, mivel azonban ezt is az egyik pászortól hallottuk, így azt is lejegyeztük.

Megbetegedett a nyolchónapos kisgyerek, mert „szemről volt valakinek”. A gyermek egyik pillanatról a másikra abbahagyta az evést és nem fogadott el semmit. Bejárták vele az orvosokat, kórházban is voltak, úgy összevágta a száját a gyerek, hogy még tejet se tudtak neki adni. Kétségbeesés után haza vitték a gyereket, amikor a nagypapa (a pásztor-ember), kilenc sírről összeszedett mindenféle növényzetet, kilenc mezsgyéről kilencféle gallyat, háromféle vasat, és három kútból vizet. Korán reggel szedte, hogy valaki meg ne lássa. Ezt mind belefőzték a fürdővízbe. Amikor helyezték bele a gyereket, az megrettent és nagyot visított. Nem csak a gyermek anyja ijedt meg, hanem a gyermek is úgy meg-

61. Vö.: *Luby M.*, 1983. 42–65.

62. „Az életemet az erdőn töltöttem le, de életembe csak egy *figefészeket* leltem. Olyan csepp, kicsi madárka, oszt olyan hosszú fészke van, mint a harisnya (Éles M.).

63. *Magyari M.*, 1983. dec. 17. Ez vonatkozik nemcsak a korábbi (1981-es gyűjtésekre, Szirénfalva és Csicser községekre, hanem Nagyszelmenc, Dobóruszka, Kaposkelecsény falvakra is. *Kiss M.*, 1978. 309–310.; *Dobrossy I.–Fügedi M.*, 1979. 245–259.

rettent, hogy a betegség elment tőle. Utána megfürösztötték, a gyermek gyomra megtisztult. Majd elaludt, s reggelig fel sem kelt. Másnap már úgy evett, „mint a sáska”, mivel jól kiéhezete magát a néhány nap alatt.

IRODALOM

- Balassa I.*, 1975. Lápok, falvak, emberek. Budapest
Balassa I.–Ortutty Gy., 1979. Magyar néprajz, Budapest
Barna G., 1979. Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén
Bellon T., 1979. Nagykunság. Budapest
Bódi E., 1972–1974. Pásztorbérek Karcagon. Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. 81–91. Debrecen
Bencsik J., 1971. Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen
Berkes Z., 1940. Éghajlat. *Csikvári A.* (szerk.) Ung-vármegye. Budapest
Dám L., 1972–1974. A hajdúszoboszlói belső legelő pásztorépitményei. Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. 109–134. Debrecen
Dobrossy I.–Fügedi M., 1979. Ráolvasások egy 18. sz. gyógyítókönyvből. HOMÉvk. 245–259.
Choma D., 1940. Mezőgazdaság. *Csikvári A.* (szerk.) Ung-vármegye. Budapest
D. Varga L., 1981. Ung-vidéki faragó pásztorok. HOMKözl. 19. 146–152.
Ferenczi I., 1984. Bűbájos kocsisok a szatmári népeletben. Folklor és Ethnográfia 16. 235–243. Debrecen
Fügedi M., 1978–79. Babonás állatgyógyító eljárások egy 18. századi tokaji gyógyítókönyvben. HOMÉvk. XVII–XVIII.
Magyari M., 1983. A jószágtartás babonái. Hajdú-Bihari Napló. december 17.
Manga J., 1976. Magyar pásztorfaragások. Budapest
Peterscsák T., 1979. Közirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. HOMÉvk. XIX.
S. Kovács I., 1983. Pásztorélet, pásztorművészet. Budapest
Viga Gy., 1978–79. Adatok állatgyógyításunkhoz: a zabolázás. HOMKözl. 17. 133–136.

BEITRÄGE ZUM HIRTENTUM DER UNG–LABORC–LATORCA-GENEND

(Auszug)

Die Abhandlung legt aufgrund rezenser Sammlungen das Hirtentum und Viehzucht des Landes zwischen den Flüssen Ung, Laborc und Latorca dar. Die diesbezügliche Forschungendes bisher unerforschten Gebietes ist ein interessanter neuer Farbenfleck in der ethnographischen Literatur Ungarns.

Das einleitende Kapitel der Abhandlung beschäftigt sich mit mit der allgemeinen Beschreibung des historischen Komitats Ung und mit denjenigen klimatischen und orographischen Faktoren, die vom Gesichtspunkt des Hirtentums aus von Bedeutung waren. Die einstigen Überschwemmungsgebiete der Flüsse wurden allmählich trockengelegt und aufgerissen, aber auch so sind ausgedehnte Weiden zurückgeblieben wo Hirtentum in grossem Masse betrieben wurde und was charakteristisch für die Bauernwirtschaft der Gegend ist.

In der Abhandlung handelt es sich um die Herkunft der Hirten, die im allgemeinen den ärmeren Schichten der Dorfgemeinschaften entstammten. Ihre Tätigkeit hat sich

durch Generationen geerbt. Sie beschreibt die Sitten des Hirtenempfanges, die Komponente des Hirtenlohnes und führt interessante Daten aus den Alltags des Hirtenlebens an. Spricht über die Ordnung die Aufsichtung und die Hierarchie der Hirtengesellschaft.

Das nächste grosse Kapitel beschreibt die Praxis der Viehzucht vom Austrieb bis zur Hineindrängung. Lässt uns die weiden, die Ordnung der Weide, das Weiderecht, die Hirtenbauten, die Tränkung, die Mittel des Tiertreibens, die tierärztliche Tätigkeit der Hirten, ihre Gebrauchsgegenstände und Instrumente kennen. In der Abhandlung geht es auch um ihre Ernährung und die Hirtentracht.

Das letzte Kapitel beschäftigt sich mit der Religion und Glauben der Hirten, liefert schöne Daten zur Kenntnis der volkstümlichen ungarischen Glaubenswelt.

László D. Varga

BRONZTÁRGYAK ÓCSANÁLOS-VÁRDOMBRÓL

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

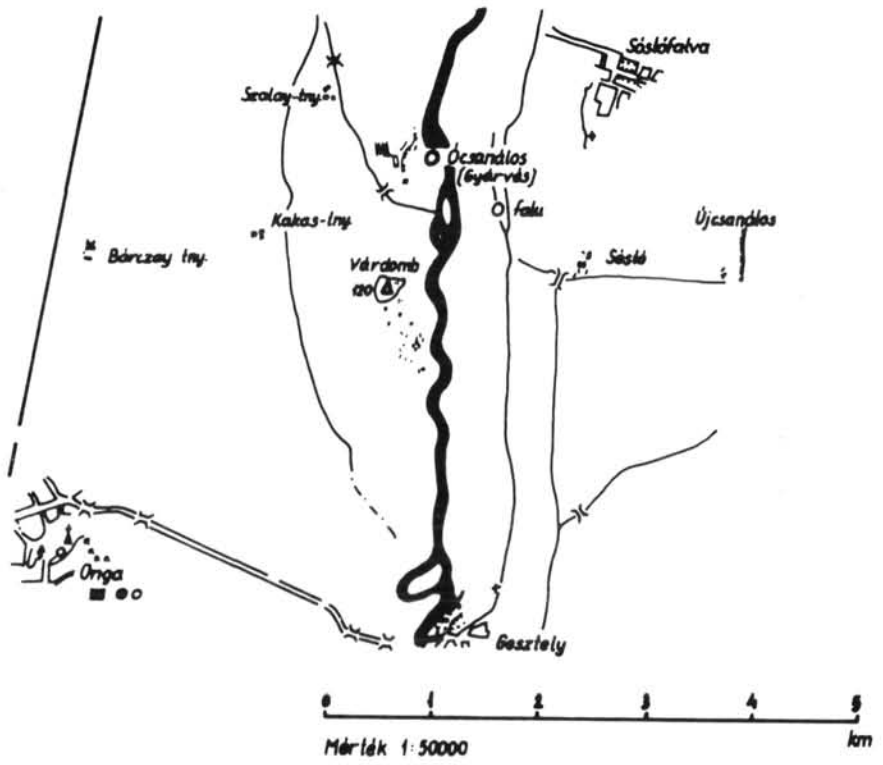
Fidrus István ócsanálói lakos három darabból álló bronzkincset talált Ócsanálós-Várdombon. A lelet egy darab sarlót, egy nagyméretű tokos baltát és egy lándzsahegyet tartalmazott.

A lelőhely Ócsanálóstól délre, a Hernád jobb partján magasodó domb (1–2. kép). Az ötvenes évek végén osztotta fel a helyi tsz a területet magánszemélyeknek, akik szőlőt telepítettek kertjeikbe. A bronzok a domb dél-keleti felén az aljban, egy telekelváltató út felszántásakor kerültek elő (3. kép)¹. A helyszínen neolit (Ltsz. 83. 34., 7. 10–13., 15.), bronzkori (83. 34. 4–6., 8–9., 14., 16–17.) és császárkori (Ltsz. 83. 34. 20–23.) cserepeket gyűjtöttünk. A bronzok a következők: *Gombos végű sarló*. A gomb a plasztikus pengehát végén van, s a pengén egy borda ível. A gombbal szemben a legszélesebb, majd fokozatosan keskenyedik a penge, laposodik a pengehát és a borda. Öntött bronz, vége hiányzik. H.: 11,3 cm.

Egygombos sarlót hosszú ideig, évszázadokig használtak. Hasonlókat találunk É–ÉK Magyarországon a napkor-piripucpusztai leletben², a pácini leletben³, ismerjük Mezőkövesd környékéről⁴, a Nagykálló-telekoldali leletből⁵, s a vajdácskai leletből⁶. A gombos sarlók időrendi beosztását Mozsolics Amália tisztázta.⁷ Az ócsanálói darab a Cc típusba tartozik. Ltsz. 83. 34. 3. (4. kép).

Balta. Egyenes pereme duzzadt, füle hosszú. Öntött bronz. A nyéllyuk ovális átmetzetű. Legtöbb párhuzamát Erdélyből ismerjük, de ismert volt Észak-Magyarországon is.⁸ Megtaláljuk az ócsanálói balta párhuzamait Érmihályfalva⁹, Felőr (Uriu)¹⁰, Korond

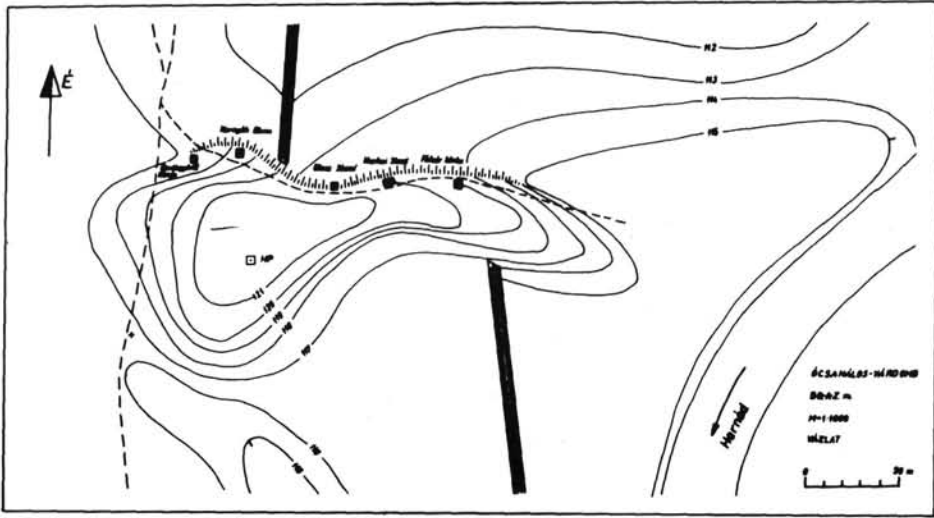
1. Ezúton mondunk köszönetet a terület felméréseért és vázlatának elkészítéséért Sándorfi Györgynek. A dombon levő keleti, legszélső telek Nagy Andrásé (Ócsanálós, Attila u. 11.), a következő Fidrus Istváné (Ócsanálós, Attila u. 10.), mellette van Kerékgyártó Károly telke, melyen kőház van. Nyugat felé a térképen jelölt kőházak tulajdonosai: Hornyák János Ócsanálós, Attila u. 8.), Olasz József, Kopácsi János (Ócsanálós, Árpád u. 16.), és Molnár István.
2. *Kemenczei T.*, 1965–66. 19. VI. t. 1. V. t. 2.; *Kemenczei T.*, 1984. 19.
3. *Kemenczei T.*, 1966. XVII. t. 17.
4. *Kemenczei T.*, 1969. XV. t. 7.
5. *Mozsolics A.*, 1963. 259. 4. kép 5–7.
6. *Kemenczei T.*, 1981. 3. t. 12., 14., 15., 22., 24–25.
7. *Mozsolics A.*, 1967. 67.
8. *Mozsolics A.*, 1973. 40.
9. *Mozsolics A.*, 1973. 46. t. 7.
10. *Mozsolics A.*, 1973. 72. t. 1–3.

1. kép. Helyszínrajz

2. kép. A Várdomb képe délről. X A bronzok lelőhelye

3. kép. Ócsanáros-Várdomb felmérésének vázlatja

4. kép. Egygombos sarló

5. kép. Erdélyi típusú balta

6. kép. Lándzsahegy

(Corund)¹¹, Mezőceked¹² leleteiben, s a mi területünkön például a tállyai leletben¹³, s egy ismert Miskolcraól¹⁴. Ltsz. 83. 34. 1. H.: 15,2 cm. (5. kép).

Lándzsa. A lándzsa hüvelye a csúcstól kezdődően erősen bordázott, lejjebb, ahol a levél is kiszélesedik, két hüvelyborda a levélre ível, innen a hüvelyen csak egy éles borda fut a levél végéig¹⁵. A levél felső része hiányos. A lándzsa hossza 33 cm. Öntött bronz. Megyénkben ismerünk hasonlót például a negyedik bükkaranyosi leletből¹⁶, valamint Abaujszántóról¹⁷. Ltsz.: 83. 34. 2. (6. kép)

Mindhárom darab párhuzamai alapján a H A₁ periódusba tartozik.

IRODALOM

- Jacob-Friesen, G.* 1967. Bronzezeitlichen Lanzenspitzen Norddeutschland und Skandinaviens
Kemenczei T., 1965. Die Chronologie der Hortfunde von Typ Rimaszombat. HOMÉvk. V.
Kemenczei T., 1965–1966. A napkor-piripucpusztai bronzlelet. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. VIII–IX.
Kemenczei T., 1966. Koravaskori bronz raktáreletek a miskolci múzeumban. HOMÉvk. VI.
Kemenczei T., 1969. Újabb bronzleletek Borsod megyéből. HOMÉvk. VIII.
Kemenczei T., 1974. Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos. Folia Arch. XXV.
Kemenczei T., 1981. Der Bronzefund von Vajdácaska (Nordungarn). Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn. Mainz
Kemenczei T., 1984. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
Mozsolics A., 1963. Két nagyállói depotelet és a telekoldali bronzlelet vizsgálata. Arch. Ért. 90.
Mozsolics A., 1967. Bronzefunde des Karpatenbeckens.
Mozsolics A., 1973. Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens.

BRONZEGEGENSTÄNDE VOM ÓCSANÁLOS-BURGHÜGEL

(Auszug)

Der Fundort ist der Hügel auf dem rechten Ufer des Hernád Flusses, südlich von Ócsanáros. (1. 2. Bild). Die Bronzen kamen am südöstlichen Fusse des Hügels während des Aufpflügens eines Grundstück grenzenden Weges ans Tageslicht (3. Bild). An Ort und Stelle haben wir Scherben aus der Neolit- (Inventarnummer 83. 34. 7. 10–13. 15.), Bronze- (83. 34. 4–6. 8–9. 14. 16–17) und Kaiserzeit (83. 34. 20–23) gesammelt. Die Bronzen, der Sichelgriff mit Knopf (4. Bild), das Beil (5. Bild) und der Speer (6. Bild) stammen aufgrund ihrer Parallelen aus der Periode H A₁.

Magdolna B. Hellebrandt

11. *Mozsolics A.*, 1973. 74. t. 1–2.
12. *Mozsolics A.*, 1973. 75. t. 6–7.
13. *Kemenczei T.*, 1969. 34. III. t. 4. 5.
14. *Kemenczei T.*, 1965. XII. t. 1.
15. *Jacob-Friesen, G.* 1967. 220.
16. *Kemenczei T.*, 1974. 49–70. 2. t. 8.; *Kemenczei T.*, 1984. XXVIII. t. 4., 5.
17. *Kemenczei T.*, 1965. XX. t. 3–4., valamint *Mozsolics A.*, 1973. 51. t. 3–4.

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI 1984-BEN

L. WOLF MÁRIA—SIMÁN KATALIN

Arka-Dános-völgy

Az Arkáról Regécre vezető országos kék turistaút mellett, a Dános-völgy bejáratánál neolitikus település nyomait, néhány jellegtelen cserepet, kőszilánkokat, paticsdarabokat találtunk.

Simán Katalin

Arka-Szamarút

Arka község felett, az Arkáról jövő dűlőút elágazásától kb. 200 méterre Boldogkőváralja felé, az úttól a falu felé egy kb. 20×20 méteres területen neolitikus csereptöredékeket és kőszilánkokat gyűjtöttünk.

Simán Katalin

Alsószolca-Tóstor

1983-ban Papp Géza helyi lakos, Petőfi u. 19. sz. alatti telkén házépítés közben késő avar sírokat bolygatott meg. 1984 őszén, miután a ház mögötti kertből betakarították a termést, újabb sírok keresésébe fogtunk. A ház alapjától (amelyben 5 sírt tártunk fel 1983-ban) észak felé 30 méterre jelöltük ki a I. sz. szelvényt. Ebben csak egy üres sírt találtunk.

A következő, a házhoz közelebbi II. szelvényben 3 sír került elő. Az egyik, bolygatott sírban két férfi maradványait találtuk összedobálva a sír közepére, és két öv, egy keskenyebb és egy szélesebb bőrvön öntött bronz, áttört indás vereteit, összesen 54 darabot. Előkerültek egy kékes-zöldes üveg pohár töredékei is.

A három méter mély sír feltárása közben fa sírpítmény maradványait figyeltük meg.

Lovász Emese

Egerlövő-Homokpart

Az 1984-es ásatási szezonban a homokbánya déli partfalában folytattuk a germán jellegű temető feltárását. Újabb 26 sír került elő (22–47. sírok), valamint három szemétdög. A sírok tájolása Ny–K-i (kis eltérésekkel), néhányé pedig D–É-i. Mélységük változó. Megfigyelésünk szerint a sekélyebben temetettek a rabolatlanok. Többségük bolygatott, általában térdtől lefelé a helyükön találtuk a vázrészeket.

Leletek: besimított díszű, és kézzel formált kis edények, orsógombok, vaskések, ezüst, poncolt díszű korongfibula, hasábszüngös ezüst- és bronzfűlbevaló, borostyán-, üvegpaszta és nagyméretű kalcium gyöngyök, bronz pénzek.

Lovász Emese

Felsővadász-Várdomb

Folytattuk az 1982-ben megkezdett leletmentő ásást. Változatlanul nagy számban fordultak elő a bükki kultúra klasszikus és késői fázisára jellemző edénytöredékek, némelyik vörös, sárga és fehér inkrusztációval díszítve. A rézkori emlékeanyagból kiemelés érdemel egy bádeni osztott tál töredéke. A bronzkori, hatvani és füzesabonyi kultúrák gazdag kerámiaanyagában egyaránt előfordultak a finom kidolgozású, kannelúras díszű edények, valamint a nagyméretű tárolóedények töredékei. Újabb állatszobrocskák (sertés, vaddisznó) kerültek napvilágra, valamint említést érdemel egy bronz véső, s néhány érdekes csonttárgy: díszített csontnyél töredéke, különböző függők és tűk.

További hat sírt tártunk fel, amelyek rézkoriak, illetve bronzkoriak. Sajnos legtöbbjüket mélyszántás megbolygatta vagy elpusztította.

S. Koós Judit–Losits Ferenc

Főny-Agyagos

1984. augusztus elején őskori kőbánya azonosításának kísérlete közben egy neolitikus jellegű magkövet találtunk.

Simán Katalin

Főny-Bors-patak völgye

Főnytől DK-re, a Csűr ház mellett, a patak bal partján hosszan elnyúló területen neolitikus telepnyom került elő, nagy mennyiségű szilánkanyaggal.

Simán Katalin

Hernádvécse-Majorság

1984. április 12-én terepbejárást végeztünk Hernádvécse határában. A falu déli végétől kb. 500 méterre, a Garadnára vezető út jobb oldalán, a Petri-patak partján kb. 50×50 méteres területen középkori lelőhelyet találtunk. A lelőhelyen óriási fekete foltokból – amelyek valószínűleg házak maradványai – XIII–XV. századi cseréptöredékeket gyűjtöttünk. A helybéli öregek elmondása szerint itt valamikor házak, kocsmák és földesúri majorság állott, innen nyerte nevét is ez a határrész. Feltehetőleg a középkori Vécse néhány házának nyomára bukkantunk.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Hidasnémeti-Borházdülő

Folytattuk az 1983-ban megkezdett feltárást. A felső paleolitikus település északi és nyugati szélét sikerült megtalálni. A rétegek a domb teteje felé dőlnek, nem lehet megállapítani, hogy dél felé mekkora a kiterjedése. Az előkerült leletanyag az előző évvel. Az idei ásás során az azonos leletanyagot két, egymástól kb. 10–15 cm vastag steril réteggel elválasztott szintben találtuk meg. Elszórtan faszén is került elő. Ltsz.: 85. 2. 1–181.

Simán Katalin

Hidasnémeti-Kece alja

Az ásatási területtel szemközti oldalon terepbejárás során néhány jellegtelen cserepet és neolit jellegű kőanyagot gyűjtöttünk. Ltsz.: 85. 3. 1–8.

Simán Katalin

Hidasnémeti-Omlástető

Az ásatási területtől K-re eső domb oldalában felső paleolit jellegű, az ásatási anyagnál talán valamivel archaikusabb anyag került elő, elszórtan. Telepjelenséget nem észleltünk. Ltsz.: 85. 4. 1–13.

Simán Katalin

Ináncs-Borsfalva

Gál András mezőőr (Ináncs, Kossuth u. 101.) kőbaltát, csonteszközt és cserepeket hozott be a múzeumba. 1984 októberében megtekintettük a helyszínt, amely a Hernád és a Csíkos folyók között található. A lelőhely egy erősen lekopott, mélyszántás által bolygatott domb, felszínén nagy mennyiségű cseréptöredék. Az összegyűjtött leletanyag a füzesabonyi kultúra klasszikus időszakára jellemző, feltehetően egyrétegű településből származik.

S. Koós Judit–L. Wolf Mária

Kesznyéten-Szerűskert

Pusztay Imre, a kesznyéteni Szabadság Tsz növénytermesztési ágazatvezetője értesítette a múzeumot, hogy a tsz szociális épületének alapozásakor cserepeket és csontokat találtak. A leletmentés során két csontvázás sír helyét azonosítottuk, feltártunk 14 sírt s három objektumot rögzítettünk, ahol cserepekre figyeltek fel. A temető két ritusú. Mellékletek között korongolt füles bögrék, korsók, tálak, orsógombok, bronz karperecpárok, aranyozott bronz hajkarikák, vaskések, csigák, üvegpasztá-, agyag- és borostyángyöngyök találhatóak, amelyek alapján a temetőt szkíta-korinak határozhatjuk meg.

B. Hellebrandt Magdolna

Kisgyőr–Arany J. u.

Mészáros István Kisgyőr-Mocsolyás telepi lakos értesítette a múzeumot, hogy építkezés közben állatcsontokat és cserepeket találtak. A leleteket az Arany János utcai óvoda bővítésekor, a kazánház építésénél, 180–200 cm mélységben találták.

Az alapot gép ásta, a falakat felhúzták. A cserepek bronzkoriak. Az állatcsontok, lófogak múlt századi kerámiával együtt kerültek elő.

B. Hellebrandt Magdolna–Révész László

Korlát-Pást

Az ásatással egyidőben végzett terepbejáráson Korlától DNy-ra, Pást nevű helyen neolitikus és császárkori cseréptöredékeket, kőszilánkokat gyűjtöttünk.

Simán Katalin

Korlát-Ravaszyuktető

Folytattuk az 1983-ban megkezdett ásatást a középső őskőkori nyíltszíni bányában és műhelyben. Az 1983. év tavaszán végzett geofizikai felmérések alapján két kutatóárok-
kal megpróbáltuk meghatározni a szálkőzet kiterjedését – eredménytelenül.

Az ásatás során az előző évi kutatóárkokban folytattuk a mélyítést. Az előkerült leletanyag alapján úgy tűnik, két kitermelési korszakot lehet elkülöníteni, rétegtanilag azonban mindeddig nem sikerült az anyagot szétválasztani. Viszonylag nagy mennyiségű faszenet gyűjtöttünk a szelvényekben.

Simán Katalin

Korlát-Ravaszyuktető

Az ásatással egyidejűleg feltérképeztük a hegy déli oldalának őskori település-
nyomait. A Korlátra vezető útról induló földút mentén, valamint a domb déli lejtőin
mindenhol neolitikus anyagot találtunk, jellegtelen durva kerámiával, a kőanyag alapján
feltehetően középső vagy késő neolitikus időszakból. Ettől északkeletre, az ásatástól
nyugatra a felszínen nagy mennyiségű paleolit szórvány anyag (szakócák, kaparók, szilán-
kok) került elő. A Ravaszyuktető legmagasabb pontja alatti szántón felső paleolit jellegű
anyagot találtunk. Az utóbbi két lelőhelyen, illetve az ásatás közvetlen környezetében
neolitikus anyagot egyáltalán nem találtunk.

T. Biró Katalin–Simán Katalin

Mád-Kakashegy

1984 októberében obszidián minta gyűjtése közben a Kakashegy nyugati oldalában
kovakitermelő helyre bukkantunk. A kitermelésről, illetve a helyi feldolgozásról nagy-
méretű magkövek és számos szilánk tanúskodik. Ugyanekkor találtunk egy darab szakóca-
töredéket, amely helyidegen limnokvarcitből készült, és amelyet a Bábonyi körbe illeszt-
hetünk be.

T. Biró Katalin–Simán Katalin

Mezőcsát-Csicske

1984 szeptemberében dr. Táboros Sándor mezőcsáti tanártól írásbeli bejelentés
érkezett a miskolci Herman Ottó Múzeumba, hogy Mezőcsáton, a Csicske-dűlőben régé-
szeti leletanyag került elő, többek között egy nagyméretű, ábrázolással díszített kő is.
A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy a levélben említett kő egy ovális alakú,
140×50×30 cm nagyságú, orans pózban lévő emberalakkal díszített féldombormű.

Ugyanitt egy kissé kiemelkedő dombon vegyes őskori és Árpád-kori lelőhelyet is
találtunk, kb. 100×100 méteres területen. A lelőhely nyugati oldalán több, az eke által
megbolygatott sírt is észleltünk. A féldomborművel díszített követ beszállítottuk a mú-
zeumba.

A területen 1984-ben a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Geofizikai Tanszéke
magnetométeres méréseket végzett, különös tekintettel arra a részére, ahol a sírok elő-
kerültek, ugyanis közelükben több kötőrmelék, habarcs és paticsdarab arra utal, hogy egy
templom is állhatott itt.

S. Koós Judit–Révész László–L. Wolf Mária

Mezőkövesd–Vajda utca

A miskolci TIGÁZ Vállalat vezetőségének bejelentése szerint Mezőkövesd határában, a Budapest felé vezető főút mellett a 133-as kilométerkőnél csővezeték fektetése során edénytörödékek kerültek elő. Ugyanitt, a Matyó Mgtsz gépjavitó állomásának építése során 1974-ben B. Hellebrandt Magdolna végzett leletmentést. Akkor egy avar sír került elő (HOM Rég-Ad.: 1058–1974.).

Most e lelőhelytől kb. 600 méterre északra a szántóföldön edénytörödékeket, állatcsontokat találtunk. A belső peremdiszes, hullámvonalas törödékeket a IX–X. századra datálhatjuk. Leletmentő ásatással megkíséreltünk további adatokat nyerni az érdekesnek ígérkező telepről, de sajnos eredménytelenül. A hajdani objektumokat részben a talajerózió, részben az intenzív földmunkák teljesen megsemmisítették. A második ásónyomnál mélyebben edénytörödékeket sehol sem találtunk. A felszíni leletek arra elégségesek, hogy itt egy mára már elpusztult IX–X. századi település helyét lokalizáljuk.

Révész László

Miskolc–Kánástető

1984 októberében leletmentő ásatást folytattunk a helyszínen, amelynek során tisztáztuk a lelőhely rétegsorát. A régészeti leletek az interglaciális talaj felett második interstadiális talajképződményhez kötődnek. Koruk a mai pleisztocén kronológia szerint a Brorup interstadiális.

Ringer Árpád

Miskolc–Kiskőbánya, Nagy-Ágazat

1984 augusztusában leletmentő ásatást folytattunk a területen. 16 m²-t tártunk fel. A munka során 286 db kovaszilánk és 8 db típusos eszköz került elő. A leletek tipológiai-lag alsó paleolit jellegűek. A paleolitikok három szintben – a lösz alján, a kavicsrétegben és a fosszilis talajban – feküdtek.

Ringer Árpád

Miskolc–Szép-hegy

Miskolctól északra, a Szép-hegy és a Bábonyiérc találkozásánál egy kis dombháton felső paleolitikus anyagot gyűjtöttünk. A nyersanyag túlnyomó többsége avasi limnokvarcit, emellett megtalálható kisebb mennyiségben a Tatár-árki üveges kvarcporfir, és az Észak-Magyarországon csak az aurignaci kultúrára jellemző kékesszürke, fehér patinás kova. (Ltsz.: 85. 19. 1–30.)

Simán Katalin

Nyékládháza 3. sz. Kavicsbánya

A nyékládházi Kavicsbánya Vállalattól bejelentés érkezett, hogy a 3. sz. bánya területén, a Debreceni tó mellett földhordás közben csontokat és cserepeket találtak.

A leletmentés során megállapítottuk, hogy a markoló egy szakálhái település, valamint egy császárkori germán temető egy részét pusztította el. A temetkezés csontvázas, urnás és szórthamvas, ez utóbbiban rendkívül érdekes, négyszögletes, áttört bronz övdíszeket, négyszögletes szíjszorító lemezzel ellátott, trapéz alakú csatot, valamint egy hármastagolású szíjelosztó lemezt találtunk.

S. Koós Judit

Novajdrány–Sárvár

Abkorovics László novajdrányi erdész a portáján egy vaskardot és egy vaskést talált. A 60,5 cm hosszú kard mellett megtalálta a hüvely egy részét is, amelyen hegyesen végződő függesztő van. A vaskés hosszú nyelvű, nyele szögletesen lehajló kampóban záródik. A leletek Szabó Sándorhoz, az Encsi Helytörténeti Gyűjtemény vezetőjéhez kerültek, aki azokat átadta a múzeumnak. A kard és a kés feltehetően császárkoriak.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Regéc–Kunhegy

1984 augusztusában a Kunhegyen kőzetgyűjtést végeztünk. Ennek során a hegy K-i oldalában a helyi dácitból készített eszközök, szilánkok kerültek elő. Kora meghatározhatatlan.

Simán Katalin

Rudabánya

Holló Zsolt, rudabányai lakos telkükön arany pénzt talált, amelyet osztálytársainak eladott. A tanulók a pénzt az Óra-Ékszerkereskedelmi Vállalat különféle boltjaiban próbálták értékesíteni. A múzeum Nagy Szabolcs éremgyűjtő segítségével tudomást szerzett a pénzről, és arról, hogy időközben a tanulók értékesítették azt. Az üzlettel folytatott megbeszélés eredményeképpen a múzeum megvette a keleti gót aranypénzt.

B. Hellebrandt Magdolna–Szekeres Árpád

Sajópálfala–Kenderföldek

Balázs Benjámín (Sajópálfala, Szabadság u. 93.) háza mögött a kertben emésztőgödört ásott. A 76 cm vastag humusz alatt sárga agyagos talajban égett agyagdarabokat és egy csontvázat talált. A helyszínen megállapítottuk, hogy újkőkori paticsfalú házmaradvány került elő, melyben porózus anyagú, vastag falú cseréptöredékek voltak, és a melléklet nélküli csontváz, melynek tájolása É–D. A paticsos foltba beástak egy újabb, fekete, faszenes kitöltésű gödrot, amely korongolt, hullámvonal díszű, középkori edénytöredékeket tartalmazott. A csontváz mélysége 130 cm, a paticsos beásás alja 137 cm, a középkori beásás mélysége 169 cm.

B. Hellebrandt Magdolna

Szendrő–Büdöskútpuszta, dombtető

1984. április 13-án terepbejárást végeztünk a területen, melynek során a domb tetején, a platón kb. 600×50 méteres vegyes őskori, többnyire bronzkor cserepekből álló lelőhelyet találtunk.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Szendrő–Büdöskútpuszta, vasút mellett

1984. április 13-án terepbejárást végeztünk a területen, melynek során közvetlenül a vasút mellett, a Büdöskútpusztára vezető út és a polgárvédelem épületei közötti területen egy kb. 50×50 méteres neolitikus lelőhelyet találtunk, sok cseréptöredékkal és három obsidián eszközzel.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Szendrő-Gacsai

Az 1984-es ásatást megelőzően a templom és a település egyes részein felderítő jellegű geofizikai kutatást, nevezetesen rádiófrekvenciás térerősség és dipol elektromos rétegszelvényezés méréseket végeztünk. Ezek eredményeit felhasználva bukkantunk a település néhány újabb objektumára. Ahol a geofizikai mérések a legpregnánsabb eredményt mutatták, egy több korszakhoz tartozó gödörregyüttest tártunk fel: három egymásba ázott Árpád-kori, amelyek közül az egyiket egy őskori gödörbe ásták, három őskori gödör és egy árok több részlete került itt elő.

Az Árpád-kori objektumok közül egynek a formáját tudtuk teljes egészében megállapítani, a másik kettőét a későbbi beásások részben elpusztították. Az ovális alakú, 4,7×3 méter nagyságú gödör falai erősen rézsűsek, északi, keleti és nyugati fala alá kis szakaszon fülkét is vájtak. A nyugati és a keleti fülkék mellett egy-egy karólyukat is találtunk. Bejárata délről nyílik, szabályos lépcsősor vezet az objektum belsejébe. A lépcsők közül kettő enyhe lejtésű padkában folytatódik az objektum keleti fala mentén. A leghosszabb padkába az objektum déli fala mellett két kisebb és egy nagyobb cölöplyukat vájtak, részben a rézsűs oldalfal alá. Ezek feltehetően valamiféle belső berendezés nyomai.

A másik két Árpád-kori gödör formája jóval egyszerűbb. A leletanyag nagyfokú azonossága miatt nehéz megállapítani az objektumok időbeli sorrendjét, valószínűnek látszik, hogy mindhármát a XIII. század folyamán használták.

L. Wolf Mária

Szendrő-Garadna

A területről Poharanszki János két bronzkori bögrét ajándékozott a Herman Ottó Múzeumnak, amelyek korábbi mezőgazdasági munkák során kerültek elő. Elmondása szerint a helyszínen sok cseréptöredék, paticsdarabok és kőépületre utaló nyomok is voltak.

L. Wolf Mária

Tiszabábolna és Tiszavalk között

Tiszabábolna és Tiszavalk között a Tiszavalki főcsatormán átvezető 2. híd közelében egy homokbányában egy késő bronzkori urna került elő, benne hamvakkal és bronz karpereccel.

Lovász Emese

80 Ft